

ULUSLARARASI
TARİHİE HAKKARİ

SEMPOZYUMU
14-15-16 KASIM 2014

INTERNATIONAL HAKKARI IN THE HISTORY SYMPOSIUM
SEMPOZYUMA DI DİROKÊ DA HAKARİ YA NAVNETEWYİ

HAKKARİ, 2014

Uluslararası
Tarihte Hakkari
Sempozyumu

International Hakkari in The History Symposium
Sempozûma di Dîrokê da Hakkari ya Navneteweyî

14-15-16 Kasım 2014

Cilt 2

Bu kitapta yer alan fikirler ve bilgiler tamamen yazarların sorumluluğundadır.
Sempozyum Düzenleme Kurulu ve Üniversitemizin kitapta yer alan bilgiler
ve fikirlerle ilgili sorumluluğu bulunmamaktadır.

Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri
International Hakkari in The History Symposium
Sempozyûma di Dîrokê da Hakkari ya Navneteweyî

Editörler

Yaşar KAPLAN
Murat ADIYAMAN
M. Xalid SADÎNÎ

Dizgi/Mizanpaj
Turan KOCA

Kapak
Şahin DURSUN

Kapak Fotoğrafı
Johan W. Parker

ISBN
978-605-87029-9-8 (2.c)

Baskı
Canset Form Matbaacılık
Anafartalar Mah. Kazım Karabekir
Cad. 72/14 Altındağ/Ankara
Tel: 0312 341 99 92
Faks: 0312 341 97 88

İletişim
Hakkâri Üniversitesi Zeynel Bey Yerleşkesi / Hakkâri
Tel: 0438 212 12 12
www.hakkari.edu.tr

Birinci Baskı
2016, Ankara

Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu
14-15-16 Kasım 2014, Hakkâri

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Künyesi.....	6
Açılış Konuşmaları	9
M. Xalid SADİNİ.....	11
Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN.....	13
Yakup CANBOLAT.....	15
Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915) Arş. Gör. Ramazan TURGUT.....	19
Taş Kiliselerden Daha Fazlası Hakkâri Asurilerinin Yeniden Keşfedelim Dr. Nicholas AL-JELOO.....	37
Hakkari, "Batılılar" Ve "Nasturiler Dr. Jelle VERHEIJ.....	65
Birinci Dünya Savaşından Sonra Hakkâri Nasturileri Arş. Gör. Macid MUHAMMED.....	97
Hakkari Bölgesinde Eğitim-Öğretim ve Medreseler Masaddiq TOVİ.....	127
XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Hakkâri Sancağında Demografik Durum Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ.....	163
XIX. Yüzyılda Hakkâri'nin İdari Yapısı Doç. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ.....	183
Avusturyalı Komutan Blasius Schemua'nın Raporlarında Şeyh Ubeydullah Nehr-î İsyanı Dr. Salimê CASIM.....	207

1885 Yılında Fransız Gezgin Henry Binder'in İzlenimlerinde Hakkari ve Amêdiye	245
Doç. Dr. Kamiran Abdulsemed AHMED.....	245
Türkiye-Irak Sınırı Çizilirken Hakkâri Kürt Aşiretlerin Durumu ve Nasturiler	251
Yrd. Doç. Dr. Ferhat TEKİN.....	251
Değişmeye Mahkûm Yüzyılların Kadim Kültürü "Ağalık"ın Karaya Vuruşu: Hertöşi Aşireti (Van ve Hakkâri Örneği)	269
Dr. İsmail KIRAN.....	269
İngiliz Emperyalizminin Gölgesinde 1923-1930 Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Ayaklanmalar	297
Özden ÖZGEN.....	297
Cumhuriyet Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Madenler (1923-1980)	323
Özden ÖZGEN.....	323
Hakkâri Beyliği Dönemi Kürt Kültür ve Edebiyatı	345
Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU / Öğrt. Gör. Melik TAŞ.....	345
Hakkâri'nin Kültürel Hayatına Bir Bakış: Hakkâri'de Yerel Gazetecilik ve İlk Örnekleri	371
Öğr. Gör. Ümit İŞİK / Öğrt. Gör. Zikrullah AYKAÇ / Öğr. Gör. Nevzat ERDOĞAN.....	371
Tarihte İz Bırakmış Hakkâri Önemli Edebi Şahsiyetler	387
Okt. Hatip ERDOĞMUŞ / Arş. Gör. Eyyüp GÜRTÜRK / Öğr. Gör. Şeyhmus ORKİN.....	387
Geçmişten Günümüze Hakkâri Tarihinde İnanç Sistemleri: Keldanilik ve Nasturilik	417
Öğr. Gör. Burçın ASNA / Arş. Gör. Semih GEZER.....	417
Hakkâri Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemeklerinin Genel Özellikleri	445
Güzın Sühran BELLİ / Prof. Dr. Oktay BELLİ.....	445

Geçmişten Günümüze Hakkâri'de Botanik Araştırması Yapan Yabancılar Arş. Gör. Mehmet FIRAT.....	477
Geleneksel Şemdinli Evlerinden Bir Örnek "Kayme Konağı" Yrd. Doç. Dr. Şahabettin ÖZTÜRK.....	527
1915 Tarihli Musul-Van ve Musul Halep Seyahatlerinde Hakkâri Öğr. Gör. Bilal YILMAZ.....	549
XIX. Yüzyıl'dan Günümüze Hakkâri Siyasi Tarihi Engin KORKMAZ.....	565

Hakkari Üniversitesi - Hakkari Valiliği
Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu

Onursal Başkanlar / Symposium Presidents / Serpişkên Sempozyomê / ندوة الرؤساء

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN - Hakkâri Üniversitesi Rektörü
Yakup CANBOLAT - Hakkâri Valisi

Bilim Kurulu / Advisory Committee / الاستشارية اللجنة / Desteya Zanistê

Prof. Dr. İhsan Süreyya SIRMA
Prof. Dr. Şakir GOZUTOK
Prof. Dr. Mehmet YALAR
Prof. Dr. Oktay BELLİ
Prof. Dr. Zırar Sıddık TEVFIK
Doç. Dr. Abdulalim AYDIN
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Abdullah EROL
Yrd. Doç. Dr. Haluk YERGIN
Yrd. Doç. Dr. Abdülhadi TIMURTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Harun OY
Öğr. Gör. Bilal YILMAZ
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Yazar M. Khalid SADÎNÎ

Düzenleme Kurulu / Organizing Committee / اللجنة اللجان تنظيم / Desteya Amadekar

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN
Emin ÖZATAK (İl Kültür Turizm Müdürü)
Osman KIZILBAN (İl Özel İdaresi Sekteri)
M. Faysal GEYLANÎ (İl Muftüsü)
M. Khalid SADÎNÎ

Sempozyum Koordinatörleri - Sekrateriya / Coordinators-Secretaria / المنسقين /
Rêvebirên Sempozyomê

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

Öğrt. Gör. Murat ADIYAMAN
Arş. Gör. İlyas SIVAĞCI
Öğrt. Gör. Şahin DURSUN
Turan KOCA
Rıdvan DALMAZ
Nasrullah ÇİFTÇİ

Bütçe Sorumlusu / Berpîrsé Bûtçeyê / Budget Officer / موظف الميزانية

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN

Sempozyum Konuları / Symposium Topics / Mijarên Sempozyomê / مواضيع الندوة

- İlkçağlardan beri bir yaşam alanı olarak Hakkâri bölgesi
- Hakkâri bölgesinin tarihi sınırları
- Hakkâri bölgesinin İslam'a katılması
- Emeviler ve Abbasiler döneminde Hakkâri
- Büveyhi, Selçuklu ve Moğol İstilasları döneminde Hakkâri
- Hakkâri bölgesi ve Eyyubiler
- Hakkâri Beyliği'nin kuruluşu
- Osmanlılar ve Safevilerin çekişmesinde Hakkâri
- Osmanlı Devleti ve Hakkâri Beyliği ilişkileri
- Hakkâri Beyliği'nin gelişimi
- Hakkâri Beyliği'nin yıkılışı
- Hakkâri mülhâkından Pınyanışi Hükûmeti Ertoşi aşiretler konfederasyonu
- Hakkâri Beyliği'nin İslam kültür ve medeniyetine katkıları
- Hakkâri bölgesi Nesturîleri
- Cumhuriyet döneminde Hakkâri

Sempozyum Tarihi / Symposium Date / الندوة تاريخ

14-15-16 Kasım 2014 / Hakkari Atatürk Kültür Merkezi

Sempozyum Bildiri Özetlerinin En son Gönderim Tarihi / Deadline for abstract submission

05 Eylül 2014

**Sempozyum Bildiri Tam Metin En son Gnderim Tarihi Deadline for full
paper submission**

01 Ekim 2014

İletifim

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

Hakkâri Üniversitesi Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Koordinatörlüğü

Tel

(0438) 211 95 27

(0438) 212 12 12 - Dahili: 1270

Gsm: 0536 728 56 81- 0530 327 14 27

E-Posta

hakkari.byk@gmail.com

byk@hakkari.edu.tr

İnternet Adresi

<http://tarihtehakkari.hu.edu.tr>

AÇILIŞ KONUŞMALARI

M. Xalid SADÎNÎ

(Yazar)

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN

(Hakkari Üniversitesi Rektörü)

Yakup CANBOLAT

(Hakkari Valisi)

TARİHTE HAKKÂRÎ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

M. Xalid SADÎNÎ
Araştırmacı Yazar

Sayın Valim, saygıdeğer Rektör Hocam, saygıdeğer ilim ve bilim insanı dostlarım, basınımızın güzide temsilcileri ve saygıdeğer misafirler!

Hakkâri'mizin tarihi ve kültürel mirasıyla ilgili olarak, Hakkâri üniversitemizin geleneksel hale getirdiği yeni bir sempozyumda birlikteyiz. Gerek Türkiye'deki değişik şehirlerden gelen ve gerekse yurtdışından gelen misafirlerimiz var. Hepinize hoş geldiniz diyorum.

Değerli Dostlar;

Bugüne kadar Hakkâri'mizden bahsedenler, kentimizi hep “Dağların Kenti” olarak vasıflandırmışlardır. Bence hakları da vardır. Zira Hakkâri'miz Hindistan'ın Himalayalarından, Şili'nin dağlarından ve İsveç'in Alp'lerinden sonra dünyanın dördüncü dağlık bölgesidir. Hakkâri, Torosların devamı olan Zagrosların tam ortasında kurulmuş, dünyanın en büyük dağlık alanlarından biridir. Kato, Karadağ, Sumbül, Cilo, Govend, Sat Dağları ve daha onlarca büyük dağ ve tepesiyle yeryüzünün en muhteşem yerlerinden biridir Sert bir coğrafyamız var. Lakin bu sert coğrafyamızın bize sunduğu soğuk pınarlar, rengârenk çiçekler ve bin bir çeşit bitkisiyle dünyanın en tabii yaşam alanlarından biridir de. Bu yüce dağların doruklarından fişkıran yüzlerce kaynak Zap, Avaşın, Habur vb. nehirleri besliyor ve bu nehirler Mezopotamya'nın düzlüklerine akarak oraların canlı kalmasına vesile oluyor.

Bir yanımız Asya'nın gizemli ülkesi İran diğer yanımız dünyanın en eski uygarlıklarından Sümerlerin, Asurilerin, Medlerin, Akadların binlerce yıllık değerlerini günümüze taşıyan Mezopotamya. Hakkâri ilimiz güneyiyle Asurların başkenti Ninova'ya, kuzeyiyle Urartuların Tuşba'sına, doğusuyla Urmiye'ye, batısıyla Cizira Botan'ın ortasında bulunmaktadır. Böyle bir coğrafyada, böyle bir etkileşim alanında, böyle yolların tüm kesişim noktasında binyılların birikimiyle getirdiği bir ürf, adet, gelenek ve kültüre sahiptir.

Hakkâri'nin tarihsel olarak geçmişi daha çok Ortaçağ ve Osmanlı dönemi ile ilişkili olarak Hakkâri Beyliği ağırlıklı olarak gelişmektedir. Hakkâri tarih boyunca büyük medeniyetlerin uzağında kalmış bir coğrafyadır. İlkçağlardan Ortaçağa kadar bu durum hiç değişmemiş; göç, coğrafi koşullar ulaşımı ve yerleşmeleri zorlaştırmıştır. Daha çok köy yerleşmeleri şeklinde gelişen dağınık doku, kentleşme olgusunun gerçekleşmesini engellemiş gözükmektedir. Bir de göçebelik ve buna bağlı hayvancılık, kültürün yerel özellikler taşımasına neden

olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen kültürel dokuyu belirleyen iki önemli unsur göze çarpmaktadır. Bunlar İslam ve Hıristiyanlıktır.

Hakkâri Beyleri her zaman aralarında kaldığı iki büyük imparatorluk içinde büyük bir diplomasi maharetiyle yazışmışlardır. Osmanlı Padişahları Hakkâri Beylerine büyük bir saygı duyarken İran Şehinşahları da zaman zaman onlara amca diye hitap etmişlerdir. Bu süreç 14. yy'dan itibaren başlamakla beraber, 18. ve 19. Yüzyıllarda artış göstermektedir. İslam kültürünü belirleyen mimari, şiir ve her türlü kültürel birikim Hakkâri Beyliğinin bölgede hâkimiyetini kurmasından sonra gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Çoğunluğu Hakkâri Beyleri ile Müslüman Kürt halkının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Daha çok dini ve sivil yapılarla mezar taşlarından oluşmaktadır. Çölemerik (bugünkü il merkezi) Çukurca, Şemdinli ve uzun bir dönem Hakkâri bölgesine bağlı olan Başkale bu eserlerin görüldüğü başlıca merkezlerdir. Bütün bu yapıların mezar taşları dışında ortak bir tipi temsil etmedikleri anlaşılmaktadır.

Hıristiyan kültürünü çoğunlukla Nesturiler teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Ermeniler de az da olsa yörede varlık göstermişlerdir. Nesturiler Hıristiyanlıkta diofizit olan bir gruptur. Bunları Hz. İsa'nın hem insan ve hem peygamber hem de tanrı kelamı olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle Efes konsilinde aforoz edilmişlerdir. Geçmişte, Hakkâri'nin dağlık coğrafyasında yoğunlaşarak kabileler şeklinde yaşayışlarını ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hem bölgesel hem de kabile adları örtüşmekte; bunların başlıcalarını; Dêz, Cêlo, Baz, Tiyari ve Tuxube teşkil etmektedir. Nesturi yerleşmelerinin bulunduğu köy yerleşmelerinde birçok kilise ve manastır günümüze ulaşmıştır. Halen sağlam durmaktadırlar.

Son olarak, bu sempozyumun gerçekleştirilmesinde bize maddi ve manevi katkılarını esirgemeyen Sayın Valimize çok minnettarız.

Sayın Rektörüm bize güvendi, inandı ve her tür destekte katkı vermekten geri durmadı. Ne kadar teşekkür etsek azdır.

Biliyorsunuz, çok küçük organizasyonların bile çok büyük sorunları olur. Bütün bunları düzenleme kurulu adına göğüsleyense sevgili kardeşlerim Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, Rıdvan Dalmaz ve Turan Koca oldu. Onlara da çok teşekkür ediyorum.

TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN
Hakkari Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, değerli misafirler ve basın mensupları,

Üniversitemizin geleneksel hale getirdiği bölgenin dili, dini, edebiyatı, tarihi ve kültürel değerleri üzerine yaptığı 5. sempozyumda sizlerle birlikte olmaktan ve bu sempozyuma sayın Valimizle ev sahibi yapmaktan büyük bir mutluluk duymaktayım. Bu vesile ile hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum. Sempozyumun bölgenin tarihine ve kültürel değerlerine katkıda bulunmasını yürekten arzu ediyorum.

Zira sizlerin de malumu olduğu üzere üniversiteler bilimsel çalışmaların özgürce tartışıldığı ortamlardır ve aynı şekilde Üniversitemizin misyonu ve görevi başta kurulduğu yere değerler katacak, insanlık için insanın aklına gelebilecek hemen her konuda araştırmalar yapmak ve bu araştırmaları da değişik vesilelerle insanlığa sunmaktır.

Hakkâri Üniversitesi olarak biz de bilimsel birikime katkıda bulunma ve toplumu aydınlatma gayesi ile bilim insanlarını buluşturma ve uygun bir tartışma alanı sağlamak için çabalıyoruz.

Üniversitemizin altıncı kuruluş yılında 5. Uluslararası sempozyumunu yapıyor olmanın haklı gururu içindeyiz. Gururluyuz çünkü birileri bu tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı görmezden gelmemizi istiyordu. Oysa coğrafyamızın sahip olduğu muhteşem dağlar gibi apaçık olan bu tarihi, edebiyatı, kültürü ve kültürel değerleri görmezden gelemezdik. Ülkemizde demokratikleşme ve insan hak ve hukukuna verilen önemle eş değer olarak biz de elimizden gelenin en iyi olanını yapmaya çalışıyoruz. Özgür ve demokratik bir tartışma ortamıyla ülkemizin ve toplumumuzun daha güvenilir ve müreffeh yarınlara ulaşması için çabalıyoruz. İlimizin tarihine ilişkin hiçbir karanlık noktanın kalmaması gayesi ile bugün burada “Tarihte Hakkâri Sempozyumunu” yapacağız.

Bu sempozyumun amacına ulaşması temennisi ve yeni sempozyumlarda tekrar birlikte olmak umudu ve dileği ile yurt içinden ve yurt dışından davetimize icabet ederek bu konuda düşüncelerini bizimle

paylaşmaya gelen siz değerli misafirlerimize teşekkür ederken bu çalışmalarımızda bizi yalnız bırakmayan destek ve hizmetlerini hiç esirgemeyen Sayın valimize en içten teşekkür dileklerimi sunuyorum.

Hakkâri, tarihin karanlık dönemlerinden beri çok kadim bir yerleşim yeri olmakla beraber son bin yıllık tarihimize de çok belirleyici bir role sahiptir. Neredeyse Osmanlı imparatorluğu ile yaşıt yaklaşık 600 yıllık bir Hakkâri beyliği dönemine sahiptir, bu tarihi sizler bize açıklayacaksınız.

Bundan dolayı sizleri biran önce dinleme sabırsızlığıyla sözlerime son verirken hepinize tekrar hoş geldiniz diyorum.

Hun bi xêr hatin gelî mêvanên ezîz.

TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Yakup CANBOLAT
Hakkari Valisi

Kıymetli Hocalarım, saygı değer mesai arkadaşlarım, değerli Hakkârililer ve basın mensupları;

Hakkâri Valiliği ve Hakkâri Üniversitesi tarafından müştereken düzenlenen “Tarihte Hakkâri” sempozyumuna katılan çok değerli bilim insanlarımı ve sizleri saygıyla selamlıyor ve sempozyumun yararlı ve başarılı geçmesini diliyorum.

Milattan önce 7000’li yıllardan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan, farklı medeniyet ve kültürlerin tam ortasında, muhteşem bir tarihi zenginliğe sahip bu topraklarda, yani Hakkâri’de böyle önemli bir sempozyumda buluşmanın, bir araya gelmenin çok kıymetli, çok değerli olduğunu düşünmekteyim.

Değerli katılımcılar;

Tarih, insanoğlunun hafızasıdır. İnsanların, toplum ve devletlerin yaşadıkları olaylardan oluşan tarih, geçmişten ders alarak gelecekte öngörülmesi için sağlamaktadır. Bu bağlamda tarihin öğrenilmesi, tahlil edilmesi ve gerekli derslerin çıkarılması geleceğimizi inşa adına büyük öneme sahiptir.

İmam Şafii’nin de dediği gibi “tarih okuyanın aklı çoğalır”. Yani insanın, tarihten aldığı derslerle kazandığı tecrübe sayesinde aklını ve mantığını daha verimli kullanması mümkün olur. Bu kural toplumlar ve milletler açısından da geçerlidir.

Hiç kuşku yoktur ki, İlkçağlardan beri korunaklı bir kale olarak görünen ve uğruna birçok savaşın yapıldığı Hakkâri, tarih sahnesindeki yerini bilimsel bir sempozyumla irdeleme, aklını ve mantığını daha verimli kullanma fırsatı bulacaktır.

Geçmişte birçok medeniyete huzur ortamı sunabilmiş bu kadim kent, tekrar eski günlerine dönmenin, kültürün, medeniyetin, barış, kardeşlik ve huzurun limanı olmanın arayışındadır ve bu yolda önemli merhalel-

er kat etmiştir. İşte bugün burada bir araya gelmemize vesile olan “Tarihte Hakkâri” konulu sempozyum da bu yolda atılmış önemli adımlardan bir tanesi olacaktır.

Medeniyetler bakımından kentler medeniyetleri, medeniyetler de kentleri sembolize eder. Hakkâri'nin sahip olduğu kültürel zenginliğin yeniden gün ışığına çıkarılması ve canlandırılması kentin tarihiyle birlikte fark edilebilirliğinin artırılması kendi kimliğini tanıması ve tarif etmesi, şehrimizin sosyo-kültürel ve ekonomik gelişimi açısından da önemli bir kazanım sağlayacaktır.

Değerli konuklar;

Hakkâri'yi elimizin altında duran, üstü tozlanmış bir altın külçesi gibi tanımlamak herhalde yanlış olmayacaktır. Tarihi, kültürel ve coğrafi zenginliklerinin yanında özgün kültürel kimliğiyle, konukseverliğiyle bu şehrin mutlaka kendini fark ettirmesi gerektiğini düşünüyorum. Bunun için Hakkâri tarihi ve bu sempozyumdan çıkan değerli bilgiler, geleceğe ilişkin çizilecek yol haritasında bizlerin kılavuzu olacaktır.

Tarihten ders almalıyız. Mehmet Akif'in dediği gibi:

***“Tarihi tekerrür diye tarif ediyorlar
Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi”***

Tarihi ve kültürel değerlerimizin ortaya çıkarılması, korunması ve geliştirilmesini sağlamalıyız. Bu sempozyumdan çıkan güzel sonuçları döküman ve kitap haline getirip, insanların ve insanlığın hizmetine sunmalıyız. Tarih biliminden, tarihten ders alıp geçmişte düşülen ve bugün yaşanan hatalara, yanlışlara düşmemeli, milletimizi daha aydınlık ve daha gelişmiş bir düzeye taşımanın çabası ve heyecanını yakalamalıyız.

Bu duygu ve düşüncelerle programın hazırlanmasında emeği geçen başta Hakkâri Üniversitesi Rektörümüze ve kıymetli personeline, ilimize teşrif eden bütün aziz hocalarıma ve çok değerli bütün konuklarımıza ve basın mensuplarımıza teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Arş. Gör. Ramazan TURGUT

KOÇANIS: ÜÇ ASIRLIK NESTURİ

PATRİKHANE MERKEZİ

(1600-1915)

Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915)

Qudshanis: Three Centuries-old Nestorian Patriarchal Centre (1600-1915)

Arş. Gör. Ramazan TURGUT¹

Özet: Hakkâri ve civarına yerleşmiş olan Nesturilerin patrikhane merkezi üç asır boyunca bölgedeki Koçanis (Konak) köyü olmuştur. Mar Şalita Kilisesini mesken edinen Patrik (Mar Şem'un) kendi halkının sadece ruhani lideri değil aynı zamanda dünyevi lideriydi. Patrikler, halk tarafından saygı görürler ve civar bölgelerdeki Kürtler arasında çıkan sorunlarda da kimi zaman hakemlik yaparlardı. Bu çalışmada Koçanis'teki patrikhanenin tarihi, burada hüküm süren patrikler, bölgede yaşayan diğer halklarla ilişkileri, patriklik makamının yerine getirdiği işlevler hakkında bazı mütalaalara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nesturiler, Mar Şem'un, Koçanis, Mar Şalita

Abstract: For three centuries, the village of Qudshanis was the Patriarchal centre of the Nestorians who had settled in Hakkâri and its surrounding. The Patriarch, who served in Mar Shallita Church, was not only the spiritual leader of his people but also was their temporal one. Patriarchs were shown great respect by people and they sometimes arbitrated between Kurds people when problems occurred. In this study, the history of the patriarchate, patriarchs who reigned in the region, relationships between Nestorians and surrounding and the role which the patriarchate played, will be examined.

Key Words: Nestorian, Mar Shimun, Qudshanis, Mar Shallita

Bu araştırmada, yaklaşık üç asır boyunca Koçanis'te (Konak)² varlığını sürdürmüş Nesturi Patrikhane'sinin hiyerarşik yapısı ve Mar Şalita Kilisesi tanıtılmaya, ayrıca patriklik hiyerarşisi ve civar halklarla ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bölgeyi gezen seyyah ve misyonerlerinin eserlerinden faydalanılmış, kilise hiyerarşisi ve bazı tarihi bilgiler

¹ Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı

² Günümüz Hakkâri ilinin yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda yer alır.

için de son zamanlarda konuyla ilgili yapılan çalışmalara ve Süryanice el yazmalarına başvurulmuştur.³

Nesturilik Nedir?

Nesturi Kilisesi, adını 428-431 yılları arasında İstanbul patrikliği yapmış olan Nestorius'tan almasına rağmen birçok farklı isimle bilinir: *Pers Kilisesi*, *Sasani Kilisesi*, *Doğu Süryanileri*, *Doğu Hristiyanları*, *Doğu Kilisesi*... Günümüzde kullandıkları resmi isimleri *Doğu Asuri Kilisesi* (Assyrian Church of the East) şeklindedir ve Nesturi Kilisesi olarak adlandırılmaktan pek hoşlanmazlar. Her toplumun kendisini tanımlama hakkı vardır ve o şekilde kabul görmelidir anlayışına sahip olmakla beraber, çalışmanın konusu olan yüzyıllarda Nesturi tabiri yaygın olduğu için bu isimlendirme tercih edilmiştir.

Mezopotamya'da yaşayan halklar içinde, Hristiyanlık ortaya çıktığı zaman bunu ilk kabul edenler arasında yer alır. Keldanilerin, Asurların, Aramilerin, Babillilerin ve geçmişte o bölgede yaşamış birçok medeniyetin bakiyesi olan bu halkların konuştuğu ortak dil, çoğunlukla Aramice (Süryanice) olmuştur. Hristiyan olduktan sonra diğer paganlardan farklı olduklarını göstermek için kendilerine Süryani demişlerdir.⁴

Bu yeni dine geçmenin bedeli onlar için ağır olmuş ve Romalılar tarafından türlü zulümlere ve eziyetlere maruz kalmışlardır. Her şeye rağmen dinlerine sahip çıkan Süryaniler Edessa'yı (Urfa) bir ilim ve irfan yuvasına çevirmişlerdir. İlahiyat, felsefe, tıp, matematik vb. birçok ilmin okutulduğu Edessa, erken dönem Hristiyanlık için önemli merkezlerden biridir.

Nesturilik olarak bilinen Hristiyan mezhebine adını veren Nestorius, 382'de Roma İmparatorluğu'nun Germanikeia (Maraş) kentinde doğmuştur.⁵ Antakya'da eğitim görmüş olan Nestorius dönemin önemli din adamlarından biridir. İmparator II Theodosius'un (ö. 450) isteği üzerine İstanbul'a başpiskopos olarak atanan Nestorius (428), İskenderiye Başpiskoposu Cyril'in (ö. 444) sert muhalefetiyle karşılaşmış ve teolojik tartışmalar bahane edilerek azledilip ve sürülmüştür (431). Nestorius'un

³ Süryanice el yazmalara ulaşmamda bana yardımcı olan Nicholas El-Jeloo'ya teşekkür ederim.

⁴ Süryani isimlendirmesinin kökenine dair tartışmalar için bkz: Yakup Bilge, *Süryaniler; Anadolu'nun Solan Rengi*, İstanbul 1996, s. 17-30

⁵ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nesturiler*, Ankara 1997, s. 72

görüşleri Mezopotamya’da yaşayan bazı Süryaniler tarafından kabul görerek sahiplenilmiştir. Kendilerini sadece “Hristiyan”, “Mşihoye” yahut “Süryani” olarak tanımlayan bu halkı, Roma kilisesi biraz da aşağılamak ve dışlamak için, “Nesturiler” şeklinde isimlendirmiştir. Bu teolojik tartışmalar yüzünden önceleri pagan Roma’nın baskılarına maruz kalan Süryaniler daha sonra Hristiyan Bizans’ın hışmına uğramışlardır. Birçok Süryani din adamı öldürülmüş, tutuklanmış veya sürülmüştür. Çareyi kaçmakta bulan Süryaniler doğuya yönelmişler, böylece Edessa’daki ilahiyat okulu da onlarla beraber Perslerin başkenti Seleucia-Ctesiphon’a (el-Medaîn) taşınmıştır. İslam’ın bölgeye gelmesiyle Müslüman-Nesturi ilişkileri başlamış ve herkesin malumu olan tercüme faaliyetlerinde büyük rol oynayan Nesturiler, Müslümanların hâkimiyetleri altında da bu rollerini sürdürmüşlerdir. İslam felsefe tarihi yahut bilim tarihiyle ilgilenen, Beytü’l-Hikme’nin varlığından haberdar olan birisinin Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Bahtîşu gibi Nesturilere ait isimleri duymaması mümkün değildir.⁶ Müslümanlarla ilişkilerin yoğun olduğu dokuzuncu asırda patrikhane Bağdat’a taşınmıştır. Haçlıların gelmesiyle bölgede yaşayan bütün halklar gibi zulümden nasibini alan Nesturilere en büyük darbe Moğollar ve Tatarlar tarafından vurulmuştur. Artık Nesturiler için Bağdat güvenli olmadığından, patrikhane Tebriz, Musul, Maraga, Urmiye, Alqosh, gibi birçok şehir değiştirmek zorunda kalmıştır.⁷

Patrik Seçiminde İhtilaf ve Patrikhanenin Koçanis’e Taşınması

Nesturi Patriği Bar Mama Şem’un döneminde patrik seçiminde ihtilaf çıkmıştır. Patrikliğin verasetle belirlenmesine karşı olan ve kendileri için daha uygun bir adayın seçilmesini isteyen bir grup ruhban tarafından, Diyarbakır’da başka bir patrik seçilmiştir. “Yuhanna Sulaka” ismiyle takdis edilen (28 Nisan 1553) yeni patriğin ikamet yeri Diyarbakır, eski patriğin yeri ise Rabban Hormizd (Alqosh-Musul, Irak) olmuştur.⁸ Başlangıçta kiliselerin hatırı sayılır bir kısmı Diyarbakır’daki Nesturi patriğini desteklemişlerdir.⁹

⁶ Beytü’l-Hikme konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Beytü’l-Hikme*, İstanbul 1996.

⁷ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nesturiler*, s. 77-78

⁸ Theodore d’Mar Shimun, *The History of The Patriarchal Succession of the d’Mar Shimun Family*, USA 2008, s.27

⁹ Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, İstanbul 2005, s. 307

bhisha manastırına taşınmıştır. Bir süre burada kalan patrikhane Şem'un IX Denkha (1580-1600) ile Salmas (İran) yakınlarındaki Mar Yuhanna manastırına geçmiştir. Şem'un X Eliyah (1600-1638) ile tarihte ilk defa patrikhane Koçanis'e taşınmıştır. Aslında kaynaklarda Koçanis ile beraber Khananis adı da zikredilir ki bu da Koçanis'in yaklaşık 10 km güneyinde yer alır.¹⁴ Bu mesafe göz önünde bulundurulduğunda, Şem'un X'un patrikhane olarak Koçanis ve Khananis'i beraber kullandığı düşünülebilir. Şem'un XI Eshuyow (1638-1656) ise Koçanis'te başlamış ama son birkaç yılını Khosrava'da (Salmas/İran) geçirmiştir.

Onun ardılı Şem'un XII Yoalaha (1656-1662) da Khosrava'da kalmıştır. Ama bir sonraki patrik Şem'un XIII Denkha (1662-1700), Sula-ka (1553-1555) zamanından beri Roma ile devam eden ilişkileri kesmiş, eski geleneğe geri dönmüş ve 1672'de patrikliği kalıcı olarak Koçanis'e taşımıştır. Bunun üzerine Katolik misyonerler tekrar devreye girmiş ve Nesturi bir din adamı "Yusuf I" adıyla (1681-1696) patrik olarak seçilmiştir. Bu yeni patrikliği diğerlerinden ayırmak için de yine Roma tarafından kendilerine "Keldani" denmiştir.¹⁵ Böylece Nesturi kilisesi üç patrikliğe ayrılmıştır:

- 1-Koçanis merkezli ve eski geleneği devam ettiren Mar Şem'un ailesi
- 2-Diyarbakır merkezli ve Roma destekli Keldani Kilisesi
- 3-Rabban Hormizd merkezli, eski geleneğe bağlı ama her fırsatta Roma ile birleşmeye çalışan Bar Mama ailesi.

Nitekim Rabban Hormizd'deki patrikliğinin bu yöndeki çabaları meyvesini verecek ve 1830'da Yusuf V Augustin Hindi ölünce Diyarbakır'daki kilise ile birleşerek tek bir Keldani Patrikliği kurulacaktır.¹⁶

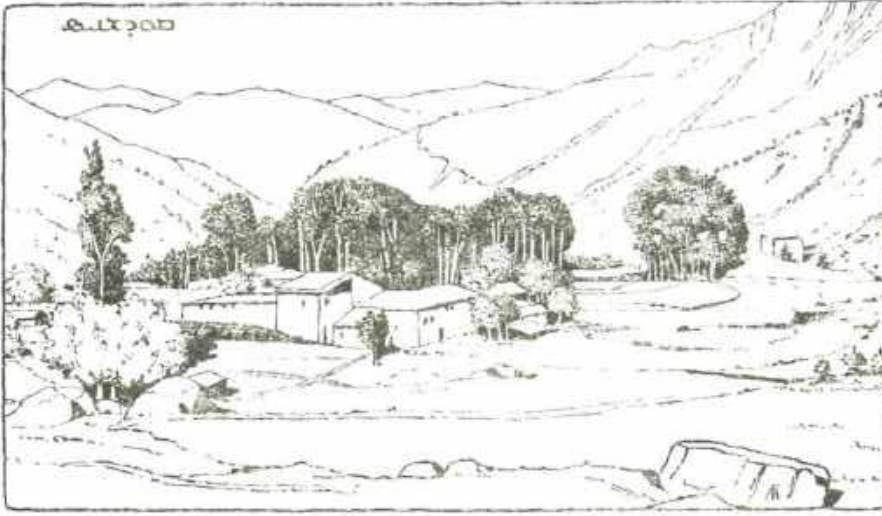
¹⁴ Heleen H.L. Murre van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries" s. 254.

¹⁵ Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, s. 308

¹⁶ Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, s. 308

Koçanis'i gösteren bir çizim¹⁹

Bir Nesturi el yazmasında Koçanis hakkında verilen bilgilerden şunları öğrenmekteyiz: Kuzeydeki dağa *Sayda* (avlanmak), güneydeki dağa *Tırşa* denmektedir. Bu dağlarda ayı, domuz, yaban keçisi, keklik vb. hayvanlar avlanmaktadır. *Kokha* denen batıdaki dağda 40 pınar bulunmaktadır. Bu pınarların bir araya gelmesiyle oluşan dereler, Zap nehrine karışmaktadır. Ona göre, etrafı dağlarla çevrili olan Koçanis, bu haliyle *İkinci Kudüs* olarak adlandırılmaya değerdir.²⁰

Mar Şalita Kilisesi

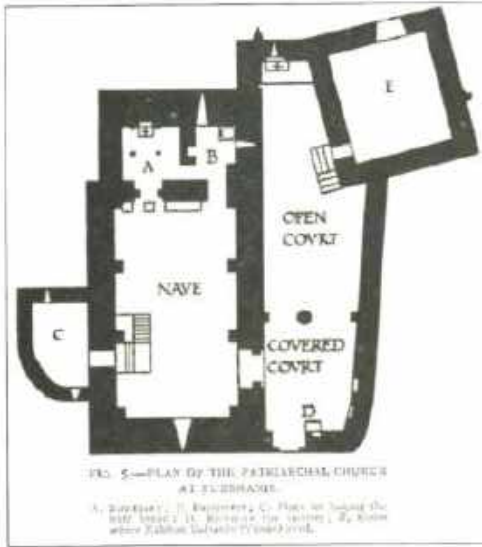
Yapımı 1688/89 yılında biten Mar Şalita Kilisesi²¹, köyün yaklaşık 200 metre dışındadır. Patrikhaneye ait koca bir manastır yahut katedralden ziyade tipik bir köy kilisesini andırır. Kilisenin kapısının alçak olduğu, bunun, kiliseye girenlerin başını eğerek saygıyla girmesi için yapıldığı şeklinde romantik rivayetler olsa da, bölgenin şartları göz önünde bulundurulduğunda bunun daha çok güvenlik amacıyla yapıldığı anlaşılacaktır. Kilisenin içinde, ayinlerde oturmak üzere kullanılan oturaklar yoktur. Bu yüzden de pek büyük olmayan kilise salonundaki ayinlere yaklaşık

¹⁹ Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, London 1913, s. 127.

²⁰ Mar Eliya Abuna, *Kitaba d-Qlesistiqe d-Şarbe d-Patryarke Madenhaye*, Ashurbanipal Library, Chicago 1935?, s. 125-128

²¹ Mar Şalita Kilisesi'nin giriş tarafındaki dış cephesinde yer alan bir kitabede 1688 tarihi yer almaktadır. Mevcut bir kilisenin üzerinde kurulmuş olma ihtimali de bulunmaktadır.

dört yüz kişinin aynı anda katılabildiği söylenmektedir.²² Kilisede ikonalar şöyle dursun, tek bir resmin bile yer olmadığı söylenir. Şüphesiz bu durum, ikonalara karşı olan Protestan misyonerleri heyecanlandıracaktır. Bölgeye gelen Protestanlar yazdıkları raporlarda Nesturileri adeta “Doğunun Protestanları” şekline tanımlarken, Nesturiler de onları “Batının Nesturileri” olarak görecektir.²³

1845 yılında Bedirhan Bey Nesturilere saldırdığında Koçanis köyüne de baskın yapılmış ve kilise talan edilmiştir.²⁵ Kilisede bulunan altın ve gümüş haçlar, kocaman çini vazolar, antika buhurdanlıklar, deve kuşu yumurtaları vb. değerli eşyaların²⁶ sıkıntılı zamanlarda kilisenin gizli bir bölümüne saklandığı rivayet edilmiştir. Ama bu gizli bölmenin fark edildiği ve baskın yapanlar tarafından kıymetli görülen her şeyin alındığı, Hatta Hz. Muhammed tarafından kendilerine verildiğine inanılan fermanın ve bir hançerin bu baskında alındığı ve İstanbul'a götürüldüğü söylenmektedir.²⁷

1845 yılında Bedirhan Bey Nesturilere saldırdığında Koçanis köyüne de baskın yapılmış ve kilise talan edilmiştir.²⁵ Kilisede bulunan altın ve gümüş haçlar, kocaman çini vazolar, antika buhurdanlıklar, deve kuşu yumurtaları vb. değerli eşyaların²⁶ sıkıntılı zamanlarda kilisenin gizli bir bölümüne saklandığı rivayet edilmiştir. Ama bu gizli bölmenin fark edildiği ve baskın yapanlar tarafından kıymetli görülen her şeyin alındığı, Hatta Hz. Muhammed tarafından kendilerine verildiğine inanılan fermanın ve bir hançerin bu baskında alındığı ve İstanbul'a götürüldüğü söylenmektedir.²⁷

19. yüzyılın sonlarında bölgeyi ziyaret eden bir seyyah²⁸, Müslümanların camide bayramlaşmasına benzeyen ilginç bir detay anlatmaktadır. Kiliseye girilince patrik önce haçı öper ve haçın yanında bekler, sonra gelen önce haçı ardından patriğin elini öperek sıraya girer. Böylece her gelen haçı öptükten sonra kendinden önce gelenlerle tek tek tokalaşmış olur.

Kilise Hiyerarşisi

19. yüzyıla gelindiğinde kilise hiyerarşisi 1 Patrik, 1 metropolit (matran) ve 10 piskoposun oluşmaktadır. 14. yüzyıldan beri patrikler

22 W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 334; Dönemin seyyahlarından Isabella Lucy Bird, kilise salonunun uzunluğunun 34 adım olduğunu söyler. Isabella Lucy Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, II, Londra 1891, s. 298

23 Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, s. 120.

24 Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, s. 146.

25 W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 341.

26 Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı*, İstanbul 1996, s. 21.

27 Isabella Lucy Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, II, s. 301.

28 Isabella Lucy Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, II, s. 302.

“Mar Şem’un” ismini alırlardı.²⁹ Koçanis civarındaki kiliseler doğrudan patriğe bağlıdır. Metropolitin makamı Rustaqa (Yaylak - Dêra Raş)’da bulunurdu ve hâkimiyet alanı kısmen Türkiye kısmen de İran topraklarındaydı. Metropolitler de geleneksel olarak “Khnanîşu” ismini kullanırlardı. 10 piskoposluğun 7’si Türkiye tarafında 3’ü İran tarafındaydı ve her piskopos, bir grup kiliseden sorumluydu. Kiliselerde papazlar görev yapardı ve ayinlerde kendilerine diyakon, yardımcı diyakon ve okuyucular tarafından yardım edilirdi. Bu sınıflardan her birine, üst seviyeye geçerken resamet ayini yapılırdı. Bunların haricinde bir de her piskoposun bir başdiyakonu olurdu, onların görevleri de çoğunlukla piskoposluğun sekreterliği ve mali meselelerdi. Piskoposluk genellikle aile içinde kalırdı, mevcut piskopos öldükten sonra yakınlarından uygun biri piskopos olarak seçilirdi. Şayet yakınlarından piskopos olacak biri yoksa bu durumda bir papaz piskoposluğa atanırdı. Bunun haricinde papazlar en fazla başpapazlığa kadar yükselebilirlerdi. Geleneğe göre Patrik, metropolit ve piskoposlar bekâr olmalıydı ama diğer kilise görevlileri evlenebilirdi. Eşleri vefat eden din adamlarının tekrar evlenmesi ise yasaklanmıştır.³⁰ Çünkü bir papaz, hizmet ettiği cemaatin manevi babası olarak kabul edildiğinden, kilise cemaati onun oğulları ve kızları durumundayken onlardan biriyle evlenmesi kabul edilemezdi.

Bu topraklardaki manastır hayatının kendine özgü farklı bir yapısı vardı. Manastır hayatı deyince, kendini dünyadan soyutlamış ve şehrin dışında bir manastıra kapanarak kendisini dine vakfeden keşiş hayatını burada göremiyoruz. Oysa bir zamanlar sahip olduğu onlarca manastır sayesinde iyi eğitim görmüş keşişler yetiştirmişlerdir. Çin’den Moğolistan’a kadar doğunun birçok yerine misyonerlik faaliyetleri, kendilerini inançlarına adanmış keşişlerle yapılmıştı. Fakat durumlar değişmiş, kendilerini dış dünyadan korumak için kapandıkları bu sarp dağlarda, diğer birçok gelenekleri gibi manastır geleneği de kaybolmuştur. Buna rağmen rabban ve rabbanatlar (rahip ve rahibeler) farklı bir formda varlıklarını devam ettirmekteydiler. Kendilerini dini bir hayata adanmış isteyenler bunu manastıra kapanarak değil kendi aileleri içinde yürütüyorlardı.³¹ Kilisenin ayinlerine katılır, etten uzak durur, evlenmez ve çalışarak geçimlerini sağlıyorlardı. Şayet evlenirlerse yüce bir amaçtan sapmış olurlardı ama herhangi bir dışlanmayla karşılaşmazlardı. İlginçtir ama bu sistem manastır hayatının henüz formüle edilmediği ilk zamanlardaki “dine adanmış yaşam” a daha çok benzemektedir.³²

²⁹ Mar Şam’un ismini alan ilk patrik Mar Timotheus II (1318-1332)dir.

³⁰ Aubrey Russel Vine, *The Nestorian Churches*, s. 184.

³¹ Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı*, s. 39.

³² W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan’da Yaşam*, s. 330.

Din adamlarının giydiği ayin elbiseleri oldukça sadedir ama bu sadelik bilinçli bir tercihten ziyade yoksulluktan kaynaklanmaktaydı. Oysa Kilise güçlü olduğu zamanlarda oldukça göz kamaştırıcı bir sanat, estetik ve mimari geliştirdikleri bilinmektedir.³³

Athelsan Riley, bölgeyi gezdikten sonra yazdığı hatıratında, bütün Nesturi kiliselerine yeterli teolojik eğitim almış altı adam bile bulunmadığını, papazların çocuklara verdiği derslerin de ancak “körün köre yol göstermesi” olduğunu iddia etmektedir.³⁴

Patrik Seçimi

Mar Şem'un ismini alan ilk patrik Mar Timotheus II (1318-1332)'den beri Nesturi patriği verasetle belirleniyordu.³⁵ Ama patrikler evlenemediği için patriklik babadan-oğula değil amcadan-yeğene geçmekteydi. Bazı durumlarda küçük kardeşe de geçtiği olurdu. Bu sistemin avantajları olduğu gibi çoğu zaman sıkıntıları da vardı. Tahta geçen patrik bazen çok genç, hatta çocuk yaşta olabiliyordu. Mesela Mar Bünyamin Şem'un'un patriklik tahtına geçtiğinde henüz 17 yaşına olduğu söylenir. 20. Yüzyılın başlarında bölgede bulunmuş biri olarak Wigram dönemin patriği ile veraset sisteminin sıkıntılarını konuştuğunda aldığı cevap manidardır: “...Ama halkımızı ve koşullarımızı bilen biri olarak siz bana bizim için başka hangi yolun açık olduğunu söyleyebilirsiniz! Yabani aşiret adamlarımızla serbest seçim mi? Bu, her aday için serbestçe kavga anlamına gelir. Adayların Türk hükümeti tarafından atanması mı? Şansınız varsa kimseye zarar vermemiş ve asla iyilik yapmayacak zayıf ve otoritesiz yaşlı bir keşiş bulabiliriz. Bununla birlikte piskoposluğu Türk valisi için kötü bir iş yapmanın ödülü olarak isteyen, her duruma kendini rahatlıkla uydurabilen şerefsiz birini bulmamız çok daha olası olacaktır. Bu yüzden bu babadan oğula geçme sistemine geçiverdik. Başkalarının iyi bir krala sahip olma şansları kadar bizim de iyi bir piskoposa sahip olma şansımızın olduğunu düşünmüyoruz.”³⁶

³³ Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı*, s. 20.

³⁴ Athelsan Riley, *The Assyrian Church*, 1887. <http://anglicanhistory.org/england/riley/wolverhampton1887.html> 12.10.2014; Wigram konuyla ilgili şöyle bir anekdot aktarır: “Başka bir seferde ilim irfandan çok, atıcılıktaki ustalığıyla tanınan Keşe Turna adındaki değerli yaşlı bir keşe, bir başka deyişle papaz, Bay Browne ile görüşmeye gelmişti. Papaz Turna İngilizlere olan bağlılığını kesin bir dille söyledikten sonra, Bay Browne hizmet etmek için yapabileceği bir şeyin olup olmadığını sordu. “Elbette var, Keşe” diye söyledi İngiliz, “köyün delikanlılarını topla onlara ders ver. Sana gerekli olan kitapları ben temin ederim”, “Olmaz, Rabbi, bu beni aşar. Ben sadece ayin okumayı becerebilirim. Ama şimdi vurmanı isteğin biri varsa, bu işi seve seve üstlenirim!”

W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 333-334

³⁵ Theodore d'Mar Shimun, *The History of The Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, s. 25

³⁶ W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 327.

Patrik seçiminin ne kadar hassas ve dışarıdan manipüle edilmeye müsait bir olgu olduğu şu örnekle daha iyi anlaşılacaktır: Patrik Mar Awraham (1820-1860) döneminde Yonah ailesinden Mikhaıl adında bir adam patrik olma hevesine kapılır. Bunun için Hakkâri Kürt emiri Nurullah (Nuri) Bey'e gidip patrik olma talebini bildirir. Nurullah Bey onu önemli bir şeyhe yönlendirir. Durumdan haberdar olan şeyh, Metropolit Mar Khnanişu'dan Mikhaıl'ı patrik olarak kutsamasını ister. Mar Khnanişu, şeyhi kıracak durumda olmadığı için mecburen bu talebi kabul eder ve resamet ayinini gerçekleştirir. Mikhaıl daha sonra Koçanis'e gelerek yeni patrik olduğunu iddia eder. Yerel yönetimle bir sorun yaşamak istemeyen Mar Awraham, Mikhaıl'e, patrikliği beraber götüreceklerini ve sonucu Allah'a havale edeceğini söyler. Mar Awraham ile bir yıl kaldıktan sonra ölen Mikhaıl, Nesturiler tarafından kabul görmediği için patrikler arasında sayılmaz.³⁷

Önceden zikredildiği gibi Yuhanna Sulaka'nın karşı patrik olarak seçilmesinin başlıca nedeni patrikliğın verasetle seçilmesi idi. Tarihin garip bir cilvesidir ki, Şem'un IX Denkha (1580-1600)'dan sonra patriklik tekrar veraset sistemiyle belirlenmiştir. Kendisinin hayattayken mi bu atamayı yaptığı yoksa ölümünden sonra ailenin yeğenlerden birini patrik olarak seçtiği tam olarak bilinmemektedir.³⁸ Patriklerin bu şekilde verasetle belirlenmesine yani önceden veliaht tayin dilmelerine "*Natar kursı*" denilmiştir.³⁹

Koçanis'te görev yapan son patrik Mar Bünyamin Şem'un için resmi yazışmalarda kullanılan ünvan şöyledir: "*Saygıdeğer ve omurlu babaların babası, büyük çoban Mar Şem'un, Doğunun Patrik ve Katolikosu*". Ayrıca mührünün ortasında "*Mütevazi Şem'un, Doğunun Patriği*", etrafında ise "*Mar Şem'un, Havari Addai'nin tahtında oturan kişi*" yazıları yer almaktaydı.⁴⁰

³⁷ Theodore d'Mar Shimun, *The History of The Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, s.25-26

³⁸ Heleen H.L. Murre van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries", s. 253.

³⁹ Arthur J MacLean ve William H. Browne, *The Catholicos of the East and His People*, London 1892, s. 319.

⁴⁰ Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, s. 131.

Koçanis'te görev yapan patrikler⁴¹

1-Şem'un X Eliyah, 1600-1638

Patrikhane Merkezi: Khananis (Otluca) ve/veya Koçanis (Konak)

2-Şem'un XI Eshuyow, 1638-1656

Patrikhane Merkezi: Koçanis, 1650'den sonra Khosrava⁴²

3-Şem'un XIII Denkha, 1662-1700

Patrikhane Merkezi: Khosrava, 1672'den sonra Koçanis

4-Şem'un XIV Shlimun, 1700-1740 (Koçanis)

5-Şem'un XV Michael Muktes, 1740-1780 (Koçanis)

6-Şem'un XVI Yukhannan, 1780-1820 (Koçanis)

7-Şem'un XVII Auraham 1820-1860 (Koçanis)

8-Şem'un XVIII Ruben 1860-1903 (Koçanis)

9-Şem'un XIX Benjamin 1903-1918 (Koçanis)

Mar Bünyamin Şem'un'un katlinden sonra onun yerine Şem'un XX Paulus (1918-1920) geçmiştir ama Nesturiler Koçanis'i terk etmek zorunda kalmış ve türlü sıkıntılardan sonra Bakuba (Irak) kampına yerleşmişlerdir. Koçanis'te doğan son patrik Şem'un XXIII Eshai (1920-1976) Halkı ile beraber Bakuba'da (Irak) sürgündeyken, ölen amcasının Şem'un XX Paulus'un, yerine seçilmiştir. Ardından Amerika'ya geçmiş ve bir süre sonra patrikhaneyi Chicago'ya taşımıştır. 1976'da bir Nesturi tarafından öldürüldüğünde⁴³ 56 yıldır patriklik vazifesini yerine getirmekteydi. Onun ölümüyle Mar Şem'un ailesinin 657 yıllık patriklik geleneği son bulmuştur. Mar Şem'un Eshai'nin yerine, 1976'da Londra'da toplanan kilise hiyerarşisi, eski Tahran piskoposu Dinkha Khananya, Mar Denkha IV adıyla yeni Patrik olarak seçmiştir.⁴⁴

Resmi Statü

Nesturiler, Osmanlı hâkimiyetindeki diğer bazı doğu kiliseleri gibi Ermeni Milleti sınıfına dâhil edilmişlerdir. İdari açıdan ise, Nesturilerin düştüğü ihtilaf sonucu ikinci bir patrikliğin Diyarbakır'ı merkez edinmesi-

⁴¹ Listenin ayrıntıları için bakınız: Heleen H.L. Murre van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries" s. 254-257.

⁴² 1656-1662 yılları arasında hüküm süren Şam'un XII Yaolaha'nın patrikhane merkezi Khosrava olduğu için bu listeye alınmamıştır.

⁴³ Theodore d'Mar Shimun, *The History of The Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, s.15

⁴⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Dinkha_IV 15.08.2014

yle Osmanlı yönetimine girdikleri 1551'den 1847 yılına kadar Van Vilayetine bağlı kalmışlardır. Bir süreliğine Erzurum Vilayetine (1847-1865) sonra tekrar Van Vilayetine (1865-1877), ardından o dönemde vilayet statüsünde olan Hakkâri'ye (1877-1878) bağlanmışlardır. Hakkâri'nin vilayet statüsünün kaldırılmasıyla tekrar Van Vilayetine bağlı olarak I. Dünya Savaşı'na kadar Koçanis merkez olmak üzere bu bölgede yaşadılar.

45

Nesturilerin hem dini hem dünyevi lideri olan patrik için "prens-patrik" denilebilir. Zira Wigram'dan öğrendiğimize göre patrikliğin terasında kraliyet kuşu olan Tavus Kuşu yer almaktadır ve 19. yüzyıl sonlarına kadar patrikliğin bir de saray soytarısı bulunmaktadır. Koçanis köyü ve bu köye ait topraklar Mar Şem'un'un elinde bulunuyordu. Bu hakkın ona sultan tarafından verildiği ancak bu ayrıcalığın yazılı belgelere dayanmadığı söylenir.⁴⁶

Patriğe devlet tarafından maaş bağlanmış ve çeşitli nişanlar verilmiştir. Bu uygulamanın devletin patriğin nüfuzunu tanınmasından ziyade, dağ aşiretlerini kontrol etmek için yürüttüğü bir politikanın ürünü olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşe göre Osmanlı Devleti'nin pratik olarak kendi yönetimini bu dağlık bölgede icra etmeye gücü yetmemiş bu yüzden patriğe göstermelik de olsa bir maaş bağlanmış ve ona nişanlar verilmesi sayesinde, onun eliyle diğer aşiretlerin vergisi toplanabilmiştir.⁴⁷

Patrikhane Divanı ve Civar Toplumlarla İlişkiler

Koçanis'te patrikhane divanı önemli bir işleve sahiptir. Her türlü meselenin konuşulduğu, sorunların çözüme kavuşturulduğu Divan herkese açıktı. Bu köyde bulunup da patriğin divanına katılmamak saygısızlık olarak görülür,⁴⁸ her gün buraya çeşitli nedenlerle onlarca misafir gelirdi.⁴⁹

45 Selahattin Satılmış, "XIX. Yüzyılda Hakkâri'de Hıristiyan Bir Cemaat: Nesturiler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: VIII/2, Aralık 2006, s. 107.

46 W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 325.

47 Adrian Forcscue, *The Lesser Eastern Churches*, s. 129; W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 326.

48 W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, s. 337.

49 Dışarda hizmet için sürekli bir koşturmaca olur, bir yandan gelenlerin atlarına yem verilirken, bir yandan da misafirlere yemek hazırlamak için koyunlar kesilirdi. İnsanın dışarıya çıkmasına izin veremeyecek derecede şiddetli geçen kış günleri hariç, divanda yaşam sürekli bu minvaldeydi. Hatta patrik bir iş için köy dışına çıktığında, gelen misafirlere günlerce onun geri dönmesini beklerlerdi. Gür ve siyah sakalları, örülmüş saçları ve geleneksel kıyafetleriyle bu dağ adamları adeta eski zamanlardan kopup gelmişlerdi. Kimi divanda oturmuş tabaklarından cigara sararken bir yandan da satranç oynuyor, kimisi de silahını yağlayıp hançerini bileyiyor ve patriğin huzuruna çıkma sırasının kendilerine gelmesini bekliyorlardı. Isabella Lucy Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, II, s. 288.

*Bir grup Nesturi*⁵⁰

Kürtlerin yaşadığı Hakkâri bölgesinde Hakkâri Emiri bir nevi Hükümdar, Nesturi Patriği ise onun derebeyi konumundaydı. Buna rağmen Patrik, Emir'in divanına katılır ve halk nezdinde büyük saygı görürdü. Hakkâri Emiri yerinde olmadığı zaman, Patrik ona vekâlet ederdi. Savaş ve taht kavgası durumlarında Patriğin tutumu büyük önem taşırdı.⁵¹ Çoğu yerde Nesturiler Kürt aşiret liderlerinin egemenliği altında olsalar da bazı yerlerde Kürt köylüleri Nesturilerin idaresi altında yaşamaktaydılar.⁵²

Patrik ve ailesi Müslümanlar tarafından da saygı görürdü. Müslüman Kürtler, Nesturiler tarafından kesilen hayvanların etini pek yemezlerdi ama en dindar Müslümanların bile patrik ailesi tarafından kesilen hayvanları tereddütsüz yediği söylenir.⁵³ Patriğin sözleri Nesturiler için adeta kanun hükmündedir. Ondan alınmış bir mektupla dağ aşiretleri arasında yolculuk yapmak en güçlü hükümetlerden alınmış pasaportlardan ve izin belgelerinden daha geçerlidir/önemlidir. “*Mar Şem'un'un başı*”na veya “*Mar Şem'un Ailesi*” üzerine yemin etmek yaygın bir uygulamay-

⁵⁰ George Grantham Bain Koleksiyonu, fotoğrafın tahmini tarihi 1910-1915, Library of Congress, Usa, <http://www.loc.gov/pictures/item/ggb2005013135/> 18.08.2014

⁵¹ Selahattin Satılmış, “XIX. Yüzyılda Hakkâri’de Hristiyan Bir Cemaat: Nesturiler”, s. 107.

⁵² Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra 1992, s. 107.

⁵³ Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı*, s. 68.

dı.⁵⁴ Bazı Kürt köylerindeki reislik seçimi o bölgede hâkim olan Nesturi Melikler tarafından yapılırdı.⁵⁵ Dağdaki Nesturi aşiretlerinden başka bir de ovada yaşayan ve “reaya” denilen Nesturiler de vardı. Ayrıca, dağda yaşayan Nesturilerin ova Nesturilerine nazaran özgüvenleri çok yüksekti.⁵⁶

Sonuç

Hakkâri bölgesindeki Hristiyanlık tarihi çok eski olmasına rağmen, 1600’lü yılların başında Koçanis’e taşınan Nesturi Patrikhanesi ile beraber, Nesturilerin bölgedeki etkinliklerine dair ulaşabildiğimiz kaynaklar çoğalmaktadır. Koçanis’teki patrikhane, Nesturilerin Hakkâri’yi terk etmek zorunda kaldığı 1915 yılına kadar sürmüş ve burada toplam 9 patrik görev yapmıştır. Nesturiler, bölgede yaşadıkları süre zarfında Kürtlerin sosyal hayatında birçok iz bıraktıkları gibi aynı zamanda onlardan etkilenmişlerdir. Bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini yaşantısında önemli bir rol oynayan patrikhanenin buradan ayrılması, yeri doldurulamayan bir boşluk oluşmuştur.

Patrikhane merkezi olarak kullanılan Mar Şalita Kilisesi maalesef korunamamış ve define avcılarının yağmasına maruz kalmıştır. En azından Mar Şalita Kilisesinin korunup restore edilmesi, Hakkâri tarihinin önemli bir parçasını oluşturan Nesturilere bir vefa borcudur. Bunun haricinde bölgedeki Nesturi tarihine dair henüz gün yüzüne çıkmamış birçok konu bulunmakta, bunun için de araştırmacılara büyük görev düşmektedir. İleride yapılacak çalışmaların Hakkâri’deki Nesturi mirasını gün yüzüne çıkarması ümit edilmektedir.

⁵⁴ Isabella Lucy Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, II, s. 293.

⁵⁵ Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı*, s. 65.

⁵⁶ Wigram’ın konuyla ilgili aktardığı bir anekdot şöyledir: “Ovalıdan üstün olma duygusu Hakkârililer arasında güçlü bir biçimde gelişmiştir. “Bütün dünyada en büyük ulus İngilizlerdir. İkinci sırayı da Tiyariler alır” diye söylüyordu Hristiyan bir aşiret mensubu. (İnsan bu sözlerden söyleyen kişinin kendi aşiretini kastettiğini rahatlıkla tahmin edebilir) “Üçüncü sırada ama çok gerilerde olmak üzere Ruslar gelir. Sıralamaya girecek başka da ulus yok zaten.” W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan’da Yaşam*, s. 354.

Bibliyografya

Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara 1997.

Athelsan Riley, *The Assyrian Church*, 1887.

Atiya, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, İstanbul 2005.

Berg, Heleen H.L. Murre van den, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries" *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol 2.2, 1999, s. 235-264.

Bilge, Yakup, *Süryaniler, Anadolu'nun Solan Rengi*, İstanbul 1996.

Bird, Isabella Lucy, *Journeys in Persia and Kurdistan. Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*, I-II, Londra 1981.

Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, London 1992.

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul 1996.

Dinkha IV, http://en.wikipedia.org/wiki/Dinkha_IV, 15.08.2014

Fortescue, Adrian, *The Lesser Eastern Churches*, London 1913.

MacLean, Arthur J, ve William H. Browne, *The Catholicos of the East and His People*, London: SPCK, 1892.

Mar Eliya Abuna, *Ktaba d-Qlesistiqe d-Şarbe d-Patiryarke Madenhaye*, Ashurbanipal Library, Chicago. (el yazması) (yaklaşık 1935?)

Mar Shimun, Theodore, *The History of The Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, USA 2008.

Satılmış, Selahattin, "XIX. Yüzyılda Hakkâri'de Hristiyan Bir Cemaat: Nesturiler (İdari, İktisadi ve Sosyal Durumları)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: VIII/2, Aralık 2006.

Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, İstanbul 1996.

Vine, Aubrey Russel, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians*, London 1937.

Wigram, W.A., *The Cradle of Mankind, Life in Eastern Kurdistan*, London 1914. (Türkçesi: *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev: İbrahim Bingöl, İstanbul 2004.)

<http://assyrianchurch.org.au/about-us/history/modern/> 15.08.2014

Dr. Nicholas AL-JELOO

TAŞ KİLİSELERDEN
DAHA FAZLASI
HAKKÂRİ ASURİLERİNİ
YENİDEN KEŞFEDELİM

MORE THAN STONE CHURCHES: REDISCOVERING HAKKÂRI'S ASSYRIANS

Dr. Nicholas AL-JELOO¹

Introduction

At the turn of the twentieth century, the Patriarchate of the Church of the East (or 'Nestorian' Church) was located at Qudshānis (Konak) in the Hakkâri highlands, which held the world's largest concentration of Assyrians before 1915. While the descendants of Hakkâri's Assyrians are to be found scattered all over the world, there are none of them actually living in Hakkâri today. Nevertheless, Assyrians from Hakkâri have not only maintained their Aramaic language and Syriac heritage, but also cultural traits unique to the region, such as folk tales, music, songs, dances, costume, food and architecture, wherever they have resettled. This paper, using a number of sources, will endeavour to record and substantiate the historic presence of Assyrians in Hakkâri, which originates more than a millennium before the 'Nestorian schism,' as well as the significance of their contribution to the region, and the continuity of Hakkâri culture in the modern-day Assyrian diaspora. The paper will further highlight the benefits and importance of maintaining an active and friendly relationship with the descendants of Hakkâri Assyrians, especially in regards to the conservation of the historical and cultural legacy of the province.

The Origins of Hakkâri Assyrians

In the second millennium BC, Hakkâri was a strategically important area wedged in between the Assyrian Empire, based at Nineveh (now Mosul in Iraq), and the kingdom of Urartu, based at Tushpa (modern-day Van). It was first mentioned during the reign of Assyrian Emperor Shalmaneser (1274-1245 BC), who conducted numerous military and looting expeditions in the region, conquering it from the local peoples of Nairi and Hubushkia. His son, Tukulti Ninurta I (1244-1208 BC), subsequently boasted the epithet, "King of the Universe, King of Assyria, King of the Upper and Lower Seas [Lakes Van and Urmia] and all the Nairi countries." By 715 BC, Hakkâri comprised an important border province between Assyria and Urartu, and it remained so for at least a century.

¹ Sydney University, Hebrew, Biblical and Jewish Studies Section

This province was centred around either Bīt-Kāri or Šabarda, which may be identified with Bēt-Kārē (Uğuraçan) and Shapāṭan (Altinsu) in Şemdinli district. Indeed, the Akkadian name *Bīt-Kāri* refers to a customhouse at a trading post where taxes and dues are collected, and a *Kāru* or *Karru* was trading station, trading colony, or community of merchants. This name can also be found in that of a village in Léwin called Bēt-Kārē (Cevizdibi), and the names of many other locations in Hakkāri derive from either Akkadian or Aramaic. It was during this time, therefore, that Assyrians from Mesopotamia in the south began to settle in the region and assimilate the local Hurrian and Subarian peoples into their civilisation and culture.

The Assyrians are believed to have built vital infrastructure in the area to facilitate agricultural activities, trade and communication – as well as military activities further afield. They paved highways through the mountain valleys, cut tunnels and stairways in the cliffs beside the rivers, built impenetrable guard towers and fortresses on the mountaintops, as well as cut irrigation channels into the rock, built aqueducts, and created stepped terrace fields along the mountainsides. Indeed, this ancient people were well-known for their engineering prowess, as well as extensive use of aqueducts to channel water into their capital at Nineveh, using terraces for their gardens and agricultural needs. Furthermore, the name Hakkāri itself, which later became that of a local Kurdish tribe; is believed to derive from the Akkadian word *ikkārī* or the Syriac word *akkārē*, meaning farmers, agriculturalists, cultivators, labourers, peasants or ploughmen. The Arabic translation of this name, *fallāh*, eventually became *felah* – which the nomadic Kurdish tribes called the indigenous people happened to find on the land. The Assyrians, on the other hand, have always known themselves as *Surāyē* – a development of the Akkadian term *Assurāyī*, meaning “citizens of the Assyrian heartland.” This was later translated into Armenian as *Asorī*, into Persian as *Asūrī* (by which the Christians of Hakkāri are known in the sixteenth-century *Sharafnama*), and into Arabic and Turkish as *Suryānī*.

Assyrian/Syriac Christianity in Hakkāri

The province of Hakkāri served as an important centre of Christianity over many centuries. According to Armenian and Syriac sources, Christianity was first brought to the area by St. Bartholomew the Apostle, who was martyred at Albaq (Albayrak) in the 1st century, and whose tomb

served as the focus of an important Armenian monastery and pilgrimage site until 1915. Local oral traditions also assert that Sts. Addaī and Mārī, of the 72 disciples, established a cave church above the village of Mātā d-Mārth-Maryam (Yığınlı) in the Walṭo valley, around the turn of the 2nd century. They are said to have brought with them a relic from a garment belonging to the Virgin Mary, which is still guarded by the Walṭo Assyrians now residing in the village of Tell-Naşrī, on the Khābūr River in north-east Syria. Moreover, these two saints are reputed to have converted the inhabitants of Bēth-Glālā (Khanānis / Otluca), where there was a 6th century church dedicated to St. George. In addition, the *Acts of St. Mārī* record that the districts of Dāsān and Zozan were evangelised by his disciple St. Tomīs, who was martyred in the Gāwar plain and whose tomb was still a place of pilgrimage in the 6th century.

Indeed, the churches in the Hakkāri highlands testify to the antiquity of its former Assyrian communities, including the monastery dedicated to the 4th century saints ‘Avd-Īsho’ and Qardagh, who were believed to have been buried there, above Bé-Azizā (Dilek) in Ṭāl. Another church at Rabbat (Kavak), in the same district, is dedicated to St. Ṭalyā and is purported to have been built in the 5th century by a local Assyrian king named ‘Āziz. The district of Bāz (Çanaklı) is believed to have been evangelised in the 4th century by St. Qayyomā, who established a church at Shwawwā (Şenocak). Among his contemporaries were the saints ‘Azzizā and Brikha, who converted the Assyrians of Jilū (Cilo), and established churches in Zérinī (Topaçlı) and Nériq (Yerkaya) respectively. Thus, these districts were already Christian when St. Zay‘ā, and his disciple St. Tāvor, built their famous church at Mātā d-Mār Zay‘ā (Çevrecik) in 427 AD, during the reign of local Assyrian king Bālaq, son of Zūraq. These two saints are additionally reputed to have visited Arbush (Çağlayan) in “Upper Dāsān” and converted its inhabitants to Christianity. Additionally, the Rabbān Pithyon monastery in Mazrā (Yaylak) was also established in the 5th century by a nephew and disciple of St. Eugene, who founded his own monastery in the mountains above Nisibis (Nusaybin). Basile Nikitine, former Russian Consul-General at Urmia, also dated the churches of St. Mama and his disciple St. Daniel at Orāmār (Dağlıca) to this period, and he remarked that:

“From a Muslim source (Mir al-Buldan) we know that Oramar opposed Arab invaders [in the mid-seventh century], who wanted to implant Islam everywhere by force of their weapons, with fierce resistance. This

confirms the hypothesis that Oramar, eminently Kurdish now, was Christian [i.e. Assyrian] at the time."

It should be noted that, since the very beginnings of Christianity, the Assyrians of Hakkâri came under the jurisdiction of the Church of the East, which became known as the Church of Persia, since its leadership was based at that Empire's capital city – Seleucia-Ctesiphon (south of modern-day Baghdad). It was more commonly called the Church of the East because it encompassed all lands to the east, outside of the Roman Empire. In 424 AD, this Church declared its independence from the rest of Christianity and its head became a Patriarch in his own right. After the Council of Ephesus in 431, it came to be known as the "Nestorian Church," because of its support for the teachings of Nestorius, the deposed patriarch of Constantinople, who stressed unity of Christ's human and divine natures and hypostases in the one person.

From after this period, we find the Virgin Mary church at Sarūnis (Öveç), which is believed to date to the 6th century, and the St. Abraham church at Dîz (Kırıkdağ), which is held to have been built in the 7th century by *Rabbān* Abraham, a monk from the Bēth-'Āvé monastery near 'Aqrā in northern Iraq. Moreover, the "mountain of Bēth-Dalyāthā," where the prolific 8th century monk and theologian John of Dalyāthā resided in solitude and contemplation, has been identified as Bé-Dalyāthā (Seyitli) in Upper Tyārē. The 9th century *historia monastica* of Thomas of Margā also remarked on the existence of a Christian settlement named Zarn in the country of Bēth-Bghāsh near Dāsān, probably to be identified either with Izran (Gelişen) in Şemdinli district, Zérīnī (Topaçlı) in Yüksekova or Zarné (Karagel) in Çukurca. He also mentioned the cathedral church of Bēth-Bghāsh at Bay, which could be located at either Bāye (Çevre) in Şemdinli district or Bé-Biyā (Bey Mahallesi) in Çukurca. Other important churches include those at Mār-Bhīshū (Sarıkaya) and Rustāqā (Yaylak), which are attributed to St. Beh-Īsho' of Kmol and his brother St. Īsho', who lived in the late 8th century. Additionally, the history of *Rabbān* Yawsip Busnāyā records the presence of Christians at Julamerk and Maronis (Kavaklı), in the district of "Zozan" during the mid-10th century. It additionally records the names of the monks *Rabbān* Sāhdā and *Rabbān* Īsho' of Mīnyānish (Güzeldere), as well as *Rabbān* Gabriel of Ṭāron, and a monastery at Kurkhé in "Zozan" dedicated to *Rabbān* Bukhtīzād. It is further believed by Assyrians that the patriarchs Mār Timothy I, "the Great" (780-823) and Mār Dinkhā I (1265-1281) hailed from the districts of Jilū and Rustāqā

respectively. Thus we observe from the Syriac texts and church structures that, after legendary origins of Christianity in the region from the first two centuries AD, the first reliable evidence of a Christian presence may be attested to in the 4th century. This continued, largely uninterrupted, until 1924 and, if anything, confirms that Assyrians were indigenous to the Hakkâri highlands and not, as first suggested by Westerners in the 19th century, that they had migrated there as refugees from further south between the years 1258 and 1400.

Throughout the late antique period and until the middle ages, this area was split between the dioceses of Dāsān and Bēth-Ṭūrē, Bēth-Nūhadrā and Ma'althā, and Bēth-Bghāsh – all of which are attested to in Syriac sources dating between 410 and 1318. These were all suffragans of the Metropolitan province of Adiabene and Assyria (based at Erbil and later at Mosul). Two centuries after that period we notice the first written evidence of the metropolitan archdioceses of Shamizdin (Şemdinli) and Jīlū (Cilo), both of which persisted until 1915. Between the 17th and 20th centuries metropolitans were also recorded at Mātā d-Mār Gewārgīs (Akkuş) in Léwin, Qalānis (Yeşilyurt / Yeşildere) in Albaq and Mār-Bhīshū (Sarıkaya) in Ṭāron, as well as in Julamerk and Shapāṭan (Altınsu), with bishops in Rēkān and at Sāt (İkiyaka), Gāgawran (Aksu), Zīzan (Dedeler), Ṭīs (Soğuksu), and Rustāqā (Yaylak). Finally, it was at Qudshānis (Konak) that the patriarchate of the Church of the East was fixed by Mar Shim'on X Eliya (1600-1638), sometime before 1610, after he had first sojourned in the districts of Jīlū and Dīz. The patriarchate persisted there for just over three centuries, prior to 1915.

From the sixteenth century onwards, those Assyrians who joined the Catholic Church became known as Chaldeans. By 1830, their patriarchate had established itself at the Rabbān Hormīzd monastery, near Alqosh in northern Iraq, and missions were founded in Hakkâri during the 1890s to convert the Assyrians there to Catholicism. In 1902, these were put under the jurisdiction of a new diocese created for Van and, two years later, members of the Mār Shim'on family had converted as well. Among them were the cousins of Patriarch Mār Shim'on XIX Binyāmēn (1903-1918) – Nimrod Bey and Mār Awrāham, who became Chaldean Catholic bishop of Hakkâri between 1904 and 1915. Protestants, under the Presbyterian Evangelical Church, had established themselves in the region earlier – with missionaries sent from Urmia establishing stations at Ashīthā (Çiğlı) in 1842 and Mammikkan (Bulaklı) in 1851. By 1915, however,

very few of Hakkâri's Assyrians had left the Church of the East for Protestantism.

Prior to 1915, there were roughly 150,000 Assyrians of all denominations residing in 280 villages and towns of this province, and comprising about 50-60% of its population. They also possessed their own educational institutions, including at least 15 village schools belonging to the Church of the East, 10 to the Chaldean Catholic Church, and 6 to the Presbyterian Evangelical Church. Additionally, there were a total of 260 Assyrian religious sites in Hakkâri, including church buildings, chapels, shrines, sanctuaries and monasteries – 246 belonging to the Church of the East, 8 to the Chaldean Catholic Church, and 6 to the Presbyterian Evangelical Church. These were not only places of worship, but monuments of faith, history and cultural heritage – priceless testimonies to the Assyrian presence in this part of Turkey. Among them are important pilgrimage sites, and cathedrals which served as seats of bishops, metropolitans and patriarchs. Many of them also contain the burial sites and relics of saints, Church prelates, and other holy people, and they also housed treasures of cultural and religious value, including inscribed stones, manuscripts and liturgical necessities. Many of these sites, however, face complete destruction due to lack of maintenance or care, and rumours that gold may be hidden in them have made them the target of vicious treasure hunters.

Hakkâri Assyrians Since 1915

In September 1915, Hakkâri was emptied of its native Assyrian population for the first time. Prior to that, they were divided into two social categories – the *Ashîret*, who enjoyed semi-independent status under their *Maliks* and were governed both spiritually and temporally by their patriarch, Mâr Shim'on; and the *Rāyat*, who paid taxes to the Ottoman state and were subservient to the more dominant Kurdish tribes that owed their allegiance to the emir of Julamerk. Relations between Assyrians and Kurds were at times cordial and at others antagonistic, leading to the creation of an alliance system with Assyrian and Kurdish tribes forging alliances with one another as either the left or right *Bazikkā*. This came to an end, however, with the massacre of tens of thousands of Assyrians in Dîz, Țyârê (Tiyar) and Tkhūmā (Tuxub) by a united force commanded by the emirs Badr-Khān of Bohtan, Nurallāh of Julamerk, Rashîd of Barwar and Ismā'il Pāshā of 'Amādiyah, between the years 1840 and 1850.

By the end of September 1918, the Assyrians of Hakkâri had ended up refugee camps in Iraq and Transcaucasia, and after 1920 the British Mandate implemented plans to resettle those under its jurisdiction to roughly 60 villages in northern Iraq, where there were already established Assyrian communities. Some instead decided to return to their villages in Țyâré and Tkhûmâ, but they were again expelled in 1924 after the Brussels Line was drawn, officially marking the boundary between Turkey and Iraq. Having resigned themselves to their new fate, the Hakkâri Assyrians became the focus of a genocidal campaign by the nascent Iraqi government, which led to the massacre of 3,000 of them in August 1933, and the resettlement of 13,000 refugees on the banks of the Khâbûr River in neighbouring Syria, then under French Mandate. Whether they chose to remain in Iraq or immigrate to Syria, the Assyrians were settled in villages according to their places of origin in Hakkâri. This strengthened their individual identities, and led to them maintaining their specific dialects of Aramaic. Their rural setting further facilitated the continuation of customs they had brought with them from their homeland in Hakkâri. At the same time, they were able to regroup and carry on their religious traditions to a large extent as they built new churches named after those they were forced to leave behind. Since 1968, the Church of the East has been split between old and new calendar factions, with their patriarchates in Baghdad and Chicago respectively, and the last Mâr Shim'on was assassinated in 1975.

Today, the descendants of Hakkâri's Assyrians are currently estimated at more than 600,000, scattered in nearly 50 countries on six continents. None of them, however, actually live in Hakkâri today. Moreover, the Church of the East has not had a permanent presence or legal representation in Turkey since 1924. During the intervening period, not only have visits by Assyrians of Hakkâri to their homeland been spasmodic and clandestine, but there has been almost no official dialogue or relationship between the Church of the East and the Turkish Government. In the diaspora, on the other hand, they have reorganised themselves both religiously and culturally, founding clubs, schools, cultural centres, dance groups, churches, relief organisations, political parties, sports teams, businesses, and the like.

Even now, 80 years since the last Assyrians were expelled from this province, not only have they maintained their Aramaic language and Syriac heritage, but they still continue cultural traits unique to the region wherever they have resettled. They still sing and dance to the tunes of

Shaykhānī, Hay Nūré, Hay Nergiz, Bāgīyé, Dilmā, Pédā, Sharrā, Bélātī, Gulshaynī, Bablakan, Hoy Bélim, Hoy Nārē, Hārē Gullé, Hārē Baso, Sin-jāné, Tanzārā, Gūbārē, Arabāno, Azyā Tammā, Dindimmā and Mamyānā. They still sing *Rāwé, Dīwānī* and *Lilyānā* at weddings, where they continue customs such as bathing the groom, bringing the bride to the accompaniment of *Dahol* and *Zurnā*, and dancing before the happy couple with coloured handkerchiefs. They still tell folk tales, such as those of *Qaṭīné*, the bridge of *Dalālē*, *Zengāmin* and *Bengāmin*, the *Khambeshāyé* or giants, genies, the *Halanāyé* cannibals, and the old woman that cut off the fox's tail. They still recount stories of heroes such as *Odīsho*, *Soro Kir-rā*, *Jajjī Bélātī*, *Malik Ismā'il*, *Malik Khoshābā*, *Mār Shim'on* and *Surmā Khānim*. They still eat *Girdū (Gilo)*, *Būshālā*, *Dokhwā (Doğaba)*, *Kipté*, *Pāchā*, *Dolmā* or *Prākhé*, "red rice," and *Harīsā*. They continue to make *Martūkhā (Halva)* on the feast days of saints that still lie buried in the churches of *Hakkāri*, as well as *Kādē* and *Killéché* on Christmas and Easter. The only traditional costumes they still maintain are those of *Ṭyārē*, and until today there are Assyrians in Iraq and Syria that continue to weave the necessary fabrics and embroider them with crosses and the same centuries-old florally-inspired patterns. A history which endured for over 2,600 years, and the subsequent attachment to this land, is not easy to erase in 80 to 100 years. Neither is it easy to dismiss the visible and tangible remnants of the former Assyrian inhabitants, whose absence has left a wide gap in the local social fabric.

Conclusion

Most Assyrians from *Hakkāri* still remember the names of the villages they came from and what districts or tribes they belonged to. They continue to sing about them in their songs, and write about them in both prose and poetry. Many of them long for the day that they may return to see where their ancestors were born, lived and were buried, and once again make pilgrimage to and pray in their ancient stone churches. At the moment, however, this is still a dream and the many decades of conflict in the region did not help in its realisation. For it to become a reality though, an active and friendly relationship must be re-established between the current inhabitants of *Hakkāri* and those in the diaspora for whom this land holds so much cultural, historical and religious significance. This is vital if there is ever to be any form of rapprochement or reconciliation between the two groups and it will only serve to benefit the area's peace and stability, as well as boost its cultural profile, through encouraging a spirit of tolerance and acceptance.

Until now, most scholarly studies regarding the Assyrians of Hakkâri have lacked serious fieldwork and consultation with the modern communities, instead relying largely on text-based sources, second-hand information and Ottoman-era maps. Furthermore, any fieldwork that has been conducted has been done with effective exclusion of those that may provide the most relevant cultural information, as well as the stories tied to specific structures. To a non-Assyrian, one stone church, ruined settlement or manuscript is much the same as any other, but to an Assyrian the churches are sacred sites and each is dedicated to a specific saint with his or her own story and related traditions. The ruined settlements, moreover, were the homes and graves of their ancestors, and the manuscripts and artefacts also hold special significance. The conservation of the historical, religious and cultural legacy of Hakkâri, therefore, is imperative – whether it be that of the Assyrians, or smaller groups such as the Yazîdîs, Armenians or Jews. Nevertheless, such projects should not ignore the absent people to whom they directly pertain, and Assyrians should be involved since they are prime stakeholders. In this way, it is hoped that, we can portray a more complete picture of this province’s heritage in word and in deed, not the least through cooperation with Hakkâri’s “missing half.”

TAŞ KİLİSELERDEN DAHA FAZLASI HAKKÂRİ ASURİLERİNİN YENİDEN KEŞFEDELİM

Dr. Nicholas AL-JELOO*

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarında, Doğu kilisesi Patrikliği(yani Nesturî Kilisesi) Hakkâri yaylalarında Qudshânîs (Konak) te bulunuyordu. 1915 öncesinde dünya genelinde en yoğun Asuri yerleşim bölgesi olduğunu görüyoruz. Bugün baktığımızda Hakkâri Asurilerini dünyanın her tarafına dağılmış olarak görürüz ve açıkçası Hakkâri de hayatını sürdürmekte olan hiçbir Asuri kalmamıştır. Hakkâri Asurilerinin muhafaza ettikleri, yalnızca konuştukları dil olan Aramice ve Asuri (Süryani) mirasından ibaret değildi ayrıca, Yöreye özgü: halk masalları, Müzik, şarkılar, Halaylar, kıyafetler, yiyecekler, Mimari gibi kültürel özellikler korumuşlardır. Bu kâğıtta, Nesturî görüş ayrılığının yanı sıra Bölgeye olan anlamlı katkılarından ve günümüz Asuri Diasporasında süregelmiş Hakkâri kültürünün bin yıl öncesine dayanan Asurilerin Hakkâri deki Tarihsel Varlığını kaynak belirterek, kanıtlamaya çalışacağım. Bu kâğıt ayrıca Hakkâri Asurilerinin geçmişleri ile sürdürmekte oldukları etkin ve samimi ilişkilerinin fayda ve önemini vurgulayacaktır. Özellikle Tarihi ve Kültürel mirasın korunması açısından.

Hakkâri Asurilerinin Kökeni

M.Ö. ikinci milenyumda, Hakkâri, Ninova merkezli Asur imparatorluğu(Günümüzde Irak- Musul) ve Tuşpa merkezli Urartu Krallığı (Bugün Van) arasında stratejik öneme sahip olan bir alandı. Buradan ilk olarak Asur imparatoru Şalmanasar I. ((1274-1245 M.Ö.) egemenliği döneminde bahsedilmiştir. Kendisi bölgeye çok sayıda Askeri ve yağma seferler yapmıştır ve bölgeyi Nairi ve Habuşkia yerlilerinden fethetmiştir. Oğlu Tukulti Ninurta I (1244-1208 M.Ö.) Sonradan şu sıfatlarla, lakaplarla övülmüştür; Evren'in Kralı, Asur'un Kralı, Yüksek ve Alçak suların Kralı (Van ve Urmia göllerinden bahsetmektedir) ve bütün Nairi bölgelerinin. M.Ö. 715'e gelindiğinde Hakkâri, Asur ve Urartu arasında çok önemli bir sınır bölgesi oluşturmakta idi ve bu durum en azından yüzyıl böyle devam etti. Bu bölge Bît-Kâri ya da Şabarda civarlarındadır.

¹ Sydney Üniversitesi, İbranice, İncil ve Yahudi Araştırmaları Bölümü

* Çeviri, Hakkari Üniversitesi, Çeviri Ofisi

Bu bölge Şemdinli'de Bêt-Kâré (Uğur açan) ve Shapātan (Altınsu) olarak tanımlanabilir. Akad'ca da Bît-Kâri gümrük anlamına gelir, vergilerin, aidatların toplandığı yer. Kāru ya da Karru da Ticaret istasyonu, Ticari yığınak ya da Tüccarlar topluluğu demektir. Lewin'de bir başka köyüne bu ismi taşımaktadır Bêt-Kâré (Cevizdibi). Hakkâri'de daha birçok yerin adı ya Akad'ca ya da Aramice 'den türetilmiştir. İşte bu dönemde, Mezopotamya'nın güneyindeki Asurlular bu bölgeye gelerek bölgeye yerleşmişlerdir ve Yerli Halkı Hurriler'i ve Subbariler'i kendi kültür ve medeniyetlerinin içinde özümsemeye (Asimile etmeye) başlamışlardır.

Asurlular bölgede tarımsal faaliyetleri, Ticareti ve İletişimi kolaylaştırmak için bir altyapı inşa edilmesi gerektiğine inanıyorlardı ve bunun yanı sıra askeri faaliyetlerini daha uzaklara taşımak istiyorlardı. Dağ vadilerinde anayollar döşemişlerdir, Nehir kenarlarındaki kayalıklardan tüneller ve merdivenler yapmışlardır, Girilmesi ve Ulaşılması çok güç gözcü kuleleri ve dağların doruklarında kaleler inşa etmişlerdir. Kayaların içinden sulama kanalları açmışlardır, Su kemerleri inşa etmişlerdir, Dağlar boyunca uzanan setler çekmişlerdir. Geçekten de bu eski insanlar, cesaret isteyen mühendislikleri itibari ile iyi tanınıyorlardı ve bunun yanı sıra kapsamlı bir şekilde kullandıkları sistem vardı; Suyu su kemerlerinden su kanallarına dolayısıyla kanallar yardımıyla da başken Ninova'ya ulaştırmışlardı. Bahçeleri ve tarımsal ihtiyaçları için dağlarda oluşturdukları setleri yani teras düzenini uyguluyorlardı. Dahası sonra yerel Kürt aşireti 'ne dönüşecek olan Hakkâri adının kendisi Akad'ca ikkārī ya da Asurice 'de (Süryanice) akkâré sözcüklerinden türediği sanılır. Anlamı: Çiftçi, Ziraatçı, Irgat, Köylüdür. -Bu ismin Arapça karşılığı fallāh ve en sonunda felah olmuştur. Göçebe Kürt Aşiretleri bölgedeki yerli insanları bu şekilde çağırırlar. Diğer bir taraftan Asuriler her zaman kendilerini Surāyé olarak biliyorlardı ve bu isim Akad'ca Assurāyī ifadesinin geliştirilmiştir. ve anlamı da Asur yurttaşı demektir. Bu daha sonra Ermeniceye Asorī olarak çevrilmiştir, Farsçaya Asuri (15. ve 16 yüzyıllarda Şerefnamede Hakkâri Hristiyanlarının nasıl tanımlandıklarını gösterir). Arapça ve Türkçede Sur-yānī olarak bilinirler.

Hakkâri'de Asuri – Süryani Hristiyanlık

Hakkâri ili yüzyıllar boyunca Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri oldu. Ermeni ve Asuri (Süryani) kaynaklarına göre, Hristiyanlık

ilk kez buraya Havari Aziz Bartholomeos tarafından getirilmiştir, 1. Yüzyılda da Albaq (Albayrak)'ta Şehit edilmiştir ve Mezarı, Ermeni Manastırı olarak ve 1915 yılına kadar yapılmış olan hac yeri olarak önemli odak noktaları oluşturur. Yerel sözlü gelenekler 72 havariden olan Aziz Addai ve Aziz Mari'nin ikinci yüzyılın başında Meryem Ana Köyü'nde (Mātā d-Mārth-Maryam)(Yığınlı) Walto Vadisinde bir mağara kilisesi kurulduğu söyler. Meryem Anaya ait olduğu söylenen bir giysi parça bugün hala Suriye'nin kuzeydoğusunda Khabur Nehri, Tell-Naşri Köyü'ndeki walto Asurileri tarafından korunmaktadır. Ayrıca bu iki Aziz Bēth-Glālā (Khanānis / Otluca) sakinlerini Hristiyanlaştırmalarıyla tanınırlar. Burada 6. Yy. ait bir Aziz George Kilisesi vardır. Ayrıca Aziz Mari kayıtlarında Dasan ve Zozan ilçelerinin öğrencisi Aziz Tomas tarafından Hristiyanlaştırıldığı gösterir. Aziz Tomas Gawar 'da şehit olmuştur ve mezarı 6. Yy'a dek hac yeri olarak kalmıştır.

Hakkāri Yaylalarındaki Kiliseler eski Asur Topluluklarının varlığına işaret eder. Buna ek olarak 4. Yy. Azizlerine Avd-İsho' ve Qardagh'a adanmış Manastırlar, Bé-Azizā (Dilek) Tal bölgesinde gömülü olduğuna inanılır. Başka bir kilise Rabbat'ta (Kavak), Aziz Talya 'ya adanmış ve 5. Yy da yerel Asur kralı AZİZ tarafından inşa edildiği söylenmektedir. Baz(Çanaklı) İlçesinin 4. Yy.da Aziz Qayyomā tarafından Hristiyanlaştırıldığına inanılır. Aynı Aziz Shwawwā (Şenocak). 'ta bir kilise kurmuştur. Yine bu zamanlarda Aziz Azzizā ve Aziz Brīkha tarafından Cilo Asurluları Hristiyanlaştırılmışlardır ve Zērīnī (Topaçlı) ve Nērik (Yerkaya) da kiliseler kurmuşlardır. Aziz Zay'ā ve öğrencisi Aziz Tāvor 427 yılında Mātā d-Mār Zay'ā (Çevrecik) 'te kilise kurduklarında bu ilçeler artık Hristiyanlaşmıştı. Asur kralı Zūraq oğlu Bālaq devrinde. Bu iki Aziz, Yukarı Dāsān bölgesindeki Arbush (Çağlayan) yerlilerini Hristiyanlaştırmışlardır. Mazrā (Yaylak)'daki Rabban Pityon Manastırı aynı şekilde 5. Yy.da Aziz Eugene'nin yeğeni ve öğrencisi olan kişi tarafından kurulmuştur ve kendisinin Nusaybin'de bir manastırı vardır. Basile Nikitine: Urmia'nın Eski Rus Başkonsolosu : Orāmār (Dağlıca)'daki Aziz Mama ve öğrencisi Aziz Daniel kiliselerinin yine bu döneme ait olduğunu tarihlendirmiştir. Ve şunu demiştir; Müslüman kaynaklara göre (Mir al-Buldan);

Biz Oramar 'ın Arap işgaline karşı olduğunu biliyoruz (7. Yüzyılın ortaları). İslam 'ın silah zoruyla her yere dayatılmasını kim ister. Bu sözler şu hipotezi doğrular, Oramar şimdi fazlasıyla Kürt tür ama zamanında Hristiyan 'dı.

Unutulmamalıdır ki, Hristiyanlığın en başlarında, Hakkâri Asurileri Doğu Kilisesi himayesi altında girdi. Kilise merkezinin İmparatorluğun başkentine yerleşmesinden beri Pers Kilisesi olarak tanındı. Seleucia - Ctesiphon(-günümüzde Bağdat'ın güneyi). Doğu(Şark) kilisesi olarak çağrılması çok yaygındır. Çünkü Roma İmparatorluğu dışında doğunun bütün topraklarını kapsar. 424 yılında bu kilise bağımsızlığını ilan etti ve başına bir patrik geçti. 431 deki Efes Konsilinden sonra, Nestorius öğretisi nedeniyle Nesturi Kilisesi olarak bilinmeye başladı. Nestorius: Mesih'in insani ve Tanrısal doğası ile ilgili ortaya attığı hipotezden dolayı Konstantinopolis Patrikliğinden sürülmüştür.

Bu dönemden sonra, 6. Yy. da Sarūnis (Öveç) te inşa edildiği sanılan Bakire Meryem Kilisesi. Dîz (Kırıkdağ) da 7.Yy. da Rabban Abraham tarafından inşa edildiğine sanılan Aziz Abraham Kilisesi, Rabban Abraham Kuzey Irakta-Aqra yakınlarında Bēth-'Āvé Manastırında bir keşiş. Ayrıca Bēth-Dalyāthā Dağları, 8. yy. Teolog Dalyāthā'lı John'un inziva yeridir. Yukarı tiyari bölgesinde Bé-Dalyāthā (Seyitli) olarak tanımlanır. 9. Yy. da Margā'lı Thomas'ın Manastır Tarihi bölgedeki Hristiyan yerleşimlerini işaret eder, Dāsān yakınlarındaki Zarn - Bēth-Bghāsh. Zarn şu üç bölgeden bir olabilir; Izran (Gelişen) – Şemdinli Zérinī (Topaçlı) -Yüksekova Zarné (Karagel)- Çukurca. Ayrıca Bay bölgesinde Bēth-Bghāsh katedralinden bahseder. Bay şu iki bölge olabilir; Bāye (Çevre) – Şemdinli, Bé-Biyā (Bey Mahallesi) - Çukurca. Diğer önemli kiliseler, Mār-Bhīshū (Sarıkaya) ve Rustāqā (Yaylak) 8. Yy. sonlarında yaşayan Kmol'lü Aziz Beh-Īsho ve kardeşi Aziz Īsho ile bağdaştırılır. Ayrıca, Rabbān Yawsip Busnāyā, Tarihli kayıtlar, 10. Yy. da Zozan bölgesinde Julamerk ve Maronis (Kavaklı) te Hristiyanların varlığından söz eder. Yine Tarihi olarak Minyānish (Güzeldere)'li keşiş Rabbān Sāhdā, Rabbān Īsho ve Taron'lu Rabbān Gabriel'in adları geçer. Kurkhé - "Zozan" bölgesindeki Manastır Rabbān Bukhtīzād'a adanmıştır. Mār Timothy I (780-823) ve Mār Dinkhā I (1265-1281), sırasıyla Jilū ve Rustāqā bölgelerinden geldiklerine inanılır. Asurice (Süryanice) yazıtları ve Kilise yapılarını incelememizle birlikte bu bölgede Hristiyanlığın 1. Ve 2. Yy. lara dayandığını söyleyebiliriz. Hristiyanlığın varlığına dair en güvenilebilir kanıt 4. Yy. dayanmaktadır. Hristiyanların varlığı bölgede kesintisiz bir şekilde 1924 yılına dek devam etmiştir. Eğer bir şey Asurilerin Hakkâri yaylalarının yerli halkı olduğunu doğrular ya da kanıt ile çürütürse, 19. Yy. da batılıların ilk önerdiği, Asurilerin bu bölgeye sığınmacı olarak 1258-1400 yılları arasında güneyden göç etmiş olabilecekleri yönündedir.

Geç Antik dönemden Ortaçağa kadar bölge piskoposluk yönetimine ayrılmıştı, bunlar; Dāsān, Bēth- Tūré, Bēth-Nūhadrā , Ma'althā, ve Bēth-Bghāsh.410 – 1318 tarihli Asurice (Süryanice) kaynaklarda bunlar yer alır. Ve bu bölgeler Adiabene ve Asur büyükşehirlerinin yardımcı piskoposluklarıdır.(Erbil ve Musul merkezli). Bundan iki yy. sonra Shamizdin (Şemdinli) ve Jīlū (Cilo) başpiskoposluğunun yazılarından yola çıkarak varlıklarını 1915'e kadar devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. 17. Yy. ve 20. Yy arasında metropolitliği şuralarda görebiliriz; Léwin'deki Mātā d-Mār Gewārgīs (Akkuş), Albaq'daki Qalānis (Yeşilyurt / Yeşildere) Tāron,'daki Mār-Bhīshū (Sarıkaya) ve Julamerk ve Shapātan (Altınsu). Piskopos/Matran bulunan yerler Rékān ve Sāt -(İkiyaka) Gāgawran - (Aksu) Zīzan - (Dedeler) Tīs - (Soğuksu) Rustāqā - (Yaylak). En sonunda Doğu Kilisesi Patrikliği (1600-1638) yıllarında Qudshānis (Konak) ta Mar Shim'on X Eliya ile sabitlendi ve patriklik yaklaşık 300 yıl burada kaldı.

16.yy'dan itibaren, Katolik kilisesine bağlanan Asuriler Kildani olarak tanınmaya başlandı. 1830 yılında kendi patrikliklerini Kuzey Irak-Alqosh yakınlarındaki Rabbān Hormīzd manastırında kurmuşlardır. 1890'lı yıllarda Hakkāri'de bir çok Asuri'yi Katolik yapabilmek için bir misyon oluşturmuşlardır. 1902 yılında Van için yeni atanan bir piskopos tarafından bu misyonerler yargılanmışlardır, iki yıl sonra Mār Shim'on ailesinden Katolikliğe geçen olmuştur. Aralarında Mār Shim'on XIX Bin-yāmēn (1903-1918) in kuzenlerinden Nimrod Bey ve Mār Awrāham'da vardır. Mār Awrāham 1914-1915 yılları arasında Hakkāri Kildani Katolik Matranlığı yapmıştır. Protestanlar erken tarihte Presbiteryen Evanjelist Kilisesi altında bölgeye yerleşmişlerdir. Urmia'dan gönderilen Misyonerlerle birlikte burada iki Misyon kurulmuştur. Ashīthā (Çığlı) -1842 ve Mam-mikkan (Bulaklı) – 1851. Ancak 1915 itibariyle çok az Hakkāri Asuri'si Doğu kilisesini bırakıp Protestanlığa geçmiştir.

1915 öncesinde bölgede bütün mezheplerden bulunan kabaca 150.000 Asuri mevcuttu ve bunlar 280 köy ve kasabadan oluşuyordu, Takriben nüfusun %50%60ına denk geliyordu. Kendi eğitim kurumlarına sahiptiler, 15 Köy okulu Doğu Kilisesine 10 tanesi Kildani Katolik Kilisesine 6'sı da Presbiteryen Evanjelist Kilisesine bağlı idi. Buna ek olarak toplamda Hakkāri'de 260 Asuri dini mekân mevcuttu, bunlar; Kilise yapıları, Şapeller, , Manastırlardı. Bunların; 246 Doğu Kilisesine8 tanesi Kildani Katolik Kilisesine 6'sı da Presbiteryen Evanjelist Kilisesine ait idi. Bunlara Sadece Tapınak olarak bakılmaması gerekir, bunlar aynı za-

manda, inançsal tarihsel ve kültürel bir mirastır. Türkiye'nin bu parçası Asurilerin varlığının paha biçilemez bir tanığıdır. Önemli hac yerleri vardır katedraller yapılmıştır metropolitler, Patrikler buralarda görev yapmışlardır. Birçoğunda Piskoposlara ve Azizlere ait mezarlar, azizlere ait eşyalar vardır. Kültürel ve dinsel zenginliğe ev sahipliği yapar, hatta taş yazıtlar, el yazmaları ve ayin törenlerine ait birçok şeye sahiptirler. Bütün bu yerler özen ve bakım eksikliğinden dolayı harap olmuşlardır. Buralarda birçok define gömülü olduğu söylentileri, ahlaksız hazine avcılarının hedefi olmuştur.

1915'ten beri Hakkâri Asurileri

Eylül 1915 te Hakkâri'de ilk kez Asuri nüfusu boşaldı. Ama öncesinde iki sosyal tabakaya bölünmüşlerdi. Aşiret, Bir malik(Ağa) himayesinde yarı bağımsız bir statüde yönetilenler, bu gurup 1915 öncesinde Dünyevi ve Ruhani lider olarak kabul ettikleri Patrik Mâr Shim'on yönetiminde idi. ikinci ise; Rayat, Osmanlıya Devletine vergi ödeyen ve Bölgeye hâkim Kürt aşiretlerinin itaatinde olan tabakadır. Başta Asuriler ile Kürtler arasındaki ilişki samimi olmasına rağmen sonradan bu tersine döndü. İttifak bozuldu. 1840 – 1850 yılları arasında Bohtan'lı Badr-Khân, Julamerk'li Nurallâh, Barwar'li Rashîd ve Amâdiyah'lı Ismâ'îl Pâshâ'nın emirleriyle bir araya gelen güç, Diz, Tÿâré (Tiyar) ve Tkhûmâ (Tuxub) da On binlerce Asuri'yi katletti.

Eylül 1918 itibari ile Hakkâri Asurilerinin durumları Irak ve Trans Kafkasya'ya göç ederek mülteci kamplarında sonlanmıştı. 1920'den sonra İngiliz Mandası 60 Asuri köyünü kuzey Irakta kendi himayesi altında yerleştirmeyi planlıyordu. Bazıları Tÿâré ve Tkhûmâ'ya kendi köylerine geri dönmek istedilerse de 1924'te çizilen Brüksel sınır hattı nedeniyle sınır dışı edildiler. (Türkiye –Irak arasındaki resmi sınır). Her şeyi oluruna bırakmışlardı. Hakkâri Asurileri Irak Hükümetinin soykırım odağı oldular. Ağustos 1933 yılında 3000 kişi katledildi ve Suriye'de, Khâbûr nehri kıyısında 13.000 kişi katledildi ve Sonra Fransız mandası altına girdiler. Gerek Suriye'ye göç etmeyi Gerekse Irakta kalmayı seçmiş olsalar da Hakkâri'deki gibi köylere yerleştirildiler. Bu bireysel kimliklerini güçlendirdi ve Konuştukları, Aramice Lehçelerini sürdürmeyi başardılar. Kırsal yaşamları düzen almaya başladı. Hakkâri'den kendi kıyafetlerini getirebilmişlerdi. Tekrar toplanmaya ve geleneklerini sürdürmeye başladılar, yeni kiliseler inşa etiler. 1968 ten bu yana Doğu Kilisesi Eski ve Yeni takvim gruplaşması sebebiyle

böölündü ve bir patriklik daha kuruldu. Biri Chicago da diğeri ise Bağdat'tadır ve son olarak 1975 yılında Mār Shim'on'a suikast düzenlendi. Hakkâri Asurilerinin günümüzdeki soydaşları 6 kıtaya, yaklaşık 50 ülkeye dağılmıştır ve sayıları yaklaşık 600.000'dir. Ancak bugün Hakkâri'de yaşayan yoktur. Ayrıca Doğu kilisesi 1924'ten beri Türkiye'de varlık göstermemektedir ve resmi temsilcisi yoktur. Ara dönemlerde Hakkâri'ye olan ziyaretler sessiz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Doğu Kilisesi ile Türkiye arasında neredeyse hiçbir resmi diyalog olmamıştır. Diğer taraftan Diasporaya baktığımızda nasıl organize olduklarını söyleyebiliriz. Din alanında ve kültürel olarak yeniden organize olmuşlardır, kulüpler kurmuşlardır, okullar, kültür merkezleri, dans grupları, Kiliseler, Yardım kuruluşları, Politik partiler, Spor takımları, İşletmeler ve benzeri şeyler. Kurmuşlardır.

Son Asurilerin sürülmesinden buyana 80 yıl geçti, Muhafaza ettikleri sadece konuştukları dil olan Aramice ve Asuri (Süryani) Mirası değildi aynı zamanda her nerde olurlarsa olsunlar kültürel özelliklerini yaşatmayı başarmışlardır. Danslarını ve seslendirdikleri ezgileri korumayı başarmışlardır. Bunlardan bazıları; Shaykhānī, Hay Nūrē, Hay Nergiz, Bāgiyé, Dilmā, Pédā, Sharrā, Bēlātī, Gulshaynī, Bablakan, Hoy Bēlim, Hoy Nārē, Hārē Gullé, Hārē Baso, Sinjāné, Tanzārā, Gūbārē, Arabāno, Azyā Tammā, Dimdimmā ve Mamyānā. Dügünlerde hala Rāwé, Dīwānī ve Lilyānā'yı söylerler, Damadı yıkarlar, Gelini Davul ve Zurna eşliğinde getirirler, Mutlu çiftin önünde renkli mendillerle dans ederler. Hikayeler anlatırlar; Qatīné, Dalālē köprüsü, Zengāmin ve Bengāmin, Khambeshāyé (Develer), Cinler, Halanāyé yamyamları, Tilkinin kuyruğunu kesen yaşlı kadın. Kahramanlık hikayeleri anlatırlar; Odīsho, Soro Kirrā, Jajjī Bēlātī, Malik Ismā'il, Malik Khoshābā, Mār Shim'on ve Surmā Khānim. Yedikleri geleneksel yemekler; Girdū (Gilol), Būshālā, Dokhwā (Doğaba), Kipté, Pāchā, Prākhé ve Harisā Hakkâri'de gömülü olan azizler için tuttıkları oruç döneminde yedikleri Martūkhā (Halva).

Noel ve Paskalyada yaptıkları: Kādē ve Killéché, iki tatlı hamur işidir. Korudukları tek geleneksel kıyafet Tiyari'ye ait olanlardır ve hala bugün Irak ve Suriye'de bu kıyafetleri dokuyanlar vardır, kıyafetlerin üzerlerine haç süsleri, çiçek desenleri yaparlar. Bu topraklardaki 2600 yıldan daha uzun bir geçmişi, 80-100 yıl içinde silmek kolay değil. Asurilerin görünen maddi kalıntılarını yok saymak çok kolay, hâlbuki yoklukları yerli toplum bünyesinde geniş bir boşluk bırakmıştır.

Sonuç

Hakkâri kökenli olan birçok Asuri hangi köye ait olduğunu ve hangi kabileden olduğunu bilir. Şarkılarında geçmişlerini hep hatırlarlar ve bunlar hakkında düz yazı ve şiirler yazarlar. Birçoğu Dedelerinin doğduğu, büyüdüğü ve öldüğü bu topraklara karşı özlem duyar ve görmek ister, o eski taş kiliselerde dua etmek ister. Ancak bölgede onlarca yıldır sürmekte olan savaş nedeniyle bu şuan biraz zor görünüyor. Bu gerçekleşse bile, bölge halkı ve diasporadakiler arasında etkin ve samimi bir arkadaşlık bağı kurulmalıdır, Her kim için bu topraklar Kültürel, Tarihsel ve Dini öneme sahip ise bunu yapmalıdır. İki gurup arasında bir yakınlaşma ve uzlaşma sağlanırsa, insanların birbirini kabul etmesi, hoşgörü ruhu bölge için en yararlı şey olacaktır ve kültürel zenginliği artıracaktır.

Şimdiye dek Hakkâri Asurileri hakkındaki yapılan pek çok yazısal metin tabanlı bilimsel çalışmalarda gerek çalışma alanı eksikliği gerek modern toplumlarda danışma eksikliği bu çalışmaları yoksul bırakmıştır. Yapılan veya Yürütülen herhangi bir saha çalışması, sağlanabilecek en uygun kültürel bilgilerin dışında bırakılmıştır. Hikâyeler belirli yapılara bağlanmıştır. Asuri olmayan birisi için, görülenler Taştan bir kilise, yıkık dökük yerleşimler ve el yazmaları da bir o kadar öyle olabilir, ama Bir Asuri için ise kiliseler kutsaldır ver her biri ayrı bir Aziz'e adanmıştır. Yıkık yerleşimler harabeden fazlasıdır, Dedelerinin evi ve mezarlarıdır. El yazmaları ve diğer eserlerde, özel bir anlam taşır. Yani tüm bunlar Hakkâri Tarihini, İnançını ve Kültürel mirasını korumaktır. Bu nedenle şu zorunludur ki; ister Asurilerin olsun ya da benzer başka gurupların olsun Yezidi, Ermeni Musevi gibi, bu tarz projeler bölgede bu insanlar yok diye onların geçmişlerini görmezden gelmemelidir ve Asuriler bu bölgenin paydaşları olduğundan dâhil edilmelidirler. Böylece bu umutla, Hakkâri'nin eksik diğer yarısı ile işbirliği yaparak, söz ve eylemlerimizle bu bölge mirasının tam resmini oluşturabiliriz.

JÎ DÊRÊN KEVÎRÎ WÊDETÎR: JÎ NÛ VE KEŞİFKÎRÎNA ASÛRÎYÊN HEKARÎYÊ

Dr. Nicholas AL-JELOO^{1*}

Destpêk

Di destpêka sedsala 20an de, Patrîkxaneya Dêra Rojhelatê (yan Dêra Nasturiyan) li zozanên bilind ên Hekariyê, li Koçanisê (Konak) cî girtibû, Koçanis berê 1915ê wargeha zêdetirîn asûriyên cihanê bû. Her çiqas neviyên asûriyên Hekariyê belav bibine der û dora dinyayê jî, îro çukes ji wan li Hekariyê najît. Dîsa jî, asûriyên Hekariyê ne tenê zimanê xwe yê aramî û mîrasa xwe ya suryanî parastine lê taybetmendiyên xwe yên çandî yên aîdê wê herêmê wek çîrok, mûzîk, stran, reqs, xwarin û mîmarî jî li deverên ku ew bi cî bûne bi xwe re ragirtine. Ev gotar, bi rêya çend çavkaniyan, wê hewl bide ku mewcûdiya asûriyên Hekariyê ku binyata wan digihe ji milenyûmek zêdetir berê “jevqetana Nasturiyan”, rast dêrîne û qeyd bike, di heman çaxê de xizmetên wan ji vê herêma hanê re û di vê heyamê de xweragirtina çanda Hekariyê li diasporayê diyar bike. Bêhvetir, wê ev gotar, qencî û girîngiya domandina têkiliyek aktif û dostane bi neviyên asûriyên Hekariyê re diyar bike, bi taybetî jî ji bo parastina mîrasa dîrokî û çandî ya vê herêmê.

Binyata Asûriyên Hekariyê

Di salên Beriya Zayînê (B.Z) 2000î, Hekarî di navbeyna Împeratoriya Asûrî ku sînorên wê digihişte hetanî Nînova (nehe li Musila Iraqê), û Împeratoriya Urartuyê ku sînorên wê jî digihişte Tuşpayê (Wan) ji aliyê stratejîk ve warek girîng bû. Derheqa wê de, cara ewil di dema desthildariya Împeratê Asûrî Şalmaneser (1274-1245 BZ) de agahî hatine dayîn ku wî li wê herêmê çendîn çalakiyên leşkerî birê ve biribû û bi fethên xwe xenîmet ji gelên niştecih ên Nairî û Hubuşkia stendibû, Pey re pesnê kurê wî Tukulti Ninurta (1244-1208 BZ) bi vî şiklê dihête dayîn, “Qralê gerdûnê, Qralê asûriyan, Qralê behrên jorîn û jêrîn (gola Wanê û gola Êrmiyê) û hemî welatên Nairî.” Ji 715ê (BZ) pê de, Hekarî di navbeyna Asuryayê û Urartuyê dibê tuxub-cihêk girîng û heya sedsalek jî ev rewş dom dike.

¹ Zanîngeha Sydney

* Wergêr, Rabia AGACANOĞLU

Ev de vera hanê li derdora Bit-Kari yan Sabarda ya li herêma Şemzînanê hatibû navendî kirin, ku wek Bêt-karê (Uğuraçan) û Şapatan (Altınso) di karin bihêne binavkirin. Hetta, wek navekî akkadî wateya Bêtkarî cihê lê mûçe û bac têne berhevkerin e, û Karu yan Karruyek jî wek cî û civaka bazirganiyê ye. Ev nav li gundek din li Lêwinê, wek Bêtkarê (Cevizdibi) hatiye danîn û navê gelek cihên din jî bi akkadî yan aramî ne. Dora vê çaxê bû ku asûriyên Mezopotamyayê li başûrê warê xwe danîn û dest bi asîmîlekirina gelên hurî û sobarî kirin, wan xistine nav civak û çanda xwe.

Tê bawerkerin ku asûrî, ji bo sanahîkirina karên cotyariyê, bazirganî û ragihandinê, tevî van ji bo xebatên leşkerî binemayek bingehîn ava kirine. Wan ber bi geliyên çiyayan ve şahrêyan raêxistin, serdaban, û di nav kendalan kêleka çeman derenceyan çêkirin, li lûtkeyên çiyayê kelhên qehîm ên zeftkirina wan nepêkan û li ser tapên wan barû ava kirin, tevî van xizmetan wan kevirên hizîmet de serdabên cewa, ji bo av kişandinê pira û li ber qûntarên çiyayan banikên bi derenceyan avakirin. Ev gelê antik bi hûnerên xwe yê endazyariyê navdar bûn. Wan li paytexta xwe, Nînovayê, bikaranîna ji bo cewa, ji bo baxçeyên xwe û ji bo pêdiviyên cotyariyê terasan bi kar anîn. Wekî din, tê bawerkerin ku navê Hekariyê bi xwe jî, ji peyvek akkadî *ikkari* tê yan jî ji peyvek suryanî *akkarê*, bi maneya cotyar, çandiyar, werzêr, pale yan rênçber tê, pey re jî bûye navê eşîreke kurdan. Wergera erebî ya vê navê *fallah*, -dû re bûye *felah*- eşîrên kurdan ên koçer bi vî navî gazî niştecihên vî welatê hanê kirine. Wekî din, asûrî hemî gava xwe wek *surayê-zanîne* ku koka vê peyvê jî assurata ye, têgeheke bi akkadî ye, bi maneya "hemwelatîyên dilêwelatê asûriyan". Paşnekê ev peyv ji bo ermenkî wek *asorî*, bo farisî wek *asûrî* (di sedsala 18andê weke di *Şerefnameyê* de jî tê nivîsîn ev nav li mesîhiyên Hekariyê hatiye kirin), ji bo erebî û ji bo tirkî wek *suryanî* hatiye wergerandin.

Xristiyaniya Asûrî/Sûryanî li Hekariyê

Bi çendîn sedsalan wîlayeta Hekariyê wek navendeke girîng a xirîstiyaniyê gelek xizmet kir. Li gor çavkaniyên ermenî û sûryanî, xirîstiyaniya cara ewil bi rêya St. Bartholomew the Apostle hatiye vê herêmê, ku ew di sedsala yekemîn de li Elbaqê (Albayrak) bûye şehîd û qebrê wî heya 1915ê wek manastirek girîng a ermeniyana û wek deverek heccê di xizmetê de bûye. Di vebêjên herêmê de jî tê diyarkirin ku Sts. Addaî û Marî, 72 murîdên wî, li ser gundekî geliyê Waltoyê bi navê Mata d-Marth-Maryam (-Yığınlı) dêr-şikeftekî damezrandîne. Tê gotin ku wan emanetek muqedes

ji bermayiya kinca Meryema Bakîre anîne,ku neha jî, ber bi jorê çemê Xabûrê,bakurê rojhilatê Sûriyeyê, li gundê Tall-Naşrî ji aliyê asûriyên Waltoyê ve tê parastin.Herwiha, ev herdu ezîz bi xirîstiyankirina niştecihên Beth-Glala(Xenanis/Otluca) navdar in. Li vê cihê dêrek ji sedsala 6an mayî, ji St.George re hatiye nezirkirin.Wekî din,*the Acts of St.Mari* qeyd dike ku li Dasan û Zozanê ola wan bi rêya murîdên St. Tomis ku ew bixwe li deşta Geverê şehîd bûye û gora wî jî di sedsala 6an de wek cihê heccê bûye, hatiye belavkirin.

Dêrên li bilindahiyên Hekariyê, tevî manastirên di sedsala 4an de ji ezîzên wek 'Avd-Isho' û Qardax re hatîne nezirkirin ku tê bawer kirin,ew ber bi jorê Bê-Aziza(Dilek) li Talê hatîne veşartin, , kevnbûna civatên ewilîn ên asûriyan rast didêrine.Di heman herêmê de,dêrek din li Rabatê(Kavak),ji St.Talya re hatiye nezirkirin.Tê îddia kirin ku ew dêr di sedsala 5an de bi riya qralek asûrî yê herêmê,Aziz,hatiye avakirin,Wiha tê bawer kirin ku li Bazê(Çanaklı) di sedsala 4an de ol ji aliyê St.Qayyomayî ve hatiye belavkirin û wî li Şwawayê(Şenocak) dêrek damezrandiye. Tevî hevdemên ezîzên din, Aziza û Birîxa,xiristiyani di nav gelê asûriyan Cîluyan de belav kir û li Zêrinî(Topaçlı) û li Nêrikê(Yerkaya) li gorî rêza ku navên wan tê hildan dêran ava kir.Ev mintiqeyên hanê berî ku Ezîz Zay'a û murîdên wî Ezîz Tavor dêra xwe ya navdar di sala 427ê PZ de, li Mata d-Mar Zay'a(Çevrecik)ê,di heyama hikimdariya qralê asûrîBalaqê kurê Zuraq ava bikin, jixwe xristiyan bûn. Di gel vane, ev her du ezîz bi ziyaretkirina Arbuş(Çağlayan)ê di nav Dasana Jorîn û belavkirina xristiyaniyê di nav xelkê wê derê de navdar in. Bi ser de jî,li Mazrayê (Yaylak) ji aliyê braza û murîdekî Ezîz Eugene,(ku ew bi xwe jî li raserî Nisibis(-Nisêbîn)ê manastira xwe damezrandiye) di sedsala 5an de Manastira Rabban Pîton hatiye damezrandin.Generalekî kevn ê Êris li Urmîyeyê jî di vê heyamê de,derheqa dêrên Ezîz Mama û murîdê wî Ezîz Danielê li Oremarê nivîsandîye,û agahiyek wiha daye: *Ji çavkaniyek misilman(Mir al-Buldan) ve em pê dizanin ku di navbeyna nîveka sedsala heftan de Oramar li dij erebên dagirker rabûye, ku wan dixwest îslamiyetê li her derê bi zordariya çekên xwe, bi êrîşek dijwar belav bikin. Evyek vê hipotezê piştrast dike; Oremara ku pîrraniya wê kurd e niha,wê çaxê xristiyan(asûrî) bû. "*

Divê bête qeydkirin ku,hîn ji destpêka xristiyaniyê de,asûrî di bin banê Dêra Rojhelatê de bûn,ku ev jî pey re,piştî ku hikimdariya Împeretoriya Persiyayê gihişte paytexta wan-Seleucia Ctesiphon(başurê Bexdaya îroyîn) wek Dêra Persiya hate zanîn.Ji ber ku Dêra Rojhelatê ji

xeynî erdên Împeretoriya Romayê, hemî erdên rojhelatê dihewand. Di sala 424 BZ, ev dêre daxuyaniya jevqetina tevahiya xristiyanîyê, serbixwetîya xwe dana û serokê wan jî di bawerîya xwe de bû patrik. Ji ber ku vê dêrê, piştgirî dida doktrînên Nestoriusê, ew ê ku ji aliyê patrikxaneyê Constantinopleyê ve hatibû qewirandin, lewre Patrikxaneyê Constantinopleyê bawerî bi yekîtîya aliyê insanî û siruştê xwedayî ya Îsa ya di nav bedenê de dianî, piştî Councila Efesusê di 431ê de, ew wek Dêra Nasturiyan” hate nasîn.

Piştî vê heyamê, em dibînin ku Dêra Bakîre Meryemê li Sarunîsê, ya ku tê bawerkirin heta sedsala 6an maye, û Dêra Ezîz Brahmê li Dizê(-Kırıkdağ), yê ku tê bawerkirin ku di sedsala 7an de ji aliyê Rabban Brahm ve ku ew bixwe jî keşîşê Manastira Beth-Avê nêzik Aqrê, li bakurê Iraqê bûye, hatiye avakirin. Bi ser de jî, çiyayê Bêt-Dalata cihê ku di sedsala 8an de keşîş û teologê zîrek Johnê Dalyatayê xwe daye tenêhayî û înzîwayê, wek Bêt Dalyata (Seyitli) li Tiyaariya Jorîn dihête nasîn. *Historia monasticayê* Thomasê Mergê jî yê sedsala 9ê, qala hebûna wargeha xristiyanan bi navê Zerne li welatê Bêt-Bghaş nêzikê Dasanê dike. Mîmkûn e ku ev cihê hanê yan wek Izran (Gelişen) li Şemzînan yan wek Zêrînî (Topaçlı) li Geverê yan jî wek Zernê (Karagel) li Çelê tê nasîn. Tevî vane, Dêra Katedral ya li Bayê ku ew behsa hindê dike, dibe ku yan li Bayê (Çevre) ya li Şemzînanê yan Bê-Biya (Bey Mahallesi) ya li Çelê be. Dêrên din ên girîng, ên li Mar-Bhişu (Sarıkaya) û Rustaqa (Yaylak), ên ku digihine li St. Beh-Isho Kmol, û brayê wî, yê di dawîya sedsala 8an de jiyaye, tevî van dêran e. Digel vane dîroka Yawsip Busnaya mewcûdiya xristiyanên Colemêrgê û Maronîsê (-Kavaklı) li mintiqeya “Zozan”ê di heyama nîvekasedsala 10an de dinivîse. Ew navên keşîşên wek Rabban Sahda û Rabban Ishoya Minyaniş (Güzeldere), digel van Rabban Gabrielê Taronê, û manastirek li Kurkhê di nav “Zozan”ê de ji Rabban Buxtiza re hatiye nezirkirin qeyd dike. Asûrî bawer dikin ku patrikên wek Mar Timothyê Yekem ê Mezin (780-823) Mar Dinkhayê Yekem (1265-1281) li gorî rêzê, ji herêma Cîlo û ji Rustaqayê bûne. Lewma, weke ku em ji nivîsên suryanî û avahiyên dêran jî çavdidêrînin, piştî çavkanî/originên efsaneyî yê xristiyanîyê yên ku ji herdu sedsalên ewil BZ mayîne, derheqê mewcûdiya xristiyanîyê de, delîla yekem a ku em dikarin bawerîya xwe pê binin di sedsala 4ê nişan dide. Heya 1924ê ev bînavber dewam kir, teqezê dike ku asûrî niştecihên zozanê Hekariyê bûn û weke ku cara ewil ji aliyê Rojavayîyan ve hatiye îdfakirin ew wek penaber di navbeyna salên 1258 û 1400ê ji başurê nehatîne.

Di tevahiya heyama antîk a berê heta ku serdemên navîn, ev cihê hanê navbeyna herêma psîkoposan a Dasanê û Bêt-Turê, Bêt-Nuhadra û Ma'alta, û Bêt-Bghaş de dabeş bûye -ku evane jî agahiyên di çavkaniyên suryanî yê navbeyna 410 û 1318ê de hatîne girtin teqeze dike. Hemî jî harîkarên psîkoposê yê li metranxaneyada Diabene û Asûria (heta Erbilê û pey re jî Mûsilê) bûne. Bi qasê du sedsalên piştî vê heyamê haya me jî delîla yekem a nivîskî yê Metranên Şemzînan û Ciloyê ku wan jî heya 1915ê dewam kirine çêdibe. Navbeyna sedsala 17an û sedsala 20an metran bixwe jî li Mata d-Mar Gewargis (Akkuş)ê li Lewinê, Qalanis (Yeşilyurt/Yeşildere) li Elbaqê û Mar Bhişu (Sarıkaya) li Taronê, tevî vane li Colemêrgê û Şapatan (Altınsu), digel bîşopên li Rêkan û Satê (İkiyaka), Gagawran (Aksu), Zizan (Dedeler), Tis (Soğuksu), û Rustaqa (Yaylak)ê hatîne qeydkirin. Di dumayîkê de Patrîkxaneya Dêra Rojhelatê, berê 1610ê, jî aliyê Mar Şîmonê X. Eliya ve piştî serdana wî ya ewil jî bo herêma Cîlo û Dizê, li Koçanisê tê bicikirin. Patrîkxane berê sala 1915ê, heya bi qasê sê sedsalan jî li wê derê ma.

Ji sedsala 18an pê de, asûriyên ku tevî Dêra Katolik bûne wek Keldanî hatîne nasîn. Heta 1830ê patrîkxaneya wan, xwe li Manastira Rabban Hormîdzê nêzik Alqoshê li başurê Iraqê, damezrandine. Di salên 1890an de jî li Hekariyê, baweriya katolîkan di nav asûriyên wê derê de belav kirine. Di 1902ê de, evane di bin herêma pîskoposiyê ya nû de, yê ku jî bo Wanê hatiye damezrandin. Du sal pey re, malbata Mar Şîmon bi xwe jî ev bawerî qebul kir. Di nav wan de Patrîk Mar Şîmon Binyamen-Nemrod Beg û Avraham ê ku navbeyna 1904 û 1915ê de bûbû bîşopa Keldanî Katolikê Hekariyê jî hebûn. Protestanên di bin Dêra Presbterian Evangelicalê, digel misyonerên ku di sala 1842ê de li Aşîtayê, di sala 1851ê de jî li Mammîkhanê navendan ava bikin jî Urmiyeyê hatibûn, xwe li herêmê zû de damezrandibûn. Heta 1915ê jî kêmkî kes jî asûriyên Hekariyê, jî bo protestaniyê dev ji Dêra Rojhelatê berdan.

Berê 1915ê, li 280 gund, û bajarokên vê cihê hanê, jî hemî mezheban teqriben 150.000 asûrî hebûn û %50-60ê nifûsê jî wan pêk dihat. Wekî din, ew xwediyê sazûmaniyên xwe yê perwerdehiyê bûn. 15 xwendegên gundan aîdê Dêra Rojhelatê, 10 yê Dêra Keldanî Katolik û 6 jî yê Dêra Presbterian Evangelicayê bûn. Tevî vane, li Hekariyê, digel avahiyên dêran, şapel, îbadetgeh, perestgeh û manastiran têhev 260 sîteyên dinî hebûn-246 jî wan ên Dêra Rojhelatê, 8 ên Dêra Keldanî Katolik û 6 jî wan jî yê Dêra Presbterian Evangelicayê bûn. -Eve ne tenê cihê îba-

detê lê belê abîdeyên dînî, dîrokî û mîrasa çandî, delîlên zêrîn ên hebûna asûriyan e di vê perçeya Tirkîyê de. Di nav wan de, navendên biqîmet yê hecê û katedralên ku wek diwanxaneyê bişop, metran û patrikan xizmet kirine hene. Gelek ji wan, digel vane, goristan, gorên ezîzan, metranên dêranû mirovên din ên pîroz/tibarek dihewînin. Ew bûne malê xizîneyên çandî û dînî, tevî kevîrên nivîskî, destxet û pêwistiyên ayînî. Gelek ji van navendan, mixabin ji qîmetncdan û xemsariyê û ji ber gotegotên derheqê wan de -dibêjin dibe ku zêr di nav wan de hatibine veşartin-, bi xerabkirinek topyekûn re rû bi rû mayîne, ew kirine metela nêçîrvanên zêran.

Ji 1915ê pê de Asûriyên Hekariyê

Cara ewilîn di îlona 1915an de, Hekarî ji niştecihên asûrî hate xalkirin. Ji berî vê, ev di du kategoriyên sosyal de hatibûne dabeş kirin- *Eşîretî*, ku ew di bin desthildariya *Melikên* xwe de sûdê ji meqamê xwe yê niv-azad vedigirtin û hem ji aliyê dînî ve hem jî ji aliyê meseletên dinyewî ve bi patrikê xwe *Mar Şîmon* ve, wekî *Rayat* dihatine birêvebirin. Kesên ku ji Dewleta Osmanî re bacê didan Rayat bûn û ew di bin hikma eşîrên kurdan bûn-yên ku ji wan sereketir û girêdayî emîrê *Colemêrgê* bûn. Asûrî û kurd carinan têkîliya hevalbendî carinan jî têkîliya dijminatî danîne, ku ev jî berê wan daye sazkirina îttîfaqa asûrî û kurdan ku ev pergala ji du bendên; *wek Baskê Rast* yan *Baskê Çep* pêk dihat. Bes bi êrişên ku ji hevpariya emîrê Botanê Mîr Bedîrxan, Nurullah Begê *Colemêrgê*, Reşîd Begê *Berwarî* û Smaîl Paşayê *Amediyeyê*, di salên navbeyna 1840 û 1850an de li dijî bi deh hezaran asûriyên li *Dizê*, *Tiyariyê* û *Tixubê* hatiye pêkanîn dawî li vê anî.

Heta dawîya îlona 1918an, asûriyên Hekariyê xwe li penabergehên li *Iraqê* û *Transkafkasyayê* ditin, û piştî 1920ê ji Mandata Îngilîzan planan saz kir ku wan li erdên bin mandateya/ hikma wan de-teqrîben 60 gundên li bakurê *Iraqê*-, deverên ku ji zû de civakên asûriyan lê dijiyan, bi cî bike. Hindek ji wan biryara vegera gundên xwe yê li *Tiyarî* û *Tixubê* dan lê, ew car din, piştî *Brussels Linê* hate danîn, di resmîyetê de sînor danîna navbeyna *Iraq* û *Tirkîyê*, jî wî warê hanê derketin. Asûriyên Hekariyê, yê ku xwe dabûne ber pêlên qedera xwe ya nû, bûne navenda nijadkuştîya hikûmeta tazeyê *Iraqê*: Di tebaxa 1933yan de 3,000 kes ji wan hatine kuştin. Pişt re jî 13.000 penaber li qeraxa çemê *Xaburê* nêzik *Suriyeyê*, ku di wê heyamê de di bin hîmayeya frensiyan de bû, bi cî bûn. Ew bi dilê xwe li *Iraqê* mabin yan jî koç kiribine *Suriyeyê*, asûrî li gundên ku binyata wan

girêdayî Hekariyê ne bi cîh bûn. Vê nasnameya wan a şexsî qahîmtir kir, û derfeta dewamkirina zaraveyên taybet ê aramî da ber wan. Wan dû re di wargehên xwe yên gundewar de jî, bo ku kevneşopiyên xwe yên bi xwe re, ji welatê xwe, Hekariyê anîne ragirin, ji xwe re derfet çêkirin. Carinan jî, bi qasê ku şiyana xwe pê anîne kom bûne û tradîsyonên xwe yên dînî bi avakirina dêrên nû pêk anîne, bes wan navên dêrên ku naçar li dûv xwe hiştine li van dêrên nû kirine. Ji 1968ê pê de, Dêra Rojhelatê navbeyna salnameya nû û salnameya kevn de, bi patrîkên xwe yên li Bexdayê, li Chicagoyê - li gorî rêza ku navên wan tê hildan- û digel Mar Şîmonê xwe yê dawîn, ê ku di sala 1975an de suîqest lê hatibû kirin, hatibûn dabeş kirin.

Îro neviyên asûriyên Hekariyê, ku ew jî teqrîben ji 600.000î zêdetir in, belav bûne nêzikî 50 welat û şeş parzemînan. Lê belê, îro çukes ji wan li Hekariyê najît. Tevî vane, ji 1924an pê de, li Tirkîyeyê temsîliyeta fermî ya Dêra Rojhelatê yan jî mewcûdiyêke wê ya berdewamnebûye. Di vê navberê de, serdanên asûriyên Hekariyê li warê dê û babê wan, bêstîkrar û nepenî bûne, lê di navbeyna hikûmata tirkan û Dêra Rojhelatê de hema bêje çu diyalogên fermî yan jî têkîlî nehatiye danîn. Lê belê li diasporayê, wan xwe hem ji aliyê dînî ve hem ji aliyê çandî ve ji nû ve bi rêk xistine, kulûban, xwendeghan, navendên çandê, komên reqsê, dêr, sazûmanên harîkariyê, partiyên politîk, tîmên sporê, bazîrganî û hwd. damezrandine.

Hîn jî, tevî ku ev 80 sal e asûriyên dawîn ji vê herêma hanê derketin, ew ne tenê zimanê xwe yê aramî û mîrasa suryaniyan ragirtine; lê îro jî ew, taybetmendiyên vê li deverên ku ew lê bi cî bûne dewam dikin. Ew hêştta bi tona Şêxanî, Hay Nurê, Hay Nergîz, Begiyê, Dilma, Pêda, Şer e, Bêlatî, Gulşenî, Bablekan, Hoy Bêlim, Hoy Narê, Herê Gulê, Herê Baso, Sincanê, Tanzara, Gulbarê, Arabano, Ez ya te me, Dimdime û Memyaneyê ve distrin û govendê digerin. Hîn jî di dawetan de, li cihê ku tradîsyonên xwe radgirin stranên wek Rawê, Diwanî û Lilyaneyê distrin, bi dahol û zirne diçine pêşiya bûkê û bi desmalên rengîn govenda xwe li ber bûk û zavayê kêfxweş digerin. Hîn jî, çîrokên wek *Qatinê*, *Pira Delalê*, *Zenga min û Benga min*, *Xembeşayê* yan çîrokên Dêwan, çîrokên Cinan, Mirov xwarên Halanayê, çîroka Jinika ku Dûvê Roviye Jêkiriye vedibêjin. Hîn jî, çîrokên xwe qehremanên xwe yên wek *Odişo*, *Soro*, *Kirra*, *Cacci Bêlatî*, *Malîk Smail*, *Malîk Xoşaba*, *Mar Şîmon* û *Surma Xanim* vedibêjin. Ew hîn jî girarên wek *Girdu* (*Gilol*), *Bushala*, *Dokhwa* (*Doxeba*), *Kiptê*, *Paça Dolma* yan *Praxê*, birinca sor û *Harisa* dixwin. Ew hêj jî di eydên ezîzên xwe de, yên ku hêj jî di dêrên Hekariyê de veşartîne, *Martukha* (Helwa) çêdikin, digel vane ji bo *Eyda Zayînê* (Kîrîstîmîs) û *Eyda Nîsanê* (Hêkesork) *Kade* û *Killêçê*

çêdikin. Tekane cilkê tradîsyonel ew radîgîrîn, cilkên Tiyariyê neû heya îro jî asûriyên li Iraq û Surîyeyê xwe heta bi qasê 2,600 salan ragirtine û şûnali pey mayî ya vê warê, ne asan e ku di 80 yan 100 salan de ji holê rabe. Ne asan e ku jê mayiyên wê yên berbiçav û bercestdaniştvanên ewil, asûrî, yên ku kêmayiya wan di tevna civakî de valahiyek mezin hiştiye, bi der bikin.

Encam

Gelek ji asûriyên Hekariyê, hîn jî navên gundên ku ew jê hatine û herêm an eşîrên ku ew jê hatine bi bîr tinin. Derheqa wan de, di stranên xwe de distrin û di helbest û nesîran de derheqa wan de dinivîsinin. Gelek ji wan zû de ye hêviyê ne ku rojekê, belkê ji bo dîfîna cihê bab û kalên wan çêbûne, jiyane û lê hatine veşartin vegerin û carek din heca xwe bikin, di dêrên xwe yên kevn û kevirî duayan bikin. Lê neha, ev hîn jî xeyalek e û dused salên ku bi lihevnekirin, gengeşeyên li wê herême qewimî borîne, alîkariya pêkhatina vê xeyalê naje. Ji bo ku ev xeyal pêk were û bibe rastî divê navbeyna daniştvanên Hekariyê yên neha û yên li dîasporayê, ji bo kesên ku qîmeta vî warî ji aliyê çandî, dîrokî û dîni li bal wan heye têkiliyek aktif û dostane bête danîn. Gelek pêwîst e ku bi çî awayî jî be li hev hatin an dilxweşkirinek di navbeyna herdu koman de bête danîn. Ewê xizmeta qencyê ji bo aşî û îstîkrara vê cihê hanê bike, tevî vane wê bi piştvanîkirina ruhekî tebat û qebûlkirinê, profîla wê ya çandî bilind bike.

Heta neha gelek xebatên zanistî yên derheqa asûriyên Hekariyê de hatine kirin, ew bêyî ku bi civaka îroyin a herême re xebatên qadê yên micid û hevdiîtinên rûbirû bikin, îtimada xwe bi çavkaniyên nivîskî, agahiyan berê û nexşeyên Osmanî anîne. Hetta xebatên qadê yên ku heta neha hatine kirin jî biqasê ku bi piştguh kirina tiştinên, dibe ku zanyariyên çandî yên ku herî pêwendiya wan bi mijarê re hene hatine kirin, çîrokên ku girêdayî mijarên taybet jî hatine piştguhkirin. Ji ne-asûriyek, dêrek kevirî, jîwarrek xerabe, destnivîs wek hev in, lê ji bo asûriyekê/î dêr, ciyên pîrozîn û her yek ji wan bi çîroka xwe girêdayî tradîsyonekê ye, ji ezîzek taybet re hatiye nezirkirin. Tevî vane, jîwarên xerabe mal yan qebrê bav û kalên wan bûne, destnivîs û berhemên ku bi destê insên hatine çêkirin jî qedr û qîmetek mezin dihewîne. Lewma parastina mîrasa dîrokî, dîni û çandî ya Hekariyê, herçi ya asûriyan be, yan ya komên biçûk wek êzdî, ermenî yan cihû be gelek pêwîst e.

Dîsa jî, divê projeyên wiha, yê ku yekser derheqa gelên ku neha ne li vir in têne çêkirin, divê wan piştguh nekin û ji ber ku asûrî mafdarên sereke ne, divê ew jî di nav van projeyan da bin. Bi vî şiklî em hêvî dikin ku em ê hem bi gotin hem jî bi kirin teswîreke baştir a wêneyê mîrşî bajarê Hekarî çêbikin. Vê jî em encax bi hevkarîya “nîveka din a ne-berbiçav- a Hekarî dikarin bikin.

Dr. Jelle VERHEIJ
HAKKARİ, "BATILILAR"
ve "NASTURİLER"

HAKKARI, “WESTERNERS” AND “NESTORIANS”

European and American sources on the 19th century history of Hakkari

Dr. Jelle VERHEIJ¹

Introduction

As we all know, Hakkari is a quite inaccessible area. One finds here the highest mountains and the deepest valleys of the region. Far into the 20th century the only means of transport were mules. On some routes even they could not be used, and going on foot was the only possibility. Hakkari's inaccessibility is one of the main reasons that it was relatively late incorporated in the government structure of the Ottoman state. The *bey* or *mir* of Hakkari, Nurullah Bey, was one of the last Kurdish regional rulers who was replaced by governors appointed by the Sultan. In 1849 to be precise, more than 10 years after the practical autonomy of local rulers in other parts of the eastern provinces was brought to an end.²

Interestingly, despite its geographical character, throughout the 19th century Hakkari attracted a relatively high number of foreign visitors. Much more indeed than other regions, which were easier to reach.

In this short lecture, I will concentrate on one sort of sources - travel reports produced on Hakkari in Europe and the United States. I will introduce to you the reasons for westerners in the 19th century to visit Hakkari and the implications for the area. I have tried to draw up a tentative list, as comprehensive as possible, of travelers who visited Hakkari between 1800 and 1914 and the sources they left. This resulted in a list of some 23 foreign visitors who together produced some 30 books. There are still much more unpublished, archival sources.

Classified according to the year these travelers visited Hakkari, clearly two periods are distinguishable, a first period between 1830 and 1850 and a second period between 1880 and 1914. Between these periods there were hardly any visitors. Relative to the nationality of the travelers it becomes clear that the visitors of the 1st period were mostly Americans, and those of the 2nd period mostly Britons. I will return later to the reasons for this phenomenon. We will also see that both in the 1st and 2nd period

¹ Araştırmacı Yazar

² Araşdin & Verheij 2012: 38

the aims of the travelers to visit Hakkari were in some way or the other connected to the presence of the Eastern Syrians of the area, or "Mountain Nestorians" as they were usually called at the time.³ Since the very moment of their "(re)discovery" by the West in the 1830s these people were a subject of endless fascination for Europeans and Americans. Here you had a kind of "traditional" Christians, who in contrast to their Armenian neighbors were semi-independent and tough, and lived largely free from Muslim domination.

"The first period"

The first western traveller to Hakkari in the 19th century was the French archeologist Schulz. He was the first scientist who investigated the remains of ancient Urartu and reported on the cuneiform inscriptions on the Castle of Van and other locations.⁴ We will never exactly know what he had in mind when he was heading for Hakkari, because he was murdered on its borders, close to Başkale. Several sources testify to the theory that he was killed by order of Nurullah Bey, who reportedly was very disturbed by the research fever of the Frenchman.⁵

The dominant factor in the first period were Americans, missionaries, members of the Presbyterian "*Board of Commissioners for Foreign Missions*" (ABCFM). Since the 1820s they could be found nearly everywhere in the Ottoman dominions and also in Persia. Originally they aimed to convert Muslims, but the ban on conversion in Islam made them turn their attention to the native Christians, trying to win over them to their American version of Christian theology. The ABCFM missionaries of this era were diehard fanatical believers, who were prepared to face the greatest difficulties to achieve their aims of "enlightening" the Christians of the Middle East, who they tended to see as pure, but "backward" and desperately in need of reform of their religion.

ABCFM missionaries settled in 1831 in the Iranian city of Urumiye, east of Van, and started work among the local Eastern Syrians ("Nestorians") there. In 1835 Dr. Asahel Grant was dispatched to this mission

³ "Nestorians" (Turkish: "*Nesturi*") is a term taken as offensive by the members of the Eastern Syrian Church. When used in this article it is only because of its widespread use in the 19th century sources.

⁴ F.E. Schulz, 'Sur le lac de Van et ses environs (envoyé à Paris le 8 juin 1828)', in: *Journal Asiatique*, série 3, vol. 9 (1840) pp.257-323

⁵ Layard 1853: 329, Laurie 1853: 160, 163, 175

outpost as a medical doctor. He was to become the key figure in the “discovery” of the “Mountain Nestorians” of Hakkari. While working in Urumiye he came on the track of the Eastern Syrians of Hakkari. For three years he collected detailed information on the tribes, preparing his travel to the mountains in an almost military fashion. As his biographer wrote: “For three years Dr. Grant laid siege to the mountains, encamped at their base, watching for the first available point of access to their unknown interior”.⁶

Between 1839 and 1843 Asahel Grant travelled five times to Hakkari, established contacts with the Eastern Syrian tribes and their leaders and visited virtually all of the East Syrian villages in the area. In 1842 he decided to build a mission station annex school in Aşuta (currently Çığılı, in Çukurca district).⁷ Grant came to Hakkari in an extremely volatile context. The Ottomans prepared for the definitive subjection of the Kurdish mountains, where after the Ottoman defeat at Nizip (1839) the local Kurdish leaders under the leadership of the powerful Bey of Bohtan, Bedirhan, reinforced their independence from the Porte. The Eastern Syrians of Hakkari were not sure whether to choose the side of the Ottoman Government or the Kurdish leaders. From 1842 there was increasing tension between Hakkari’s Nurullah Bey and the Nestorians.⁸ On a request from Nurullah, in 1843 Bedirhan’s troops, assisted by the Bey of Müküs, Mahmud Han, attacked the Eastern Syrians of Hakkari and caused a bloodbath among them. The villages of the Nestorians were thoroughly plundered and destroyed. The American missionstation in Aşuta was transformed into a fort. A repetition of the violence occurred a year later; this time other valleys were attacked.⁹

The role of Grant in these events is still subject of discussion. He knew all main players personally, including the Kurdish leaders, but seems to have done little to prevent the bloodshed. Although Grant had no high esteem of Kurds in general, who he often described as “sanguinary”, “wild”, and “warlike”¹⁰, he had surprisingly good relations with the Kurdish leaders himself. On his first journey to Hakkari he cured Nurullah Bey of a serious illness, and as a consequence the Bey always continued

⁶ Laurie 1853: 87

⁷ Laurie 1853: 260; ‘Letter from Doct. Grant’, in: *Missionary Herald* 1843 pp.66-68: 67

⁸ Laurie 1853: 104

⁹ ‘Letter from Doct. Grant’, in: *Missionary Herald* 1843 pp.434-437; ‘Letter from Doct. Grant’, in: *Missionary Herald* pp.82-83; ‘Letter from Doct. Grant’, in: *Missionary Herald* 1844: 135-136; Layard 1853: 367, 370

¹⁰ Grant 1841: 10

to consider him a friend.¹¹ On a later journey Grant brought even his 4 year old son and stayed with him for weeks with the relatives of the Bey.¹² Unexpectedly, Grant's book is therefore also a unique source for those interested in the living conditions of the Kurdish elite of the area.

The Presbyterian Americans were in concurrence with other missionary societies. Shortly after Grant's first visit, separately, two Britons came to Hakkari, William Ainsworth (1840) and George Percy Badger (1842). Ainsworth undertook his journey for the Royal Geographical Society of London, but was asked by the Anglican *Society for Promoting Christian knowledge* to report on the situation of the Eastern Syrians¹³. He produced a very valuable and entertaining travel report, that is not well known and rarely consulted.¹⁴ According to the American missionaries Ainsworth and his companion, Mr Rassam, while in Kocanis "also misrepresented them [= the American missionaries]" after the manner of the Papists".¹⁵ Badger and his companion J.P. Fletcher were emissaries of the Anglican church and impressed on the Eastern Syrian Patriarch the advantages of the Anglican Church.¹⁶

In the same period also catholic missionaries from Mosul undertook the difficult journey to Hakkari to advocate their church. To the Catholic church the conversion of the Mountain Nestorians was just a natural extension of an existing situation. Most Eastern Syrians west and south of Hakkari had already converted to the Catholic creed long ago and had taken the name "Chaldeans" (*Keldani*).

After the catastrophe of 1843-4 the ABCFM dropped plans for a permanent mission among the East Syrians of Hakkari. Grant died in 1844. His wife, two of his children and a number of his close colleagues all died before him. He only published a book about his first journey to the mountains, in which he devoted considerable space to the theory that the Nestorians were in fact the lost tribes of Israel, but left a large number of letters

¹¹ Laurie 1853: 148-149

¹² Laurie 1853: 160-161

¹³ 'Mission to Kurdistan in 1842', in: *Colonial Church Chronicle and Missionary Journal* 3/32 (Feb.1850): 287 (seen on <http://anglicanhistory.org/me/kurdistan1842.html>)

¹⁴ Ainsworth 1841. One of several travel reports on the eastern provinces of the Ottoman Empire by Ainsworth

¹⁵ Laurie 1853: 152-153. "Papists" [adherents to the Pope] is the denigrating term the ABCFM missionaries in that time used for catholics.

¹⁶ Riley 1884: 9

covering his later journeys.¹⁷ It seems that the ABCFM continued to maintain an outstation in Gevar (Yüksekova) for some years, connected to the main station in Urumiye. Generally, it seems the Nestorians had learned to be apprehensive for American influence in their valleys. American missionaries would not automatically be received well, as Grant was at first. When Layard entered the Ciolo/Jelu area in 1846, he needed to convince the Eastern Syrian villagers that he was not Turkish or American before being received in a more hospitable way.¹⁸ Still in a British consular report from 1889 we read that two American missionaries were “plundered, insulted and maltreated” by Nestorians in the village of Gündiki/ Gundiktha (Başak, Çukurca district).¹⁹

The sources of the first period

The travelers of the first period wrote a number of books and articles (see list). Letters of American missionaries are preserved in the archives of the ABCFM. Microfiches of these archives are in Turkey available in Bilkent University in Ankara.²⁰ Probably there also published and unpublished sources from French missionaries, but I did not locate any yet.

Main preoccupation of the early travellers were the “Mountain Nestorians”, and it is thus no wonder, that their books concentrate on them. Despite their stress on evangelization and strong prejudices against the non-Christian population, these books are of great importance as sources for the history of this period, as they contain a wealth of information on various topics as geography, topography, population statistics, social relations, descriptions of customs and daily life, and religious practices. Since Hakkari in this period was only nominally under Ottoman domination, Ottoman sources on the area are scarce, which makes the western sources still more important.

¹⁷ These letters were used by Laurie (one of Grant's companions) to write his book on the travel of Grant in Hakkari (Laurie 1853)

¹⁸ Layard 1853: 369. See also p.371

¹⁹ Vice-consul Devey (Van) to Colonel Chermiside, 5.7.1889, in: Great Britain - Parliament, Sessional Papers. Turkey no.1 (1890) *Correspondence respecting the condition of the populations in Asiatic Turkey and the trial of Moussa Bey* (London, 1890) nr. 3, enclosure 1

²⁰ Students of Bilkent University have made a digitally available list of contents of these microfiches

Henry A. Layard

Before we shift our attention to the second period, we should mention the British traveller Henry A. Layard. He deserves a special place among the western travelers to Hakkari. Layard was no missionary, but a scientist and politician. He acquired fame for his excavations of the ruins of Nineveh and Babylon, in Iraq, and travelled in the Middle East commissioned by the British Museum. His books were republished and translated many times and count among the classics of travel literature. Other than the missionaries he had a much less prejudiced attitude. For humanitarian reasons he showed great interest in minorities. He made himself very popular among yezidis because of his active efforts to improve their situation, making use of his high level contacts in the British elite. Layard himself became British Ambassador in 1877, in which position he again actively promoted the rights of Nestorians and yezidis.²¹

For historians Layard's descriptions of Hakkari have great value since he travelled in the region before and after the campaigns of Bedirhan and the establishment of Ottoman power after the removal of the beys. He was a capable observer of local conditions, who probably knew some of the local languages himself, and we owe him a lot of information on subjects like the main political actors of the area, *beys*, *ağas*, and *şeyhs*, Kurds as well as nestorians, the practices of the newly arrived Ottoman local authorities and popular reaction to the Ottoman reform movement, the *Tanzimat*.²² From Layard's work we learn that for all population groups, Eastern Syrians and Kurds alike, the Ottoman administration brought in many instances even greater hardship than before, particularly because of the harsh collection of taxes. The Syrians had few chances of recovering from the destitution caused by the 1843-4 massacres.²³

During the 1850s and 1860s there were hardly any travellers in Hakkari. The reasons for this are not immediately clear. Probably it was thought unsafe. There might well be a connection with the general deterioration of law and order in the tribal areas after the removal of the bey's.²⁴

---

²¹ Layard 1853: 3

²² Layard 1853

²³ Layard 1853: 367, 368, 372

²⁴ Aydın & Verheij 2012: 40

The second period

The end of the Ottoman-Russian War of 1877-78 (known in Turkey as the "93 *harbi*") marked the beginning of a new period of foreign interest in Hakkari. During the war Russia occupied Kars and the border with Russia shifted to the west. Britain, increasingly worried that Russia might further progress in the direction of the Mediterranean (which would block the land route to British India), concluded a secret treaty with the Ottoman Empire, the so-called Cyprus Convention. By this treaty, seen by Turkish historians above all as a British imperial design on Turkey, Britain occupied the Island of Cyprus, while promising to defend the Ottomans in case of a further Russian advance. The Ottomans promised to implement reforms to ameliorate the position of the Christians of the Empire, seen by Britain as an important cornerstone of the strengthening of the Ottoman structure. Layard, who was ambassador at that time, was instrumental in engineering this treaty. After conclusion of the Cyprus Convention Britain considerably enlarged its network of consular officers in the Ottoman Empire. Van was of the administrative centers where an British representative was permanently established. The vice-consul of Van also reported on Hakkari, in the Ottoman structure of those days part of the *Van vilayet*.

Not accidentally, the second period was dominated by British travelers to Hakkari. Three categories can be identified:

1) Again missionaries to the Eastern Syrians, but this time British missionaries working for the Anglican Church. E.L. Cutts was in 1876 the first one in a long series of Anglican clergymen who headed for Hakkari.²⁵ In 1884, Athelstan Riley visited Kocanis as official representative of the Archbishop of Canterbury, the head of the Anglican Church. Upon his report on the situation of the Nestorians²⁶ the church decided to establish a permanent mission in Hakkari. For more than 25 years, from 1886 until 1910, a British clergyman, William Henry Browne, stayed with the Mar Shimun, the East Syrian Patriarch, in Kocanis.²⁷ The approach of the Anglican Church was quite different from that of the Americans of the ABCFM. It did not aim to convert the Christians and was more cautious in preserving existing Eastern Syrian religious customs. In practice the presence of Mr Browne in the mountains of Hakkari was a kind of safety

²⁵ Reported on in Cutts 1877, Cutts 1878

²⁶ Riley 1888

²⁷ Wigram & Wigram 1922: 272-273, Reed 1967

guarantee for the Eastern Syrians, which was probably that the Eastern Syrians generally appreciate the British influence. Mr Browne acted as permanent correspondent in Hakkari, sending a continuous stream of reports on the situation of the Syrian Christians to his Archbishop and to the British Consul in Van. These reports, which are conserved in the archives of the church²⁸ and the British National archives²⁹, contain an incredible degree of detailed information on the conditions in Hakkari.

2) Representatives of the British government. The vice-consuls in Van and other representatives of the Embassy regularly made investigative tours in Hakkari. Most of their reports are unpublished and seldom used by historians. Among British representatives who travelled in Hakkari are vice-consul Devey (1891)³⁰, Dickson (probably in 1907)³¹, and military attaché F.R. Maunsell.³²

3) In the second period also tourists, that means people travelling for leisure, started to visit Hakkari. These were generally rich Britons who, during a grand tour of the Middle East or the eastern provinces of the Ottoman Empire, also passed through Hakkari. No doubt, they were attracted by the rich literature in English on the "Mountain Nestorians". The fact that in Kocanis a British clergyman resided was extra attractive. Among the travellers of this category were the Earl of Percy³³, Isabella Bird (the first western woman travelling to Hakkari alone)³⁴, and Wigram. All three shared their experiences in travelogues. Percy also took photographs, his photographs seems to be the first published pictures taken in Hakkari.³⁵

While the large majority of the European visitors to Hakkari were British, also some travellers from other countries found their way to Hakkari. Among them Russians were prominent. Mayewski, vice-consul of

²⁸ Annual Reports on the "Mission to the Assyrian Christians" were published for the years 1886-1892 and 1894-1910).

²⁹ Brown's reports can be found in the archives of the vice-consulate in Van and the consulate in Erzurum (to which the vice-consul in Van was attached)

³⁰ Devey visited Hakkari at least one time (report in the British National Archives, FO424-172 nr.87)

³¹ Dickson 1910

³² Maunsell 1901

³³ Percy 1899. Previously known as Lord Warkworth

³⁴ the first foreign woman travelling to Hakkari seems to have been the wife of ABCFM Missionary

³⁵ The traveller Cutts seem to have taken pictures as well (see his references throughout his book to his taking photos, by example Cutts 1878: 33, 65, 80) but only drawing from pictures were published in his book.

Russia in Van, around 1900 visited Hakkari³⁶, as well as the scientist Lalayan, who was despatched to Hakkari by the Caucasian Department of the Russian Geographical Society.³⁷ Concerning archival material on Hakkari, after the rich British National Archives, the Russian archives may be expected to come in second place.

My list of travel reports is tentative. No guarantee can be given that there were not still more travellers, who did write travel reports. It should be reminded that many specialists (notably medical doctors) in Ottoman civil and military service were foreigners, and that it is quite likely that some of them stayed in Hakkari.³⁸

The second period ended abruptly with the First World War. Until 1960 Hakkari, in fact the whole East of Turkey East of Malatya could only be visited with special permission. There are virtually no post-1918 western sources on Hakkari therefore, with few exceptions.³⁹

Character of the sources of the second period

The sources from the second period have a different character than those of the first period. No longer only were the Eastern Syrians subject of their interest, but much more attention to the other population groups is shown as well. The reports of missionary Browne and of British state representatives show an amount of detail lacking in any source of the first period. Towards First World War we also see attempts at systematic intelligence gathering in preparation of a possible military conflict. On the basis of his publications in the *Superficially*, on the basis of his publications in the *Geographical Journal*, Maunsell might be seen as a geographer with antiquarian interests, but actually he worked for British military intelligence, systematically collecting information about Kurdish tribes and all sorts of geographical data, useful for military action.⁴⁰ His name figures among the sources for Britain's first detailed maps of Hakkari. But not only his name. Actually, the British military map makers used the whole corpus of knowledge collected by various travellers in the course of the century to compile these maps.

³⁶ British archival document (National Archives FO424-197 nr.81/1)

³⁷ Lalayan/Lilian 1914

³⁸ People from this category sometimes published notes and reminiscences. See by example the publications by the Hungarian doctor Butyka on the Dersim area.

³⁹ Bobek 1938; Davis 1956

⁴⁰ Collier n.y.

So far we spoke about the foreign travelers to Hakkari, but what about travelers from Hakkari to areas outside their territory in the same period? Perhaps much more “Hakkarili” traveled outside their mountain fastnesses than westerners to Hakkari. Particularly among some eastern Syrian tribes there was a strong tradition of seasonal work in other parts of the Empire or semi-permanent migration in search of work.⁴¹

ANNEX - TENTATIVE LIST OF FOREIGN TRAVELLERS TO HAKKARI AND THEIR PUBLICATIONS (1800-1914)

Travel Year(S)	Name Of Traveller(S)	Function	Publications
1829	Friedrich Eduard Schulz	archeologist	no relevant publications. Murdered near Başkale in 1829
1839-1843	Asahel Grant	missionary	Grant 1841; letters published in Missionary Herald, letters preserved in ABCFM archives. His travels after 1841 are related in Laurie 1853
1840	William Francis Ainsworth	geographer	Ainsworth 1841, Ainsworth 1842
1842-44	George Percy Badger & James Phillips Fletcher	missionaries	Badger 1852, Fletcher 1850
1842	Hinsdale (Mr + Mrs)	missionaries	Hinsdale 1843. The traveler died in 1842 in Aşuta/Çiğli, Hakkari
1842-1843, 1844	Thomas Laurie & Mr Smith	missionary	Laurie 1853, letters in Missionary Herald 1843, 1844; Smith 1851
1846	Breath & Wright	missionaries	Breath 1846, Breath & Wright 1846
1846, 1850	Austen H. Layard	archeologist, politician	Layard 1853
1849	Justin Perkins	missionary	Perkins 1851
1850	Georghe Whitefield Coan	missionary	?
1876	Edward Lewes Cutts	missionary	Cutts 1877, Cutts 1878

⁴¹ Layard 1853: 368, 370

1881	Rudolph Wahl	missionary	British missionary of Austrian origine, stayed in Kocanis and Gever (Yüksekova); no publications known to me. Mentioned in Riley 1888
1884 1888	Athelstan Riley & (in 1884) H.P. Cholmeley	missionaries	Riley 1888, Riley 1889, Riley 1891
1887?	Henry Binder	tourist	Binder 1887
1886?-1910	William Henry Browne	missionary, representative of the Anglican Church in Kocanis	Browne & Maclean 1892, documents in archives of Archnishop of Canterbury and National Archives, London
1890	Mrs Bishop (= Isabella Lucy Bird)	tourist	Bishop 1891
1891 (+ possible more visits)	George Pollard Devey	British Vice-Consul in Van	no publications known to me. Reports in National Archives, London, UK
1898 (+ probably more)	Vladimir F. Mayevski	Russian Vice-Consul in Van	Mayewski 1904 (on his travel in 1898 see FO424-197 nr 84/1)
1899	Earl Percy (formerly: Lord Warkworth)	tourist	Percy 1899
1907 ? (+ probably more)	Bertram Dickson	British Vice-Consul in Van	Dickson 1910
1909	Yervant A. Lalayan	geographer	Lalayan 1914, probably more
	Francis Richard Maunsell	British Military Attache, Intelligence Officer	Maunsell 1901, unpublished reports in National Archives, London, UK
shortly before WWI	W.A. Wigram & Edgar T.A. Wigram	Missionary and traveller for leisure	Wigram & Wigram 1914

BIBLIOGRAPHY

Ainsworth, W.F. 'An account of a visit to the Chaldeans, inhabiting Central Kurdistan; and of an ascent of the peak of Rowandiz (Tur Sheikhiwa) in the summer of 1840', in: *Journal of the Royal Geographical Society of London* 11 (1841) pp.21-76

Ainsworth, William Francis. Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia. 2 vols. London (John W. Parker), 1842.

Badger, George Percy. The Nestorians and their rituals with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844 and of a late visit to those countries in 1850; also, researches into the present condition of the Syrian jacobites, papal Syrians, and Chaldeans, and an inquiry into the religious tenets of the Yezedees. 2 vols. London, 1852 (Joseph Masters)

Bishop (Mrs) Journeys in Persia and Kurdistan, including a summer in the Upper Karun region and a visit to the Nestorian rayahs. 2 vols. London, 1891 (John Murray)

Breath. 'Letter from Mr. Breath, July 27, 1846', in: The Missionary Herald 1846 (vol.42) pp.406-409 **Breath & Wright.** 'Visit of Messrs. Wright and Breath to Bader Khan Bey', in: The Missionary Herald containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of other benevolent operations for the year 1846 (vol.42) pp.378-383

Browne, William Henry & Arthur John Maclean. The catholicos of the East and his people, being the impressions of five years' work in the "Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission". An account of the religious and secular life and opinions of the Eastern Syrian Christians of Kurdistan and Northern Persia. London, 1892

Coan, Frederick. Missionary life in the Middle East. Or Yesterday in Persia and Kurdistan **Hinsdale.** 'Letter from Mr. Hinsdale, Oct. 21st, 1842. Description of Asheta- Reception by the Nestorians- Prospects of the Mission', in: The Missionary Herald containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of other benevolent operations for the year 1843 (vol.39) pp.208-

Collier, Peter. Covert mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell (published on the website of the International Cartographic Association, icaci.org)

Cutts, Edward Lewes. *The Assyrian Christians: report of a journey*. London, 1877 (Clay)

Cutts, Edward Lewes. *Christians under the Crescent in Asia*. London, n.d. [1878] (Society for Promoting Christian Knowledge)

Dickson, Bertram. 'Journeys in Kurdistan', in: *Geographical Journal* 35/4 (1910) pp. 357-378 **Grant**, Asahel. *The Nestorians; or the lost tribes: containing evidence of their identity; an account of their manners, customs, and ceremonies; together with sketches of travel in ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia and illustrations of scripture prophecy*. London (John Murray), 1841

Lalayan/Lilian, M.Y.A. (article in Russian) in the *Journal of the Caucasian Branch of the Russian Geographical Society* 4/28, 1914). translated in English as "Assyrians of the Van district during the rule of the Ottoman Turks", translated by Rabi Fransa Babilla (Tehran, 1968)

Layard, Austen H. *Discoveries among the ruins of Nineveh and Babylon; with travels in Armenia, Kurdistan, and the desert: Being the result of a second expedition undertaken for the trustees of the British Museum*. New York, 1853 (Harper & Brothers) [many more editions] **Laurie**, Thomas. *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*. Boston, 1853 (Gould and Lincoln) **Maunsell**, F.R. 'Central Kurdistan', in: *Geographical Journal* 18/2 (1901) pp. 122-140 **Mayewski**

Percy (Earl). *Highlands of Asiatic Turkey*. London, 1901

Perkins, Justin. 'Journal of a tour from Oroomiah to Mosul, through the Kurdish Mountains', in: *Journal of the American Oriental Society* 2 (1851) pp.69-119

Reed, George S. 'La Mission de l'archevêque de Cantorbéry auprès des Assyriens', in: *Cahiers d'Etudes chrétiennes orientales* 6

Riley, Athelstan. *Narrative of a visit to the Assyrian Christians in Kurdistan undertaken at the request of the Archbishop of Canterbury in the autumn of 1884*. 1888 (reprinted in 1891)

Riley, Athelstan. *Progress and prospects of the Archbishop's Mission to the Assyrian Christians: being the report of a visit to the mission... two years after its foundation*. London, 1889 (S.P.C.K.)

Riley, Athelstan. The Archbishop of Canterbury's Mission to the Assyrian Christians. London, 1891
(S.P.C.K.)

(Smith, A.) Contribution to the geography of Central Kurdistan, in: Journal of the American Oriental Society 2 (1851) pp.61-68

Wigram, W.A. & Wigram, Edgar T.A. *The cradle of mankind. Life in Eastern Kurdistan.* London, 1922 (A&C Black) 2nd ed.

HAKKARİ, “BATILILAR” VE “NASTURİLER”

Hakkari'nin 19. yüzyıl tarihi ile ilgili Avrupa ve Amerikan kaynakları

Jelle VERHEIJ¹

Giriş

Hepimizin bildiği gibi, Hakkari oldukça ulaşılamaz bir yerdir. Burada bölgenin en yüksek dağları ve en derin vadileri bulunmaktadır. 20. yüzyıla kadar tek ulaşım yönetimi katırlar idi. Bazı güzergahlarda katırlar bile kullanılamamaktaydı ve tek çözüm yürümektir. Hakkari'nin ulaşılamazlığı, Osmanlı devletinin yönetim yapısına görece geç dahil edilmesinin de başlıca nedenlerinden biriydi. Hakkari *beyi* ya da *miri* Nurullah Bey, Padişah tarafından atanan valilerden önceki son Kürt bölgesel hükümdarlardan biriydi. Tam olarak 1849 tarihinde, doğu vilayetlerinin diğer bölgelerindeki yerel hükümdarların uygulamadaki özerkliklerine son verildikten on yıldan daha fazla bir süre sonra.

İlginç bir biçimde, coğrafi karakterine rağmen, Hakkari 19. yüzyıl boyunca görece yüksek sayıda yabancı ziyaretçi çekmiştir. Aslında, ulaşımı daha kolay olan diğer bölgelerden çok daha fazla.

Bu kısa konuşmada, tek bir tür kaynağa yoğunlaşacağım-Avrupa ve Birleşik Devletler'de Hakkari ile ilgili olarak üretilen seyahat raporları. 19. yüzyılda batılıların Hakkari'yi ziyaret etme nedenlerini ve bunun bölge için ne anlama geldiğini anlatacağım. 1800 ve 1914 yılları arasında Hakkari'yi ziyaret eden gezginlerin ve bıraktıkları kaynakların mümkün olduğunca kapsamlı, kesin olmayan bir listesini hazırlamaya çalıştım. Bunun sonucunda, 23 civarı yabancı ziyaretçiye ve toplamda yazdıkları 30 kitaba ulaştım. Yine de çok daha fazla sayıda yayımlanmamış, arşiv kaynakları mevcuttur.

Gezginlerin Hakkari'yi ziyaret ettiği yıllara göre bir sınıflandırma yaptığımızda, açık bir biçimde iki dönem öne çıkmaktadır: 1830 ve 1850 yılları arasındaki birinci dönem ve 1880 ve 1914 yılları arasındaki ikinci dönem. Bu iki dönem arasında hemen hemen hiç ziyaretçi bulun-

¹ Araştırmacı Yazar

mamaktadır. Gezginlerin tabiiyetlerine göre, 1. dönemin ziyaretçilerinin çoğunlukla Amerikalı ve de 2. dönemin ziyaretçilerinin çoğunlukla Britanyalı olduğu açıktır. Bu durumun nedenlerine daha sonra döneceğim. Ayrıca hem 1. dönemde hem de 2. dönemde gezginlerin Hakkari'yi ziyaret etme amaçlarının o veya bu şekilde bölgedeki Doğu Süryanileri, ya da o zamanlar genellikle adlandırıldıkları şekilde "Dağ Nasturileri"nin varlığı ile bağlantılı olduğunu göreceğiz.² 1830'larda Batı tarafından "(yeniden) keşfedildikleri" ana kadar, bu insanlar Avrupalılar ve Amerikalılar için sonsuz bir cazibe konusu idi. Burada, Ermeni komşularının aksine yarı bağımsız ve zorlu, Müslüman hakimiyetinden büyük oranda özgür yaşayan bir tür "geleneksel" Hristiyanlar bulunmaktaydı.

"Birinci dönem"

19. yüzyılda Hakkari'ye gelen ilk batılı gezgin, Fransız arkeolog Schulz idi. Schulz, antik Urartu kalıntılarını araştıran ve Van Kalesi ve diğer lokasyonlardaki çivi yazılarını bildiren ilk bilim insanı idi.³ Hakkari'ye giderken aklında neler olduğunu hiçbir zaman tam olarak bilemeyeceğiz, çünkü Hakkari sınırında, Başkale'ye yakın bir mevkide öldürülmüştür. Bazı kaynaklar, söylendiğini göre Fransız'ın araştırma aşkından çok rahatsız olan Nurullah Bey'in emriyle öldürüldüğü teorisini teyit etmektedir.⁴

Birinci dönemdeki baskın faktör, Amerikalılar, misyonerler ve Presbiteryen "*Yabancı Misyonlar için Komiserler Kurulu*" (Board of Commissioners for Foreign Missions, ABCFM) mensupları idi. 1820'lerden beri Osmanlı mülkünün hemen her yerinde ve ayrıca İran'da görülebilirlerdi. Başta, Müslümanların din değiştirmesini amaçlamışlar, ancak İslamiyet'teki din değiştirme yasağı ilgilerini yerli Hristiyanlara çevirmiş, onları Hristiyan teolojisinin Amerikan versiyonuna kazandırmaya çalışmışlardır. Bu dönemin ABCFM misyonerleri tutucu fanatik inananlar olup Orta Doğu Hristiyanlarını "aydınlatma" amaçlarına ulaşmak için en büyük zorluklarla yüzleşmeye hazırlıklı idiler ve Orta Doğu Hristiyanlarını saf, ama "geri kalmış" ve çaresiz bir biçimde dinlerinde reforma ihtiyacı olan insanlar olarak görmekteydiler.

² Nasturi" (İngilizce: "Nestorians") Doğu Aşuri Kilisesinin üyeleri tarafından hakaret olarak algılanıyordu. 19. yüzyıl kaynaklarında yaygın olduğundan bu makalede kullanılmaktadır.

³ F.E. Schulz, 'Sur le lac de Van et ses environs (envoyé à Paris le 8 juin 1828)', *Journal Asiatique*, Seri 3, Cilt 9 (1840) S.257-323

⁴ Layard 1853: 329, Laurie 1853: 160, 163, 175

ABC FM misyonerleri 1831 yılında Van'ın doğusunda bulunan İran'ın Urumiye şehrine yerleşmişler ve burada yerel Doğu Süryanileri ("Nasturiler") arasında çalışmaya başlamışlardır. 1835 yılında Dr. Asahel Grant, tıp doktoru olarak bu misyon ileri karakoluna gönderilmiştir. Grant, Hakkari'nin "Dağ Nasturileri"nin "keşfedilmesinde" kilit kişi olacaktır. Urumiye'de çalışırken Hakkari'nin Doğu Süryanilerinin izine rastladı. Üç yıl boyunca aşiretler ile ilgili ayrıntılı bilgi toplayarak dağlara seyahatine bir askeri sefere hazırlanır gibi hazırlandı. Biyografisinin yazarının yazdığı gibi: "Üç yıl boyunca Dr. Grant dağları kuşattı, üslerinde kamp kurdu, bilinmeyen içlerine ilk mümkün erişim noktasını gözledi".⁵

1839 ve 1843 yılları arasında Asahel Grant Hakkari'ye beş defa gitmiş, Doğu Süryani aşiretleri ve liderleri ile temaslar kurmuş ve neredeyse bölgedeki tüm Doğu Süryani köylerini ziyaret etmiştir. 1842 yılında Aşuta'da (halihazırda Çığlı, Çukurca ilçesinde) bir misyon ve okul inşa etmeye karar vermiştir.⁶ Grant, Hakkari'ye son derece istikrarsız bir ortamda gelmiştir. Osmanlı, Kürt dağlarını kesin olarak hakimiyeti altına almaya hazırlanırken Nizip'te (1839) Osmanlı'nın yenilmesinden sonra güçlü Botan Beyi Bedirhan Bey liderliğindeki yerel Kürt liderleri ise Bab-ı Ali'den bağımsızlıklarını pekiştirmişti. Hakkari'nin Doğu Süryanileri Osmanlı Yönetiminin mi yoksa Kürt liderlerin mi tarafını seçecekleri hususunda emin değillerdi. 1842'den itibaren Hakkari'de Nurullah Bey ve Nasturiler arasında gerilim gittikçe artmıştır.⁷ Nurullah Bey'in talebi ile, 1843 yılında Bedirhan Bey'in birlikleri, Müküs Beyi Mahmud Han'ın da yardımıyla, Hakkari'nin Doğu Süryanilerine saldırmış ve aralarında bir kıyıma neden olmuştur. Nasturilerin köyleri bütünüyle yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Aşuta'daki Amerikan misyonu bir kaleye dönüştürülmüştür. Bir yıl sonra aynı şiddet tekrar yaşanmış; bu defa başka vadilere saldırmıştır.⁸

Grant'in bu olaylardaki rolü hala tartışma konusudur. Kürt liderler de dahil olmak üzere tüm ana oyuncular şahsen tanımaktadır, ancak akan kanı önlemek için pek bir şey yapmamış gözükmektedir. Grant Kürtlere pek sevgi beslemese de ve de çoğu zaman Kürtleri "zalim", "vahşi" ve "kavgacı" olarak nitelendirse de⁹, şaşırtıcı bir biçimde Kürt liderlerle

⁵ Laurie 1853: 87

⁶ Laurie 1853: 260; 'Letter from Doct. Grant', *Missionary Herald* 1843 S.66-68: 67

⁷ Laurie 1853: 104

⁸ 'Letter from Doct. Grant', *Missionary Herard* 1843 S.434-437; 'Letter from Doct. Grant', *Missionary Herald* S.82-83; 'Letter from Doct. Grant', *Missionary Herard* 1844: 135-136; Layard 1853: 367, 370

⁹ Grant 1841: 10

iyi ilişkileri olmuştur. Hakkari'ye ilk seyahatinde ciddi bir hastalığı olan Nurullah Bey'i iyileştirmiş ve bunun sonucunda da Bey, Grant'i her zaman bir dost olarak görmeye devam etmiştir.¹⁰ Daha sonra yaptığı bir seyahatinde Grant 4 yaşındaki oğlunu dahi yanında getirmiş ve onunla haftalarca Bey'in akrabalarının yanında kalmıştır.¹¹ Beklenmeyen bir şekilde, Grant'in kitabı bu yüzden de bölgenin Kürt elitlerinin yaşam koşullarını merak edenler için benzersiz bir kaynaktır.

Presbiteryen Amerikalılar diğer misyoner topluluklarla rekabet içindeydi. Grant'in birinci ziyaretinden kısa bir süre sonra, ayrı ayrı, iki Britanyalı Hakkari'ye gelmiştir: William Ainsworth (1840) ve George Percy Badger (1842). Ainsworth, Londra Royal Geographical Society (Kraliyet Coğrafya Topluluğu) adına Hakkari'ye gelmiş, ancak Anglikan *Society for Promoting Christian Knowledge de* (Hristiyanlık Bilgisi Tanıtma Topluluğu) Doğu Süryanilerinin durumu hakkında kendilerine bilgi verilmesini rica etmişlerdir¹². Ainsworth çok kıymetli ve eğlenceli bir seyahat raporu hazırlamasına rağmen, bu rapor çok iyi bilinmemekte ve nadiren başvurulmaktadır.¹³ Amerikan misyonerlerine göre, Ainsworth ve yol arkadaşı Bay Rassam, Koçanis'de iken Papacıların tutumlarından sonra "onları [= Amerikalı misyonerleri] yanlış tanıtmıştır".¹⁴ Badger ve yol arkadaşı Fletcher Anglikan kilisesinin özel temsilcileri idi ve Doğu Süryani Patriği'nin aklına Anglikan Kilisesi'nin avantajlarını sokmuşlardır.¹⁵

Yine aynı dönemde Musul'dan Katolik misyonerler kiliselerini savunmak için zor Hakkari yolculuğunu gerçekleştirmişlerdir. Katolik kilisesine göre, Dağ Nasturilerinin mezhep değiştirmesi sadece mevcut bir durumun doğal bir uzantısıydı. Hakkari'nin batısındaki ve güneyindeki çoğu Doğu Süryani zaten uzun zaman önce Katolik mezhebine geçmişlerdi ve Keldani adını almışlardı.

1843-44 felaketinden sonra ABCFM, Hakkari'nin Doğu Süryanileri arasında kalıcı bir misyon planlarından vazgeçmişti. Grant 1844

¹⁰ Laurie 1853: 148-149

¹¹ Laurie 1853: 160-161

¹² 'Mission to Kurdistan in 1842', *Colonial Church Chronicle and Missionary Journal* 3/32 (Feb.1850): 287 (<http://anglicanhistory.org/me/kurdistan1842.html> sitesinde görülmüştür)

¹³ Ainsworth 1841. Ainsworth'un Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetleri ile ilgili yayınladığı seyahat raporlarından biridir.

¹⁴ Laurie 1853: 152-153. "Papacılar" (İngilizce: "Papists") bu dönemde ABCFM misyonerleri tarafından Katolikler için kullanılan hakaretçi bir adlandırma

¹⁵ Riley 1884: 9. Badger'in seyahat raporu: Badger 1852. Fletcher'in kitabında (Fletcher 1850) Hakkari'ye gittiğinden bahsedilmiyor.

yılında ölmüştür. Karısı, çocuklarının ikisi ve yakın çalışma arkadaşlarından birkaçı, hepsi ondan önce ölmüştü. Sadece dağlara olan ilk seyahati hakkında bir kitap yayımlanmış, bu kitapta Nasturilerin aslında İsrail'in kayıp kabileleri olduğu teorisine önemli yer ayırmış, ancak daha sonraki seyahatleri ile ilgili çok sayıda mektup bırakmıştır.¹⁶ ABCFM'nin Urumiye'deki ana misyona bağlı olarak birkaç yıl daha Gevar (Yüksekova)'da bir ileri karakol bulundurduğu görülmektedir. Genel olarak, Nasturilerin vadilerinde Amerikan etkisi için endişeli olmayı öğrendikleri görülmektedir. Grant ilk seferinde çok hoş karşılanmış olsa da, Amerikalı misyonerler gözü kapalı hoş karşılanmıyordu. Layard 1846 yılında Cilo/Jelu bölgesine girdiğinde, daha misafirperver bir şekilde karşılanması için Doğu Süryani köylüleri önce Türk ya da Amerikalı olmadığına ikna etmesi gerekmiştir.¹⁷ Yine de 1889 tarihli bir İngiliz konsolosluk raporunda Amerikalı iki misyonerin Gündiki/Gundiktha (Başak, Çukurca ilçesi) köyünde Nasturiler tarafından "yağmalandığını, aşağılandığını ve kötü muameleye uğradığını" okuruz.¹⁸

Birinci dönemin kaynakları

Birinci dönemin gezginleri bir dizi kitap ve makale yazmıştır (bkz. liste). Amerikalı misyonerlerin mektupları ABCFM arşivlerinde saklanmaktadır. Bu arşivlerin mikrofişleri Türkiye'de Ankara'da Bilkent Üniversitesi'nde bulunmaktadır.¹⁹ Muhtemelen Fransız misyonerlerin de yayımlanmış ve yayımlanmamış kaynakları bulunmaktadır, ancak ben henüz böyle bir kaynak tespit edemedim.

İlk gezginlerin başlıca ilgi alanı, "Dağ Nasturileri" idi ve bu yüzden de kitaplarının bu konuya yoğunlaşması şaşırtıcı değildir. Hristiyanlaştırma vurguları ve Hristiyan olmayan nüfusa karşı güçlü önyargılarına rağmen, bu kitaplar coğrafya, topoğrafya, nüfus istatistikleri, sosyal ilişkiler, adetler ve günlük yaşam betimlemeleri ve dini uygulamalar gibi muhtelif konularda zengin bilgiler içermeleri sebebiyle bu dönemin tarihi ile ilgili kaynaklar olarak büyük önem taşımaktadırlar. Bu dönemde Hak-

¹⁶ Laurie (Grant'ın seyahat arkadaşlarından biri) bu mektupları Grant'ın Hakkari'deki gezileri tarif etmek için kullanmıştır. (Laurie 1853)

¹⁷ Layard 1853: 369. S.371 de bkz.

¹⁸ Yardımcı konsolos Devey (Van) Albay Chermide'ye, 5.7.1889, Great Britain - Parliament, Sessional Papers. Turkey no.1 (1890) *Correspondence respecting the condition of the populations in Asiatic Turkey and the trial of Moussa Bey* (London, 1890) Nr. 3, Ek 1

¹⁹ Bilkent Üniversitesi öğrencileri tarafından mikrofişlerin içeriğine dair bir liste hazırlanmıştır. (http://history.bilkent.edu.tr/index_files/ABCFM.htm)

kari sadece ismen Osmanlı hakimiyeti altında olduğundan, bölge ile ilgili Osmanlı kaynakları nadir olup bu da batı kaynaklarını yine de daha önemli kılmaktadır.

Henry A. Layard

Dikkatlerimizi ikinci döneme çevirmeden önce, Britanyalı gezgin Henry A. Layard'dan bahsetmemiz gerekir. Layard, Hakkari'ye gelen batılı gezginler arasında özel bir yeri hak eder. Layard bir misyoner değil, bir bilim adamı ve siyasetçi idi. Irak'ta Ninova ve Babil harabeleri kazıları ile ün yapmış ve British Museum'un görevlendirmesiyle Orta Doğu'yu dolaşmıştır. Kitapları defalarca yeniden yayımlanmış ve tercüme edilmiş ve seyahat edebiyatının klasikleri arasında sayılmaktadır. Misyonerlerden farklı olarak çok daha az önyargılı bir tutuma sahipti. İnsani nedenlerden dolayı azınlıklara büyük ilgi göstermiştir. Britanya elitleri arasındaki yüksek düzeyli kişilerle temaslarından faydalanarak Ezidilerin durumlarını iyileştirmek için aktif çaba göstermesi nedeniyle Ezidiler arasında çok popüler olmuştur. Layard 1877 yılında Britanya Büyükelçisi olmuş, bu vazifesinde de Nasturilerin ve Ezidilerin haklarını aktif bir biçimde desteklemiştir.²⁰

Tarihçiler için Layard'ın Hakkari betimlemeleri büyük değere sahiptir, çünkü Bedirhan Bey'in seferleri ve beyliklerin kaldırılıp Osmanlı iktidarının tesisinden hem önce hem de sonra bölgede seyahat etmiştir. Yerel koşullar hususunda yetkin bir gözlemci olup muhtemelen yerel dillerden bazılarını bilmekteydi ve kendisine bölgenin ana siyasi aktörleri, beyler, ağalar, şeyhler, Nasturilerin yanı sıra Kürtler, yeni gelen Osmanlı yerel idarecileri ve Osmanlı reform hareketi Tanzimat'a halkın tepkisi gibi konularda birçok bilgi borçluyuz.²¹ Layard'ın eserinden hem Doğu Süryaniler hem de Kürtler olmak üzere tüm nüfus grupları için Osmanlı idaresinin birçok durumda özellikle vergilerin katı bir şekilde toplanmasından dolayı eskisinden daha da büyük zorluk getirdiğini öğreniyoruz. Süryanilerin 1843-44 katliamlarından kaynaklanan mahrumiyetten kurtulma konusunda çok az fırsatı olmuştur.²²

²⁰ Layard 1853: 3

²¹ Layard 1853

²² Layard 1853: 367, 368, 372

1850'ler ve 1860'larda Hakkari'ye hemen hemen hiçbir gezgin uğramamıştır. Bunun nedenleri kesin olarak belli değildir. Muhtemelen güvenli olmadığı düşünülmüştür. Beyliklerin kaldırılmasından sonra aşiret bölgelerinde kanun ve düzenin genel olarak bozulması ile bağlantılı olabilir.²³

İkinci dönem

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (Türkiye'de bilinen adıyla "93 Harbi") sonu, Hakkari'ye yeni bir yabancı ilgisi döneminin başlangıcı olmuştur. Savaş sırasında Rusya Kars'ı işgal etmiş ve Rus sınırı batıya kaymıştır. Rusya'nın Akdeniz yönünde daha da ilerleyeceği yönündeki endişeleri artan Britanya (ki bu durum Britanya Hindistanı'na kara yolunu kesecekti), Osmanlı İmparatorluğu ile Kıbrıs Sözleşmesi adı verilen gizli bir antlaşma imzalamıştır. Türk tarihçilerce her şeyden öte Türkiye üzerinde bir İngiliz emperyal tasarımı olarak görülen bu antlaşma ile Britanya Kıbrıs Adası'nı işgal ederken Rusların ilerlemesi halinde Osmanlı'yı savunma sözü vermiştir. Osmanlı ise Britanya tarafından Osmanlı yapısının güçlendirilmesinin önemli bir mihenk taşı olarak görülen, İmparatorluğun Hristiyanlarının konumunu iyileştirmek üzere reformları hayata geçirmeye söz vermiştir. O Zaman büyükelçi olan Layard da bu antlaşmanın tasarlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Kıbrıs Sözleşmesi'nin akdedilmesinden sonra Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluk ağını önemli ölçüde genişletmiştir. Van da daimi bir İngiliz temsilciliğinin tesis edildiği idari merkezlerden biridir. Van Yardımcı konsolusu de o günlerdeki Osmanlı yapısında Van vilayetinin bir parçası olan Hakkari hakkında rapor vermiştir.

Doğal olarak, ikinci dönemde Hakkari'ye gelen gezginler İngiliz ağırlıklı olmuştur. Burada üç kategori altında sınıflandırma yapılabilir:

Yine Doğu Süryaniler için gelen misyonerler, ancak bu defa Anglikan Kilisesi için çalışan İngiliz misyonerler. E.L. Cutts 1876 yılında Hakkari'ye giden uzun bir Anglikan din adamları listesindeki ilk isimdir.²⁴ 1884 yılında Athelstan Riley, Anglikan Kilisesi'nin başı olan Canterbury Başpiskoposunun resmi temsilcisi olarak Koçanis'i ziyaret etmiştir. Nastu-

²³ Aydın & Verheij 2012: 40

²⁴ Cutts 1877, Cutts 1878 tarafından raporlandı

rilerin durumu ile ilgili verdiği rapor üzerine²⁵ kilise Hakkari’de daimi bir misyon tesis etmeye karar vermiştir. 25 yıldan fazla bir süre, 1886 yılından 1910 yılına kadar, İngiliz din adamı William Henry Browne, Koçanis’te Doğu Süryani Patriği Mar Şimun ile beraber kalmıştır.²⁶ Anglikan Kilisesi’nin yaklaşımı ABCFM’ye bağlı Amerikalıların yaklaşımından oldukça farklı idi. Anglikan Kilisesi Hristiyanların mezheplerini değiştirmesini amaçlamıyordu ve mevcut Doğu Süryani dini adetlerini muhafaza etmekte daha dikkatli idi. Gerçekte, Bay Browne’un Hakkari’nin dağlarında olması Doğu Süryanileri için bir tür emniyet garantisiydi ki bu da Doğu Süryanilerinin İngiliz etkisini takdir etmesinin nedeni idi. Bay Browne, Hakkari’de daimi muhabir olarak görev yapmış, Süryani Hristiyanların durumu ile ilgili Başpiskoposuna ve Van’daki İngiliz Konsolosuna sürekli raporlar göndermiştir. Kilisenin arşivlerinde²⁷ ve İngiliz Ulusal arşivlerinde²⁸ muhafaza edilen bu raporlar, Hakkari koşulları hakkında inanılmaz derecede ayrıntılı bilgiler içermektedir.

İngiliz hükümeti temsilcileri, Van’daki Yardımcı Konsoloslar ve Elçiliğin diğer temsilcileri Hakkari’ye düzenli olarak araştırma turları düzenlemiştir. Raporlarının çoğu yayımlanmamıştır ve tarihçiler tarafından nadiren kullanılmıştır. Hakkari’ye giden İngiliz temsilciler arasında Yardımcı Konsolos Devey (1891)²⁹, Dickson (muhtemelen 1907 yılında)³⁰ ve askeri ataşe F.R. Maunsell bulunmaktadır.³¹

İkinci dönemde ayrıca turistler, yani eğlence amaçlı seyahat edenler de Hakkari’yi ziyaret etmeye başlamıştır. Bunlar genellikle zengin Britanyalılar olup gerçekleştirdikleri büyük Orta Doğu ya da Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu vilayetleri turları sırasında Hakkari’ye de uğramışlardır. Şüphesiz, “Dağ Nasturileri” hakkındaki İngilizce dilindeki zengin literatür onları buraya çekmiştir. Koçanis’te bir Britanyalı din adamının yaşaması da ekstra ilgi çekmiştir. Bu kategoriye giren gezginler arasında Percy Kontu³², Isabella Bird (Hakkari’ye yalnız başına seyahat eden ilk batılı kadın³³)

²⁵ Riley 1888

²⁶ Wigram & Wigram 1922: 272-273, Reed 1967

²⁷ 1866-1892 ve 1894-1910 yıllarında “Aşuri Hristiyanlarına Misyon” yıllık raporlar yayınlıyordu.

²⁸ Bay Brown’un raporları Van Yardımcı Konsolosluğu’nun ve Erzurum Başkonsolosluğu’nun arşivlerinde bulunabilir.

²⁹ Devey en az bir defa Hakkari’yi ziyaret etmiştir (İngiliz Ulusal Arşivlerinde raporuna bkz, FO424-172 Nr.87)

³⁰ Dickson 1910

³¹ Maunsell 1901

³² Percy 1899. Daha önce Lord Warkworth isimiyle yazmıştır.

³³ Hakkari’ye gelen ilk yabancı kadın bir ABCFM misyonerinin eşiydi.

ve Wigram sayılabilir. Bunların üçü de tecrübelerini gezi günlüklerinde paylaşmışlardır. Percy ayrıca fotoğraflar da çekmiş olup fotoğrafları Hakkari'de çekilmiş ilk yayımlanmış fotoğraflardır denebilir.³⁴

Hakkari'ye gelen Avrupalı ziyaretçilerin büyük çoğunluğu İngiliz olmakla birlikte, başka ülkelerden bazı gezginlerin yolu da Hakkari'ye düşmüştür. Bunlar arasında Ruslar öne çıkmaktadır. Mayewski, Van'daki Rusya Yardımcı Konsolos, 1900 gibi Hakkari³⁵'yi ziyaret etmiştir; bilim insanı Lalayan da Rus Coğrafya Topluluğu'nun Kafkasya Dairesi tarafından Hakkari'ye gönderilmiştir.³⁶ Hakkari ile ilgili arşiv malzemeleri konusunda, İngiliz Ulusal Arşivleri'nden sonra, Rus arşivlerinin ikinci sırada olması beklenebilir.

Seyahat raporları listem kesin değildir. Seyahat raporları yazmış daha fazla gezginlerin olmadığı konusunda hiçbir garanti verilemez. Osmanlı kamu ve askeri hizmetlerinde birçok uzmanın (başta tıp doktorları olmak üzere) yabancı olduğu ve bunların bazılarının Hakkari'de bulunmasının oldukça muhtemel olduğu hatırlatılmalıdır.³⁷

İkinci dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile ani bir biçimde sona ermiştir. 1960 yılına kadar Hakkari, daha doğrusu, Malatya'nın doğusundan itibaren Doğu Anadolu ancak özel izinle ziyaret edilebilmiştir.³⁸ Bu nedenle de birkaç istisna dışında 1918 yılı sonrasına ait neredeyse hiçbir batılı kaynak bulunmamaktadır.³⁹

İkinci dönem kaynaklarının karakteri

İkinci döneme ait kaynaklar, birinci döneme ait olanlardan farklı bir karaktere sahiptir. Çok uzun olmayan bir süre önce, sadece Doğu Süryanileri ilgi konusu idi, ancak diğer nüfus gruplarına da çok daha fazla ilgi gösterilmiştir. Misyoner Browne ve İngiliz devleti temsilcilerinin raporları birinci dönemin bütün kaynaklarında eksik olan miktarda ayrıntı içermektedir. Birinci Dünya Savaşı'na doğru, olası bir askeri çatışma hazırlığı-

³⁴ Seyahatçi Cutts fotoğraflar da çekmiştir. (Kitabında bundan bahsediliyor. Örneğin Cutts 1878: 33, 65, 80), fakat kitabında sadece fotoğrafları örnek alan çizimler yer almaktadır.

³⁵ İngiliz arşiv belge (İngiliz Ulusal Arşivleri FO424-197 nr.81/1)

³⁶ Lalayan/Lilian 1914

³⁷ Bu kategoride bazen not ve hatıralar yayınlanmıştır. Örneğin Macar Doktor Butyka Dersim bölgesi ile ilgili yayınlarına bakınız.

³⁸ Davis 1956: 160, 166

³⁹ Bobek 1938; Davis 1956

la sistematik istihbarat toplama çabaları da görürüz. Geographical Journal'daki (Coğrafya Dergisi) yayımları temelinde, Maunsell antik ilgileri olan bir coğrafyacı olarak görülebilir, ancak aslında İngiliz askeri istihbaratı için çalışmakta olup sistematik olarak Kürt aşiretleri ile ilgili bilgiler ve askeri hareket için faydalı her tür coğrafi veri toplamıştır.⁴⁰ Maunsell'in adı, İngiltere'de Hakkari'nin ilk ayrıntılı haritalarını hazırlayan kaynaklar arasında yer almaktadır. Ancak sadece Maunsell'in adı değil. Aslında, İngiliz askeri haritacıları bu haritaları hazırlamak için yüzyıl boyunca çeşitli gezginler tarafından toplanan tüm bilgi külliyatını kullanmışlardır.

Buraya kadar Hakkari'ye gelen yabancı ziyaretçileri anlattık, peki ya aynı dönemde Hakkari'den bu topraklar dışındaki başka bölgelere giden gezginler? Belki de, Hakkari'ye gelen batılılardan çok daha fazla Hakkari'li Hakkari'nin dağlarından bölge dışına seyahat etmiştir. Özellikle bazı doğu Süryani aşiretleri arasında İmparatorluğun diğer bölgelerine güçlü bir mevsimlik işçilik geleneği veya iş arayışı içinde yarı kalıcı göçler yaşanmaktaydı.⁴¹

EK - HAKKARI'YE GİDEN YABANCI SEYAHATÇILAR VE YAYINLARI (1800-1914) - KESİN OLMAYAN BİR LİSTE

Seyahat Yılı	Seyahatçı (Lar)	Ünvan	Yayımlar
1829	Friedrich Eduard Schulz	arkeolog	Seyahatla alakalı yayın yok. 1829 senesinde Başkale'nin yakınlarında öldürülmüş
1839-1843	Asahel Grant	misyoner	Grant 1841; Missionary Herald dergisinde yayınlanan ve ABCFM arşivlerinde muhafaza edilen mektuplar. 1841 senesinden sonraki seyahatları Laurie 1853 tarafından tarif edilmiş.
1840	William Francis Ainsworth	coğrafyacı	Ainsworth 1841, Ainsworth 1842

⁴⁰ Collier (tarihsiz)

⁴¹ Layard 1853: 368, 370

1842-44	George Percy Badger & James Phillips Fletcher	misyoner	Badger 1852, Fletcher 1850
1842	Hinsdale (Mr + Mrs)	misyoner	Hinsdale 1843. Bu seyahatçi 1842 senesinde Aşutka'da (Çığılı(Hakkari) vefa etmiş.
1842-1843, 1844	Thomas Laurie & Mr Smith	misyoner	Laurie 1853, 1843 ve 1844 Missionary Herald dergisinde mektuplar; Smith 1851
1846	Breath & Wright	misyoner	Breath 1846, Breath & Wright 1846
1846, 1850	Austen H. Layard	arkeolog, politikacı	Layard 1853
1849	Justin Perkins	misyoner	Perkins 1851
1850	Georghe Whitefield Coan	misyoner	?
1876	Edward Lewes Cutts	misyoner	Cutts 1877, Cutts 1878
1881	Rudolph Wahl	misyoner	Avusturya doğumlu İngiliz misyoner, Kocanis'te ve Gever'de (Yüksekova) kalmış. Yayınları rastlamadım. Bu seyahatçidan Riley 1888 kitabında bahsediliyor.
1884 1888	Athelstan Riley & (in 1884) H.P. Cholmeley	misyoner	Riley 1888, Riley 1889, Riley 1891
1887?	Henry Binder	turist	Binder 1887
1886?-1910	William Henry Browne	misyoner, Kocanis'te ikamet eden Anglikan Kilisenin temsilcisi	Browne & Maclean 1892; Canterbury Başpiskoposluğun ve İngiliz Milli arşivlerinde belgeler

1890	Mrs Bishop (= Isabella Lucy Bird)	turist	Bishop 1891
1891 (+ muhtemelen daha çok ziyaret)	George Pollard Devey	Van İngiliz Yardımcı Konsolos	Yayımları bulunmadı; İngiliz Milli Arşivlerinde raporlar mevcut
1898 (+ muhtemelen daha çok ziyaret)	Vladimir F. Mayevski	Van Rusya Yardımcı Konsolos	Mayewski 1904 (1898 senesi turuyla ilgili FO424-197 No 84/1 bkz.)
1899	Earl Percy (formerly: Lord Warkworth)	turist	Percy 1899
1907 ? (+ muhtemelen daha çok ziyaret)	Bertram Dickson	Van İngiliz Yardımcı Konsolos	Dickson 1910
1909	Yervant A. Lalayan	coğrafyacı	Lalayan 1914, daha çok yayın olabilir
	Francis Richard Maunsell	İngiliz Asker Ateşesi, İstihbaratçı	Maunsell 1901; İngiliz Milli Arşivlerinde yayınlamamış raporlar
1. Dünya Savaşı az kala	W.A. Wigram & Edgar T.A. Wigram	Misyoner ve turist	Wigram & Wigram 1914

BİBLİOGRAFYA

Ainsworth, W.F. 'An account of a visit to the Chaldeans, inhabiting Central Kurdistan; and of an ascent of the peak of Rowándiz (Túr Sheíkhiwá) in the summer of 1840', in: *Journal of the Royal Geographical Society of London* 11 (1841) S. 21-76

Ainsworth, William Francis. *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia.* 2 cilt. London (John W. Parker), 1842.

Badger, George Percy. *The Nestorians and their rituals with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844 and of a late visit to those countries in 1850; also, researches into the present condition of the Syrian jacobites, papal Syrians, and Chaldeans, and an inquiry into the religious tenets of the Yezedees.* 2 cilt. London, 1852 (Joseph Masters)

Binder, Henry. *Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse.* Paris, 1887 (Maison Quantin)

Bishop (Mrs) *Journeys in Persia and Kurdistan, including a summer in the Upper Karun region and a visit to the Nestorian rayahs.* 2 cilt. London, 1891 (John Murray)

Bobek, Hans. 'Forschungen im zentral kurdischen Hochgebirge zwischen Van und Urmia See (Südostanatolien und Westazerbaican), in: *Petermanns Mitteilungen* 84/5 (1938) S. 152-152, 84/7,8 (1938)

Breath. 'Letter from Mr. Breath, July 27, 1846', in: *The Missionary Herald* 1846 (Cilt 42) S.406-409

Breath & Wright. 'Visit of Messrs. Wright and Breath to Bader Khan Bey", in: *The Missionary Herald containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of other benevolent operations for the year 1846* (Cilt 42) S.378-383

Browne, William Henry & Arthur John Maclean. *The catholicos of the East and his people, being the impressions of five years' work in the "Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission". An account of the religious and secular life and opinions of the Eastern Syrian Christians of Kurdistan and Northern Persia.* London, 1892

Clayton, E. 'The mountains of Kurdistan', in: *Alpine Journal* (London) 13 (1887) S.293-300

Coan, Frederick. *Missionary life in the Middle East. Or Yesterday in Persia and Kurdistan.* 1939

Collier, Peter. *Covert mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell* (published on the website of the International Cartographic Association, icaci.org)

Cutts, Edward Lewes. *The Assyrian Christians: report of a journey.* London, 1877 (Clay).

Cutts, Edward Lewes. *Christians under the Crescent in Asia.* London, n.d. [1878] (Society for Promoting Christian Knowledge)

Davis, P.H. 'Lake Van and Turkish Kurdistan: A botanical journey', in: *the Geographical Journal* 122/2 (1956) S.155-166

Dickson, Bertram. 'Journeys in Kurdistan', in: *Geographical Journal* 35/4 (1910) S. 357-378

Grant, Asahel. *The Nestorians; or the lost tribes: containing evidence of their identity; an account of their manners, customs, and ceremonies; together with sketches of travel in ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia and illustrations of scripture prophecy.* London (John Murray), 1841

Heazell, Francis Nicholson & Margoliouth, Jessie Payne Smith. '*Kurds and Christians*' n.p.?, 1911 (W. Gardner, Darton & Company)

Hinsdale. 'Letter from Mr. Hinsdale, Oct. 21st, 1842. Description of Asheta- Reception by the Nestorians- Prospects of the Mission', in: *The Missionary Herald containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of other benevolent operations for the year 1843* (Cilt 39) S.208-210

Lalayan/Lilian, M.Y.A. (article in Russian) in the Journal of the Caucasian Branch of the Russian Geographical Society 4/28, 1914). translated in English as "Assyrians of the Van district during the rule of the Ottoman Turks", translated by Rabi Fransa Babilla (Tehran, 1968)

Layard, Austen H. *Discoveries among the ruins of Nineveh and Babylon; with travels in Armenia, Kurdistan, and the desert: Being the result of a second expedition undertaken for the trustees of the British Museum.* New York, 1853 (Harper & Brothers) [many more editions]

Laurie, Thomas. *Dr. Grant and the Mountain Nestorians.* Boston, 1853 (Gould and Lincoln)

Maunsell, F.R. 'Central Kurdistan', in: *Geographical Journal* 18/2 (1901) S. 122-140

Mayewski, V.T. *Voyenno-statisticheskoye opisaniye Vanskago i Bitlisskago vilayetov.* Tiflis, 1904 (Izdaniye Shtaba Kavkazckago Voyennogo Okruga)

Percy (Earl). *Highlands of Asiatic Turkey.* London, 1901

Perkins, Justin. 'Journal of a tour from Oroomiah to Mosul, through the Kurdish Mountains', in: *Journal of the American Oriental Society* 2 (1851) S.69-119

Reed, George S. 'La Mission de l'archevêque de Cantorbéry auprès des Assyriens', in: *Cahiers d'Etudes chrétiennes orientales* 6

Riley, Athelstan. *Narrative of a visit to the Assyrian Christians in Kurdistan undertaken at the request of the Archbishop of Canterbury in the autumn of 1884.* 1888 (reprinted in 1891)

Riley, Athelstan. *Progress and prospects of the Archbishop's Mission to the Assyrian Christians: being the report of a visit to the mission... two years after its foundation.* London, 1889 (S.P.C.K.)

Riley, Athelstan. *The Archbishop of Canterbury's Mission to the Assyrian Christians.* London, 1891 (S.P.C.K.)

(**Smith, A.**) Contribution to the geography of Central Kurdistan, in: *Journal of the American Oriental Society* 2 (1851) S.61-68

Wigram, W.A. & Wigram, Edgar T.A. *The cradle of mankind. Life in Eastern Kurdistan.* London, 1922 (A&C Black) 2nd ed.

Öğr. Gör. Macid MUHAMMED

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN
SONRA HAKKÂRİ NASTURİLERİ

NESTÛRİYÊN HEKARÊ PIŞTÎ ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKÊ (1918- 1932)

Ögr. Gör. Macid MUHAMMAD¹

Nestûrî jimarek hozên çiyayî ne; di ayînê da Krîstyan in (Hirîstîyan in), mesîhî ne û di mezhebî da Nestûrî ne.² Zimanê wan Suryanî ye.³ Jiyana wan li ser çandin û xudankirina terş û heywanetî bû. Zêdebarî hindêk karên li dev (cem) cîranên wan heram wekî diristkirina mey jî dikirin.⁴

Jî aliyê sîyasî ve ew di bin sîstemeke ayînî û di bin desthilatdariya kesekî dibêjinê Marşemûn da dijîyan.⁵

Derbarê nifşe wan da gelek boçûnên cuda hene. Hindêk vekoler û dîrokzan dibêjin ku Nestûrî di nifşe xwe de Kurd in. Lê bele wan zimanê xwe guhuriye bi zimanê kenîsê (dêrê) li dema bûne Mesîhî.⁶ Hindêk dibêjin Nestûrî, Aramî ne.⁷ Hindêk dibêjin ku ew hozên Mesîhî bûn ewên cihen xwe helayî li Deşta Mûsilê di dema Moxolî hatî û koçberbûyî bo deverên Hekarî û Êrmîyê ji tîrsa tevkujiyê.⁸ Hindêk di dibêjin ew neviyen cihûyan in ewên ku

¹ Zaho Üniversitesi, Öğretim Görevlisi

² عبد المجيد حسيب القيسي، الأثوريون، هوامش على تاريخ العراق السياسي الحديث، ط1، لندن: 1999، ص2.

³ البرت منشأ شيفلي، العراق في سنوات الاحتلال البريطاني، ترجمة الدكتور هاشم صالح الفكرتي، بغداد: 1978، ص334.

⁴ ياسين خالد سردشتي، صفحات من تاريخ أثوري كوردستان ابان الحرب العالمية الاولى، مراجعة وتقديم د. عبدالفتاح علي البوتاني، ط1، دهوك، 1999، ص14.

⁵ Ew naznave her pitrîrkeke ye bibit rebere wan, axaftina wî di ete wergirtin di her kareke de û di her pirisgirekeke de, û puste marşemun piştawpişte, an ku ji babe bu kurî, u divet marşemun guştî ne xut di hemî jyana xowe de....binere, احمد عثمان ابر، بكر واخرون، عشائر كردستان، ط1، اربيل: 2001.

⁶ معروف جياووك، ماساة بارزان المظلومة، بغداد: 1954، ص28، صديق الدملوجي، امارة ببيديان الكردية او امارة العمادية، تقديم ومراجعة د. عبدالفتاح علي بوتاني، ط2، اربيل: 1999، ص33، محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة محمد علي عوني، بغداد: 1961، ص265.

⁷ رياض رشيد الحيدري، الأثوريون في العراق 1918-1936، ط1، بغداد: 1973، ص30-31.

⁸ سردشتي، المصدر السابق، 12.

Aşûriyan derêxistî û avetî çiyayên Kurdistanê.⁹ Hindekên dî biryar dane ku ew ji nifşe Aşûriyan in¹⁰ û Nestûrî jî vê çendê dibêjin û ev boçûne li wan xweş têt. Çunkî ew li wan deveran dijîn ewên Aşûrî lê dişyan û zimane wan jî ji zimanên samî tete hejmartin.

Nestûrî li dewleta Osmanî da; li deverên Hekarî, Wanê û hindek deverên li Amedê, Êrfa, Mêrdînê û di heman dem da li Îranê bi taybet li deverên Êrmiye, Selmas û hindek li deverên Mehabadê dijîyan.¹¹

Li dema şerê cihanê yê yekê peyda bûyî di 1914ê da Dewleta Osmanî jî wan (Nestûriyan) xwest ku digel dijminên wan nesekinin û çî dergehan venekin beramber wan, dijî Osmaniyan. Beramber vê çendê dewlet sozê didet ku dibistan, kenîse û rêkan bo wan dirist bikit û di heman dem da, dê kursiyek parlementî bidit Nestûriyan.¹² Jiber vê çendê serok û maqûlên Nestûriyan biryar dan kongreyekê girê bidin û civîna xwe li Culemêrgê kirin ji bo ku helwesta xwe diyar bikin. Piştî civîn bi dawî hatî bûne du pişk; serokên hozan û 'eşîran digel hindê bûn ku digel Osmaniyan bin û dijberiya li dewleta Osmanî nekin. Lê belê serdarên wan yên ayînî biryar dan digel Rûsan bin dijî Osmaniyan û li serê wan jî serdarê wan yê ayînî Marşemûn bû. Li dawîye biryara pişka duwê bi ser ket û biryara şerî hate ragehandin li hember Osmaniyan.¹³

Li sala 1915ê de Osmanî di şerê Sarikamişê şkestin. Jiber vê çendê Rûsan bo Nestûriyan peşniyaz kirin ku serhildanekê bikin li dijî Osmaniyan û soz dane wan ku harikariya wan bikin û çekan ji wan re dabîn bikin. Nestûriyan ev çende qebûl kirin û biryar dan tola xwe

⁹ المصدر نفسه، ص 13.

¹⁰ أسامة نعمان، تاريخ الآشوريين، بغداد: 1970، ج 1، ص 7.

¹¹ محمود النذرة، الحرب العراقية البريطانية، ط 2، القاهرة، 1982، ص 32.

¹² ايشو مالك خليل جوارو، الآشوريون في التاريخ، ترجمة، مطبم واكيم، ط 1، بيروت: 1962، ج 3، ص 181-182.

¹³ الحيدري، المصدر السابق، ص 64.

li Osmaniyan vekin.¹⁴ Şer ragehandin li ser Osmaniyan li 10î Gulana 1915ê.¹⁵

Osmaniyan ev çende bi metirsî zanîn û ji bo nehêlana vê metirsiyê ber bi Kurdan ve çûn û daxwaz ji wan kirin ku harîkar bin dijî Nestûriyan ji bo nehêlana metirsiya wan û hindêk hêzên siwarên Hemîdî rêkirin ji bo kuştina wan. Di encam de siwariyên Hemîdî şiyar gundên Nestûriyan kontrol bikin û Nestûrî ji gunden xwe derketin û ber bi Êrmiyê çûn li Kurdîstana rojhelat û hejmeta wan bi dehan hezaran bû.¹⁶

Nestûrî li deverên Êrmiye man li jêr parastina artêşa Rusî da heta sala 1917ê. Di vê salê de çeperê Rûsan şkest jiber ku şoreşa bolşevîkî peyda bû û Rûs ji Êrmiyê derketin. Jiber vê çendê Îranê ji Nestûriyan xwest ku çeken xwe deynin. Lê belê wan qebûl nekir. Çunkî ew li deverê Kurdî bûn. Nakokî û dijîminkarî di navbera wan û Kurdan de peyda bûbû. Êrmaniyan jî hewil dida ve dijîminkariyê mezin bikin. Piştî hîngê serdare wan Marşîmûn Bunyamîn li ser destê çekdarên serkirdê Kurd Simko Şikak ve hate kuştin li meha adara sala 1918ê. Di encam de şer û tolvekirin di navbera Nestûrî û Kurdan de peyda bû.¹⁷

Û bi vî rengî piştî Rûsan ew berdayî û dijîminkarî di navbera wan û Kurdan û Osmaniyan de dijwar bûyî, Îngilîzan ew daxwazkirin ku bêne Îraqê ku li wî demê Îraq hatibû dagîrkirin ji aliyê wan ve. Nestûrî li dûv vê daxwazê hatin Îraqê û li devera Bakûba li bakûrê rojhelata Bexda¹⁸ li nêzîkî rûbarê Sîrwan man bo dema du salan (1918–1919). Hindêk ji wan çûne Wîlayetên Yekgirtî yên Amerîka.¹⁹

¹⁴ محمود الدرّة، القضية الكردية والقومية العربية في معركة العراق، ط1، بيروت: 1963، ص90.

¹⁵ البرت منتشاشيفلى، المصدر السابق، ص353-354.

¹⁶ المصدر نفسه، ص354.

¹⁷ سردشتي، المصدر السابق... bu pitir pezanina li ser kuştina marşemunî binere.

¹⁸ محمد حمدي الجعفري، بريطانيا والعراق حقبة من الصراع 1914-1958، ط1، بغداد: 2000، ص50.

¹⁹ جرجيس جبرائيل هومي، القوميات العراقية ماضيها وحاضرها، بغداد: 1959، ص46-47.

Ewên li Bakûba hatîn bi cih kirin jimara wan nêzîkî 40.000 kesan bû.²⁰ Îngilîzan ew diparastin û xudan dikirin û pare didan wan.²¹

ARTEŞA LEVÎ

Levî peyvek Îngilîzi ye û ramana wê çete ye anku ewên bi pare şerî dikin.²² Îngilîzan piştî Îraq dagîrkirî di navbera salên 1914-1918ê de biryar dan arteşekê li Îraqê dirist bikin bi nave Levî. Û dest bi diristkirinê kirin. Li sala 1915ê li ser deste efsere wan Mijer Îdy û ev hêze pêk dihat ji 40 kesan.²³ Ev 40 kesen he Kurd û 'Ereb bûn. Efsere Kurd di vê hêzê de eve bûn ku hemî xelke Silemaniyê bûn:

- 1-Yunis Abdulqadir.
  - 2-Reşid Abdulkerîm.
  - 3-Remzî Abdükerîm.
  - 4-Sidqî Xefûr.
  - 5-Îbrahîm Zeurî.
  - 6-Hikmet Emîn.
  - 7-Azîz Hikmet.
  - 8-Mihemed Efendî.
  - 9-Adil Şex Selam.
  - 10-Salih Ref'et.
- û ew 30ên di 'Ereb bûn.

Ev efsere Kurd jiber du egeran pişikdar bûbûn di vê hêzê de: ya yekê wan bi diristî nava dilê Îngilîzan nedizanî ka bo çi ev hêze çêkiriye, ya duwê van efseran wek derfeteke karî berê xwe

المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب 1914-1920، ترجمه وكتب حواشيه جعفر الخياط، ص 183 20

يوسف مالك، الخيانة البريطانية للأشوريين، ترجمة إيليا يونان إيليا، د.ت. 1995، ص 28 21

محمود الدرة، القضية الكردية، ص 98... النفسي، المصدر السابق، ص 14-15 22

محمد عبدالله كاكه سور، الدور السياسي والثقافي للضباط (1921-1945)، ط 1، اربيل، 1998، ص 50 23
الكرد في الحركة الكردية في كردستان الجنوبية

didan vê hêzê û bi taybet heke em bizanin ku li wî demî jiyana sext û zehmet bu.²⁴

Bele piştî Îngilîzan, Nestûrî daxwazkirin bêne Îraqê, daxwaz ji wan kirin bèn di nava artêşa Levî de û 2000 gencên wan helbijartin û ew gence êxistin di bin meşk û rahênanên serbazî de da ku hunerê şerî hîn bibin.²⁵

ARMANCEN ÎNGİLÎZAN JÎ DÎRÎSTKÎRÎNA LEVÎ:

1- Jiber ku Nestûrî aza bûn û şerkerên baş û jêhatî bûn. Îngilîzan diviya sûd û feyde ji wan bibinin ji bo parastina berjewêndiyên xwe li Îraqê.²⁶

2- Herwesa Îngilîzan diviya xerc û mesrefa xwe li Îraqê kêmbikin piştî ku gelek zêde bûyî. Jiber vê çendê wan dixwest van xercên gelek kêmbikin.²⁷

3- Jiber ku hozên Kurda û 'Ereban berdewam serhildan dikirin dijî Îngilîzan. Îngilîzan xwest Nestûriyan bi kar binin dijî wan da ku van serhildanan ji nav biben.²⁸ Kurd û 'Ereban lawaz bikin.²⁹

4- Îngilîzan dixwest bi harîkariya Nestûriyan aramiya di nav Îraqê de biparezin.³⁰

5- Îngilîzan diviyana Nestûriyan bikit stûna bicihkirina politîkaya xwe li Îraqê wek bingehek serekî.³¹

²⁴ عبد الرزاق الحسني، تاريخ الموزارات العراقية، ط7، صيدا، 1988، ج3، ص262-263.

²⁵ المصدر نفسه، ج1، ص162.

²⁶ رجاء حسين الخطاب، تأسيس الجيش العراقي وتطوره ودوره السياسي 1921-1941، بغداد: 1979، ص42.

²⁷ عبد الرزاق الحسني، العراق في دوري الحلال والانتداب، ج1، ص288.

²⁸ عبد المنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق 1919-1920، بغداد: د.ت، ص33.

²⁹ الجعفري، المصدر السابق، ص50.

³⁰ الحسني، الموزارات، ج1، ص190.

³¹ صديق النملوجي، امارة بهنينان الكردية او امارة العمادية، تقديم ومراجعة د. عبدالفتاح البرتلي، ط2، اربيل، 1999، ص108.

ARMANCÊN NESTÛRÎYAN JÎ DÎRÎSTKÎRÎNA ARTÊŞA LEVÎ:

Nestûrî jî dema çûn di nava artêşa Levî de armanc hebûn ew ji eve ne:

1- Nestûriyan xwest destê xwe bidin Îngilîzan çunkî Îngilîzan ew xwestibûn Îraqê û bi hemî rengan harîkariya wan dikirin.³²

2- Nestûriyan diviyan bêne çekdarkirin çunkî wan dizanî gelek ji hozên Kurd û 'Ereban çek hene û ew hoze bi sanahî wan li Îraqê qebûl nakin.³³

3- Nestûriyan bawerî hebû ku ew êdî venagerin Hekarê. Jiber vê çendê divet ew hevalbendiya Îngilîzan bikin û daxwazên wan pêk bînin.³⁴

4- Îngilîzan soz dabû Nestûriyan ku bo wan dewletekê û welatekî li bakûrê Îraqê dirist bikin û bajêrê Mûsilê bo wan bikin paytext.³⁵

5- Îngilîzan soz da Nestûriyan ku heke bo wan welatek li bakûrê Îraqê çênekin dê wan bizivirînin Hekarî û Êrmiye.³⁶

Îngilîzan artêşa Levî dirist kirin bi harîkariya malbata Marşemûn Îşay û meta wî Surma Xanim. Vê xêzanê gelek harîkariya Îngilîzan kir û gencên Nestûrî paldan biçin nava vê hêzê de jiber ku ji pêş her serbazekî ve Marşemûn Îşay û meta wî 50 lire werdigirtin.³⁷ Her çendê ku hindêk ji mezinên Nestûriyan nedixwestin Nestûrî biçin di nava hêzên Levî de baweriya wan bi Îngilîz û sozên wan nedihat.³⁸

³² جرجيس ابراهيم هومي، القوميات العراقية ماضيها و حاضرها، بغداد: 1959، ص 49.

³³ المصدر نفسه، ص 49-50.

³⁴ اسامة نعمان، المصدر السابق، ص 79.

³⁵ الجعفري، المصدر السابق، ص 50.

³⁶ منتشاشيqli، المصدر السابق، ص 360.

³⁷ اسامة نعمان، المصدر السابق، ص 79.

³⁸ ستيفن همسلي لوتكريك، العراق الحديث، 1900-1950، ترجمة سليم طه

التكريتي، بغداد: 1988، ج 1، ص 138.

Hêza Levî hate dabeşkirin bo 4 betalyonên piyade û 3 hêzên siware û hêzek çiyayî.³⁹ Her çeteyekî çekek wergirt digel 100 fişekan. Her serokhozekî gelek çek û fişek wergirtin⁴⁰ û babê Marşemûn Îşay bû serokê giştî yê çetên Levî. Meşk û rahênanên vê hêzê kirin di destê efserên Îngilîz de. Hemî mesref û xercên wan Îngilîz dê bidin.⁴¹ Ji navdartirîn serkirdên Levî yên Nestûrî eve bûn:

- 1- Hurmîz ji hoza Tuxîb.
- 2- Ziya kurê Melik ji hoza Şemdîn.
- 3-Danyel Îsmaeel ji hoza Tiyariya serî.
- 4-Yekub Îsmacel ji hoza Tiyariya serî.
- 5- Şilîmûn Îsmaeel ji hoza Tiyariya serî.
- 6- Udîşu kurê Melik Taşan ji hoza Baz.⁴²

Û di heman dem de Îngilîzan çek dabeş kirin li ser hozên Nestûriyan û bi vî rengî:

1- Tiyariya Xwarê	724 çek.
2- Tiyariya Serî	358 çek.
3- Tuxîbî	212 çek.
4- Berwarî Bala	146 çek.
5- Cêlo	105 çek.
6- Baz	82 çek.
7- Hindek hozeê Nestûrî yên din	306 çek.

³⁹ الحيدري، المصدر السابق، ص 132.

⁴⁰ المصدر نفسه، ص 144.

⁴¹ ديليو اي ويكرام، انكارتي اي ويكرام، مهد البشرية الحياة في شرق كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، بغداد: 1971، ص 350.

⁴² الحيدري، المصدر السابق، ص 143-144.

Û bi vî awayî roj bo rojê hejmara çetên Nestûrî di nav Levî de zêde dibû heta gehiştî 4000 çetan.⁴³

Di kongra Qahîrê de li Misrê li 12 adara sala 1921ê wezîrê welatên dagîrkirî ji aliyê Îngilîzan ve Wîniston Tîşîrşil biryarek derxist derbarê hêzên Levî û di tekesta vê biryarê de hatiye ku divêt Îngilîz leşkerê xwe li Îraqê kêmbikin û li cihê wan hêzên Levî danin.⁴⁴ Ji bo ku xercên xwe li Îraqê kêmbikin. Her wesa kongrê biryar da hejmara hêzên Levî zêde bikin ji 4000 kesên bo 7500 kesên û divêt 6 revden firokan digel wan bin. Belê divêt bêne birêvebirin ji aliyê Îngilîzan ve.⁴⁵

Ev biryar di cihê xwe da bû. Çunkî Îngilîzan bi vê çendê xercên xwe kêmbikin ji 35 milyon pawîna bo 9 milyon pawîna li sala 1922.⁴⁶

Piştî kongra Qahîrê Îngilîzan hindê hêzên Levî dabeş kirin li bajêrên Akre û Dihok û Zaxo ku hindê ji wan piyade bûn û hindê topavêj û hindê lojîstîk bûn. Lê belê qumandarên wan Îngilîz bûn û bi harîkariya qumandarê mezin Dawod babê Marşemûn Îşay,⁴⁷ û pilên leşkerî ji wan re hatin dan bi vî awayî:

1- Rib xela/ ramana wê qumandarê Levî û Dawod babê Marşemûn li vî cihê hate deynan.

2- Rib turî ima/ ramana wê qumandarê betalyonê.

3- Rib ima/ ramana wê qumandarê likê.

4- Rib ximşî/ ramana wê qumandarê pelê.⁴⁸

Îngilîzan bo qumandarên Levî mehane deynan. Ji bo rib xela 300 rûpi û ji bo qumandarên dî 150 rûpi. Lê belê ji bo serbazan 50

⁴³ المصدر نفسه، ص 144.

⁴⁴ فيليب ويلارد إيرلاند، العراق دراسة في تطوره السياسي، ترجمة جعفر الخياط، بيروت: 1949، ص 244.

⁴⁵ عبدالرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، ط 2، بيروت: 1980، ج 1، ص 172.

⁴⁶ المصدر نفسه، ص 172.

⁴⁷ الحيدري، المصدر السابق، ص 143.

⁴⁸ المصدر نفسه، ص 135.

rûûî û vê çendê kartekirinek baş hebû li ser jiyana wan ya aborî/ekonomîk.⁴⁹

HELWESTA HÊZÊN LEVÎ JÎ KURDAN

Her wekî diyar ku Îngilîzan Nestûrî anîn Îraqê ji bo bicihkirina polîtîkaya xwe û ji bo parastina berjewendiyên xwe. Jiber vê çendê gelek caran Îngilîzan Nestûrî bikaranine dijî Kurdan.⁵⁰

Gelek eger hebûn ku Kurd bi serhildanan rabin li dijî Îngilîzan li başûrê Kurdistanê. Ji van egeran ew bû Kurdan dixwest dewletekê ji xwe re çê bikin. Her wesa hewlên Îngilîzan ku Nestûriyan li gundên Kurdan bi cih bikin û kiryarên hêzên Levî yên dijminane hember Kurdan.⁵¹ Digel vê çendê Îngilîzan li meha Xizîrana sala 1919ê qumandarek bi navê Kaptin Wily anîn bajêrê Amêdiyê û ev kese bi karên dijinkarî rabû dijî xelkê wê deverê. Di encam de torebûn (acizî) di nav xelkê de peyda bû.⁵² Beranber vê çendê Kurd bê deng neman û biryar dan karên leşkerî dijî wan encam bidin li Amêdyê.⁵³

Li şeva 15ê Tîrmehê hejmarek zelumên Kurdan Kaptin Wily kuştin. Her wesa Kaptin Îç Mekdonald û hejmarek serbazên Hindî ji kuştin. Û li roja paştir hêzek Kurdan êriş kirin li ser leşkerê Îngilîzan li rojavayê Amêdyê û ew şkandin û ji wê derê derêxistin û şiyar Amêdiyê kontrol bikin.⁵⁴

Ji bo kontrola vî barodoxî Îngilîzan leşkerê xwe kom kirin digel 2 betalyonên Levî. Li roja 3yê Tebaxa 1919an Îngilîzan digel artêşêşa Levî erîş birin ser Bamernê li bakûrê rojavayê Amêdiyê û kontrol kirin. Tawan û karên gelek xirab li dijî xelkê wê kirin.⁵⁵ Piştî wê be bi Amêdiyê çûn û şiyar biçin di nav de li 6î Tebaxa heman

⁴⁹ الحسنى، تاريخ العراق السياسي، ج1، ص173.

⁵⁰ الحسنى، العراق في دوري الاحتلال والانتداب، ج1، ص288.

⁵¹ الحيدري، المصدر السابق، ص151.

⁵² المس بيل، المصدر السابق، ص218-219.

⁵³ الغلامي، المصدر السابق، ص43.

⁵⁴ عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، بغداد، ص114.

⁵⁵ الغلامي، المصدر السابق، ص46-47.

salê. Li wê dere hêzên Levî zulm û sîtemek mezin li xelkê Amêdiyê kirin. Di pişt re Levî ketin newalên derdorê Amêdiyê ji bo binpêkirina Kurdan.⁵⁶

Li meha Çirya Yekê Şêx Ehmed Barzanî digel Faris Azayê Zêbarî û digel Babekir Axa Zêbarî serhildanek kirin li dijî Levîyên Nestûrî û Îngilîzan li devera Akre û şîyan Mistir Bil û Kaptin Sikut bikujin digel hejmarek ji zêrevanên wan. Sedema vê çendê ji ew bû ku van qumandaran cezayên pare deynabûn li ser axayên Zêbarîyan. Di pişt de Zêbarî û Barzanîyan kontrola xezîna pareyên Îngilîzan kirin û ber bi Akre çûn. Li 15ê Çirya Mezin 1919ê de kontrol kirin û nêzikî 40 zelumên Nestûrîyan ji Levî kuştin. Li wê derê 40.000 rûpî yên Îngilîzan bi dest êxistin.⁵⁷

Jiber vê yekê Îngilîzan Kaptin Kerk digel hêzên Levî hinartin Akre û piştî gelek şeran şîyan Akre kontrol bikin li roja 27 Çirya Mezin. Di paş de Nestûrîyên Levî xaniyên axayên Barzanî û Zêbarîyan şewitandin.⁵⁸

Piştî hîngê 'eşîreta Surçîyan serhildan kirin dijî Îngilîz û Levîyan û şîyan nêzikî 150 zelumên ji wan bikujin li gunde Mam Xelîfe li ser rêka Akre. Li meha Îlona sala 1920ê di navbera 50-70 zelumên ji wan kuştin. Di encam de Îngilîzan qumandar Kaptin Lîtildîl ji Hewlêrê hinartin devera Surçîyan û şerêk digel Surçîyan kir. Lê belê Îngilîz û Levî şkestin.⁵⁹ Di paş de Surçîyan êrîş bire ser serbazgehek Levî.⁶⁰ Jiber vê yekê Îngilîz neçar bûn balefir hinartin li ser Surçîyan. Surçî vekişan ji gorepanê û Levîyan dest bi êrîşê kirin û 60 zelumên Surçîyan kuştin û laşên wan avêtin di rûbarê Zê de.⁶¹

⁵⁶ انور الماي، الاكراد في بهديان الموصل، 1960، ص 236.

⁵⁷ المس بيل، المصدر السابق، ص 226-227، الغلامي، المصدر السابق، ص 81.

⁵⁸ ل.ن.كونولوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ترجمة عبد الواحد كرم، ط3، بغداد، 1985، ص 156.

⁵⁹ الغلامي، المصدر السابق، ص 89.

⁶⁰ المر هولدين، ثورة العراق 1920، ترجمة فواد جميل، بغداد، 1965، ص 317.

⁶¹ المصدر نفسه، ص 318.

Pitir ji 100 kes di ava Zê de xeniqîn. Leviyan 12 gundên wan sotin û 14.000 terş û tewelên wan birin.⁶²

Her wesa li bajêrê Telefer li rojavayê Mûsilê Kurd û 'Ereban serhildanek kirin dijî Levî û Îngilîzan. Her çendê daxwaz ji Leviyan hatibû kirin harîkariya Îngilîzan nekin lê belê Leviyan biryar dan harîkar bin digel Îngilîzan mîna carên dî. Bi 500 kesan ve şerê Kurd û 'Ereban kirin. Leviyan şoreşvan kuştin û zerer gehandin xelkî. Serhildan bi dawî hat.⁶³

Li sala 1924ê de Leviyan rolek mezin hebû ji bo jinavbirina bizava Şex Mehmûdê Berzincî.⁶⁴

Piştî hîngê û li dema Îraqê serbexwebûna xwe wergirtî li sala 1932yê û bûye endam di rêxistina koma gelan de, Nestûrî tirsîyan û bî xem ketin. Çunkî hevalên wan yê Îngilîz ji Îraqê derkeftin û kiryarên wan bûne sedemê hindê Îraqî bibin dijminen wan. Jiber vê yekê Nestûriyan kongreyek girêdan li Amêdiyê û li dîmahîya kongrê biryar dan ku divêt hukumeta Îraqê welatekî bo Nestûriyan çê bikin li deverên Dihok, Zaxo û Amêdiye û Dihok bibit paytextê wan.⁶⁵ Lê belê Îngilîzan û Îraqê bersiva wan dan û gotin ev çende çênabit.⁶⁶ Di pişt re hindêk ji wan hatin bicihkirin li deverên Zaxo, Sêmêl, Dihok û Amêdiyê. Û belav bûn li Hewlêr, Silemanî, Kerkûk, Mûsil û Bexda û gelek deverên dî. Gelek ji wan ber bi cîhana rojava çûn.

DÛMAHÎK

Nestûrî wekî diyar ne xelkê Îraqê bûn. Belkî li Îraqê xwe bi byanî dideynan Jiber vê yekê berdewam xwe bi dijminên hemî Îraqîyan dizanin û her karek ne di cih de radibûn. Nemaze li

⁶² الحيدري، المصدر السابق، ص 157

⁶³ قحطان احمد عبوش التلعفري، ثورة تلعفر والحركات القومية الأخرى في منطقة الجزيرة، بغداد: 1969، ص 280

⁶⁴ هومي، المصدر السابق، ص 51

⁶⁵ عبد الفتاح علي البوتاني، حزب النسر الأثوري في عدد من الوثائق الحكومية العراقية، مجلة كولان العربي، العدد 55، أبريل، 2000، ص 41

⁶⁶ الحيدري، المصدر السابق، ص 272

Kurdistana başûr. Dîbit wan viyabit tolên şkestinên xwe ku li Kurdistana bakûr dîtibûn li Kurden başûr vekin. Di heman dem de Kurd û 'Ereban jî ew bi biyanî didîtin û tu caran li wan xweş nebûn.

Hêzên Levî şîyan xizmetên mezin pêşkêşî Îngilîzan bikin li Îraqê. Bi vî awayî Nestûriyan diyar kir ku ew weke darekê bûn di destê Îngilîzan de û bi taybet li dijî Kurdan. Çunkî Îngilîzan şîyan gelek derban li bizav û pîrsa Kurdî bidin bi harîkariya wan. Tête gotin ku Îngilîzan Nestûrî anîn Îraqê bi tinê ji bo we yeke, da dewleteka Kurdî peyda nebit li Îraqê. Dîroknaş Lon Kirik dibêjît: "Nestûriyan, Kurdistana başûr ji bo Îngilîzan dabîn kirin. Çunkî Nestûrî di şerên çiyayî de şahreza bûn".

Her wesa Îngilîzan bi rêka Nestûriyan şîyan xelkê Îraqê bitirsîn. Çunkî Nestûriyên Levî dest û pe û difnên kuştîyan jê vedikirin û caran êxsîrên şerî neçar dikirin ku goşte kuştîyan bixwin. Ew hemî jîber hindê bû da ku Îraqî xwe li ber bejna wan biçemînin û bitewînin û bi çî karan li dijî wan ranebîn.

Lê belê beramber hemî xizmetên Nestûriyan ji bo Îngilîzan kirin dîrokê xwiya kir ku ew hatin xapandin ji aliyê Îngilîzan ve. Wan baş zanî ku ew bi tinê darê destê Îngilîzan bûn. Ew sozên ji wan wergirtî payîz bi ser da hat û bi tinê axaftin bûn. Yek bi tinê jî nehate bicihkirin.

JÊDER

- 1- اسامة نعمان, تاريخ الاشوريين, بغداد: 1970, ج 1-1.
- 2- احمد عثمان ابو بكر واخرون, عشائر كردستان, ط1, اربيل: 2001.
- 3- البرت منتشاشيفلي, العراق في سنوات الانتداب البريطاني, ترجمة د. هاشم صالح - التكريتي, بغداد: 1970.
- 4- انور الماي, الاكراد في بهدينان, الموصل: 1960.
- 5- المر هولدين, ثورة العراق 1920, ترجمة فواد جميل, بغداد: 1965.
- 6- ايشو مالك خليل جوارو, الاشوريون في التاريخ, ترجمة سليم واكيم, ط1, بيروت: 1962, ج 3.
- 7- المس بيل, فصول من تاريخ العراق القريب 1914-1920, ترجمه وكتب حواشيه جعفر - الخياط.
- 8- جرجيس جبرائيل هومي, القوميات العراقية ماضيها وحاضرها, بغداد: 1959.
- 9- دبليو اي ويكرام, انكارتي اي ويكرام, مهد البشرية الحياة في شرق كردستان, ترجمة: جرجيس فتح الله, بغداد: 1971.
- 10- ستيفن همسلي لونكريك, العراق الحديث, 1900-1950, ترجمة سليم طه - التكريتي, بغداد: 1988, ج 1.
- 11- رجاء حسين الخطاب, تاسيس الجيش العراقي وتطوره ودوره السياسي 1921- - 1941, بغداد: 1979.
- 12- رياض رشيد الحيدري, الاثوريون في العراق 1918-1936, ط1, بغداد: 1973.
- 13- صديق الدموجي, اماره بهدينان الكردية او اماره العمادية, تقديم ومراجعة د. عبدالفتاح - البوتاني, ط2, اربيل: 1999.
- 14- فيليب ويلارد ايرلاند, العراق دراسة في تطوره السياسي, ترجمة جعفر - الخياط, بيروت: 1949.
- 15- قحطان احمد عبوش التلعفري, ثورة تلخفر والحركات القومية الاخرى في منطقة الجزيرة, بغداد: 1969.
- 16- عبدالرزاق الحسني, تاريخ العراق السياسي الحديث, ط2, بيروت: 1980, ج 1-1.

- 17- عبد الرزاق الحسيني، العراق في دوري الحتلال والانتداب، ج 1- 17.
- 18- عبد الرزاق الحسيني، تاريخ الوزارات العراقية، ط7، صيدا، 1988، ج 3- 18.
- 19- عبد المجيد حسيب القيسي، الاثوريون، هوامش على تاريخ العراق السياسي - الحديث، ط1، لندن: 1999.
- 20- عبد المنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق 1919-1920، بغداد: دبت - 20.
- 21- عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، بغداد: دبت - 21.
- 22- ل.ن. كوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ترجمة عبد الواحد كرم، ط3، بغداد: 1985.
- 23- محمد حمدي الحعفري، بريطانيا والعراق حقبة من الصراع 1914- 1958، ط1، بغداد: 2000.
- 24- محمد عبدالله كاكه سور، الدور السياسي والثقافي للضباط الكرد في الحركة الكردية - في كردستان الجنوبية (1921-1945)، ط1، اربيل: 1998.
- 25- محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة محمد علي عوني، بغداد: 1961.
- 26- محمود الدرة، القضية الكردية والقومية العربية في معركة العراق، بيروت: 1963.
- 27- محمود الدرة، الحرب العراقية البريطانية، ط2، القاهرة: 1982.
- 28- معروف جياووك، ماساة بارزان المظلومة، بغداد: 1954.
- 29- ياسين خالد سردستي، صفحات من تاريخ اثوري كردستان ابان الحرب العالمية - الاولى، مراجعة وتقديم د. عبدالفتاح علي البوتاني، ط1، دهوك، 1999.
- 30- يوسف مالك، الخيانة البريطانية للاشوريين، ترجمة، ايليا يونان ايليا، دبت: 1995.
- 31- عبدالفتاح علي البوتاني، حزب النسر الاثوري في عند من الوثائق الحكومية - العراقية، مجلة كولان العربي، العدد 55، اربيل، 2000.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA HAKKÂRİ NASTURİLERİ (1918- 1932)

Macid MUHAMMED¹
Reşit YILDIZ*

Nesturiler dağlı bir toplum olarak sayılabilirler; Mesihî-Hristiyanlık dinine bağlı, mezhep olarak da Nesturi'dirler.² Dilleri Süryanicedir.³ Geçimleri tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Bunların dışında, şarap da yapıyorlardı ki bu durum Müslüman komşuları tarafından hoş karşılanmıyordu.⁴

Onlar siyaset bakımından tamamen dini bir sistemin etkisi altındaydılar ve Marşemun denilen bir kişinin yönetimi altındaydılar.⁵

Hangi ırka mensup oldukları konusunda çeşitli söylemler vardır. Bazı tarihçi ve araştırmacılar Nesturilerin Kürt olduğunu söyler. Fakat onlar Hristiyanlık dinini kabul ettikten sonra dillerini değiştirerek kilise dilini kullanmışlardır.⁶ Bazıları da Nesturilerin Arami olduğunu söyler.⁷ Bazıları, onların Hristiyan olduğunu, gerçek yurtlarının Musul Ovası olduğunu ve Moğol istilası sonrasında katliama maruz kalmaktan korktukları için Hakkâri ve Urmiye Bölgesine kaçtuklarını söylüyorlar.⁸

¹ Zaho Üniversitesi, Öğretim Görevlisi

² عبد المجيد حسيب القيسي، الاثوريون، هوامش على تاريخ العراق السياسي الحديث، ط1، لندن: 1999، ص2.

³ البرت منشأثيفلي، العراق في سنوات الاحتلال البريطاني، ترجمة الدكتور هشام صالح التكريتي، بغداد: 1978، ص334.

⁴ ياسين خالد سر دشني، صفحات من تاريخ اثوريي كردستان ابان الحرب العالمية الاولى، مراجعة وتقديم د. عبدالفتاح علي البوتاني، ط1، دهوك، 1999، ص14.

⁵ Bu ünvan en üst dereceli ve aynı zamanda yönetici olan patriğin kullandığı bir isimdir. Onun sözleri ferman niteliğindedir ve yapılan işlerde ya da çıkan sorunlarda onun dediklerine göre hareket edilirdi. Bu ünvan babadan oğula geçirdi. Bakınız، احمد عثمان ابو بكر واخرون، عشائر كردستان، ط1، اربيل: 2001.

⁶ معروف جياووك، ماسما بارزان المظلومة، بغداد: 1954، ص28، صديق الدملوجي، امارة بهدينان الكردية او امارة العمادية، تقديم ومراجعة د. عبدالفتاح علي بوتاني، ط2، اربيل: 1999، ص33، محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة محمد علي عوني، بغداد: 1961، ص265.

⁷ رياض رشيد الحيدري، الاثوريون في العراق 1918-1936، ط1، بغداد: 1973، ص30-31.

⁸ سر دشني، المصدر السابق، ص12.

* Çeviri، Hakkari Üniversitesi، Güzel Sanatlar Fakültesi

Bazıları, onların Yahudi torunu olduğunu ve zamanında Asurlular tarafından Kürdistan dağlarına sürüldüklerini söylüyorlar.⁹ Bazıları da onların Asur olduğunu iddia etmektedir.¹⁰ Ve bu iddia Nesturiler tarafından daha çok kabul görmektedir. Çünkü onlar Asurlular ile aynı bölgede yaşamışlar ve dilleri de Sami dil grubundan sayılmaktadır.

Nesturiler Osmanlı Devletinde; Hakkâri, Van, Diyarbakır'ın bazı bölgelerinde, Urfa, Mardin ve aynı zamanda özellikle İran'ın Urmiye, Selmas ile Mahabad'ın bazı bölgelerinde yaşıyorlardı.¹¹

1914'te Birinci Dünya Savaşı çıkınca Osmanlı Devleti, Nesturilerden düşmanın yanında savaşmamalarını ve onlara yardım etmemelerini isteyerek kendi yanında savaşmalarını istemiş. Eğer Nesturiler bu şartları kabul ederlerse onların kilise, okul ve yollarını yapacaklarını ve mecliste onlara bir milletvekili kotası ayıracaklarına dair teminat vermişler.¹² Nesturi yöneticiler de, bu konudaki tutumlarını belirlemek için Hakkâri'de bir toplantı kararı almışlar. Toplantıdan iki farklı görüş ortaya çıkar; Nesturi aşiretlerinin reisleri Osmanlıların yanında savaşmaktan yana iken, tüm Nesturilerin başı konumundaki Marşemun ise Rusların yanında savaşmaktan yana görüş bildirir ve bu tartışmaların sonucunda Ruslarla beraber hareket etme kararı alırlar.¹³

1915 yılında Osmanlı devleti orduları Sarıkamış'ta yenilince Ruslar, Nesturiler'e ayaklanmaları önerisini sunmuşlar eğer ayaklanma olursa onlara yardım edecekleri konusunda söz vermişlerdir. Nesturiler de Osmanlılardan intikam alma kararı alırlar.¹⁴ 10 Mayıs 1915'te Osmanlı Devletine savaş açarlar.¹⁵

Osmanlılar bu durumun Kürtlere de yayılmasından korkarak, Kürtlerin kendi yanlarında savaşmasını isterler ve bir kısım Hamidiye Güçlerini Nesturi isyanını bastırmak için bölgeye yollarlar. Hamidiye

⁹ المصدر نفسه، ص 13.

¹⁰ اسامة نعمان، تاريخ الاشوريين، بغداد: 1970، ج 1، ص 7.

¹¹ محمود الدرة، الحرب العراقية البريطانية ط 2، القاهرة، 1982، ص 32.

¹² ايشو مالك خليل جوارو، الاشوريون في التاريخ، ترجمة سليم واكيم ط 1، بيروت: 1962، ج 3، ص 181-182.

¹³ الحيدري، المصدر السابق، ص 64.

¹⁴ محمود الدرة، القضية الكردية والقومية العربية في معركة العراق ط 1، بيروت: 1963، ص 90.

¹⁵ البرت، منتشائيفلي، المصدر السابق، ص 353-354.

Alayları karşısında bir varlık gösteremeyen on binlerce Nesturi köylerini boşaltarak Kürdistan'ın doğusundaki Urmiye bölgesine kaçarlar.¹⁶

Nesturiler, Urmiye Bölgesinde Rus ordularının himayesinde 1917 yılına kadar kalırlar ve 1917 yılında Rusya'da Bolşevik İhtilali çıkmca Rus orduları Urmiye bölgesinden çekilir, dolayısıyla Nesturiler de bu bölgeyi boşaltmak durumunda kalırlar. Bununla beraber İran Devleti Nesturilerden silahlarını bırakmalarını ister. Fakat Nesturi'ler bunu kabul etmezler. Çünkü onlar hala Kürt Bölgesi'ndeler ve aralarında düşmanlık başlamıştır. Ve İranlılar da bu düşmanlığın büyümesi için çabalar. Bu gelişmelerden sonra 1918 yılında Nesturilerin başkanı olan Marşemun Bünyamin, Kürt silahlı güçlerinin komutanı Simko Şıkak tarafından öldürülür. Bu olayın sonucunda Kürtler ve Nesturiler arasında bir intikam alma savaşı başlar.¹⁷

Rusların onlara desteğini çekmesiyle beraber, Osmanlı ve Kürtlerin Nesturilere karşı düşmanlığı daha da artınca, Irak'ı işgal etmiş olan İngilizler onların Irak'a gelmelerini isterler. Nesturiler de bu istek karşısında Irak'ın başkenti Bağdat'ın kuzeydoğusunda bulunan Bakuba Bölgesine gelirler.¹⁸ Sirvan Nehri yakınlarında yaklaşık iki yıl (1918-1919) kaldıktan sonra birçoğu Amerika Birleşik Devletlerinin bazı şehirlerine göç ederler.¹⁹

Bakuba Bölgesine yerleştirilen Nesturilerin sayısı yaklaşık 40.000 kişiydi. Onlar, İngilizler tarafından korunup kollanıyorlardı ki onlara yiyecek ve para veriliyordu.²⁰

LEVİ ORDUSU (LEJYONERLER ORDUSU)

Lejyon; İngilizce bir sözcük olup para karşılığında savaşan asker anlamına gelmektedir.²¹ İngilizler, Irak'ı işgal ettikten sonra 1914-1918 yıllarında paralı askerlerden oluşan Lejyon adında bir ordu kurma kararı alırlar ve bu kararı uygulamaya başlarlar. 1915 yılında İngiliz komutan

¹⁶ المصدر نفسه، ص 354.

¹⁷ Berdüşti، المصدر السابق. bakınız. Daha çok Marşemun'un ölümü hakkında.

¹⁸ محمد حمدي الجعفري، بريطانيا والعراق حقبة من الصراع 1914-1958، ط 1، بغداد: 2000، ص 50.

¹⁹ جرجيس جبرائيل هومي، القوميات العراقية ماضيها وحاضرها، بغداد: 1959، ص 46-47.

²⁰ المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب 1914-1920، ترجمه وكتب حواشيه جعفر الخياط، ص 183.

²¹ محمود الدرّة، القضية الكردية، ص 98... القيسي، المصدر السابق، ص 14-15.

Mijer İdy tarafından 40 kişilik bir lejyon birliği oluşturulur.²² Bu 40 kişi tamamen Kürt ve Araplardan oluşturulmuştur. Bu birlikte yer alan Kürt askerler Süleymaniyelidirler ve adları şunlardır:

1-Yunus Abdulkadir.

2-Reşid Abdülkerim.

3-Remzi Abdülkerim.

4-Sıdkı Gafur.

5-İbrahim Zeuri.

6-Hikmet Emin.

7-Aziz Hikmet.

8-Mihemed Efendi.

9-Adil Şeyh Selam.

10-Salih Refet.

Ve diğer 30'u Arap idi.

Bu Kürt askerler iki sebepten dolayı bu orduya katılmışlardır. Birincisi: İngilizlerin bu orduyu kurmaktaki amaçlarını öğrenmek, ikincisi ise bu işle geçimlerini sağlamak istiyorlardır ki o dönemde yaşam şartları çok zordur.²³

Nesturiler, Irak'a geldikten sonra lejyon ordusuna girmek için istekte bulunurlar ve 2000 genç lejyon birliklerine katılır. Bazıları savaş sanatını daha iyi öğrensin diye komutanların emrine verilir.²⁴

محمد عبدالله كاكاو سور الدور السياسي والثقافي للضباط الكرد في (1921-1945)، ط1، اربيل: 1998، ص50

الحركة الكردية في كردستان الجنوبية

عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ط7، صيدا، 1988، ج3، ص262-263

المصدر نفسه، ج1، ص162

İNGİLİZLER'İN LEJYON ORDUSU KURMAKTAKİ AMAÇLARI:

1- Nesturi'ler savaşmakta ve mücadele etmekte yetenekliydiiler. İngilizler, Irak'taki savunmalarına katkı yapmak için Nesturilerin bu yeteneklerinden faydalanmak istiyorlardı.²⁵

2- İngilizler, Irak'taki masraflarını azaltmak amacındaydılar ki İngiltere'den asker getirip beslemek büyük masraf oluşturuyordu.²⁶

3- Kürtler ve Araplar sürekli İngilizlere karşı isyana kalktıkları için İngilizler, Nesturileri onlara karşı kullanmak istiyorlardı.²⁷ Kürtleri ve Arapları bu sayede sindirmek istiyorlardı.²⁸

4- İngilizler, Nesturileri kullanarak Irak'ta huzur ortamı sağlamak istiyorlardı.²⁹

5- İngilizler, Irak'taki politikalarını gerçekleştirmek için Nesturileri temel destek olarak görüyorlardı.³⁰

NASTURİLERİN LEJYON ORDUSUNA KATILMAKTAKİ AMAÇLARI:

Nesturiler şu amaçlar ile Lejyon Güçlerine katılmışlardır:

1- Nesturiler, İngilizlerin onları Irak'a getirmesinden dolayı onlara her türlü yardım etme gereği duyuyorlardı.³¹

2- Nesturiler, Kürt ve Arapların silahlı olduğunu biliyorlardı ve onlarda silahlanmak istiyorlardı ki ellerinde ilkel ve eski silahlardan başka bir şey yoktu.³²

²⁵ رجاء حسين الخطاب، تأسيس الجيش العراقي وتطوره ودرره السياسي 1921-1941، بغداد: 1979، ص 42.

²⁶ عبد الرزاق الحسني، العراق في دوري الاحتلال والانتداب، ج 1، ص 288.

²⁷ عبد المنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق 1919-1920، بغداد: د.ت، ص 33.

²⁸ الجعفري، المصدر السابق، ص 50.

²⁹ الحسني، الوزارات، ج 1، ص 190.

³⁰ صديق الدملوجي، اماره بھنيناں الكردية او اماره العمادية، تقديم ومراجعة د. عبدالفتاح

البرتاني، ط 2، اربيل: 1999، ص 108.

³¹ جرجيس ابراهيم هومي، القوميات العراقية ماضيها و حاضرھا، بغداد: 1959، ص 49.

³² المصدر نفسه، ص 49-50.

3- Nesturiler, bir daha Hakkâri bölgesine dönemeyeceklerini biliyorlardı ve bu yüzden Irak'ta kalabilmeleri için İngilizler ile işbirliği yapmaları gerekiyordu.³³

4- İngilizler, Nesturilere Irak'ın kuzeyinde Musul başkentli bir devlet kurma sözü vermişti.³⁴

5- Yine İngilizler, eğer Nesturilere Irak'ın kuzeyinde devlet kuramazlarsa onların tekrar Hakkâri ve Urmiye bölgelerine gitmeleri için yardım etme sözü vermişlerdi.³⁵

İngilizler, Marşemun Eshai ailesi ve yine onun halası olan Surme Hanım'ın yardımlarıyla Lejyon Güçlerini oluştururlar. Nesturiler'i yöneten bu ailenin desteği ile birçok Nesturi genç lejyoner olur ve Marşemun Eshai ailesi ve halası her lejyon başına İngilizlerden 50 lira alırlar.³⁶ Durum her ne kadar böyle görünse de önde gelen bazı Nesturi büyükleri İngilizler'in verdiği sözlere inanmayıp onlarla işbirliğine girmeme taraftarındırlar.³⁷

Lejyon Gücü; 4 piyade bataryası, 3 süvari birlik ve 1 dağlık bölge gücü olmak üzere bölümlere ayrılır.³⁸ Her asker 1 silah ve 100 mermi ile kuşandırılır ve her birlik komutanına birçok silah ve mühimmat verilir.³⁹ Ve Marşemun'un babası Eshai tüm lejyon birliklerinin komutanlığına getirilir. Lejyon birlikleri İngiliz komutanlığından emir alacak ve tüm masrafları yine İngilizler tarafından karşılanacaktı.⁴⁰ Lejyon birliklerinin önemli görevlerine getirilen Nesturi komutanların isimleri şunlardır:

- 1- Hurmiz bölgesinde, Tuhib.
- 2- Şemdinli bölgesinden Melik oğlu Ziya.

³³ اسامة نعمان، المصدر السابق، ص 79.

³⁴ الجعفري، المصدر السابق، ص 50.

³⁵ منتشاشيقي، المصدر السابق، ص 360.

³⁶ اسامة نعمان، المصدر السابق، ص 79.

³⁷ ستيفن همسلي لوندريك، العراق الحديث، 1900-1950، ترجمة سليم طه التكريتي، بغداد، 1988، ج 1، ص 138.

³⁸ الحيدري، المصدر السابق، ص 132.

³⁹ المصدر نفسه، ص 144.

⁴⁰ ديليو اي ويكرام، اذكارتى اي ويكرام، معهد البشرية الحياة في شرق كردستان، ترجمة: جورجيس فتح الله، بغداد، 1971، ص 350.

- 3- Yukarı Tiyariya bölgesinden Daniel İsmaeel.
- 4- Yukarı Tiyariya bölgesinden Yekup İsmaeel.
- 5- Yukarı Tiyariya bölgesinden Şilimun İsmaeel.
- 6- Baz Bölgesinden Melik Taşan'ın oğlu Udişu.⁴¹

İngilizler'in Nesturiler'e dağıtmış olduğu silahlar şu şekildeydi:

1- Aşağı Tiyariya	724 silah.
2- Yukarı Tiyariya	358 silah.
3- Tuxîbî	212 silah.
4- Berwarî Bala	146 silah.
5- Cêlo	105 silah.
6- Baz	82 silah.
7- Bazı, diğer bölgelerden Nesturiler	306 silah.

Bu şekilde Lejyon birliklerinin içindeki Nesturi sayısı her geçen gün arttı ve bu sayı 4000'e ulaştı.⁴²

12 Mart 1921 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de yapılan kongrede işgal altındaki ülkelerin başkanı Winston Tışırşil, kongrede bir karar alarak, İngilizler'in Irak'taki asker sayısını azalması gerektiği ve bunların yerine lejyonların yerleştirileceğini dile getirir.⁴³ Bu kararı almaktaki amaç; Irak'taki masrafları en aza indirmektir. Ve kongre Lejyon askerlerinin sayısının 4000'den 7500'e çıkarılması, yanlarına 6 uçak birliğinin verilmesi ve bunların eğitiminden İngilizlerin sorumlu olacağı kararını alır.⁴⁴

⁴¹ الحيدري، المصدر السابق، ص 143-144.

⁴² المصدر نفسه، ص 144.

⁴³ قبليوب ويلارد ايرلاند، العراق دراسة في تطوره السياسي، ترجمة جعفر الخياط، بيروت، 1949، ص 244.

⁴⁴ عبدالرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، ط 2، بيروت، 1980، ج 1، ص 172.

Bu karar yerinde bir karar olur. Çünkü İngilizlerin 1922 yılında Irak'taki yıllık masrafları 35 milyon rupi iken 9 milyon rupiye düşer.⁴⁵

İngilizler, kongreden sonra Lejyon birliklerinden bazılarının Akre, Duhok ve Zaho'ya yollarlar. Bu birlikler; piyade, topçu ve lojistik birliklerinden oluşuyordu. Bu birliklerin komutanı İngiliz idi fakat lejyon birliklerinin Nesturi komutanı Marşemun Eshai'nin babası Davut⁴⁶ bazı üst rütbeli askerler de vardır. Bu rütbelerin isim ve anlamları isimleri şöyleydi:

1- Rib hela/ Lejyon komutanı. Marşemun Eshai'nin babası Davut bu rütbeye sahipti.

2- Rib turî ima/ batarya komutanı.

3- Rib ima/ birlik komutanı.

4- Rib ximşî/ hareket birlikleri komutanı.⁴⁷

İngilizler rütbelere göre, komutanlara aylık ücret ödüyordu. Lejyon komutanı aylık 300 rupi, diğer komutanlar ise aylık 150 rupi alıyorlardı. Askerler ise aylık 50 rupi alıyorlardı ve bu para onların geçimi için iyi bir gelir kaynağıydı.⁴⁸

LEJYON GÜÇLERİNİN KÜRT'LER ÜZERİNDE ETKİSİ

İngilizler'in Nesturileri Irak'taki savunmaları için getirdiği bilinen bir gerçektir ve bu yüzden çoğu zaman onları Kürtlere karşı kullanıyorlardı.⁴⁹

Kürtlerin Güney Kürdistan'da ayaklanmaları için birçok neden vardı. Bu nedenlerin başında Kürtler'in bağımsız bir devlet kurmak istemeleri geliyordu. Hal böyleyken İngilizler, Nesturileri, lejyon güçlerinin yardımıyla Kürt köylerine yerleştirip her iki tarafı birbirine düşman etme politikası yürütüyorlardı.⁵⁰ Bu politikanın sonucu İngilizler 1919 yılının Haziran ayında Kaptin Wily adında bir komutanını Amediye'ye gönderir.

⁴⁵ المصدر نفسه، ص 172.

⁴⁶ الحيدري، المصدر السابق، ص 143.

⁴⁷ المصدر نفسه، ص 135.

⁴⁸ الحسني، تاريخ العراق السياسي، ج 1، ص 173.

⁴⁹ الحسني، العراق في دوري الاحتلال والانتداب، ج 1، ص 288.

⁵⁰ الحيدري، المصدر السابق، ص 151.

Bu komutan oradaki halka düşmanca davranışlar sergiler ve halk arasında rahatsızlıklar baş gösterir. Bunun üzerine Kürtler buna sessiz kalmaz ve Amediye'de askeri müdahale kararı alırlar.⁵¹

15 Temmuz gecesi Kürtler Kaptin Wily'i, Kaptin Mekdonald ve birkaç askeri de öldürürler. Diğer gün ise Kürtler, Amediye'nin batısındaki İngiliz güçlerine saldırı düzenlerler ve onları yenerek bölgeden çıkmaya zorlarlar. Bu saldırı sonucunda Amediye'nin kontrolü Kürtlere geçer.⁵²

Bu olaydan sonra İngilizler, bölgenin kontrolünü tekrar ele almak için askerlerini ve 2 bataryadan oluşan lejyon güçlerini toplarlar. 3 Ağustos 1919 tarihinde İngilizler, Amediye'nin kuzeybatısındaki Bamerni'ye saldırı düzenlerler ve Bamerni'yi kontrol altına alırlar. Bu saldırıda halka çok kötü muamelede bulunurlar.⁵³ Saldırılarına devam eden İngilizler, aynı yılın Ağustos ayının 6'sında Amediye şehrine girerler. Lejyon birlikleri Amediye halkına büyük zulüm yaparlar. Lejyon birlikleri daha sonra Amediye çevresindeki vadilerde Kürtlerin başını ezmek için saldırılarına devam ederler.⁵⁴

Şeyh Ahmet Barzani, Faris Azayi Zebari ile birlikte ocak ayında Nesturilerden oluşan lejyon birliklerine ve Akre'de bulunan İngiliz birliklerine karşı bir isyan başlatır. İsyân sonucunda Mistir Bill ve Kaptin Sıkut ile birçok askerle birlikte öldürülürler. Bu durumun oluşmasındaki temel sebep ise o komutanların, Zebari ağalarına para cezası vermiş olmasıdır. Daha sonra Zebari ve Barzani güçleri İngiliz hazinesine el koyarak Akre'ye doğru harekete geçerler. 15 Aralık 1919'da Kürtler, Akre'yi ele geçirirler ve yaklaşık 40 Nesturili lejyonu öldürürler. Akre'yi alan Kürtler, bunun ile birlikte İngilizler'in 40.000 rupisine de el koyarlar.⁵⁵

Bu olaydan sonra İngilizler, 27 Aralık günü Kaptin Kerk ile birlikte lejyon güçlerini Akre'ye yollarlar. Büyük bir çarpışmanın ardından

⁵¹ الغلامي, المصدر السابق, ص 43.

⁵² عزيز الحاج, القضية الكردية في العشرينات, بغداد: د.ت, ص 114.

⁵³ الغلامي, المصدر السابق, ص 46-47.

⁵⁴ انور الماي, الاكرد في يهدينان, الموصل: 1960, ص 236.

⁵⁵ المنس بيل, المصدر السابق, ص 226-227, الغلامي, المصدر السابق, ص 81.

İngilizler Akre'yi ele geçirirler ve sonrasında Lejyon Nesturiler, Zebari ve Barzani'lerin evlerini yakarlar.⁵⁶

Daha sonra Surçiyân aşireti isyan ederek Akre yolu üzerindeki Mam Halife köyünde İngiliz ve lejyon güçlerini yenerek onlardan 150 asker öldürürler. 1920'nin Eylül ayında da onlardan 50-70 kadar asker öldürürler. Bunun sonucunda İngilizler, Erbil'de bulunan komutan Kaptin Litildil'i Surçiyân'ların üzerine yollarlar ancak İngiliz ve Lejyon askerleri yine yenilirler.⁵⁷ Daha sonra Surçiyân'lar bir Lejyon Komutanlığına saldırı düzenlerler.⁵⁸ Bunu gören İngilizler çaresizlikten uçaklarla Surçiyân'lara bomba yağdırırlar. Surçiyân'lar Gorapan'a çekilirler ancak saldırıyı sonlandırmayan Lejyonlar Surçiyân'lardan 60 kişiyi öldürüp cesetleri Zap Nehrine atarlar.⁵⁹ 100'den fazlası ise Ze nehrinde boğulur. Lejyonerler onların 12 köyünü yakarlar ve 14.000'den fazla hayvanını götürürler.⁶⁰

Durum böyleyken Musul'un batısında bulunan Telafer şehrinde Kürtler ve Araplar, İngiliz ve Lejyon güçlerine karşı bir ayaklanma gerçekleştirirler. Lejyonlar her ne kadar İngilizler'e yardım etmek istemiyor olsalar da, yine de her defasında olduğu gibi yine yardım ederler. 500 kişi ile Kürt ve Arap'lara karşı savaşırlar. Lejyonerler birçok isyancıyı öldürürler ve halka büyük zararlar verirler. Ve isyan sonlandırılır.⁶¹

1924'te Irak bağımsızlığını ilan eder ve İngilizler Irak'ı boşaltırlar. Yalnız kalan Nesturiler korkmaya başlar çünkü Şeyh Mahmud Berzinci'nin yenilmesinde lejyonerler etkin rol oynamışlardır.⁶²

Dolayısıyla Nesturiler korku içindedirler, düşmanları karşısında kendi kaderlerine terk edilmişlerdir. Bu yüzden Nesturiler, Amediye şehrinde bir kongre düzenlerler ve bu kongre sunucunda Irak hükümetinden başkenti Duhok veya Amediye olan ve içinde Zaho şehri de

56 ل.ن. كوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ترجمة عبد الواحد كرم، ط3، بغداد: 1985، ص 156.

57 الغلامي، المصدر السابق، ص 89.

58 المر هولدين، ثورة العراق 1920، ترجمة فواد جميل، بغداد: 1965، ص 317.

59 المصدر نفسه، ص 318.

60 الحيدري، المصدر السابق، ص 157.

61 قحطان احمد عيوش الشنغري، ثورة تلعفر والحركات القومية الاخرى في منطقة الجزيرة، بغداد: 1969، ص 280.

62 هومي، المصدر السابق، ص 51.

olmak üzere bir devlet kurmalarını isterler.⁶³ Ancak Arplar ve İngilizler bu isteğin mümkün olamayacağını kendilerine bildirirler.⁶⁴ Bu durumdan sonra birçok Nesturi, Zaho, Semel, Duhok ve Amediye'ye yerleştirilir ve birçoğu da dağılarak Kerkük, Erbil, Süleymaniye, Musul ve Bağdat'a giderler. Bunların birçoğu daha sonra dünyanın batı ülkelerine gittiler.

Sonuç

Görüldüğü gibi Nesturiler, Iraklı bir halk değildir ve kendilerini Irak halkından ayrı görmüşlerdir. Bu yüzden kendilerini hep Irak halklarınınca düşman olarak görmüşler ve her zaman doğru olmayan işler yapmışlardır ki özellikle Güney Kürdistan'da. Belki de onlar Kuzey Kürdistan'da gördükleri zulmün intikamını Güney Kürdistan'da almak istemişlerdir. Nesturiler'in bu tavrını gören Kürtler ve Araplar da doğal olarak bundan hoşnut olmamışlardır.

Lejyon Güçleri, Irak'ta İngilizlere büyük yardımlar yapabildiler. Nesturiler, Kürtlere karşı İngilizler'in elinde maşa olmuşlardı. Çünkü İngilizler onların yardımlarıyla Kürtlere ağır darbeler vurmuşlardır. Bazı söylemlere göre İngilizler Irak'ta bir Kürt devleti kurulmasını diye Nesturileri Irak'a getirmiştir. Tarihçi Lon Kırık söylüyor: "Nesturiler, İngilizler için Güney Kürdistan'ı hizaya getirdi çünkü Nesturiler kırsal savaşta yetenekliydi".

Velhasıl, İngilizler, Nesturiler yoluyla Irak halklarını korkutmayı başardılar. Çünkü Lejyoner Nesturiler, öldürdüklerinin ellerini, ayaklarını ve burunlarını kesiyorlardı. Durum bazen o kadar kötü bir hal alıyordu ki esirlere yemek verilmediği için esirler ölülerin etlerini yemek zorunda kalıyorlardı. Bunların hepsi Irak halkının onların önünde diz çökmesi ve hiçbir zaman onlara karşı gelmemeleri içindi.

Fakat Nesturilerin bütün bu hizmetleri karşısında tarih, İngilizler'in Nesturileri oyuna getirdiğini açıkça gösteriyor. Onlar en sonunda anladılar

⁶³ عبد الفتاح علي البوتقي، حزب النسر الأثوري في عدد من الوثائق الحكومية العراقية، مجلة كولان العربي، العدد 55، أربيل، 2000، ص 41.

⁶⁴ الحيدري، المصدر السابق، ص 272.

ki İngilizlerin maşasıydılar. Verilen bütün sözlerin boş laf olmaktan öteye geçmediği anlaşıldı nitekim bir tanesi bile yerine getirilmedi.

KAYNAKÇA:

- 1- اسامة نعمان, تاريخ الأثوريين, بغداد: 1970, ج 1- 1
- 2- احمد عثمان ابو بكر واخرون, عشائر كردستان, ط1, اربيل: 2001
- 3- البرت منتشاشيفلي, العراق في سنوات الانتداب البريطاني, ترجمة د.هاشم صالح التكريتي, بغداد: 1970
- 4- انور الماي, الاكراد في بهنينان, الموصل: 1960
- 5- المر هولدين, ثورة العراق 1920, ترجمة فواد جميل, بغداد: 1965
- 6- ايشو مالك خليل جوارو, الاثوريون في التاريخ, ترجمة سليم واكيم, ط1, بيروت: 1962, ج 3- 6
- 7- المس بيل, فصول من تاريخ العراق القريب 1914-1920, ترجمه وكتب حواشيه جعفر الخياط
- 8- جرجيس جبرائيل هومي, القوميات العراقية ماضيها وحاضرها, بغداد: 1959
- 9- نيليو اي ويكرام, ادكارتى اي ويكرام, مهد البشرية الحياة في شرق كردستان, ترجمة: جرجيس فتح الله, بغداد: 1971
- 10- ستيفن همسلي لونكريك, العراق الحديث, 1900-1950, ترجمة سليم طه التكريتي, بغداد: 1988, ج 1
- 11- رجاء حسين الخطاب, تأسيس الجيش العراقي وتطوره ودوره السياسي 1921- - 1941, بغداد: 1979
- 12- رياض رشيد الحيدري, الاثوريون في العراق 1918-1936, ط1, بغداد: 1973
- 13- صديق الديملوجي, اماره بهنينان الكردية او اماره العمادية, تقديم ومراجعة د. عبدالفتاح البوتاني, ط2, اربيل: 1999
- 14- فيليب ويلارد ايرلاند, العراق دراسة في تطوره السياسي, ترجمة جعفر الخياط, بيروت: 1949
- 15- قحطان احمد عبوش التلعفري, ثورة تلعفر والحركات القومية الاخرى في منطقة الحزيرة, بغداد: 1969
- 16- عبدالرزاق الحسني, تاريخ العراق السياسي الحديث, ط2, بيروت: 1980, ج 1- 1

- 17- عبد الرزاق الحسني، العراق في دوري الاحتلال والانتداب، ج1- 17.
- 18- عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ط7، صيدا، 1988، ج3- 18.
- 19- عبد المجيد حسيب القيسي، الاثوريون، هوامش على تاريخ العراق السياسي الحديث، ط1، لندن - 1999:.
- 20- عبد المنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق 1919-1920، بغداد: دبت.
- 21- عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، بغداد: دبت.
- 22- ل.ن. كوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ترجمة عبد الواحد كرم، ط3، بغداد: 1985.
- 23- محمد حمدي الجعفري، بريطانيا والعراق حقبة من الصراع 1914-1958، ط1، بغداد: 2000.
- 24- محمد عبدالله كاكه سور، الدور السياسي والثقافي للضباط الكرد في الحركة الكردية في كردستان الجنوبية (1921-1945)، ط1، اربيل: 1998.
- 25- محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة محمد علي عوني، بغداد: 1961.
- 26- محمود الدرة، القضية الكردية والقومية العربية في معركة العراق، بيروت: 1963.
- 27- محمود الدرة، الحرب العراقية البريطانية، ط2، القاهرة: 1982.
- 28- معروف جياووك، ماساة بارزان المظلومة، بغداد: 1954.
- 29- ياسين خالد سردشتي، صفحات من تاريخ اثوري كردستان ابان الحرب العالمية الاولى، مراجعة وتقديم د. عبدالفتاح علي البوتاني، ط1، دهوك، 1999.
- 30- يوسف مالك، الخيانة البريطانية للاثوريين، ترجمة ايليا يونان ايليا، دبت: 1995.
- 31- عبدالفتاح علي البوتاني، حزب النسر الاثوري في عدد من الوثائق الحكومية العراقية، مجلة - 2000، كولان العربي، العدد 55، اربيل، 2000.

Masaddiq TOVİ

HAKKARİ BÖLGESİNDE EĞİTİM
ÖĞRETİM VE MEDRESELER

خواندن و خواندنگه‌هین وهلاتی هه‌کاری

مصدق تۆفی¹

پیشه‌کی

ل پێشیا بابەتی من دفتیت ب کورتی دو خالان به‌رچاڤ بکه‌م، ئەو ژێ

- مەرما من ژ وهلاتی هه‌کاری ئەو دمقەرین کوردستانی نه‌ پین به‌هیدینانا نها (پاریزگه‌ها دهۆکی) و ویلایه‌تا هه‌کاری یا نها قه‌دگریت، د قوناغین جودادا گوهارتن ب سهر سنوورین قی وهلاتیدا هاتیه، ل وهک دیرۆکنفیسین تایبه‌تمه‌ند دیاردکه‌ن د سهرده‌مین هه‌ره به‌رفره‌هین وهلاتی هه‌کاری دا، سنوورین وی دئ ب قی ره‌نگی بن: ل رۆژه‌هلاتی نازدربینجانا ئیرانی و ل باکووری ویلایه‌تا وانئ و ل رۆژئاڤای جزیرا بۆتان و باشووری باژیری مووسلی، ئەڤ سنوره‌ ژێ ب درێژیا دیرۆکا سهرده‌مین ئیسلامی گوهارتن ب سهردا هاتینه و ل زینده‌هی و کیمی².

- هندی په‌یوه‌ندی ب خواندن و خواندنگه‌هانقه‌ هه‌ی مەرما مه‌ ئەو شیوازی خواندن و فیژکرنی په‌ یئ ب درێژیا دیرۆکا ئیسلامی هه‌تا په‌یدا بوونا خواندنگه‌هین فهرمی ل نیڤا دووی ژ سه‌دسالیا نوزدی به‌ربه‌لاڤ ل جیهانا ئیسلامی، ئەڤ خواندنگه‌هه‌ ب درێژیا دیرۆکا وان ل پرانیا دمقەرین ب کرمانجی دپه‌یقن ب (مه‌درسه) هاتینه نیاسین د به‌رامبه‌ردا په‌یڤا (مه‌کته‌ب) بۆ خواندنگه‌هین هه‌چه‌رخ هاتینه بکارئینان..

- ژبه‌ر کورتیا ده‌می ب به‌رفره‌هی ئەم نه‌ جووینه د ناڤ شیواز و به‌رنامه‌پین خواندنا وان خواندنگه‌هان.

(¹) Nivîskar- Lêkolîner, Duhok

(²) د. درویش یوسف حسن هروری، بلاد هکاری 945-1336، (ارییل-2005)، ص 19

هوناغین دەسپیکرنا خواندن و خواندنگه‌هان

نها دئ ب مژارا خواندن و خواندنگه‌ها ل فی وهلاتی دەسپیکهین و ل بهراهیی ژی دئ بیژین: دەسپیکا په‌روه‌ده و فی‌رکرنی ل ههر جهه‌کی بیتن دەسپیکه‌ک ساده و ئاسایی بوویه و ل دووق دەمی و جفاکی بوویه، ئەه دەسپیکه ژی ل په‌رستگه‌هان دەسپیکه‌یه و ئایین (دیانه‌ت) پالنه‌ری سهره‌کیی دامه‌زراندنا فان جهان بوویه و پرانیا گه‌ل و نه‌ته‌وه‌یین جیهانی په‌رستگه‌ه کرینه جهی فی‌رکرنی و دەمی ئافاهیی په‌رستگه‌هی تیرا نه‌کری ژووره‌ک یان چه‌ند ژووره‌ک بو‌ گریارا فی‌رکرنی ل په‌رستگه‌هی زی‌ده‌کرن و ب بۆرینا دەمی دبوونه ریژین خواندنی و خواندنگه‌ه و کولیژین سهرده‌می خوه و به‌رنامین زانستیین وی سهرده‌می دخواندن^۱. دیتنه‌فا نفیسنی ل نیفا هزار سالیا چواری به‌ری زاینی ل وهلاتی نیقبه‌را دو رووباران (میزوپوتامیا) ب مه‌زنتین ده‌سکه‌قتین زانستی و هزریی مرۆفی وی سهرده‌می ده‌یته زانین، فی چه‌ندی ری‌ک خوشکر بو‌ تومارکنا شاره‌زاییین مرۆفی و فه‌گوه‌استنا فان شاره‌زاییان ژ نفشه‌کی بو‌ یی دن، ئەفه‌ه ژی هاندەر بوو بو‌ گه‌شه‌پیدانا تیگه‌هشتنا مرۆفی ل دور سروشتی و جفاکی و خودی مرۆفی، سروشتی ئالوز و ب زه‌حمه‌تی نفیسینا بزما‌ری پا د وی سهرده‌میدا هاتیه دیتن ئەگه‌ری دامه‌زراندنا ده‌زگه‌هین دەسپیکی یین فی‌رکرنی بوون د دیرۆکا مرۆقاه‌تییدا ل وهلاتی میزوپوتامیا. بو‌ په‌که‌مین جار د دیرۆکییدا ل سهر دەمی سومه‌ریان خواندنگه‌ه هاتنه دامه‌زراندن و ب (ای-دبا) ئانکو (مالا ده‌پان) هاتنه ناقرن و خویندکاریی وی سهرده‌می ژی ب (دومو-ای-دبا) ئانکو (کورئ مالا ده‌پان) هاتنه ناقرن^۲. ل فی‌ری پیدی دبینم بیژم نه‌گه‌ر شروفه‌کی بو‌ په‌یقا دبستان بکه‌ین کو ژ که‌فنه‌ه ل کوردستانی و وهلاتی فارسان ل شوونا خواندنگه‌ه هاتیه‌بکارنیان ئەه‌ه په‌یشه نیژیکی هه‌مان په‌یفین سومه‌ری (ای-دبا) و (دومو-ای-دبا) دبیت و دبستانا کوردی ژی مالا ده‌پانه، چ ده‌پین ل سهر نفیسنی یان روونشتنی بن.

هه‌زیه بیژین به‌ری په‌یدا بوونا ئیسلامی ژی په‌رستگه‌هین نایینین دیتر ب تایبه‌ت یین زه‌رده‌شتی و مه‌سیحی ل کوردستانی هه‌بوون و فان نایینان ژی شیوازه‌کی فی‌رکنا خوه‌یا نایینی ل فان جهان هه‌بوویه، بو‌ تموونه ژ نه‌جمای چه‌ند هاکنه‌ر و کاریگه‌ریان ژ

(۳) عزیز یاور، التعليم و فصول من تاریخ مدارس خاتین 1887-2007م، (السلیمانیه-2009)، ص 16

(۴) الدكتور جمال اسد مزعل نظام التعليم في العراق، (الموصل-1989)، ص 16

بؤ به لافکرنا هزر و باومريا نايينى زمردهشتى کو ل سهر سى بنه مایين سهرهكى هزرا پاك گوتنا راست كارى چاك هاتبوو دامه زرانندن، دهوله تا ساسانى (۲۲۶ب ز- ۶۳۷ز) ل ههر جهه كى دكه ته ژير دهسته لاتى وى په رسته گه هك بؤ خودى په رستى (په زدان- ناهورمه زدا په رستى) و فيركرنا نايينى زمردهشتى و ب ريښه برن و سه روه رگرنا كاروبارين دهوله تى نافادكر، ب فى چهندي ساسانيان زى وهك دهوله تين پيشتر (سومه رى، نه كه دى، بابلى و ناسورى..) په رسته گه ه كربوونه جهين خودى په رستى و خواندنگه ه و بريښه برنا كاروبارين دهوله تى.

سهرده مین نیسلامی

پشتى په يدابوونا نايينى نیسلامى ل سه دساليا شه شى زايينى و به لافبوونا فى نايينى و دروستبوونا دهسته لاتدارين نايينى نیسلامى ژ بهرکو نايينى نیسلامى د چهندين دهقین خوددا ژ نايه تين قورنانا پرووز و هه رمووده يين پيغه مبه رى (س) داكو كى ل سهر زانست و فيركرنى كويه و موسلمان هانداينه ب ههر ريكه كا هه بيت و ل ههر جهه كى بيت خوه فيرى زانين و زانستان بكن و نه و كه سى خه لكه كى فيردكه ت ب باشترين كه س دايه نياسين، خه ليفه و مير و دهسته لاتدارين موسلمانان زى گرنگيه كا پتر ب به لافكرنا زانستان و فيركرنى دايه، لهوما زى ههر زوو جهين فيركرنى ل ته فايى وهلاتين موسلمانان به لافه بوون و ل دهسيكى زى نهف جهين فيركرنى ل ناف مزگهفتان بوون، وهك نموونه ل داويا سه د سالييا مشه ختيا په كه م هه ردو مزگهفتين كوفه و به سرا مه لبه ندين گرنگين بزافا زانستى بوون د وى چه رخيدا.

ب دامه زراندا دهوله تا عه باسى ناستى زانست و فيركرنى گه هشته ناستين هه ربه لندين وى سهرده مى و پشتى كو به خدا بوويه پايته ختى دهوله تا عه باسى، عه باسيان دگه ل دامه زراندا دهوله تى گرنگيه ك مه زن ددا بيښه برنا زانست و زانينان و

(۵) حاسه كتريم هتراسى، ميذوى نثرو قرده و فيركردن له حوجرتكالى كورسنندا، (هترليز- 2008)، بڼ 54- 55

(۶) عزيز باور، نيندرى بترى، بڼ 19

خوشکرنا ریکان ل بهر بهلاقبوونا وان. هر وهسان گرنگیهک تابهت ددا زانایان و کهسین زانا ژ باژیرئ مه دینی و جهین دیتر نینانه بهغدا و جهین ههژی ددانه وان. هر وهکی خهلیفی عهباسی بویته دایه زانستین ئیسلامی و زانایان و ل سالا ۱۶۰میش هژمارهک ژ زانایین خه لکی مه دینی و جهین دن نینانه بهغدا و جهین ههژی و نیزیکی خوه داینه وان و وان ژی رۆلهک گرنگ د بهلاقکرنا زانستین قورئانی و فهرموودهیان و سونهتی و شه ریهتی گیرای. ب فی چهندی ل بهغدا و باژیرین دن یین موسلمانان دهرگه هیین فی کرنی یین جودا جودا بهلاقه بوون بهی هتا سالا ۴۵۹میش جهی سه رهکی و نیکانه یین فان دهرگه هیین فی کرنی تنی مرگه هفت بوون. د فی سالییدا په کهمین خواندنگه ها سه ربه خوه ل دهرقهی مرگه هفتی ل بهغدا هاته دامه زراندن، نهو ژی خواندنگه ها (المدرسة النظامية) بوو نهوا ژ ئالیی وهزیرئ سه لجوقی (نظام الملك قوام الدين ابو علی الحسين بن علی بن اسحاق بن العباس الطوسي) وهزیرئ (الب ارسلان السلجوقی) و پشتی وی ژی وهزیرئ گورئ وی (ملك شاه)ی، ل سالا ۴۵۷میش دهست ب نافا کرنا فی خواندنگه هی کر و ل سالا ۴۵۹ فه کر و ب خواندنگه ها نیزامیه (المدرسة النظامية) نافکر. هر فی وهزیری خواندنگه هه کا ب فی رهنگی ب نافی (النظامية) ل مووسل سالا ۴۸۵میش فه کر و گه لهک خواندنگه هیین ب فی رهنگی ل جهین دی ژ وان ژی ل جزیرا بوئان (جزیره ابن عمر) فه کرن، خه لکه کی دی ژی ب فه کرنا فان رهنگه خواندنگه ها چا ل وی کرن.

ب فی رهنگی رهنگه کی دین خواندنگه ها کو ب خواندنگه هیین دهرقهی مرگه هفتان بیان خواندنگه هیین سه ربه خوه دهاتنه نیاسین پهیدا بوون، فان خواندنگه ها ژ ئالیی بهرنامه و شیوازی فی کرنی و سیسته می گارگیرین خواندنگه هی جودا هیهک دگه ل خواندنگه هیین مرگه هفتان هه بوو، بهی د فی قوناغیدا رهنگه کی دین دهرگه هیین په رومرده و فی کرنی پهیدا بوون دگوتنی (الکتاب- کتابیب) کو ل هندهک دهفه رین کوردستانی دگوتنی (حوجره)، نهف حوجره یه ده مه کی دریز بهری دامه زراندا خواندنگه هیین سه ربه خوه هاتبوونه دامه زراندن و ل سه رانه سری وهلاتین ئیسلامی د بهلاقه بوون و مل

(۷) الدكتور جمال اسعد مزعل، ذیدقو یترئ، ب ۱۷

(۸) الدكتور دارد الجلیبی الموصلی/ مخطوطات الموصل، (بغداد- ۱۹۲۷)، ص ۶

ب ملئ خواندننگهه و ساريين دى ئهركى خوه د وارى فير كرتيدا دگيرا و ههتا نها زى ل هندهك دهقهرين ئيسلامى د بهردهوامن، حوجره جهئ سهرهكى بوو كو زاروك فيرى خواندنا قورنائى و خواندن و نفيسين و هندهك مزارين ديتر دكرن^٩. حوجره (الكتاب) جهئ فيركرنا زاروكان جههكى سهرهخوه يان زوورهك ژ خانیهكى يان زوورهكا برهخ مزگهفتيئه يان دگهل مزگهفتى بوو، نهف جوداكرنه زى ژ مزگهفتى ژبهه هندى بوو كو فيركرنا زاروكان دناف مزگهفتيدا نه جهئ رازيبوونا خهلكهكى بوو، جنكو وان زاروكان گرنگى ب مزگهفتى و پاھزيا وئ نه ددا، نهف حوجرههيه وهك دهزگههين تاييهت بوون، دهولهتى چ رؤل د دامهزاندنا وئ و سهرهپرشتى و مهزاختيى وئ دا نه دگيرا، بهلكى خهلكى ب خوه پشتهفانى ل فى جهئ دكرنهو زى ب دانا گرئيا ماموستاي ب درافى يان ب كهرهستين دى^{١٠}. زندهبارى سى جهين نامازه پيكرى چهند جههكين ديتر بين فيركرني ل وهلاتين ئيسلامى بهلاقبوون مينا؛ كوچكين خهليضة و ميران كو تاييهت بوون ب زاروكين وان و ماموستايين تاييهت زى بو دكرتن ههتا زى زركوريبى (الصبا) دهربازدبوونه ناستى خهلهكين خواندنى ل مزگهفت و خواندننگههان^{١١}. ههروهسان جهين دى يين خواندن و فيركرني ههبوون ب (الربط) و (الزاوية) دهاتنه نافكرن و نهف دكارين ب كوردى ب بهرؤك و كوژى يان قولاجك ناقبكهين، د ههمان دهمدا ل تهكيان كو تاييهت بوون ب شيخين تهريقهتى كريباا پهروهده و فيركرني دهاتنه نهجامدان، نهف جهه تاييهت بوون ب ريبازين تهسهوف و شيخايهتيى و بيگههاندنا موريدان بهئ هندهك زانايان كريبوونه جهين دهرسگوٲتنى و دانا دهستووريبين مهلايهتيى و دهستووريبين زانستى^{١٢}.

خواندننگهه و جهين فيركرني ل كوردستانى

نهفه تهبابى جهين فيركرني يان خواندننگهه بوون ل وهلاتين ئيسلاميين دهوروبهريين كوردستانى، ههمان نهف جهه د قوناغين جودا جودا دا گههشتهنه كوردستانى، ل فيرى بهرى بهرسقا پرسيارا كهنگى مزگهفت وهك جهين فيركرني ل

(٩) الدكتور جمال اسعد مزعل، ذئدقري بقرى، بٲ ١٨

(١٠) د. درويش يوسف حسن هروري، ذئدقري بقرى، بٲ ٢٣٠

(١١) الدكتور جمال اسعد مزعل، ذئدقري بقرى، بٲ ١٨

(١٢) د. درويش يوسف حسن هروري، ذئدقري بقرى، بٲ ٢٣٣

کوردستانی هاتیه ئافاکرن، دئی بیژین وهک ژیدهرین میژوویی نامازه پئدکهن، ههر
 جههگی دکهفته ژیر دهستلاتی موسلمانان ج ب شهر بیت یان ب پیکهاتن سهرکردی
 لهشکهری موسلمانان هندهک کهس ل وی جهی دهیلان دا وی خه لکی فییری بنه مایین
 نایینی نیسلامی بکهن، نانکو بهری ئافاکرنا مزگهفتان ل هندهک جهین دی دهست ب
 فییرکنا بنه مایین نایینی نیسلامی هاتیه کرن. هندی پهپوهندی ب ئافاکرنا مزگهفتان ل
 کوردستانی فه هه، وهک ژ ژیدهرین دیرۆکی هاتیه فهگوهاستن بهکه مین مزگهفت ل
 کوردستانی گو ب رهنهگی بهرچاڤ و ریکوپیک هاتیه ئافاکرن و بیته جهی خودی
 پهستی و ژیدهری دینداری و فییرکنا خویندکاران و ل سهه سالی شهشی مشهختی ل
 سهر دهستی میری نهتابهگی (نهبا مهنسور سهرهفته کین) ب نافی مزگهفتا عوقه یلی
 هاتیه ئافاکرن، ههروهک ژیدهر د بیژیت: خدر کوری نهسری کوری عوقه یلی سالا
 (۴۸۷مش ۱۰۸۵ز) ل بهغدا ل سهر دهستین زانایین شافعی ل بهغدا خواندییه، دهمی
 زفریه فه ههولیری میری نافیری مزگهفتهک بو وی ئافاکریه کو دهرسان تیدا بیژیت و
 مزگهفت زی ب نافی بابیری وی نافیریه. پشتی وی زی سولتان موزههر گوکهبری (۵۶۳-
 ۶۲۰مش) ب چاقلیکرنا مزگهفتین بهغدا کو خواندن ل دهاته کرن ههر بو فی مهردمی
 مزگهفت ل ههولیری ئافاکریه^{۱۳}.

ب فی چندی نهه دکههینه وی نهجامی کو ل داویا سههسالی پینجی و دهسپیک
 سههسالی شهشی مشهختی/ یازدی زایینی مزگهفت کو حوجره ل هاتیه فه کرن و
 شهقیان ل خواندبیت ل ههولیری ل کوردستانی هاتیه ئافاکرن، د بهردهوامیا فی
 پروسیسیدا ههموو رهنگین خواندنا نایینی ل کوردستانی به لافه بووینه.

هندی پهپوهندی ب ولاتی ههکاری فه ههی کو پشکهک سههکی و نهه دکارین
 بیژین ناف جهرگی کوردستانی به دکهل فی دهسپیکی شیواژین جودایین فییرکری و
 خواندنگه هان ل به لافه بوونه، ژ ژیدهرین دیرۆکی دهیته زانین دهههرا بههیدینان پشکهک
 بوویه ژ ولاتی ههکاری، میرین ههکاریان زی گرنگی ب فییرکری و دهزگه هین فییرکری
 دایه، وهلاتی ههکاری زی وهک جهین دی پین موسلمانان د قوناغین جودایین نیسلامیدا
 بزافهکا زانستیا گهش ب خوهه دیتیه و گهلهک زانا د وارین جودا یین زانست

(۱۳) حقه کتریم ههرامی، میژووی ئهروهرده و خوتدن له حهجر نکالی کوردستاندا، (ههولیر- ۲۰۰۸)، ب ۲۷۸

زانینیدا ژ فی ولاتی هه لکه تینه، گرنگیدانا فان زانایان نه تینی ب زانستین هورنایی و سونه تا پیغه مبهری (س) بوویه، به لکی گرنگی ب زانستین مرؤقیه تی وهک ریژمان، زمان، و ئەدهبیاتان زی دایه^{۳۲}. ژیدهران ناماژه ب چه ند ماموستا و جهین فیگرینی ل ولاتی هه کارئ کرپه ژ وانا ابو العباس (نه حمهد کورئ عیسیی ته موزی) ل دهسپیکا سه دسالی شهشی مشهختی وهک ماموستایهک ل ولاتی هه کاریان نافئ وی هاتیه، ژ جهین فیگرینی ژ ناماژه ب خواندنگه ههکا فیگرنا زارؤکان ل عهینسفنئ (شیخان) هاتیه کرن و ماموستایی وئ که سهک بوو ب نافئ زمید کو ب شیخ مهرزگه هاتبوو نیاسین. هه وهسان مزگهفتین فی ولاتی مهلبه ندین به لافکرنا زانین و زانستان بوون و خه له کین خواندنا هورنایی و فیربوونا هه رمووده یان (گوتننن پیغه مبهری س) لی دهاتنه گریدان و قئ فوناغیدا ناماژه ب بوونا چه ند مزگهفته کان هاتیه کرن کو ب قئ نه رکی رادبوون مینا مزگهفتین نامیدی و مهعلاسیا (مالتا) و حه سه نیی (زاخو)^{۳۳}.

ژ دهسپیکا سه دسالی پینجی مشهختی شه رهنگهک دی بیی جهین فیگرینی ل ولاتی هه کاری به لافه بوون ئەو ژ خواندنگه هین سه ره بخوه یان ده رفه ی مزگهفتان کو تا نها ژ ب مهدرسه دهینه نافکرن، مخابن گه لهک ب کیمی ناماژه ب فان رهنگه خواندنگه هان هاتیه کرن، ژ وانا ناماژه ب خواندنگه هکی ل دهقرا باعه زرا ب نافئ خواندنگه ها (السیوری) هاتیه کرن کو نه دیب و شاعره کی نافدار ب نافئ محمه د کورئ نیسحاق کورئ عه ل یی وهزنی (بی ل سالا ۴۶۳مش ۰۷-از مری) لی خواندیه، ههروهسان ژ شهگیرانین دیرؤکنفیسین موسلمان مینا (الحموی و ابن الفوطی) کو ل سه ر ده می میر مبارز دین که کی حه میدی خواندنگه ههک ل تا کرئ هه بوو و ئافهیه کی بهرچاف هه بوو و وهقه کا بهر فره ه بؤ هاتبوو ته رخانکرن، ههروهسان ناماژه خواندنگه ها گوپزی (جوزئ) ل سه دسالی ۶ مش / ۱۲ ز هاتیه کرن و ناماژه ب نه بو محمه د عه بدولایی کورئ محمه دی کورئ الجوزی ژ گوندئ گوپزی (جوزه) بی ولاتی هه کاری هاتیه کرن. ههروهسان ناماژه ب خواندنگه ها زاهدیه ل نامیدی هاتیه کرن کو ژ ئالیی میرزاده یا عه یاسی زاهده شهوا ل (سالا ۷۲۹مش / ۱۳۲۸)از مری هاتیه ئافاگر.^{۳۴} ههروهسان ژیدهران

(۱۴) د. درویش یوسف حسن، دیندرئ بهری، بئ 229-228

(۱۵) هتمان دیندر، بئ 231-232

(۱۶) هتمان دیندر، بئ 231-232

ئامازە ب خواندنگەھا- مەدرەسا شەيخ ئەبو سالى ل ھەكاری كرىه و ل سالا
٦٦٩ دەستئەفەسەك ئى ھاتىەنقىسىن^{١٧}.

ھەرەوسان زۆدەرەن ئامازە ب چەند بەرۆك و كۆزىان كرىه يەن شەيخولئەسلىم
عەلى كورئ ئەحمەد كورئ يوسۇف ھەكاری(٤٠٩-٤٨٦ مەش / ١٠١٩-١٠٩٨از) (يى ل دەفەرئ ب
شەيخولئەسلىم دەھتەنئەسلىم) ل كوندەن وەلاتئ ھەكاری و كوندئ ئەو ب خوە ئى دژىا و ئى
مى كوندئ (دېرەشئ) ئافاكرىن، ئەف جەھ پەناگەھا ھەژاران و شاگرد و قوتابىيىن وى
بوون زۆدەرەك ئامازە پى دكەت كو ھەموو وەختان پتر ژ پىنج سەد فەقىيان ل تەكيايى
ل بەردەستئ شەيخى و مەلایىن مریدىن وى دەرسىن دەرسىن دىنى و سەھىياتىي
خواندینە^{١٨}.

د بەردەوامىا جەيىن فەركرنئ بەرۆك و كۆزى و تەكيان ژى رۇئى خوە گىراپە ھەر
ژ كۆزىي شەيخ ئادىي ھەكاری(٤٦٧-٥٥٥ مەش) ل گەلىي لالشئ كو ئەف جەھ بۇ فەركرن
فەربوونئ تەرخانكربوو و گەلەك كەسان ژ جەيىن جودايىن وەلاتئ ھەكاریان بۇ
فەربوونئ فەستا فى جەھى دكرن و چەندەن كەسان ژ وەلات و مللەتەن دىتر فەستا لالش
كرىه و گوھدارىا وەعز و دەرسىن شەيخ ئادى كرىه و ل سەر دەستەن وى فەربوونە^{١٩}.

فى پىداچوونئ دياردبىت ژ دەسپىكا سەدسالىا پىنجى مەشەختىفە چەند رەنگ و
شەواژىن خواندنى و خواندنگەھان ل وەلاتئ ھەكاری (ھەكاری و بەھدىنانا نھا) ھەبوونە
و ژ فى دەسپىكىفە بەردەوام بووئە ھەتا پەيدا بوونا خواندنگەھەن نوو و پەشتى وان ژى
ب نىزىكى سەد سالىەكان، ھەژىە بىزىن حوكمدارىن دەفەرئ ژى د فى وارپدا رۆلەك ھىزا
گىراپە ھەرەك شەرەفخانئ بەدلىسى ئامازە ب حوكمدارىن دەفەرا ئامىدىي دكەت:
حوكمداران ل فى وەلاتئ خواندنگەھ و مزگەفت ئافاكرىنە زانا و كەسىن خوەدى شیان

(١٧) سەعید دىرەشى، كەلپەن ناظا، (ھاتولتەر- 2005) ب١٨5

(١٨) ھەمان نىدەر، ب١82

(١٩) انس محمد شریف الدرسكى، اتباع شيخ عدى بن مسافر الهكاري...، (دەوك- 2006)، ص 30 و 59- 64 : انور
المابى، الاكراد في بهدينان، الطبعة الثانية، (دەوك- 1999)، ص 86- 89

تېدا گرنگى ب كاروبارېن دېنى و فيركرنى ددەن، مفای دگههينن و خەلكەك مفای ژ وان
ومردگريت^۱.

و فى شېوازي خواندننى و خواندنگههان رۆلەك سەرمكى د فيركرنا خەلكى فى
ودلاتيدا هەبوويه، و خەلكى ب خوه ژى حەزەكا هەتا باش د فيربوونى و خواندننى ل
فان خواندنگههان هەبوويه و ب مەرەما خواندننى ژ گوندهكى بۆ يى دى ژ باژيرەكى بۆ
يى دى ژ دەفەرەكى بۆ يا دى بۆ جەين دوور ژ وار و خيزان و مالباتين خوه چووينه،
هەفدەمەكى فان رەنگە خواندنگهه و فەقييان گو ژ باب و باپرشە فەقى و سەيدابوونه
ل سالا ۲۰۱۳ چوويه بەر دلوفانيا خودئ دييژيت: د دەمەكيدا فەقى خود ل جزيرى
وارگههئ مەلايى جزيرى دديت، د دەمەكى ديدا ل جەم سەيدايين جەئى خوه دديت،
پاشتر ل دېوانا فەقى و سەيدايين بامەرنى دخواند، ژ ويىرى بەرەف سەيدايى و
خواندنگهها وئ دكەتە رى، دووئرا بەرەف خواندنگهها ئەترووشى دچوو، پششى دەمەكى
بەرەف خواندنگههەكا دى و ژ ويىرى بەرەف ئىكا دى دچوو، ب فى رەنگى فەقيين دەفەرا
بەهديان گەلەك جاران ژ بۆ ومەرگرتنا زانستان دگههشتنە موسلى يان بەرەف هەولير و
كويى دچوون هەتا باوهرناما مەلايهتیی ومردگرت^۲. هەژيه ل فيرى بيژين زيدهبارى
گەريانا فەقييان ل دەفەرين جودا جودا بۆ ومەرگرتنا زانستان، فەقى و سەيدايان
دەستنقىس ژى ل فان جهان نقيسنههه و دگەل خو دبرنە وارين خوه، ب فى چەندى
پيگگوهارتنهكا زانستى د نافبەرا فان دەفەراندە يا بەرەبەلاشبوو، ئەف پيگگوهارتنه د
نافبەرا هەردو دەفەرين سەر ب وولاتى هەكارى فە (ويلايهتا هەكارى و دەفەرا بادينان)
ژى ب بەرەرەهە هەبوويه، بەلگە ژى ل سەر فى چەندى گەلەك دەستنقىس هەبوون ل
خواندنگههين جوله ميرگى هاتبوونه نقيسين، ب دەستين هەندەك فەقى و مەلان بۆ
بادينان هاتبوونه فەگوهاستن و نھا كەتینه سازيا پاراستنا دەستنقيسان ل بەغدا^۳.

ل كوردستانى ژ كوردستانى ژى ل وولاتى هەكاريان ژى هەردو جوينين
خواندنگههان ل هەبوون، خواندنگههين مزگهفت و تەكيان كو ب حوجره دهاتنه

(۲۰) الامير شرفخان البديسي، شرفنامه، ترجمه: محمد جميل الرزدياني، الطبعة الثانية، (اربييل- 2001)، ص 254^۱

(۳) مسعود سعيد ياسين، رحلة الفقهاء، مجلة طائنين، العدد 19، (دهوك- ربيع 2000)، ص 205

(۳) تاحسين نبيراهيم نوسكى، فائقى و مەلا و مەترەسە، (دهوك- 2012)، 140-142

ناقكرن و چ گوندهك يان تاخهك نهبوو ل كوردستانى مزگهفتهك لى نهبيت و همر مزگهفتهكى جههكى فيركرنى تييدا يان ب رمخفه ههبوو، وهك ژيديرهك د بيژيت: گوندهك نهبوو ژ پينج ملان بيك بهيت مزگهفتهك و خواندنگههك تييدا نهبيت^{۲۲}.

ب في رهنكى ل همر گوندهكى و همر تاخهكى باژيرمكى جههكى فيركرنى ههبوو، بهلى مهرج نه بوو ههموو خواندنگهه يان حوچره ل ناستهكى بن، ل هندهكان زاروك تنى فيرى خواندنا قورئانى و كيّمهك ژ نفيسينى دكرن نهو ژى ب رهنهكى ساده، ل هندهكان ژى فهقى هوناعين سوختهيى و موستهعيديى لى دخواندن و هندهك ژى ل ناستين بلندين خواندنى بوون و نافدار بوون و زانايين مهزن لى ههبوون و خهلكهكى ژ جهين دوورقه ههست دكرى و باوهرنامين زانستى لى ودردگرتن. د ههمان دهمدا ل كوردستانى ژى مينا گهلهك وهلاتين دى خواندنگههين تاييهت ئانكو بين دمرفهى مزگهفتان ههبوون وهك خواندنگهها قوبا ل رووبارى ناميديى و جهند خواندنگههين ناق ناميديى، خواندنگهها ميّردينى سالا ۸۷۷مش نافي وئ هاتيه، خواندنگهها زمينهليى (زهينهل بهگى) سالا ۹۷۳مش نافي وئ هاتيه و خواندنگهها مهيدانى سالا ۱۱۱۷مش نافي وئ هاتيه ل جوله ميّركى، خواندنگهها سوور ب مهدرسا سوور نافداره ل جزيرى، خواندنگهها مير عهقدالى و خواندنگهها سليمان بهگى ل جزيرى و خواندنگهها دياربهكرى نهوا ژ ئاليى جهميل باشاي شه هاتيه نافاكرن، خواندنگهها بدليسى و گهلهكين دى^{۲۳}.

پشتى كوب كورتى مه نامازه ب دپروكا خواندن و خواندنگههان ل وهلاتى ههكارى گر يا فهره ب كورتى جهند خواندنگهههكان ژ وان خواندنگههان بديهنه نياسين:

خواندنگهها زاهيديه (خواندنگهها سيدى خان):

بهري كو نه م ل سه ر فنى خواندنگههى بيهيقين يا فهره بيژين ناميديى كوب دريژيا نيژيكى ۶۰۰ سالان پايتهختى ميگرهها بههدينان بوو و بهرى وئ ژى ژ جهين

(۲۳) لكتور، عماد عبدالسلام رزوف، مراكز ثقافية مغموره في كردستان، (اربييل- 2008)، ص 12

(۲۴) محمّد علي قتره داخى، بوژاندنوهى ميژووى زانوانى كرد ل ريطةى دستخانكيتيتره، (بغداد- 1998)، ب 88-107؛ نيدرئ نامانفتكرى

گرننگین وهلاتی هه‌کاریان بوو جه‌ن‌دین خواندنگه‌ه مینا خواندنگه‌ها زاهیدیه، خواندنگه‌ها قوبا، خواندنگه‌ها ئیمام قاسمی، خواندنگه‌ها مه‌یدان، خواندنگه‌ها زیباریان و بیین دی لی هه‌بوونه. هندیکه خواندنگه‌ها زاهیدیه: ئەف خواندنگه‌هه د که‌فته سه‌ر شویره‌ها باکووری که‌لا نامیدی ب رووبه‌ری ۲۰x۴۵ م ب ره‌خ هه‌سرا (حاجی مه‌حموود ئاغایی کتانی)^{۲۹} د هنده‌ک ژیده‌راندا ئەف خواندنگه‌هه ب نه‌لعه‌تیقیه (العتیقیه) هاتیه‌نافکرن و هه‌روه‌ک مه‌ ئامازه‌ پیکری کو هنده‌ک فه‌کوله‌ر دبیزن کو خواندنگه‌هه‌ک ل نامیدی ب ناخی خواندنگه‌ها زاهیدیه (المدرسه‌ الزاهیدیه) هه‌بوو، میرزاده‌یا عه‌باسی زاهیده (نه‌وا ل سالا ۷۲۹مش/۱۳۲۸ز مری) ئەف خواندنگه‌هه دامه‌زاندیه و گه‌نجینه‌کا به‌رتووکان لی دانابوو، نیژیکی سی سهد سالان د چالاکیین زانستیدا بوو، هه‌تا ل سالا ۱۶۱۵ ژ ئالیی میری میرگه‌ها به‌هدیه‌نان سیدی خان (۱۵۸۴-۱۶۱۹ز) هاتیه‌فه‌ نووژه‌نکرن^{۳۰}. له‌وما ژی ژ فی سالی به‌ره‌ف ژوور ب خواندنگه‌ها سیدی خان هاتیه‌ ناسکرن، پاشتر ژی ب خواندنگه‌ها نوو (المدرسه‌ الجیده) هاتیه‌ نافکرن ژ به‌رکول سه‌رده‌می میر ئیسماعیل پاشایی نیکی ب به‌ر و گنجی هاتیه‌ نووژه‌نکرن پاشتر ژی ب خواندنگه‌ها (مه‌دره‌سا) مه‌لا یه‌حیایی مزووری (ل سالا ۱۲۶۰مش مریه) هاتیه‌ نیاسین، ژبه‌رکو نافیری ل نیشا یه‌که‌م ژ سه‌دسالی نووژدی ژ نافدارترین سه‌یدایین فی خواندنگه‌هی بوو^{۳۱}، ب سه‌دان قوتابی ژ جه‌ین جودا جودایین کوردستانی بو خواندن دهاتنه‌ فی خواندنگه‌هی و گه‌له‌کان ژی ل سه‌ر دهستی سه‌یدایی وی مه‌لا یه‌حیایی مزووری باوه‌رنامه‌ وهرگرتیه، ئەف خواندنگه‌هه‌ دکه‌فته‌ دوورترین جه‌ی باکووری نامیدی. د به‌رتووکا (مخطوطات موصل) دا هاتیه‌ کو ئومبارا وی نیژیکی هزار به‌رتووکان تیدا هه‌بوون، د روودانی سالا (۱۹۱۹) یدا ب دهستی تیاریان هاتنه‌ سوتن به‌ستی کو ب سونگیین تفه‌نگین خوه‌ دراندین، تنی ۳۵ به‌رتووک ژی رزگاربوون و که‌تنه‌ دهست مالباتا مه‌لا یه‌حیایی مزووری ژ به‌رکو

(۲۹) الدكتور مسعود مصطفى الكتاني، المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في اماره‌ بادينان- العماديه‌ (ده‌رک-)، ص 36،

(۳۱) د. دکترویش يوسف هروري، ئیدفیری به‌ری، بڤ 321؛ الدكتور عماد عبدالسلام، ئیدفیری به‌ری، بڤ 115

ئەو پەرتووك نە يېن دەقۇى بوون بەلكى مولكى مەلا يەحىياى بوون^{٢٣} وەسان نىيارە
 ھەتا دەسپىكا سەدساليا بىستى خواندن ل فى خواندنگەھى يا بەرداوام بوو و ژ
 نافدارترين زانايىن د چەرخىن داويى ژ ژيى خواندنگەھى نەركى فيركرنى گرتيە دەست
 مەحموود ئەفەندىي ئامىدى (ل سالا ١٢٢٣مىش/١٩٠٣ز مريە) ئەف زانايە ھەتا وەغەرا
 داويى گرى جەي مەرەما قوتابىيىن زيرەك و خودى شيان بوو بۇ فيربوونى، ھەر وەسان
 مەلا سەليم ژ ئەفەين مەلا يەحىياى مزوورى ژ وان كەسان بوو يېن د سالىن داويى يېن
 ژيى خواندنگەھى سەيدايى ل فى خواندنگەھى كرى. دىيژن ئەف خواندنگەھە ل جەي
 خواندنگەھا سولاف يا كچان يا ئەفرو بوو^{٢٤}.

• خواندنگەھا قوبيا- قوبەهان:

ئەف خواندنگەھە يەك ژ كەفترين خواندنگەھىن دەفەرا بەھدينان و نافدارترينا
 وانە و ل خوشترين جەي دەفەرى كو رووبارى ئامىدىي يە ھاتىە نافكارن، وەك د
 دەستقىسيىن كەفنىن خواندنگەھىدا ھاتىيە دىتن كو سەردەمەكى ئەف جەھە ب
 گەليى شەقلەھاتى ھاتىە نافكارن ھەتا نھا ژى جوويەك ل ژىريا گەليى سولافى
 (تەمبافى) ب نافى شەقلەھاتى^{٢٥}. گەلەك بۇ چوون ل سەر سال يان دەمى
 دامەزراندنا فى خواندنگەھى ھەنە، ھندەكان زقرانديەفە سەدساليا چوارى
 مەشەختى، يىن دى زقرانديەفە بەرى سەدساليا نەھى مەشەختى، يىن دى
 زقرانديەفە دەسپىكا دامەزراندنا مەرگەھا بەھدينان ھەر وان دامەزراندنا
 مەرگەھى زقرانديەفە سەدساليا سىزدى زايىنى، ھندەكان دامەزراندنا وى
 زقرانديەفە سەردەمى ميراتيا سولتان حسين وەل (١٥٣٢-١٥٧٣) ز ئەف مەرە ب خوە
 زانايەكى شارەزابوو د شەرىعەتيدا و گرنكى ددا زانا و زانستى و ب نافى كورى
 خوە قوباد بەگى ئەف خواندنگەھە نافكرىە، زىدەرەكى دى نىفا سەدساليا دەھى
 مەشەختى و زىدەرەكى دى سەدساليا ھەشتى مەشەختى بۇ دامەزراندنا

(٢٣) كاورە فربق احمد شاولى، امارة بلدينان 1700-1842، (دەولە-1999)، ب٢19؛ الدكتور داود ضلبي

الموصلى، مخطوطات الموصل، (بغداد 1927)، ص 251.

(٢٤) الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، نيدەرى بترى، ب١16

(٢٥) الدكتور مسعود الكنتايى، مدرسة قوبيا- قوبەهان، (دەولە-2009)، ص 24-25

خواندنگههئ دهنشيانكرينه، ژيډمرهكي نامازه ب دستنقيسهكي كريه كول سالا ۷۱۵مشل ل قئ خواندنگههئ هاتهنفيسين^{۳۰}. ژيډمرهكي دي هرچهنده يئ پشت گهرم بوو كو سولتان حسين ودي نهف خواندنگههه نافيكره، بهل داكوكيئ ل سهر هندئ دكهت كو جهئ نهف خواندنگههه ل سهر هاتيه نافيكرن شوونهوارين ساريهكي يه ز سهردهمهكي كهفنتر ل ههبوو نهو زي ل جهم گوري كهسهكي ب نافي (تيمام محهمد بن باقر بن يوسف). ههروهك نهف ژيډمره دبيژيت: بوونا نافييئ قئ ساري بوويه نهگري هندئ فهكولهر بيژن وي (نانكو سولتان حسين ودي) نهف خواندنگهها كهفن نووزهنكريهفه، كو نهو ب خوه دزفريتهفه سهردهمي عهباسيان^{۳۱}. دكتور مسعود كتاني دبيژيت: خواندنگهها مزگهفتهكا كهفن ل قئ جهي ههبوو، فوتابيئ خواندنين ناييني ل ههبوون، بهل نافييئ وي دگهل نافيئ مزگهفتا مهزن نه دگونجا يا ب رهخفه يان ب تهنشت مزگهفتا كهفن فه هاتيه نافيكرن كو بهري وي ب دوسهد سالان ب مزگهفتا محهمد نهلباقر دهاته نافيكرن و بهري وي زي وهك دهيته فهگيران ب مزگهفتا تيمام يوسف دهاته نافيكرن. ههمان ژيډمره دبيژيت: دبيت مير حهسنئ باديئي بابئ سولتان حسيني دهست ب بهرهرهكرنا خواندنگهها كهفن كريبيت و پلان و بنيات بو نافيكرنا خواندنگهههكا بهرهرهه دانا بيت و مير سولتان حسيني كوري وي ب داوي نيبانيت. ههمان ژيډمره پيئه دچيت و دبيژيت: ستوونين مهزن و بنيات و سهرين وان يئن پهحن يئن نافييهكي رومانيني كهفن بوون و دبيت شوونهوارين پهستگهههكا كهفن بن بهري نافيكرنا مزگهفتا كهفن زي، ژبهه شيوازي ستوونا و قهرودي وان و سهنگا وان دزفريتهفه سهردهمين بهري ئيسلامئ وهك شوونهوارين رومانيان^{۳۲}. تايبهتمهههه و شونهوارناسهك دبيژيت: نيشان و شوونهوار د قئ نافييدا ههنه كو نافيكرنا وي دزفريتهفه سهردهمين بهري پهيدا بوونا

(۳۰) بئري، بئ 161؛ حسين علي البرواري، مدرسة قريهان في ناميدي، مجلة دهوك، (العدد 10- ايار 1999)، ص 89؛ كاوه فريق احمد الشارلي، نيدفري بئري، بئ 218 و 29؛ نيساعيل بادي، سولتان حسين وقلئ، كوظارا دهوك، (هزمار 4- 1998)، بئ 47؛ الدكتور عماد عبدالسلام، نيدفري بئري، بئ 116؛ محمدمد علي قنرخاخي، نيدفري بئري، بئ 101.

(۳۱) الدكتور عماد عبدالسلام رووف، السلطان حسين ولي، (اريل- 2009)، ص 108- 109

(۳۲) الدكتور مسعود الكتاني، نيدفري بئري، بئ 32- 33

ئىسلامى و ھىز كەقتەر بەرى زايىنى^{۳۳}. ھەرچەندە ئەف دو بۇچوونە ب ھىزرا مە ھىز نەھاتىنە پىشتر استكرن و پىدقى پتر ل دووق چوونى نە، بەلى د دوا فەكولىنا زانستيا چەند شوينە وارناسەكان ل سەر شوينە وارين فى خواندنگەھى كرين گەھشتىنە وئ باوهرىي كو: دوور ناھىتە دىتن كو بنەكوكا فى خواندنگەھى بۇ سەدساليا (۱۲) بزفريتەفە، ياشتر ب بەراوردكرنا شىواز و روخسارى ئاڧاكرنى يى خواندنگەھى فەكولىن ددەت دياركرن: كو ئەف رىكخستە د بىناكاريا سەردەمى سەلجوقياندا دياردبىتن و ئەو پەرنسسىپىن ئاڧاكرنى ل سەر روخسارى خواندنگەھى ل سى خواندنگەھىن عىراقى يىن ب ئاڧودەنگ دەھىنەدبىتن: خواندنگەھا موستەنسەرىي (۱۲۲۷ز)، خواندنگەھا شەرابىي ئەوا پاشتر ب كوچكا عەباسى ھاتىەنياسىن دەوروبەرىن(۱۲۳۰ز) و خواندنگەھا مەرجان (۱۳۵۷ز) ل بەغدا، د بەردەواميا فەكولىنىدا ل دور شىوازى ئەندازيارىي ئاڧاھىي خواندنگەھى فەكولىن دگەھىتە وئ باوهرىي كو ئەف ئاڧاھىيە ب رەنگەكى بنەرەتى دگەل سەردەمى كلاسىكىي ھۆنەرىي بىناكارىي سەلجوقى دىماھيا چەرخى ۱۲ زايىنى و نىڧا نىكى ۲ چەرخى سىزدى زايىنى دەھىتەگرىدان، ل داوىي ۲ى فەكولىن ددەت دياركرن ۲ بەركو دىكىۋمەنتىن ئاڧاھى مە نابەنە سەر دىرۇكا دروستا ئاڧاھى لەوما ئەم ب دوور نابىننىن كو ئەف ئاڧاھىيە د ئاڧبەرا چەرخىن ۱۲-۱۴زايىنى ھاتبىتە ئاڧاكرن^{۳۴}. ب ھەر رەنگەكى ھەبىت ئەف خواندنگەھە ۲ سەردەمى مىرى بەھدېنان سولتان حسىن ۱۵۲۳-۱۵۷۲) فە ب فى ئاڧى ھاتىە نىاسىن و ئاڧدار بوويە و بوويە يەك ۲ خواندنگەھىن ھەرە ئاڧدارىن چەرخى خوھ و خوھدىا ئاڧاھى و پەرتووكخانەكا مەزن و ھەتا دەسپىكا سالىن شىستان ۲ سەدساليا چوويى بەردەوام بوويە د خزمەتا رەوشەنبىرى و زانىنى دا بوويە ل دەقەرى و سەراتسەرى كوردستانى.

ھەۋىە بىزىن خواندنگەھەكا ب فى رەنگى چ گومان تىدا نىنە چەندىن زۇدەران نامازە ب دەولەمەندىا پەرتووكخانا وئ خواندنگەھى كرىيە، ۱۵۷۲ د زۇدەرەگىدا ھاتى:

(۳۳) نىدارك نطرا ناركولودى دكتور حسان قاسم

(۳۴) د.م. فكارل توطاضىلك، ظەكولىنىك ل سەر خواندنگەھا قوبەھان ل نامىدىي- ئىشكا دووى، كوردىكرن كوڧان نىحسان ياسىن، كىزطارا سىلاظ- ھىمار 68، (نامىدىي- كاتورنا نىكى 2011)، بى 14-15.

عومبارمکا پهرتووکان تیدا ههجوو یا پر ژ هزار بهرگان ژ زانستین جودا جودا و دپهسنا وی دا هاتیه گوئن کو دنافدا پهرتووکین گهلهک بهاگران ههجوون، پرانیا وان زی وهققا سولتان حسین وهلی بوون، داویا ههر پهرتووکهکی ژ وانا ب موورا وی هاتیه موورکرن کو تیدا هاتیه (الواثق بالملك الناس سلطان حسین بن حسن العباسی)، ههمان ژیدمر ژ زاردهفی روزههلاتناس توما بوا فهدگوهریت؛ نهو پهرتووکخانهیه نموونا پیشفهجوونا زانستین فهلسهفی و زانستین سروشتی بوو د وی چهرخیدا. ههمان روزههلاتناس دییزیت؛ مه بهلگه ههنه ل سهر فی چهندی کو نهو پهرتووکخانهیه یا پیکهاتی بوو ژ ۲۰۰۰ دهستنیسان یین میری بههدینان حسین ل سالا ۱۵۷۶ ل خواندنگهها قوبان پاراستین^{۲۹}. پستی مرنا میر حسین وهلی زی، میرین پستی وی هاتین گرنگی ب فی خواندنگههی و پهرتووکخانا وی یا دهولههمنه دایه، ژ بهرکو نهف خواندنگههه خواندنگهها میرگهها بههدینان، ژ نالین زانستیقه ل ژیر سهرپرشتیا حکومهتا بههدینان د هاته بریفهبرن^{۳۰}. گرنگیدانا سولتان حسین و میرین پستی وی ب فی خواندنگههی ژ چهندين بهلگهنامان دیار دبیت ژ وانا دو دهستنیسان ل سالا ۱۲۰۱ امش هاتینه نفیسین، د دهستنیسا نیکیدا نهو مولکه ژ دوکان و نافاهی و چه م و بیستانان ل نامیدی و دهووبهران و دههرا وی هاتینه دیارکرن کو مولکین خواندنگهها قوبا بوون و داهاتی وی بو خواندنگههی بوو، دهستنیسا دووی نامازه ب وان خویک و باجان هاتیه گرن یین ژ دیر و کنشتین مهسیحی و جوهییان (کلیات و بیع) ل دههرا بههدینان دهاتنهوهرگرتن و و ب ههرومانا سولتان حسین وهلی دهاتنهتهرخانکرن بو خهرجی و پیدفیین خواندنگههی^{۳۱}. بهلی مخابن ب نهمانا میرگهها بههدینان ل سالا ۱۸۴۲ سهرنمشتی خواندنگهها قوبا و پهرتووکخانهیا وی بهرف خرابیی چوو و چهندين کارسات ب سهری فی پهرتووکخانهیی هاتن، نهف چهنده ژ ههرومانهکا سولتان عهبدولهچیدی نوسمانی دهیته زانین، نهف ههرومانه ل سالا ۱۲۷۱ امش (۱۸۵۴-۱۸۵۵) هاتیه نفیسین ژ فی ههرومانی دهیته زانین کو ههتا سالا ۱۸۴۷-۱۸۴۸ ی داهاتی ههرسی گوندین دههرا مزووری بیرا ژیر و قوب و بیدولی کو دبوونه ۲۲،۲۵۴ قوروش و ۱۰ پاره بو

(۲۹) الدكتور عماد عبدالسلام، نذیری بتری، ب ۱۱۵

(۳۱) حسین علی البرراری، نذیری بتری، ب ۹۰
عبدالکریم فندي، واردات مدرسة قوبا في مخطوطات نادرة، مجلة دمرك، (العدد 5- كانون الاول 1998)، ص 88

(۳۲) ههمان نذیر، ب ۹۲

خوارنا قوتابی و بیدقیاتین خواندنگه‌ها قوبان دهاتنه‌خه‌رجکرن، به‌ئ ل سالا ۱۸۴۸- ۱۸۴۹ دهولتا ئوسمانی دهمت ب سهرقی داهاتیدا گرتیه و دایه دگهل گهنجینه‌یا مووسلی و ج ژئی نه‌دایه خواندنگه‌هی نه‌فه ژئی بوویه نه‌گهرئ قالا بوونا خواندنگه‌هی ژ قوتابیان و هه‌رفینا هنده‌ک پشکین وئ. به‌ئ د هه‌رمانی‌دا بریاره‌تیه‌دان سالی ۱۱،۶۴۶ هوروشان ژ داهاتی گوندان بدهنه خواندنگه‌هی و مووچه‌یی ماموستایی خواندنگه‌هی ژ داراییا سنجه‌ها (لیوا) هه‌کاری بیته‌دان^{۳۷}. ل قیئرئ تیبینی دهیته‌کرن کو پشتی هه‌رفتنا میرگه‌ها به‌هدینان ب کیمتر ژ دهه سالان خواندنگه‌ها قوبان که‌تیه به‌ر بگروقه‌کیش و ئاریشه‌یان، به‌ئ ب رهنگه‌کی و یی دن رهنگه به‌رخوده‌دانه‌ک کریه و به‌رده‌وامی ب په‌یاما خوه دایه، به‌ئ ئاریشه‌یی وئ ب داوی نه‌هاتینه. روودانا شه‌ری جیهانیی ئیکی (۱۹۱۴-۱۹۱۸) و روودانیی پشتی وئ و گوهارتنا دهسته‌لاتداریی ل ده‌شه‌ری سه‌روبه‌ریی خواندنگه‌هی پتر به‌ره‌ف خرابیی بریه و خواندنگه‌ه که‌تیه د سه‌روبه‌ره‌ک دژواردا، پشتی له‌شکه‌ریی ئینگیزی و چه‌ته‌یین لیوی گه‌هشتینه ده‌شه‌ری، ل سالا ۱۹۱۹ گه‌له‌ک ژ ده‌ستنفیس و به‌لگه‌نامه‌ییی قی پهرتوو‌کخانه‌یی ب ده‌ستین چه‌ته‌یین له‌شکه‌ریی لیقی هاتنه سوتن، به‌ئ سه‌ره‌رای قی سه‌روبه‌ری و سه‌ره‌رای فه‌کرنا چه‌ندین خواندنگه‌هی نوو ل ده‌شه‌ری هه‌تا سالا ۱۹۶۱ ئ خواندن ل قی خواندنگه‌هی یا به‌رده‌وام بوو و پهرتوو‌کخانا وئ سه‌ره‌رای کاره‌ساتین ب سه‌ری هاتین هیژ یا ئافا بوو، ل نیقا په‌کی ژ سه‌ده‌سالی بیستی چه‌ند زانا و که‌سایه‌تیین وه‌ک شیخ غیاسه‌دینی نه‌قشه‌به‌ندی (۱۸۹۰-۱۹۴۴) و مه‌لا نه‌نومرئ مایی (۱۹۱۲-۱۹۶۲/۶/۲۲) و مه‌لا شوکریی مفتیئ نامیدی (۱۹۷۵-م‌ریه) کو دوا سه‌یدی قی خواندنگه‌هی بوو باوه‌رنامین زانستی ل قی خواندنگه‌هی وه‌رگرتینه.^{۳۸} هه‌ژیه بیژین نه‌وین مایی ژ پهرتوو‌کین وئ کو ئیزیکی ۴۰۰ پهرتوو‌کان بوون هاتنه فه‌گوه‌استن بو نه‌وه‌قافا مووسلی و باشتر ژئی پیرانیا وان که‌تنه (دار مخطوطات صدام) ل به‌غدا، کو نها ب (دار العراق للمخطوطات) دهیته نیاسین^{۳۹}. ئهم دکارین بیژین خواندنگه‌ها قوبیا دوا خواندنگه‌ها نایینی بوو ل سنوورئ ده‌شه‌را به‌هدینان، پشتی وئ ژئی ل کوژیین مزگه‌فتین

(۳۸) عبدالرئیب یوسف، کلتوری با‌ئطه‌نامی کورد، کوظارا روژنپیری نوئ، (به‌عدا- بئ 270- 271)

(۳۹) حسین علی البرواری، ئیده‌ری بقرئ، بئ 95- 96

(۴۰) محمەد علی قەرەداخی، بابە‌خدانی میرانی نامیدی به‌ روژنپیری له‌ ده‌قترئ بادیناندا، (هاتلیر- 2006)، بئ 48

هندەك گوند و باژیرین دەقەرئ بەرەدوامی ب قی رنگی خواندنی هاتیەدان و نها ژی ب رنگەکی و یی دن یان ژی ب شیوازی خواندنگەهین ئیسلامی یین رسمی ب قوناغین جودا یین خواندنی ئەق رنگە خواندنه یا بەرەدوامە ئی نها خواندن و خواندنگەهین رسمی ب بەرفرەمی جەئ وان گریته و دیرۆکا وانا چەند سەدسالیان قەکیشای ب داوی نییایە.

ليستي سرچاره كان

- د. درويش يوسف حسن هروري، بلاد هكاري 945-1336، (اريل-2005)،
عزيز ياور، التعليم و فصول من تاريخ مدارس خانقين 1887-2007م، (السليمانية-2009)،
الدكتور جمال اسد مزعل نظام التعليم في العراق، (الموصل-1989)،
حاتمة كريم هورامي، ميذوي ثروردة و فير كردن لة حوجرة كاني كوردستاندا،
(هولير-2008)،
الدكتور داود الجلي الموصل/ مخطوطات الموصل، (بغداد-1927)،
حاتمة كريم هورامي، ميذوي ثروردة و خويندن لة حوجرة كاني كوردستاندا، (هولير-2008)،
سعيد دبرقشي، كتلهين ناظا، (هولير-2005)
انس محمد شريف الدوسكي، اتباع شيخ عدي بن مسافر الهكاري....، (دهوك-2006)،
انور المايي، الاكراد في بهنينان، الطبعة الثانية، (دهوك-1999)،
الامير شرفخان البديسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الرزديباني، الطبعة الثانية، (اريل-2001)،
مسعود سعيد ياسين، رحلة الفقهاء، مجلة ظهين، العدد 19، (دهوك-ربيع 2000)، ص
205
تحسين نيراهيم نوسكي، فقي و مةلا و مةدرسة، (دهوك-2012)،
لدكتور، عماد عبدالسلام رزوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، (اريل-2008)،
محمة علي قترداخي، بوذاندنموى ميذوي زاناياني كورد لة ريطي
دهستخاكانياتموة، (بغداد-1998)،
الدكتور مسعود مصطفى الكتاني، المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في اماره
بادينان- العمادية، (دهوك-)،
كاوة فريق احمد شاولي، اماره بادينان 1700-1842، (دهوك-1999)،
الدكتور داود ضلبي الموصل، مخطوطات الموصل، (بغداد 1927)،
الدكتور مسعود الكتاني، مدرسة قويا- قويهان، (دهوك-2009)،
حسين علي البرواري، مدرسة قوبهان في نامدي، مجلة دهوك، (العدد 10- ايار 1999)،

نيسماعيل بادي، سولتان حسين وقلی، كوظارا دهوك، (هذمار 4- 1998)،

الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين ولى، (اربييل- 2009)،

دينارئك دطتل ناركولوذى دكتور حستين قاسم

دم. فكارل نوظاضيك، ظلكوليناك ل ستر خواندنطها قوبه مان ل ناميديى- تشكا دووى،
كورديكرن كوظان نوحسان ياسين، كوظارا سيلاظ- هذمار 68، (ناميديى- كانونا نيكي
(2011)،

عبدالكريم فندي، واردات مدرسة قوبا في مخطوطات نادرة، مجلة دهوك، (العدد 5- كانون
الاول 1998)،

عقيدولر عقيب يوسف، كملثورى بئلطنامايى كورد، كوظارا رۇشنيبرى نوى، (بەغدا-)

محمەتد عقى قەرەداخى، بايەخدانى ميرانى ناميديى بە رۇشنيبرى لە دەظىرى باديناندا،
(هتولير- 2006)،

HAKKARİ BÖLGESİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE MEDRESELER

Musediq TOVİ¹
Reşit YILDIZ*

Önsöz

Konuya geçmeden önce iki önemli noktaya kısaca değinmek istiyorum. Bunlar da;

-Hakkari bölgesinden kastım Kürdistan'ın Behdinan (Şu an Duhok ili sınırları içinde yer almaktadır) ve Hakkari il sınırlarını kapsayan bölgedir. Değişik tarihi dönemlerde bu bölgenin sınırları değişime uğramıştır. Fakat mütehassıs tarihçilerin vüzuha kavuşturduğu gibi Hakkari Bölgesinin eski dönemlerdeki en geniş sınırları şu şekilde belirtilmiştir: doğuda İran Azerbaycan'ı ve kuzeyde Van vilayeti; batıda Cizre (Botan) ve güneyde ise Musul şehri. Bu sınırlar özellikle İslami dönemde bazen genişlemiş bazen de daralmıştır.²

Öğretim ve medreselerle ilişkili olarak kastımız ise İslam tarihi boyunca 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İslam dünyasında resmi okulların ortaya çıkışına kadar yaygın olan eğitim ve öğretim usulüdür. Bu eğitim kurumları uzun tarihleri boyunca Kürtlerin Kurmanci lehçesini konuşan bölgelerde 'medrese' olarak tanınmış buna mukabil "mektep" terimi modern okullar için kullanılmıştır.

-Zamanın dar olması sebebiyle bu medreselerin eğitim usulü ve eğitim programları üzerinde fazla duramadık.

Medreselerin Açılması ve Eğitim Hayatının Başlaması

Şimdi bu bölgedeki eğitim ve medreseler konusu ile başlamak istiyoruz ve ilk olarak şunları söylemek gerekir: her nerede olursa olsun eğitim ve öğretimin başlaması zaman ve topluma bağlı olarak oldukça sade ve doğal bir biçimde başlamıştır. Bu başlangıç öncelikle

¹ Araştırmacı- Yazar, Duhok.

* Ceviri, Hakkari Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi

² د. درویش یوسف حسن هروری، بلاد حکاری 945-1336، (ارییل-2005)، ص 19

toplum içinde dini mabetlerde doğmuş olup din bu yerlerin oluşturulmasının başlıca muharrik gücü olmuştur. Toplumların çoğu dini mabetleri bir eğitim- öğretim yuvası olarak görmüşlerdir. Ancak toplumların nüfus bakımından artması sonucunda ilk dini mabetler eğitim için yetersiz kalmıştır ve bu mabetlere odalar eklenmeye başlanmıştır. Ve böylece okul kavramı ortaya çıkmıştır. Bu eğitim kurumlarında dönemin bilimsel ders içerikleri verilmekteydi.³ Bu gelişmeler insanların tecrübelerinden doğan bilgilerin toplanması, insanlar arasında paylaşılması ve diğer nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Bu da insanların doğayı, toplumu ve özelde insanı anlamasının önünü açmıştır. Doğa tahminlerindeki çelişkiler ve çivi yazısını anlamaktaki zorluk bu sayede görülmüştür.

Mezopotamya'daki dini mabetler insanlık tarihinin ilk eğitim okulları olmuştur. Tarihte ilk olarak Sümerler döneminde eğitim için okullar açılmıştır ve 'ay- dba' yani 'tahta evi' olarak adlandırılmışlardır. O dönemin öğrencileri de 'dumu ay-dba' yani "tahta evin evlatları" olarak adlandırılmışlardır.⁴ Burada şunu söyleme gereği duyuyorum; eğitim kurumlarına bu adı vermiş olmalarının nedeni yazının tahtaya yazılmış olması ya da öğrencilerin tahta sıralara oturuyor olmasından geliyor olabilir.

Bununla beraber İslam dini ortaya çıkmadan önce Kürdistan Bölgesinde Zerdüştlük ve Hristiyanlık dinlerinin dini mabetleri de dini eğitim vermek amacıyla kullanılmıştır. Dini fikir ve inanışların toplumlar arasında yayılmasına örnek verecek olursak Sasani Devleti Zerdüştlükte bulunan şu üç temel görüş üzerine kurulmuştur: saf düşünce, doğru söz ve iyi iş (MÖ: 226-MS:637) Sasani Devleti, devlet işlerinin düzgün ve yolunda işlemesi için her yerleşim yerinde bir dini mabet kurarak (yezdan- axuremezda dini mabeti) Zerdüştlük dininin öğretilerini öğretmiştir. Bu yüzden Sasani Devleti de kendinden önceki devletler (Sümerler, Akadlar, Babiller ve Asurlar.) gibi dini mabetleri tanrıya tapınma, eğitim kurumu ve devlet işlerinin yürütülmesinde kullanmışlardır.⁵

³ عزیز باور، التعليم و فصول من تاريخ مدارس خالقين 1887-2007م، (السليمانية، 2009)، ص 16

⁴ الدكتور جمال اسد مزعل نظام التعليم في العراق، (الموصل- 1989)، ص 16

⁵ حمة كتریم هاتورامی، میژووی ئاتروقرده و فیزکردن لة حوجرتكانی كوردستاندا، (ههولیر- 2008)، بئ 55-54

İslami dönem

6. yy'da İslam dininin ortaya çıkması ve yayılması ile beraber eğitim-öğretim ve bilimsel bilginin öğretilmesi daha da önemli bir hal almıştır. Nitekim İslam dininin kutsal kitabı 'Kuran-ı Kerim' de öğrenmenin üzerinde durulması ve Peygamber efendimizin (S.A.V) öğrenme üzerindeki nasihatleri din adamları, halk ve devlet yöneticilerinin bilim ve bilgiye daha çok önem vermesini sağlamıştır. Bundan dolayı müslüman ülkelerinde dini eğitim kurumları hızla artmıştır. Önceleri eğitim için camiler kullanılıyordu. Örneğin, hicri birinci yüzyılın sonunda Kufe ve Basra camileri o dönemde önemli bilim merkezleriydi.⁶

Abbasi Devleti kurulup Bağdat başkent olduktan sonra ilim en üst dereceye ulaşmıştır. Ve Bağdat adeta bir ilim ve irfan merkezi haline gelmiştir. Abbasiler, yeni bir devlet kurduktan sonra bilim, bilgi ve bunların ilerletilmesine oldukça önem vermişlerdir ki bu yolda güzel adımlar atmışlardır. Nitekim, ilim adamlarına önem vermişlerdir, Medine ve diğer bölgelerdeki ilim adamlarını Bağdat'a getirerek onlara her türlü imkanı sağlamışlardır. Örneğin hicri 160 yılında Abbasi halifesi bilim insanlarına maaş bağlamıştı ve Medine ile diğer yerlerden Bağdat'a getirdiği bazı ilim adamlarına kendi sarayına yakın ve en güzel yerleri vermiştir. Bununla beraber onlara Kuran'ın öğretilmesi, şeriat kurallarının öğretilmesi ve sünnetin öğretilmesi gibi önemli görevler vermiştir. Bu sebeptendir ki Bağdat ve çevresindeki müslüman yerleşim yerlerinde farklı eğitim kurumları oluşmuştur. Hicri 459 yılına kadar eğitim-öğretim alanında başta gelen tek yer camilerdi.⁷ Bu yüzyılda camilerden bağımsız olarak eğitim veren 'ilk' okul Bağdat'da açıldı. Bu okul Selçuklular döneminde Alparslan'ın ve Melikşah'ın vezirliğini yapmış olan Nizamülmülk tarafından kurulmuş Nizamiye Medresesi'dir. Medresenin yapımına hicri 457 yılında başlanmış ve hicri 459 yılında medrese tamamlanmıştır. Bununla beraber Nizamülmülk hicri 485 yılında Nizamiye adında Musul'da da bir medrese açmıştır, devamında bir çok farklı yerde ve Cizre'de de bu medreseden

⁶ عزیز یاور، ذیدخری بقری، ہٹ 19

⁷ الدكتور جمال اسعد مزعل، ذیدخری بقری، ہٹ 17

açmıştır. Bunu gören diğer toplumlar da buna benzer medreseler açmaya başlamışlardır.⁸

Böylece, cami dışında eğitim veren bağımsız eğitim kurumları ortaya çıkmıştır. Medreselerin eğitim programları ve tarzları camilerde verilenlerden farklıydı. Bu durum eğitimde 'el- kuttab- ketatib' adında yeni bir eğitim tarzının ortaya çıkmasını sağlamıştır ki Kürdistan'ın bazı bölgelerinde buna 'hücre' deniliyordu. Aslında hücre denilen bu tarz medreselerin kurulmasından çok önceleri oluşturulmuştu ve tamamen islami ülkelerde yaygındı. Hücre tarzı eğitim günümüzde de bazı islami ülkelerde devam etmektedir. Hücreler, öğrencilerin dini öğretileri ve diğer bazı konuları öğrendiği bir sınıf olarak kullanılıyordu.⁹ Hücreler, çocukların eğitimleri için bağımsız bir oda olabilmekle beraber bazen camilere veya imam evlerine bitişik bir oda olarak da yapılabiliyordu. Hücrelerin bu şekilde camilerden ayrı bir yer olarak yapılmasındaki neden burada halktan ayrı sadece eğitim verme amacının olmasıydı ki halk camilerin okul olarak kullanılmasını hoş görmüyordu. Çünkü eğitim gören çocuklar özellikle temizlik konusunda camiye yeterli hassasiyeti göstermiyorlardı. Bu hücreler özel yerlerdi. Devlet, bu hücrelerin kurulmasında ne rol oynamıştır ne de kurulmalarında herhangi bir sakınca görmüştür. Belki de hücrelerin kurulmasında halkın desteği olmuştur. Bu destek de öğretmene verilen maaş ya da başka şekillerde olmuş olabilir.¹⁰ İslam ülkelerinde çoğunlukla üç farklı yer diyebileceğimiz alanda eğitim verilmiştir. Örneğin, emir ve halifeler çocuklarının eğitimi için özel öğretmen tutuyorlardı ve camilerde eğitim alma yaşına gelene kadar yani belli bir seviyeyi aşana kadar ki -buna; zirkuriyê (el- saba الصبا) deniliyordu- eğitim görüyorlardı.¹¹ Bunun dışında Kürtçe'de 'berok' ve 'kuji' anlamına gelen (el- ribat الرباط) ve (el-zawiye الزاوية) gibi yerlerde de eğitim veriliyordu. Aynı dönemde takiyelerde tarikat şeyhleri tarafından da tarikat mensuplarına eğitim veriliyordu. Tarikatlar özel yerlerdi ve bu yerlerde müridlere şeyhlik ve tasavvufuk üzerine eğitim veriliyordu. Bazı alimler buraları ders

⁸ الدكتور داود الجبلي الموصلی/ مخطوطات الموصل، (بغداد- 1927)، ص 6

⁹ الدكتور جمال اسعد مزعل، ذیذکرئ بقری، بٹ 18

¹⁰ د. درویش یوسف حسن هروري، ذیذکرئ بقری، بٹ 230

¹¹ الدكتور جمال اسعد مزعل، ذیذکرئ بقری، بٹ 18

verme yeri olarak kullanmakla beraber imam ve alim yetiştirme ile icazetlerini verme yeri olarak da kullanmışlardır.¹²

Kürdistan'da eğitim kurumları ve medresler

Kürdistan Bölgesinde de diğer İslami ülkeler gibi eğitim bu şekilde veriliyordu. Bu eğitim biçimleri Kürdistan'da farklı farklı dönemlerde yer bulmuştur. Kürdistan'da camiler ne zamandan beri eğitim yerleri olarak kullanılmıştır sorusuna cevap vermeden önce Kürtlerin İslamiyeti kabul etmelerinin savaşlar ve bu savaşlardan sonra bilinçli olarak orada iskan edilen müslüman misyonerler aracılığıyla olduğunu belirtelim. Yani camiler kurulmadan önce Kürdistan'ın bazı yerlerinde İslam dininin öğretilmesine yönelik eğitimler verilmiştir. Kürdistan'da camilere ihtiyaç duyulması ile beraber bir çok yerde cami inşa edilmiştir. Eski kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Kürdistan'da inşa edilen ilk cami hicri 6. yüzyılda Atabek Eba Mensur Serfeteğin Bey tarafından Ukayli Cami'dir. Bilgiyi aldığımız kaynaktan şöyle yazmaktadır: Ukayli'nin torunu ve Nasir'in oğlu olan Hıdır, (487h/ 1085m) yılında Bağdat'ta şafii alimlerden eğitim alarak Erbil'e dönmüş. O dönemin Erbil beyi ona dedesinin adında bir cami yaptırarak halkına dini öğretmesi ve çocukları eğitmesini istemiştir. Ondan sonra da Sultan Muzaffer Gökboro (563-630h) Bağdat'taki camilerden etkilenerek Erbil'de bir cami inşa ettirmiştir.¹³

Bu bilgiler ışığında, Kürdistan Bölgesinde eğitim-öğretim için talebelerin ders alabileceği ilk caminin 5. yy'ın sonunda (hicri 6. yy'ın başı/ milady 11. yy. sonunda) Erbil'de kurulduğunu söyleyebiliriz. Bu sürecin devamında Kürdistan'da eğitim süreci yaygın olarak devam etmiştir.

Buna bağlı olarak Hakkari Bölgesinin Eğitim yerleri ve anlayışları bakımından Kürdistan'ın diğer bölgelerden farklı bazı özellikler taşıdığını görüyoruz. Eski kaynaklarda da yazıldığı gibi Behdinan adıyla bilinen bölge Hakkari Bölgesinin sınırları içerisinde kalıyordu. Hakkari beyleri de eğitim ve öğretime önem vermişlerdir.

12. درويش يوسف حسن هروري، نيدەرى بئرى، بئ 233

13. حاسة كترىم همورامى، مینووى ئارووردە و خویندن لة حەجرەتكانى كوردستاندا، (هاترلیر - 2008)، بئ 278

Hakkari Bölgesi de diğer İslam Bölgeleri gibi farklı yollarla eğitim faaliyetlerinde bulunmuş ve bu bölgede çok sayıda önemli alimler ve ilim insanı yetişmiştir. Bu ilim adamlarının önemi sadece Kuran ve peygamberin sünnetleri gibi bilgilerinden gelmiyordu, bunun yanında dilbilgisi, edebiyat ve dil gibi beşeri bilimlerde de yatişmiş önemli ilim adamı vardı.¹⁴ Bilgi aldığımız kaynaklardan Hakkari Bölgesinde eğitim görmüş veya eğitim vermiş bazı ilim adamı ile birlikte bazı medreselerin isimleri verilmiştir. Bunlardan, Ebu'l - Abbas (İsa Temuzi'nin oğlu Ahmet) hicri 6. yy'ın başlarında Hakkari'de öğretmenlik yapmıştır. Yine 'Eynsıfne (Şêxan)'da çocukların eğitimi için bir medresenin açılmış olduğu ve bu medresenin öğretmenin Şeyh Merzke olarak tanınan Zeyd adında biri olduğu belirtiliyor. Bu bölgedeki camilerden Amediye cami, Melasaya (Malta) ve Heseniye (Zaho) camileri eğitim konuları açısından genel olarak Kur'an, peygamberin sünnetlerini gibi dini bilgileri verme işlevi görmüşlerdir.¹⁵

Hicri 5. yy'ın başından itibaren Hakkari Bölgesinde birbirinden farklı eğitim kurumları açılmaya başlamıştır. Camilerden bağımsız eğitim veren bu kurumlara 'Medrese' denilmiştir. Fakat bu medreselerden çok azı donanımlı bir okul görevi görmüştür. Bunlardan bir tanesi Baezra bölgesinde kurulmuş olan El- Seyuri medresesidir ki bu medresede ünlü edib ve şair Eliyê Wezni (ö: 463h/1070m) okumuştur. Bununla beraber İslam tarihçilerinin aktardıklarında Mubarezzeddin Kekê Hamidi'nin döneminde El-Hemewî û ibn'ul- Fewfi'ye, Akre'de görkemli bir medrese ve vakıf tahsis edildiğini anlıyoruz. Aynı zamanda hicri 6/ miladi 12. yy'da Gwize (Guzê)'de Ebu Muhammed Abdullah'ın torunu ve Muhammed'in oğlu El- Cuzi tarafından Hakkari bölgesinde bir medrese kurmuştur. Yine (729h/ 1328m) tarihinde Mir Abbasi Zahide Amediye'de Zahidiye medresesi kurulmuştur.¹⁶ Bunların dışında Şeyh Ebu Salih tarafından Hakkari'de bir medrese açılmış ve hieri 669 yılında orada yazılmış bir elyazması günümüze kadar gelmiştir.¹⁷

¹⁴ د. درویش یوسف حسن، ذیذری بئری، بی 228-229

¹⁵ هه‌مان ذیذەر، بی 231-232

¹⁶ هه‌مان ذیذەر، بی 231-232

¹⁷ سه‌عید ذی‌هشی، کتله‌ین ناظا، (هه‌رتلیر- 2005) بی 185

Şeyh'ül- İslam olarak da tanınan Yusuf Hekari'nin oğlu Şeyh'ul- İslam (409- 486 h/ 1019- 1098m) tarafından Hakkari'ye bağlı Dêrêşê köyünde bir medrese kurulmuştur. Bu medrese hem fakirlerin barındığı bir yer hem de onun talebelerinin ve müridlerinin eğitim gördüğü bir vakıf niteliğindedir. Kaynaktan edindiğimiz bilgiye göre bu medresede beş yüzden fazla talebe oradaki imam ve müridlerden dini ders almakta idi.¹⁸

Eğitim veren yerler içerisinde tekke ve zaviyeler de yerini almıştır. Şeyh Adi Hekari (467- 555h) zaviyesi Laleş vadisinde kurulmuş olup birçok farklı bölgeden Hakkari'ye gelen insanlar için eğitim-öğretime tahsis edilmişti ki çoğu Şeyh Adi'nin vaazlarını dinlemek için gelip orada eğitim alıyorlardı.¹⁹

Bu gelişmelerden anlıyoruz ki Hakkari Bölgesinde hicri 5. yy'ın başından itibaren eğitim kurumları açılmış ve bu kurumlar modern eğitim kurumları açılana kadar hatta yakın zamana kadar önemli bir işlev görmüşlerdir. Nitekim, Şerefhan Bitlisi, Amediye hükümdarlarından şöyle bahsediyor: 'Bu bölgenin hükümdarları cami ve medreseler inşa etmişler, azimli ve yetenekli kişiler burada dini bilgiler ve ilim öğrenip öğrendiklerini halka öğretmişlerdir.'²⁰

Ve bu medrese ve camiler halkın eğitim-öğretiminde başlıca bir rol üstlenmişlerdir ki bu kurumlar eğitimde önemli güce sahiptiler. Nitekim bu kurumlar köyden, şehirden ve farklı bölgelerden insanları sırf eğitim merakını giderme amacıyla bir araya getiriyordu. O dönemleri görmüş ve babası, dedesi de talebelik ve imamlik yapmış olan ancak 2013'te vefat etmiş biri söylüyordu: Bir zamanlar bir talebe, önce Cizre'de Melayê Ciziri'nin medresesine uğradı sonra Melayê Çelê'in yanında kendini bulurdu. Bir süre sonra kendini Bamerne Seyda Fakihlerinin divanında bulurdu. Oradan da Spindare Medresesine doğru yola çıkardı ve Etruş medresesine gelirdi. Bir süre sonra da ilim öğrenmek için başka başka medreselere uğrayarak Bahdınan bölgesini geçerek Musul ya da Erbil ve Koye gelerek ancak

¹⁸ هتمان نیدەر، بئ 182

¹⁹ انس محمد شريف النوسكي، اتباع شيخ عدى بن مسافر الهكاري...، (دهوك- 2006)، ص 30 و 59- 64

؛ انور الماي، الاكراد في بهدينان، الطبعة الثانية، (دهوك- 1999)، ص 86- 89.

²⁰ الامير شرفخان البدليسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الروذياني، الطبعة الثانية، (اربيل- 2001)، ص 20

254

imamlık icazetnamesini alırdı.²¹ Şimdi de bu bölgeye gelip talabelik yapan talebelerin eğitim gördükleri imam ve hocalardan elyazmaları alıp kendileriyle götürdüklerini söyleyebiliriz ki bu yolla bölgeler arasında ilmi alışveriş olmuştur. Bu bilgi alışverişi daha çok Hakkari Bölgesi ve Bahdinan bölgesi arasında olmuştur. Hakkari medreselerinde yazılmış olup talebelerle Bahdinan Bölgesine gelmiş bazı elyazması belgeler şu an Bağdat'ta bulunmaktadır.²²

Kürdistan'da ve Hakkari Bölgesinde eğitim veren iki çeşit cami medrese bulunmaktaydı. Bunlar cami medreseleri ve hücre olarak bilinen tekke medreseleri olarak anılıyordu ve Kürdistan'da her köy ile mahallede en az bir tane cami vardı ki bu camilerin hepsinde ya eğitim veriliyordu ya da yanında eğitim için ayrılmış yerler yapılmıştı. Kaynaktan edinilen bilgiye göre: 'Bir köy yoktu ki beş evden oluşup içinde bir cami veya eğitim odası olmasın.'²³

Böylelikle her köyde ve her şehrin her mahallesinde bir eğitim yeri bulunuyordu. Bu yerlerde eğitim görmek için hiçbir şart yoktu ve hepsi belli bir derecede eğitim veriyordu. Çocuklar bu yerlerde temel eğitim biçiminde genellikle Kur'an'ı okumayı az da olsa Arapça yazmayı öğreniyorlardı. Bazı talebeler de daha üst dereceleri bitirerek ünlü birer alim oluyorlardı ki bu da farklı bölgelerdeki insanların bu medreseleri tercih etmesinde ve o medrese alimlerinin ilmi öğretilerinin çevirilerini yapmalarında etkili oluyordu. Aynı dönemde Hakkari Bölgesinde camilerden bağımsız eğitim veren medreseler de vardı. Örneğin Amediye'de Amediye deresi kenarına kurulmuş olan Quba medresesi ve Amediye içerisinde hicri 877 tarihinde kurulmuş olan Mardin Medresesi, hicri 973'te Hakkari'de kurulmuş olan Zeyneliye Medresesi, hicri 1117'te Hakkari'de kurulmuş olan Meydan Medresesi, Cizre'de Kırmızı Medrese, Cizre'de Mir Evdal ve Süleyman Bey Medreseleri, Diyarbakır'da Cemil Paşa medresesi, Bitlis'te Bitlis Medresesi vb.²⁴

²¹ مسعود سعيد ياسين، رحلة الفقهاء، مجلة طائنين، العدد 19، (دهوك- ربيع 2000)، ص 205

²² تاحسين نبيراهيم دوسكى، فقهى و مةلا و مدرسة، (دهوك-2012)، 140-142

²³ لدكتور، عصاد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، (اربيل-2008)، ص 12

²⁴ محمدمد عاتلى قترقناخى، بووئانددنئوى مئووى زانئانى كورد لة رةطقة دشتختانكائئانئوة، (بةءدا- 1998)، بئ 88-107 ؛ نئدئرئن نامانئئكرى

Kürdistan'daki eğitim kurumları ve medreselerin tarihinden kısaca bahsettikten sonra Hakkari Bölgesindeki bazı medreseleri de kısaca tanıtalım:

Zahidiye Medresesi (Sidi Han Medresesi):

Medrese ile ilgili bilgi vermeden önce Amediye'nin yaklaşık 600 yıl Behdinan Mirliğinin başkenti olduğunu ve bu bölgenin o zamanlar Hakkari Bölgesi içinde yer aldığını belirtelim. Hakkari Bölgesinde Zahidiye gibi Quba, İmam Kasım, Meydan, Zêbaryan ve daha başka medreseler de vardı. Zahidiye medresesinin konumu: Bu medrese Amediye Kalesinin kuzeyinde 45*30 genişliğinde (Hacı Mehmûd Axayê Kitanî)²⁵ kasrının yanında kurulmuştur. Bazı kaynaklarda bu medrese "El Atikiye" olarak da geçer. Bazı araştırmacılar da bu medresenin adının "Medrese el-Zahidiye" olduğunu ve Abbasi Mirzadelerinden Zahide (729h/1328m) tarafından kurulduğunu ve medresenin bir kitap hazinesi ile doldurulduğunu anlatmaktadır. Yaklaşık 300 yıl ilim faaliyetlerinde bulunan medrese 1615 yılında Behdinan Mirliği Miri, Sidi Han (1584- 1619m) tarafından restore edilir. Bu yüzden o tarihten beri "Sidi Han Medresesi" olarak bilinir. Daha sonra da Mir İsmail Paşa döneminde taşlar ve kireç ile tekrar restore edildiğinden "El-Medrese El-Cedide" olarak adlandırılmıştır. 19. yy'ın birinci yarısından itibaren medreseye hocalık yapmış en ünlü hoca olan Mela Yahya Muziri (hicri 1260 yılında vefat etmiştir.) medresesi olarak adlandırılmıştır.²⁶ Medreseye Kürdistan'ın bir çok yerinden öğrenciler gelerek Mela Yahya Muziri'nin yanında ders alarak icazetnamelerini almışlardır. Bu medrese Amediye'nin en kuzeyine düşer. "Mahtutat'ul- Musul" isimli kitapta bu medresenin kütüphanesinde yaklaşık bin kitap olduğu belirtilir. 1919 olaylarında Tiyariler tarafından tahrip edilen medreseden sadece 35 kitap kalır ve medrese vakıf malı olduğu için kitaplar Mela Yahya Muziri'nin ailesine verilir.²⁷ Edindiğimiz bilgilere göre 20. yy'ın başlarına kadar medresede eğitim devam etmiş olup medreseye öncülük eden alimlerden en bilgili ve ünlü isim

²⁵ الدكتور مسعود مصطفى الكتاني، المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في اماره بادينان- المصاحبة، (دهوك)، ص 36.

²⁶ د. دةرويش يوسف هروري، نيدئرئ بئرئ، بث 321 ؛ الدكتور عماد عبدالسلام، نيدئرئ بئرئ، بث 115.

²⁷ كاوة فريق احمد شاولي، اماره بادينان 1700- 1842، (دهوك- 1999)، بث 219 ؛ الدكتور داود ضلبي الموصلي، مخطوطات الموصل، (بغداد 1927)، ص 251.

Amediyeli Mahmud Efendi (1903'te vefat etmiştir)'dir. Bu alim ölene kadar medreseyi bir eğitim kurumu olarak korumuş ve nice öğrenciler yetiştirmiştir. Bununla beraber medresenin son dönemlerinde Mela Yahya Muziri'nin torunu Mela Selim de medreseye hocalık yapmıştır. Söylenenlere göre bugünkü Sülav Kız okulu Zahidiye medresesinin yerine inşa edilmiştir.²⁸

Kuba- Kubehan (Qubehan) Medresesi:

Bu medrese Behdinan bölgesinin en güzel yerlerinden Amediye nehrinin kıyısında kurulmuştur. Aynı zamanda bu medrese Behdinan Bölgesinin en eski ve en ünlü medresesidir. Medresenin eski el yazmalarından edindiğimiz bilgilere göre bu medreseye bazı dönemlerde 'Geliyê Şeqlefâtê' de denilmiştir. Şimdilerde de Amediye'de 'Geliyê Sûlavê (Tembavê) Şeqlefâtê' adında bir kanal vardır.²⁹ Medresenin kuruluş tarihi hakkında birçok iddia vardır. Bazıları, hicri 4. yy'da kurulduğunu iddia eder. Bazıları hicri 9. yy'dan önce kurulduğunu söyler. Bazıları, Behdinan Mirliğinin kuruluş döneminde kurulduğunu söyler ve Mirliğin kuruluşunu 13. yy'a dayandırır. Bazıları da medresenin kuruluşunu mirlik dönemine dayandırarak medresenin, Mir Sultan Huseyn Veli (1533-1573) döneminde kurulduğunu söyler. Mir Sultan Huseyn Veli, bilgili bir adam olup şeriata, alimlere ve bilime önem veren bir şahsiyetti. Medreseye de oğlu Qubat'ın ismini verdiği söylenir. Hicri 10. yy'ın yarısından ve 8. yy'dan kalan kaynaklar medresenin kuruluş tarihini açıkça belirtir. Medresenin kendisinde yazılmış olan el yazmasının hicri 715 yılına aittir.³⁰ Kaynakta, medresenin Sultan Huseyn Veli tarafından kurulduğu açıkça belirtilir. Yine kaynakta, medresenin daha eski dönemlere ait resmi bir yapının yerine inşa edilmiş olduğu da belirtilir. Kaynakta "bazı araştırmacılar eski yapı Sultan Huseyn Veli tarafından yenilenerek yerine medrese inşa edilmiştir, yani medresenin kuruluşu bu eski yapının varlığına bağlanır" yazmaktadır. Ve bu da

²⁸ الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، نيدقري بقرى، بث 116

²⁹ الدكتور مسعود الكتاني، مدرسة قوبا- قوبهان، (دهوك- 2009)، ص 24- 25

³⁰ انور المايي، نيدقري بقرى، بث 161 ؛ حسين علي البرواري، مدرسة قوبهان في ناميدي، مجلة دهوك، (العدد 10- ايار 1999)، ص 89 ؛ كاوة فريق احمد الشاولي، نيدقري بقرى، بث 218 و 29 ؛ نيسماعيل يادي، سولتان حسين وئلي، كوظارا دهوك، (هنمار 4- 1998)، بث 47؛ الدكتور عماد عبدالسلام، نيدقري بقرى، بث 116 ؛ محممد عئلي قتر داخي، نيدقري بقرى، بث 101.

Abbasiler dönemine kadar gider.³¹ Dr. Mesut Kitani'ye göre: medresenin yerinde eski bir cami vardı. Caminin dini ders gören öğrencileri vardı. Medrese bu eski caminin yanına kurulmuştur ki bu cami 200 yıllık geçmişe sahip olan 'Muhammed el- Bakir' camisidir. Bu cami önceleri 'İmam Yusuf Camisi' olarak da adlandırılıyormuş. Yine aynı kaynakta: Sultan Huseyn Veli'nin babası Mir Hasan Bahdini döneminde medrese büyüme ve genişletme çalışmalarına başlanmış ancak medrese Sultan Huseyn Veli döneminde tamamlanmıştır. Medresenin büyük sütunları, temeli ve çatısı eski roma dönemine ait izler taşımaktadır ki medresenin eski bir tapınak veya kilisenin taşlarıyla camiye çevrilmiş bir yapının üzerine kurulmuş olabileceğini söyler. Bu bilgiye göre medresenin sütunları, kolonları ve ön yüzündeki işlemeli taşlar bizi İslamiyetten önceki dönem olan Roma dönemi kalıntılarına götürür.³² Önemli bir arkeolog şöyle diyor: 'Bu medresenin altında bulunan kalıntılar bundan önceki yapının islamiyetten çok önceki dönemlere ait olup milattan önceki döneme dayanır.'³³ Bize göre bu iddialar yetersiz kalmakta ve medresenin tarihi üzerinde daha çok araştırmaya gerek vardır. Sonuç olarak bazı arkeolog ve araştırmacılar medresenin kalıntıları üzerine şu kaniya varmışlardır: 'Medresenin kuruluşu 12. yy'dan daha eski olmadığını söyleyerek bu iddialarına dayanak olarak da; medresenin yapım tekniği ve yapımında kullanılan malzemelerin Selçuklular dönemine ait özellikler taşıdığını belirterek Irak'ta bu özelliklerle yapılmış olan üç tane ünlü medresenin olduğunu belirtirler. Bu medreselerin; Mustansiriye Medresesi (1227m), Şerabiye Medresesi (1230m) – Bu medrese Abbasi Dergahı olarak da adlandırılmıştır- ve Bağdat'taki Mercan medresesi (1357m) olduklarını belirtirler. Araştırmanın sonunda ise bir mühendis, medresenin yapısal özellikler bakımından Selçuklu Klasik Dönemi özelliklerini taşıdığını, bu dönemin de 12. yy'ın sonu 13. yy'ın başı olduğunu belirtilir. Araştırmanın sonucu olarak da yapısal özellikler incelendiğinde medresenin 12. yy ile 14. yy arasında inşa edilmiş olabileceği ve bu tarihlerden daha eski bir tarihe götüremeyeceği belirtilir.³⁴ Bütün bu

³¹ الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين ولي، (اربييل- 2009)، ص 108-109

³² الدكتور مسعود الكتاني، ذبذذرى بقرى، بث 32- 33

³³ ديدار ك دطل ناركولوى دكتور حاسن قاسم

³⁴ د.م. فكارل نوظاضيك، ظلكولنك ل ستر خواننطها قوبهان ل ناميدى- نساك دووى، كوردكرن كوظان نوحسان ياسين، كوظارا ميلاط- هنامار 68، (ناميدى- كانونا نيكى 2011)، بث 14- 15.

bilgilerden de anlaşılacağı gibi bu medrese Behdinan Miri Sultan Huseyn Veli (1533- 1573) döneminde tanınmıştır .Büyük bir bina ve kütüphaneye sahip olan bu medrese kuruluşundan geçmiş yüzyıla kadar bir çok aydın, alim ve bilim insanı yetiştirerek özelde kendi bölgesine genelde ise Kürdistan Bölgesine ışık tutmuştur.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere dayanarak bu medresenin değerli bir kütüphanesinin olduğuna herhangi bir şüphe olmadığını söyleyebiliriz. Kaynaklardan birinde, medresenin farklı bilimlerle ilgili binlerce sayfadan oluşan eşsiz kitaplardan oluşan bir ambarının olduğu ve bu kitapların çoğunun Sultan Huseyin Veli'ye ait olduğu belirtilir. Yine bu kitapların hepsinin sonunda Sultan Huseyin Veli'nin mührünün basılı olduğu belirtilir. (el- wesaîq bî'l- melîk'în- nas Sultan Huseyn b. Hesen el- Ebbasî-الرواق بالملك الناس سلطان حسين بن حسن العباسي-Doğu bilimcisi Toma Biwa şöyle diyor: 'Bu kütüphane tabiat bilimleri ve felsefi bilimlerin gelişmesi için örnek bir kütüphanedir.' diyor ve devam ediyor: 'Elimizdeki belgelerden edindiğimiz bilgiye göre 1576 yılında Behdinan Miri Huseyin bu kütüphanede 2000 kadar elyazmasını korumuştur.³⁵ Sultan Huseyn Veli'nin ölümünden sonra gelen mirler de bu zengin içerikli kütüphane ve kitaplara önem vermişlerdir. Bu medrese Behdinan Bölgesinde olduğu için bilimsel yönden Behdinan hükümeti tarafından denetleniyordu.³⁶ Sultan Huseyin'den sonraki mirlerin medreseye önem verdikleri bazı belgelerden açıkça anlaşılıyor. Bu elyazması belgelerden iki tanesi miladi 1201 yılında yazılmıştır. Birinci belgede Amediye'de bazı mülklerin olduğu; bazı bağ, bahçe, tarla ve bostanların medreseye ait olduğu ve bu yerlerin gelirlerinin medreseye verildiği belirtiliyor. İkinci belgede vergilerden bahsetmiş ve Behdinan Bölgesindeki gayrimüslüm halktan ve kiliselerden, Sultan Huseyin'in emri ile alınan vergilerin medresenin ihtiyaçları için tahsis edildiği belirtiliyor.³⁷ Ne yazık ki 1842 yılında Quba medresesi talihsiz olaylarla karşı karşıya kaldı. Bunlardan bir tanesi Osmanlı sultanı Abdülmecid'in 1854-1855 yılında çıkarmış olduğu fermanıdır. Bu

³⁵ الدكتور عماد عبدالسلام، نيدقرى بترى، بئ 115

³⁶ حسين علي البرواري، نيدقرى بترى، بئ 90.

عبدالكريم فندي، واردات مدرسة قوبا في مخطوطات نادرة، مجلة دهوك، (العدد 5- كانون الاول 1998)، ص 88-

³⁷ همام نيدقرى، بئ 92.

fermanla Muziri bölgesindeki, Bîra jêr, Qub ile Bêdulê köylerinin yıllık 23,254 kuruş ve 10 para eden geliri 1847-1848 yılına kadar medresenin öğrencilerin yemek ve diğer ihtiyaçları için harcanıyordu. Ancak 1848-1849 yılından itibaren Osmanlı hükümeti bu gelirin Musul hazinesine verilmesi kararını aldı. Bu da medresenin bazı bölümlerinin bakımsız kalmasına ve öğrencilerinin azalmasına neden olmuştur. Bununla beraber bu fermanla köylerden gelen gelirin 11,646 kuruşunun medresenin ihtiyaçları için tahsis edilmesi ve medrese hocalarının maaşlarının Hakkari Sancağı tarafından karşılanması kararı alınmıştı.³⁸ Burada şu dipnotu vermek gerekir ki Behdinan Mirliğinin dağıtılmasıyla beraber Quban Medresesi de türlü zorluklar içerisine girmiştir. Medrese tüm zorluklara rağmen farklı yollarla ayakta kalma mücadelesini vermiştir. Ancak zorluklar bir türlü son bulmamıştır. 1914-1918 birinci dünya savaşı olayları ve savaştan sonraki olaylardan sonra medrese, bölgenin el değiştirmesi ile gittikçe daha kötü bir duruma düşmüştür. İngiliz askerleri ve Lejyon çetelerinin bölgeye gelmesi ile medresenin kütüphanesinden birçok kitap lejyon çeteleri tarafından yakılmıştır. Bunlara rağmen yeni okullar açılıncaya kadar yani 1961 yılına kadar medrese eğitim-öğretim hayatını devam ettirmiştir ancak çektiği zorluklar medrese kapatılıncaya kadar devam etmiştir. 20. yy'ın birinci yarısına kadar Şeyh Giyaseddin Nakşibendi (1890-1944), Enver Mayi (1913- 1963) ve Amediye Müftüsü Mela Şükri (1975'te vefat etmiştir.) gibi bazı değerli şahsiyetler bu medresede öğrenimlerini tamamlayıp yine bu medreseden icazetnamelerini almışlardır.³⁹ Şimdi de medrese kütüphanesinden arta kalmış 400 kitabın Musul'a çoğunun da oradan Dar'ul Mehtutat Saddam -ki günümüzde Dar'ul Irak li'l- Mehtutat olarak biliniyor- kütüphanesine nakdedilmiştir.⁴⁰ Quba Medresesinin Behdinan Bölgesinde dini eğitim vermiş en son medrese olduğunu belirtmekle beraber ondan sonra da bunun yerini o bölgede, köylerde ve şehirlerde, farklı bir anlayışla dini eğitimin resmi bir şekilde farklı farklı kurumlarca verildiğini söyleyebiliriz. Ancak şimdi bu medreselerin yerini yeni okullar olarak medrese eğitimi tarihine son vermişlerdir.

³⁸ عبدولرقيق يوسف، كالتتوري بآطنامتي كورد، كوظارا رۇشئبيري نوي، (بغدا-) بئ 270- 271

³⁹ حسين علي البروارى، نذيرى بئرى، بئ 95- 96

⁴⁰ محمىد عئلى قاترءداخى، بائءخدانى ميرانى نامىدى بة رۇشئبيري لة نفظئرى بادئئاندا، (هئولئز- 2006)، بئ 48

Kaynakça:

- د. درويش يوسف حسن هروري، بلاد هكاري 945-1336، (اربييل-2005)،
- عزيز ياور، التعليم و فصول من تاريخ مدارس خانقين 1887-2007م، (السليمانية-2009)،
- الدكتور جمال اسد مزعل نظام التعليم في العراق، (الموصل-1989)،
- حاتمة كتريم هتورامي، ميذووي ثنروقرده و فيز كردن لة حوجرةكاني كوردستاندا، (هتولير-2008)،
- الدكتور داود الجلي الموصل/ مخطوطات الموصل، (بغداد-1927)،
- حاتمة كتريم هتورامي، ميذووي ثنروقرده و خويزندن لة حوجرةكاني كوردستاندا، (هتولير-2008)،
- سعيد ديرتشي، كتلهين ناظا، (هتولير-2005)
- انس محمد شريف الدوسكي، اتباع شيخ عدي بن مسافر الهكاري...، (دهوك-2006)،
- انور المايي، الاكراذ في بهدينان، الطبعة الثانية، (دهوك-1999)،
- الامير شرفخان البديسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الرونبياتي، الطبعة الثانية، (اربييل-2001)،
- مسعود سعيد ياسين، رحلة الفقهاء، مجلة ظهين، العدد 19، (دهوك-ربيع 2000)، ص 205
- تأهسين نيبراهيم دوسكي، فتقى و مةلا و مةرسة، (دهوك-2012)،
- لدكتور، عماد عبدالسلام رؤوف، مراكز ثقافية مغمورة في كردستان، (اربييل-2008)،
- محممة عتلى قنر داخي، بوواندننوةى ميذووي زاناياتى كورد لة ريطهى دةستخهتاكانيانوة، (بةغدا-1998)،
- الدكتور مسعود مصطفى الكتاني، المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في امارة بادينان- العمادية، (دهوك-)،
- كاوة فريق احمد شاولي، امارة بادينان 1700-1842، (دهوك-1999)،
- الدكتور داود ضلبي الموصل، مخطوطات الموصل، (بغداد 1927)،
- الدكتور مسعود الكتاني، مدرسة قويا- قوبههان، (دهوك-2009)،
- حسين علي البرواري، مدرسة قوبههان في ناميدى، مجلة دهوك، (العدد 10- ايار 1999)،

ئىسماعىل بلدى، سولتان حسين وەلى، كۇظارا دەھوك، (ھىمار 4- 1998)،

الدكتور عماد عبدالسلام رۇوف، السلطان حسين ولى، (ارپىل- 2009)،

دىدارەك دىمىل ئاركولوۋى دكتور ھىسەن قاسم

د.م. فكارل نوظاھىك، ظەكولېنەك ل سەر خواندېنپەھا قوبەھان ل نامىدىي- ئىشكا دوۋى،
كور دېكرن كوظان نېھسان ياسىن، كۇظارا سىلاظ- ھىمار 68، (نامىدىي- كاتوونا نىكى
(2011)،

عبدالكرىم فندى، واردات مدرسة قوبا في مخطوطات نادرة، مجلة دهوك، (العدد 5- كانون
الاول 1998)،

عابدولرەقىب يوسف، كەلەتورى بىلەتنامىي كورد، كۇظارا رۇشنىبىرى نوئى، (بەعدا-)
مھىمەت عەلى قەرەداخى، بايەخدانى مىرانى نامىدى بە رۇشنىبىرى لە دىقظەرى بادىناندا،
(ھىلېر- 2006)،

Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ
YARISINDA HAKKÂRİ
SANCAĞINDA
DEMOGRAFİK DURUM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HAKKÂRİ SANCAĞINDA DEMOGRAFİK DURUM¹

Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ²

Özet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri Doğu Anadolu Bölgesi'nin az gelişmiş şehirlerinden biriydi. 93 Harbi şehrin sosyal, ekonomik siyasi yapısını daha da bozmuştu. Bunun yanı sıra, geniş bir alanda etkili olan Şeyh Ubeydullah isyanı ile Hamidiye Alayları yapılanması da bölgedeki sorunların temel kaynağını oluşturan gelişmeler olmuştur. Hakkâri'de yaşayan nüfus etnik ve dinsel açıdan farklılıklar göstermekteydi. Yüzyılın sonlarına kadar bu anlamda ciddi bir sorun yaşanmamışken 93 Harbi sürecinde, özellikle savaş sonrasında mevcut huzur ortamının bozulmaya başladığı görülmüştür. Bu makalede XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri sancağında yaşamakta olan nüfusun durumu ile nüfus üzerinde etkili olan faktörler ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sancak, nüfus, aşiret, 93 harbi, coğrafi şartlar.

Population and settlement in hakkâri (the second half of the xixth century)

Abstract

Hakkâri was one of the underdeveloped town of Eastern Anatolia in the second half of the XIX century. The 93 War had spoiled social, financial, political circumstance of the town more and more. Furthermore, the rebellion of Sheikh Ubeydullah that was more effective in wider area and constitution of Hamidiye Alayları have caused fundamental problems in this region. The population lived in Hakkâri were different as ethnical and religious. Although it hasnt occured any serious ethnical and religious conflict until the end of the century, it has been seen the spoiling of peaceful atmosphere during 93 War, especially after the War. In this article it has been tried to find out the circumstance of the population lived under Hakkari Starboard and the factors that were effective on the population in the second half of 19th century.

Key Words: Starboard, Population, Tribe, 93 War, Geographical conditions

¹ Bu tebliğ, Mehmet Demirtaş, "Hakkâri'de Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 11, Sayı: 32, 2007, s. 297285-308, isimli makale esas alınarak hazırlanmıştır.

² Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş:

Coğrafi yapısına bağlı olarak Hakkâri’de genel olarak fazla bir nüfus barınmamıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da bu durum devam etmiştir³. Osmanlı Devleti’ne bağlandığı sırada ağırlıklı bir biçimde aşiret yapısının egemen olduğu Hakkâri’de bu özellik XIX. yüzyılda da varlığını muhafaza etmişti⁴. XIX. yüzyılda Hakkâri yöresinde, Osmanlı Devleti’nin merkezi otoritesini tam olarak tesis edemediği görülmektedir. Bölgenin aşiret düzeni ve aşiretlerin bağımsız hareket etme arzularının yanı sıra, yörenin aşılması güç dağlarla çevrili olması, ulaşımı ve dolayısıyla asker sevkiyatını büyük ölçüde engelleyen bir durumdu.⁵ Yine uzun kışlar nedeniyle yolların çok az bir süre açık kalabilmesi Hakkâri’de Osmanlı hâkimiyetinin pekişmesini ciddi biçimde engellemekteydi.

Aşiret yapısından kaynaklanan sıkıntılara rağmen Hakkâri XIX. yüzyıl başlarında (1831) Osmanlı Devleti’ne bağlı ve *hükümet* statüsünde idare edilen bir sancaktı⁶. Osmanlı memleketinde 1831’de yapılan nüfus sayımında ülkenin her tarafı sayılmamıştı. Sayılmayan yerlerden birisi de Hakkâri Sancağı’ydı. Bu yüzden Hakkâri Sancağı’ndaki nüfusun durumuna dair bilgiler çeşitli görevlilerin raporlarına dayanmaktadır. Bu görevlilerden biri olan Erzurum Valisi Esat Paşa’nın raporuna göre, XIX. yüzyıl başlarında (1831) Hakkâri’de 20 bin nüfus yaşamaktaydı⁷. Yüzyılın ortalarında Hakkâri Sancağı’na Beytüşşebap, Gevar (Gever), Şemdinan, Ura-

³ “Hakkâri”, *Yurt Ansiklopedisi-V*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3334.

⁴ Hakkâri’deki aşiretlerin ağırlıklı olarak bu gün de varlıklarını muhafaza ettikleri bilinmektedir. Bu gün Hakkâri yöresindeki mevcut aşiretler için bkz. *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları İstanbul 1998, s.153-161, Orhan Türkdöğen, *Güneydoğu Kimliği, Aşiret-Kültür ve İnsan*, Tük Ocağı Yayınları, Bolu 1995, s. 26-36, Ahmet Özer, *Doğu Anadolu’da Aşiret Düzeni*, Boyut Yayınları, İstanbul 1990, s. 28-30.

⁵ XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında bölgeye çeşitli kereler gelen İngiliz papaz ve misyoner Wigram, Hakkâri’nin coğrafyasını çarpıcı ifadelerle anlatmaktadır. “Kuşkusuz bu topraklarda yol namına bir şey yok. Hakkâri’nin bir ucundan diğer ucuna baktığımızda tekerlekli bir araç türünden hiçbir şey göremezsiniz. Keçi yolları killi yaprak taşların oluşturduğu yamaç boyunca yukarı çıkar ve uçurumun çıkıntılı burunları üzerinden ve etrafında *stanga* olarak bilinenlerle tırmanılır. *Stanga*, yapılmış bir keçi yoludur. Katırlar bu yollarda çok iyi ilerler, adeta doğuştan buna alışkınlırlar. Koyun ve keçiler de bu yolda iyi yol alırlar. Öte yandan bazı köyler hiçbir dört ayaklı hayvanın buralara gelememesinden ötürü saldırılardan kurtulmanın mutluluğunu yaşarlar”. W.A. Wigram, Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği- Kürdistan’da Yaşam*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 350,351.

⁶ Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, Sayı:60, Ankara 1951, s. 626, Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri*, s. 14.

⁷ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 57.

mar (Oramar), Elbak, Mahmudi, Norduz kazaları bağlı bulunuyordu⁸. Bu dönemde sancağın tamamında yaşayan nüfus miktarı yabancı seyyahların tahminlerine göre 210 bin kişiydi. Bunların 60 bini Nasturilerden, iki bini Yahudilerden, kalanı da Müslümanlar ve Yezidilerden meydana gelmekteydi⁹. XIX yüzyılın ilk yarısında Hakkâri'de Müslüman aşiretlerin yanı sıra Hıristiyan dinine mensup Nasturiler de yaşamaktaydı. Aşiret özelliklerini taşıyan Nasturilere Dağ Nasturileri adı verilmekteydi. Bunlar Kürt aşiretleri gibi az ya da çok özerk yapılar oluşturmuşlardı. Bunlar dağlık bölgelerde yaşarlar, özellikle hayvancılıkla uğraşırlardı. Aşiret yapısı içinde daha çok göçebe bir hayat yaşayan bu gruplar daha savaşçı bir özelliğe sahiptiler¹⁰. Nasturilerin bir kısmı ise rençber (reaya) idi. Rençberler dağlık bölgelerde yaşarlar, daha çok hayvancılıkla uğraşırlardı. Aşiret yapısına bağlı olup göçebe hayat yaşayan gruplar ise daha savaşçı bir özelliğe sahiptiler. Bu Nasturiler yerel beylere ve Osmanlı Devleti'ne vergi vermekteydiler¹¹. Göçebe Nasturi aşiretlerinin en büyüğü, Zap Suyu'nun iki yanında ikamet eden Tiyari Aşireti idi.¹²

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri Sancağı'nda nüfus

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgede görev yapan yabancı devlet görevlilerinin nüfusa dair bilgileri söz konusu dönem için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu görevlilerden birisi olan İngiliz Konsolosu Taylor'un 1869 tarihli raporlarında yer alan, 1868 yılına ait nüfus bilgilerine göre Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan Müslüman ve Hıristi-

⁸ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, Ankara 1986, s. 87. XIX. yüzyıl ortalarında Hakkâri Sancağı'na bağlı bulunan Beytüşşebap, günümüzde Şırnak iline, Elbak (Başkale) ile Mahmudiye (Hoşap) Van iline bağlı bulunmaktadır. Mahmudiye ile Mahmudi isimlerinin karıştırıldığı sanılmaktadır. Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf, Mahmudiler olarak adlandırılan aşireti Hoşap'a yerleştirmişti. Mahmudiler burada Mahmudiler beyliğini kurdular. Yeni idari taksimatla birlikte (1864) Hoşap, önce Mahmudi, sonra da Ma'muret'ül Hamid kazasının merkezi durumuna gelmiştir. Bu gün Van vilayetine bağlı bulunan Saray ilçesi ise 1869'da Mahmudiye adıyla kurulmuştur. www.van.gen.tr (21.07.2007). Dolayısıyla XIX. yüzyıl ortalarında Hakkâri Sancağı'na bağlı bulunan Mahmudiye (Mahmudi) Hoşap'a karşılık gelmektedir. Aynı dönemde Hakkâri Sancağı'na bağlı bulunan Norduz ise bu gün Van'ın Başkale ilçesi yakınlarındaki bir bölgenin ismidir. Günümüzde Hakkâri iline, Hakkâri merkez ilçe ile birlikte Çukurca, Şemdinli ve Yüksekova ilçeleri bağlı bulunmaktadır.

⁹ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 102.

¹⁰ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 221.

¹¹ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 138.

¹² Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 86.

yan nüfusun oranı birbirine yakındı. Tiyari aşiretinin 1868 yılında 2.500 hane ve 15.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu müfettiş raporlarında yer almaktadır.¹³ Ayrıca Tihubi, Baz, Riş ve Celo adında başka aşiretler de mevcuttu.¹⁴ Tihubi Aşireti 1.500 hane ve 9.000 kişilik nüfusu ile önemli bir aşiretti.¹⁵ Celo Aşireti'nin 2.000 hane ve 12.000 nüfusu, Baz Aşireti'nin de 1.700 hane ve 10.200 kişilik nüfusu vardı. Taylor'un 1869 tarihli raporuna göre Hakkâri Sancağı'nın bazı yerlerindeki Nasturilerin hane ve nüfus durumu şöyleydi¹⁶

Tablo I: 1869'da Hakkâri Sancağı'nda Nasturilerin nüfusu

Yerleşim Birimi Aşiret Adı	Hane	Nüfus
Pinyaniş	300	1.800
Gevar (Gever)	600	3.600
Şemdinan	45	370
Diri (Deyri)	60	360
Gevar (Gever) Pinyaniş	300	1.800
Dostki (Doski)	20	120
Uramar	200	1.200
Elbak (Başkale)	720	4.320
Mahmudi (Hoşap)	500	3.000
Norduz	500	3.000

Tablonun tekikinden anlaşılacağı üzere Hıristiyan Nasturilerde hane başına ortalama altı kişi düşmekteydi. Yine Nasturilerin, yaşadıkları yerleşim yerinin veya söz konusu yerlerde bir arada yaşadıkları Müslüman Kürt aşiretlerinin isimleri ile anıldıkları görülmektedir.¹⁷ Mesela, Beytüşşebap kazasının eski adı olan Pinyaniş aynı zamanda bir aşiretin de adıydı¹⁸. Pinyaniş Aşireti'nin bir kolu Gevar (Gever)'da, bir kolu da Beytüşşe-

¹³ Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 81, 86.

¹⁴ Hakan, *Kürt Direnişleri*, s. 158. Aynı isimler halen Hakkâri bölgesinde kullanılmaktadır. Hakkâri'den Çala inen vadinin sol tarafı Tiyari bölgesi olup ötesi Tihubi'dir.

¹⁵ Ovalıdan üstün olma duygusu Hakkâri'liler arasında gelişmiştir. "Bütün dünyada en büyük ulus İngilizlerdir. İkinci sırayı da Tiyariler alır" diye söylüyordu Hıristiyan bir aşiret mensubu. Bkz. Wigam, *İnsanlığın Beşiği*, s. 354.

¹⁶ Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 86, 87.

¹⁷ Bruinessen, *Ağa*, s. 221.

¹⁸ "Hakkâri", *Yurt Ans.-V*, s. 3318.

batı'da barınmaktaydı¹⁹. Şemdinan, Şemdinli kazası ile birlikte Şemdinan Aşireti'nin de adıydı. Bu aşiret XIX. yüzyılın ortalarında Hakkâri merkez, Şemdinan ve Kuzeybatı İran'da yayılmışlardı²⁰. Dostki (Doski) Musul Livası'na bağlı bir nahiye ve aynı zamanda aşiretin adıydı²¹. Uramar (Çal) Dağlıca'nın eski adı idi²². Uramar Aşireti'nin merkezi Gevar (Gever), Diri (Deyri) Aşireti'nin merkezi ise Gevar (Gever) ile birlikte Uludere idi²³. 93 Harbi öncesinde Hakkâri Sancağı ve bağlı kazalarda yaşayan nüfusun önemli bir kısmını, arazi yapısının da getirdiği sonuca bağlı olarak, göçebeler meydana getirmekteydi. Meskûn nüfusun 1872 tarihinde 2.000 hanesi Müslüman, 700 hanesi ise Hıristiyan'dı. Hakkâri Sancağı genelinde yaşayan nüfusun hane bazındaki durumu ise aşağıda gösterilmiştir²⁴.

Tablo II: 1872 tarihinde Hakkâri'de nüfus

	Müslüman	H.Ermeni
Şikak Aşireti	800	-
Ertuş Aşireti	700	-
Pınyanış Aşireti	800	-
Hakkâri Ve Bağlı Yerlerdeki Meskûn Halk	2.000	700
Mahmudi Kazası İle Beraber Meskûn Aşiretler	5.000	500
İskân Edilmemiş Aşiretler	2.000	-
Gevar-Gever (Yüksekova) Kazası	1.000	-
Diri (Deyri) Aşireti (İskanlı)	700	-
Dostki (Doski) Aşireti (İskanlı)	400	-
Uramar ve Dostkan Nahiyeleri	1.000	-
Şemdinan Nahiyesi İle Zarzan	2.500	-
Şemdinan'da Yerleşik Heriki Aşireti	500	-
Gerdi Nahiyesi	600	-

¹⁹ *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları İstanbul 1998, s. 159, 160.

²⁰ Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti Ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 96.

²¹ C. J. Edmonds, *Kürtler, Türkler, Araplar- Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat, Ve İnceleme (1919-1925)*, Çev. Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003, s. 571, *Doski'nin nahiye olduğu ile alakalı bkz. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), YYE (Yıldız Esas Evrakı)-33-7, 29 Z 1288/9 Mart 1872.*

²² Uramar'ın Çukurca'nın eski adı olduğunu ifade eden kaynaklar mevcuttur. Bkz. Hakan, *Kürti Direnişleri*, s. 158.

²³ *Aşiretler Raporu*, s. 153, 159.

²⁴ *BOA. YYE-33-7.*

Zeydan İle Beraber Dilican	500	-
Göçebe Heriki Aşireti	3.000	-
Çölemerik Kazası Ve Bağlı Yerler	2.000	-
Layler Nahiyesi	1.000	-
Layler'de Bulunan Çeşitli Aşiretler	2.000	-
Çal Nahiyesi	2.000	-
İskân Edilmemiş Aşiretler	2.000	-
Toplam	30.500	

Hakkâri Sancağı ve bağlı kazalardaki aşiretler göçebe hayat tarzının gereği olarak kendilerine yaylak ve kışlaklar temin etmişlerdi. Şikak Aşireti, Hakkâri merkezi ile birlikte Urmiye'de yaşayan göçebe bir aşiretti²⁵. 1872 tarihli arşiv kaydına göre 800 hanelik bir nüfusa sahiptiler²⁶. Bölgenin en büyük aşiretlerinden olan Ertuşî ve Pinyaniş aşiretleri²⁷ sünnî-şafî mezhebine bağlı bulunmakta²⁸, kışın Gevar (Gever)'da kışlamakta, yazın ise Şemdinan, Uludere²⁹, Beytüşşebap ve Başkale'ye göç etmekteydiler³⁰. Arşiv kaydına göre Ertuşî aşiretinin 700 haneden meydana gelen bir nüfusu vardı. Ancak bu, muhtemelen aşiretin göçebe nüfusunu ifade etmektedir. Yerleşiklerle beraber bu aşiret çok daha fazla bir nüfusa sahipti. Pinyaniş Aşireti'nin göçebe kolu ise 800 haneden meydana gelmişti. Ertuşî Aşireti için yapılan değerlendirmenin benzerini Pinyaniş Aşireti için de yapmak mümkündür. Merkezi Şemdinan olan Herki (Heriki) Aşireti sünnî-şafî mezhebine mensuptu. Bu aşiretin bir kısmı göçebe iken, bir kolu da Şemdinan'da yerleşikti. Herki Aşireti'nin yerleşik kısmı yaklaşık olarak, 3.000, göçebe kolu ise 18.000 kişiden meydana gelmişti. Zarzan Aşireti'nin bir diğer adı da Şemdinan'dı. Bu aşiretin merkezi Şemdinan idi. Zarzan Aşireti'nin bir kolu da İran (Uşnu)'da barınmaktay-

²⁵ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 182.

²⁶ Bkz. Tablo II. Hane başına ortalama altı kişilik bir nüfusun düştüğü var sayılırsa Şikak aşiretinin beş bine yakın bir nüfusa sahip olduğu ortaya çıkar.

²⁷ Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük aşiretlerinden biri olan Ertuşî Aşireti günümüzde Hakkâri, Van, Çatak, Başkale ve Gürpınar'a dağılmışken, Pinyaniş Aşireti ağırlıklı olarak Van il merkezine 13 km. mesafedeki Elmalık köyünde barınmaktadırlar. Bkz. Orhan Türkdoğan, *Güneydoğu Kimliği, Aşiret-Kültür ve İnsan*, Tük Ocağı Yayınları, Bolu 1995, s. 26, 34. Pinyaniş Aşiretinin günümüzdeki diğer merkezleri ise Yüksekova ve Çukurca ilçeleridir. Bkz. *Aşiretler Raporu*, s. 159, 160.

²⁸ *Aşiretler Raporu*, s. 154.

²⁹ Uludere, XIX. yüzyıl sonlarında Beytüşşebap kazasına bağlı bir bucaktı. Bkz. "Hakkâri", *Yurt Ansiklopedisi-V*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3318.

³⁰ İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'da Göçebe Kültürü Aşiretleri*, Yurt Yayınlar, Ankara 1992, s. 70.

di³¹. Bu aşiret, soyunu Halid bin Velid'e dayandırmaktaydı³². Şemdinan, daha önce de ifade edildiği gibi, kaza merkezinin ve bir aşiretin ortak adı olup Şeyh Ubeydullah'ın mensup bulunduğu aşiretti. Gerdi adı nahiye ile birlikte aşiretin de adıydı. Bu aşiretin merkezi Şemdinan ve Beytüşşebap kazalarıydı. Gerdi Aşireti sünni-şafî mezhebine bağlıydı. Tabloda yer alan Zeydan ise Pinyaniş Aşireti'nin bir koluydu³³. Çal Nahiyesi ise daha önce de belirtildiği gibi Çukurca'nın o dönemdeki adıydı.

Tabloda yer alan nüfus bilgilerine dikkat edilirse bu nüfusun genellikle çeşitli tasniflere tabi tutulduğu görülür. Buna göre nüfus yerleşik, iskânlı, meskûn, iskân edilmemiş, göçebe şeklinde sınıflandırılmıştır. Kelimelerin manalarından hareketle, *meskûn halk* ifadesi ile verilen nüfusun, herhangi bir aşirete mensup olmayan ve reaya tabir edilen nüfusu, *meskûn aşiretler* ifadesinin, göçebe olmayan aşiretleri, *iskânlıların*, göçebe iken sonradan yerleştirilen veya yerleşik hayata geçen nüfusu ifade ettikleri sonucuna varmak mümkündür. Her hangi bir kayıt düşülmeyen nüfusun ise göçebe olduğu tahmin edilmektedir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere 93 harbi öncesinde Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan nüfusun 30.500 hanesi Müslüman, 1.200 hanesi Hıristiyan'dı. Ancak tablodaki nüfus rakamlarını dikkatli bir şekilde ele almakta fayda vardır. Çünkü bu tablo daha çok göçebe nüfusu kapsamaktadır. Meskûn nüfusta Hıristiyanların oranının daha yüksek olduğu muhakkaktır. Nitekim tabloda meskûn nüfusa dair rakamlarda bu durum göze çarpmaktadır. Meskûn nüfusun 2.000 hanesi Müslüman iken, Hıristiyan nüfus 700 haneydi. Buna rağmen Hıristiyan nüfusun Müslüman nüfusa oranı, meskûn nüfus bazında % 35'ti. 93 Harbi başlarken (1877) Hakkâri (Çölemerik); Beytüşşebap, Şemdinan ve Gevar (Gever) ile birlikte Van Vilayetine bağlı bulunuyordu³⁴. Devlet Salnamesi'ne göre 1892'de Hakkâri Sancağı'na Çölemerik ile birlikte Elbak, Gevar (Gever), Şemdinan, Mahmudi, Beytüşşebap, Ma'mûret'ül Hamid ve İmadiye (günümüzde

³¹ *Aşiretler Raporu*, s. 156, 157, 160.

³² Bazil Nikitin, *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme-III*, IV. Baskı, Çev. Hüseyin Demirhan, Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul 1994, s. 227, Bruinessen, *Ağa*, s. 308.

³³ *Aşiretler Raporu*, s. 156, 157, 160.

³⁴ "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3311. 1877-1878 tarihinde Erciş, Bargiri, Beytüşşebap, Hoşap, Haydaranlı, Çölemerik, Şemdinan, Gevar ve Karçıkan'ın da içinde bulunduğu Van Vilayeti'nde toplam 233.629 nüfusa karşılık 73.799 hane (bina) mevcuttu. Yine resmi istatistiklere göre 1878-1880 tarihlerinde Van ve Hakkâri'de erkek Ermeni nüfusun 39.013'ü Gregoryenler, 100'ü de Katoliklerden meydana gelmekteydi. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik Ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 160. Ancak idari taksimatta zaman zaman değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır.

Irak sınırları içinde bulunmaktadır) kazaları bağlıydı³⁵. Yaklaşık olarak aynı dönemde Hakkâri merkez kaza ile bağlı kazaların nahiye ve köy sayıları ise şöyle idi³⁶.

Tablo III: XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri'ye bağlı nahiye ve köylerin Sayısı

Kaza	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Hakkâri	4	166
Elbak	8	154
Gevar (Gever)	6	184
Şemdinan	4	129
Mahmudi	5	83
Mamuretul Hamid	2	34
Beytüşşebap	7	46
İmadiye	5	404
Toplam	41	1.200

1881-1882 tarihinde yapılan nüfus sayımının sonuçları 1893'te açıklandığı için bu tarihten önceki nüfus bilgileri çeşitli tahminlere, konsolos raporlarına veya gayrimüslim din adamlarının hazırladıkları nüfus cetvellerine dayanmaktadır. Dolayısıyla nüfus ile alakalı kesin rakamlar vermek son derece zordur. Bilhassa gayrimüslim din adamlarının verdikleri rakamların güvenilir olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Çünkü bu bölgedeki Ermeniler ve Nasturiler nüfuslarını fazla göstermeye çalışmaktaydılar³⁷. Böyle zamanlarda hükümet duruma müdahale etmek mecburiyetinde kalmaktaydı³⁸. Bu kapsamda Ermeni Patriği Nerses'in nüfus cetveli örnek verilebilir. Nerses'in hazırlamış olduğu Van Vilayeti'ne ait nüfus cetveli, Osmanlı Hükümeti tarafından güvenilir bulunmamış ve Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Ma'muret'ül-aziz, Sivas, Halep ve Adana vilayetlerinde sayım yapılmıştı³⁹.

³⁵ "Hakkâri", Yurt Ans-V, s. 3311.

³⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm, Cilt-III*, İstanbul 1306, s. 1967.

³⁷ BOA, Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Askeri)- 65/81, 20 S 1308/5 Ekim 1890, Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 173.

³⁸ Van ve Bitlis vilayetlerinde yapılan nüfus sayımında gayrimüslimlerin nüfusu Müslümanların nüfusundan fazla çıkmış, hükümet bu konuyla alakalı olarak tahkikat başlatmıştı. Bkz. BOA, Y. PRK. BŞK (Yıldız Perakende Başkütâbet Dairesi Evrakı), 45/30, 27 Ş 1313, 11 Şubat 1896.

³⁹ BOA, Y.PRK. AZN (Yıldız Perakende, Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı), 4/16, 29 CA 1307/21 Ocak 1890. Nerses'in asılsız nüfus cetvelinin tekzip edilmesi maksadıyla yapılan sayıma göre Van Vilayeti dâhilinde 1890 tarihi itibarıyla yaşamakta olan nüfusun durumu şöyle idi: İslâm: 282.582, Ermeni: 71.582, Nasturi: 59.500, Katolik: 1.930, Yahudi: 2.900, Yekun: 318.494 kişi. Bkz. aynı belge.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun yıllar konsolosluk yapmış olan General Maywesky'nin verdiği rakamlar itibar edilebilir görünmektedir. Buna göre savaşın bitiminden birkaç yıl sonra (1881) Hakkâri Sancağı'nın bazı kazalarındaki nüfusun dinleri bakımından birbirine oranı şöyleydi⁴⁰:

Tablo IV: General Maywesky'ye göre 1881'de Hakkâri nüfusu

Kaza Adı %	Müslüman	Hıristiyan	Diğer
Norduz	76	24	-
Mahmudi	76	10	14
Çölemerik	71	29	-
Beytüşşebap	76	24	-
Şemdinan	95	5	-

Maywesky'nin nüfus rakamlarının incelenmesinden, Hakkâri Sancağı'na bağlı kazalarda Hıristiyan nüfusunun Müslüman nüfusuna göre düşük bir orana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyan nüfusuna, Hakkâri Sancağı'na bağlı söz konusu kazalarda yaşayan Ermeni ve Nasturiler ile diğer küçük Hıristiyan gruplar da dâhildir. Dolayısıyla yukarıdaki tablo aynı zamanda Hakkâri'deki Ermeni nüfusunun miktarı hakkında da bir fikir vermektedir. Tabloda "diğer" ifadesiyle yer alan nüfus, Yahudiler, Yezidiler ve Müslüman ya da Hıristiyan olmayan diğer grupları göstermektedir.

881-1882'de yapılan nüfus sayımına göre (sonuçları 1893'te açıklanmıştır) Hakkâri Sancağı'nın Hamidiye (Mamuretülhamidiye) kazasında 2.281 kadın, 2.549 erkek Müslüman nüfus ve 626 kadın, 440 erkek Hıristiyan Ermeni nüfus yaşamaktaydı⁴¹. Buna göre 4.830'u Müslüman ve 1.066'sı Hıristiyan olmak üzere Hamidiye Kazası'nın toplam nüfusu 5.896 kişiydi. Söz konusu kazada Müslümanlar % 82, Hıristiyan Ermeniler % 18'lik bir nüfus oranına sahiptiler. Nüfus sayımı ile ortaya çıkan nüfus oranı ile Maywesky'nin rakamları arasında bir paralellik olması dikkat çekicidir.

XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu neredeyse baştanbaşa gezen Fransız papaz ve oryantalist Vital Cuinet'e göre 1891 yılında Hakkâri San-

⁴⁰ Maywesky, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s. 97,98.

⁴¹ Karpát, *Osmanlı Nüfusu*, s.186.

cağı'nda yaşamakta olan nüfusun dinî ve etnik dağılımı şöyleydi⁴²:

Tablo V: Vital Cuniet'e göre 1891'de Hakkâri'de nüfus

	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman		180.000	180.000
Hıristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	15.000
	Nasturi Reaya	40.000	40.000
	Nasturi Otonom	52.000	52.000
	Katolik Keldani	5.000	5.000
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

Cuniet'ye göre 1891'de Hakkâri Sancağı'nın toplam nüfusu 300 bin kişiydi. Bu nüfusun 180 bini Müslüman 120 bini de gayrimüslimdi. Gayrimüslimler içinde Nasturiler 92 bin kişilik bir miktara ulaşmışlardı ki, bu rakam genel nüfus içinde yaklaşık olarak % 30, gayrimüslim nüfus içinde ise yaklaşık olarak % 77'lik bir oranı ifade etmektedir.

Vital Cuniet Hakkâri Sancağı'ndaki bazı kazalarda yaşayan nüfusun 1891 tarihi itibarıyla etnik ve dinî dağılımını şu şekilde vermektedir:⁴³

Tablo VI: Vital Cuniet'e göre Hakkâri Sancağı'na bağlı kazalarda nüfus (1891)

Kaza Adı	Müslüman	Ermeni Gregoryen	Nasturi	Keldani	Yahudi	Toplam
Çölemerik	16.900	2.000	15.000	-	-	33.900
Şemdinan	15.270	-	3.000	-	200	18.470
Gevar (Gever)	14.700	1.900	9.000	300	300	26.200
Çal	11.930	-	31.960	-	-	43.890
Beytüşşebap	12.000	-	5.000	1.700	-	18.700
Uramar	14.870	-	11.040	-	-	25.910
Toplam	85.670	3.900	75.000	2.000	500	167.070

⁴² "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3312.

⁴³ "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3312.

Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Çölemerik'te Müslüman nüfusun oranı ile gayrimüslim nüfusun oranı birbirine yakındı. Nasturi nüfusu burada da dikkat çekici bir orana sahiptir. Çal kazası, nüfusun en kalabalık olduğu yerdi. 43.890 kişilik nüfusun yaklaşık % 73'ünü Nasturiler meydana getirmekteydi. Şemdinan, Gevar (Gever), Beytüşşebap ve Uramar'da Müslüman nüfusun gayrimüslimlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Hakkâri genelinde de Müslüman nüfusun oranı gayrimüslimlerden fazlaydı. Buna rağmen Cuinet'in rakamları, Osmanlı memleketinin her yerinde olduğu gibi burada da abartılı görünmektedir. Bu da, genel olarak gayrimüslim din adamlarının verdikleri nüfus rakamlarının tartışmalı olduğu şeklindeki görüşü destekleyen bir durumdur.

1890'ların başında Hakkâri Sancağı'nın merkezi olan Çölemerik'te 300 ev, 20 dükkân vardı. Sancak genelindeki iki rüştiyeden biri de burada bulunmaktaydı⁴⁴. 1891 yılında Hakkâri Sancağı'nda ikisi rüştiye olmak üzere toplam dört adet Müslüman okulunda 230 öğrenci eğitim-öğretim görürken, üç Ermeni okulunda 150, iki Keldani okulunda 50, üç Yahudi okulunda 60 öğrenci eğitim-öğretim görmekteydi⁴⁵. Sancak genelindeki toplam okul sayısı 12, toplam öğrenci sayısı 490 kişiydi. Okul başına düşen öğrenci sayısında gayrimüslimlerde daha düşük bir oran olduğu dikkati çekmektedir. Bu da gayrimüslim halkın daha iyi şartlarda eğitim-öğretim gördüğünü ortaya koymaktadır.

93 Harbi'nden sonra batılı devletlerin baskıları sonucunda Osmanlı Devleti gayrimüslimlerle alâkalı bazı ıslahatlar yapma kararı almıştı. Bunun üzerine Doğu Anadolu Bölgesi'ne gönderilen müfettiş Ahmet Şâkir Paşa burada çeşitli çalışmalar yapmış, bu arada bölgenin durumu hakkında merkeze çeşitli raporlar göndermişti⁴⁶. Bu raporlarda nüfus bilgilerine de yer verilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 1896 tarihli bir nüfus cetveline göre Van'ın Hakkâri Sancağı'nda yaşamakta olan nüfusun dağılımı şu şekildeydi⁴⁷:

Tablo VII: 1896'da Hakkâri'ye bağlı kazalarda nüfus

Kaza Adı	Hanc	Yahudi	Nasturi	Ermeni	İslam	Toplam
Çölemerik	5.725	-	1.158	400	6.402	7.960

⁴⁴ Metin Tuncel, "Hakkâri" *DİA-XV*, s. 206.

⁴⁵ "Hakkâri", *Yurt Ans-V*, s. 3312.

⁴⁶ *BOA, YVE*, 81/6, 01 Ca 1313/19 Ekm 1985.

⁴⁷ *BOA, YVE*: 132/13, 17 R 1314/25 Eylül 1896.

Elbak	3.950	702	711	4.090	15.771	21.274
Gevar (Gever)	3.396	346	4.117	629	8.176	13.268
Şemdinan	2.047	375	1.658	-	10.247	12.280
Beytüşşebap	1.120	-	-	137	4.528	4.665
Mahmudi	2.043	-	712	392	13.496	14.600
Hamidiye	1.124	-	147	1.090	5.750	6.987
Toplam	19.505	1.423	8.503	6.738	64.370	81.034

Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarına dayanan yukarıdaki tabloda yer alan nüfus bilgileri incelendiğinde Çölemerik'te Müslüman nüfusun oranının % 80, Gayrimüslim nüfusun oranının ise % 20 olduğu görülür. Gayrimüslimlerin % 15'i Nasturiler, % 5'i ise Ermenilerden meydana gelmişti. Müslüman nüfusun % 74, Gayrimüslim nüfusun % 26'lık bir orana sahip olduğu Elbak'ta, Ermenilerin toplam nüfus içindeki payı yaklaşık olarak % 20, Nasturilerin % 3 ve Yahudilerin de % 3'tü. Gevar (Gever)'da Müslümanlar % 62, Gayrimüslimler % 38'lik bir nüfus oranına sahiptiler. Gayrimüslim nüfusun ağırlıklı bir bölümünü (% 31) Nasturiler meydana getirmekteydi. Bu oran Ermenilerde % 4.7, Yahidilerde % 2.6 idi. Şemdinan'da nüfusun büyük bir bölümü Müslümanlardan meydana gelmişti (% 83.4). Burada Nasturilerin nüfusu % 13.5, Yahudilerin nüfusu ise % 3'tü. Şemdinan'da bu tarih itibariyle hiç Ermeni nüfus kaydedilmemiştir. Vital Cuinet'in verdiği nüfus cetvelinde de söz konusu kazada 1891 tarihi itibariyle Ermeni nüfus mevcut olmaması dikkatlerden kaçmamaktadır. 1896'da Beytüşşebap'ta yaşayan nüfusun tamamına yakını Müslüman'dı. Burada Müslümanlar dışında sadece yaklaşık % 3'lük bir Ermeni nüfusu vardı. Cuinet'in cetvelinde de Beytüşşebap'ta Ermeni nüfusunun yer almadığı görülmektedir. Mahmudi kazasındaki nüfus % 92.4 Müslüman, % 4.9 Nasturi, % 2.7 Ermeni şeklindeydi. Müslüman nüfusun % 82.3'lük bir orana sahip olduğu Hamidiye'de, bu oran yaklaşık olarak Ermenilerde % 15.6, Nasturilerde % 2 idi. Hakkâri Sancağı genelinde 1896 tarihinde yaşayan nüfusun yaklaşık olarak % 79.4'ü Müslüman, % 10.5'i Nasturi, % 8.3'ü Ermeni ve % 1.8'i de Yahudi idi. Yukarıdaki tabloda yer alan nüfusun genel bilgileri daha sonra 1897 tarihli Van Vilayet Salnamesi'nde de yer almıştır. Buna göre dinleri itibariyle Hakkâri Sancağı'nın nüfus durumu şöyleydi⁴⁸.

⁴⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Van (1315/1897)*, s. 204.

Tablo VIII: 1897 Tarihli Van Vilâyet Salnamesi'ne göre Hakkâri'de nüfus

Kaza ve Nahiye Adı	Müslüman		Gayrimüslim		Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Elbak	12.429	9.342	2.809	2.694	27.274
Çölemerik	8.902	7.000	6.420	4.338	26.660
Şemdinan	8.219	6.328	1.037	996	16.580
Gevar (Gever)	9.188	7.488	3.960	2.232	22.868
Hamidiye	4.220	2.930	566	670	8.386
Beytüşşebap	16.962	11.565	5.585	3.552	37.664
Toplam	59.920	44.653	20.377	14.482	139.432

Hakkâri Sancağı'nın tamamının nüfusunun yer aldığı ve Van Vilâyet Salnamesi'nden alınmış olan yukarıdaki tabloda gayrimüslim nüfusun oranının % 25, Müslüman nüfusun oranının ise % 75 olduğu görülmektedir. Yalnızca şehir merkezlerinin nüfusunun yer aldığı VII. numaralı tabloda gayrimüslimlerin oranı yaklaşık % 10 civarındaydı. Dolayısıyla buradan, gayrimüslim nüfusun şehir merkezlerine göre köylerde daha ağırlıklı bir sayıya sahip olduğu sonucuna varılmaktadır. Nüfus istatistiklerine topluca bakıldığında, Ermeni nüfusu ile alakalı tartışmaların yoğun olarak yapıldığı bir dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri Sancağı genelinde Ermeni nüfusunun, kendilerinin ve batılı bazı devletlerin iddia ettikleri gibi, önemli bir oranı meydana getirmediği, % 20'nin dahi altında kaldığı sonucuna varılabilir. Bu durum yabancılar tarafından hazırlanan nüfus cetvellerinin birçoğunda da bu şekildedir.

Sonuç

Bulduğu coğrafyanın tarih boyunca bütün gelişimini doğrudan etkilediği Hakkâri, bunun bir sonucu olarak yerleşik hayata fazla imkân vermemiş, dolayısıyla Hakkâri'de göçebe bir hayat ve göçebe bir kültür baskın olmuştur. Bölgenin aşiret düzeni, Hakkâri'nin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimine yön vermiştir. Hakkâri'de Müslüman aşiretlerin yanı sıra Hıristiyan Nasturi aşiretler de hayatlarını devam ettirmişlerdir. Aşiretler arasında zaman zaman anlaşmazlıklar ve çatışmalar meydana gelmiştir. Hakkâri'deki aşiretler genellikle küçükbaş hayvancılığı ile geçimlerini temin etmişlerdir. Bölgenin gerek coğrafyası, gerekse aşiret yapısı buraya hâkim olmak isteyen Oğuzlar, Musul Atabeyliği, Tuğrul

Bey, İlhanlılar, Karakoyunlular, Celayirliler, Timur Devleti, Safeviler vs. devlet veya beyliklerin Hakkâri üzerinde mutlak hâkimiyet kurmasına engel olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti de bölgeyi doğrudan doğruya kendine bağlamak yerine uzun bir müddet *hükümet* statüsü ile idare etmiş, burayı yerel beyler eliyle yönetmiştir.

Hakkâri Doğu Anadolu'nun diğer vilayet ve sancaklarında olduğu gibi gayrimüslim nüfusun da barındığı bir bölgeydi. Ancak burada diğer vilayet ve sancaklardan farklı olarak Hıristiyan Nasturiler önemli bir nüfus oranına sahiptiler. Hakkâri'de nüfus ile alakalı tartışmaların yoğun olduğu XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni nüfusu oranının, Hakkâri Sancağı'nın birçok kazasında % 10'lar civarında olması dikkat çekicidir. Gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmı, Müslüman nüfusun aksine yerleşik bir hayatı tercih etmişlerdi. Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında ciddi bir uyumsuzluğun son dönemlere kadar görülmemiş olması dikkate değer bir konudur. 93 Harbi'nin sebep olduğu otorite boşluğu, siyasi ve olumsuz hayat şartları sebebiyle bilhassa Ermeniler arasında bir hareketlenme meydana gelmişti. Olayların başlaması ile birlikte Ermeniler ve bölge halkı arasında çatışmalar baş göstermiştir. Diğer taraftan bölgenin nüfuzlu ve güçlü kişisi Şeyh Ubeydullah'ın başlattığı hareket de Hakkâri ve çevresini uzun bir müddet etkisi altına almış, alınan tedbirlerle olay yatışmıştır. Hamidiye Alayları'ndan kaynaklanan bazı sorunlar XIX. yüzyılın sonlarında bölgenin sosyal hayatını olumsuz yönde etkileyen başka bir faktör olmuştur. Bütün bu gelişmelerden sonra 93 Harbi ile birlikte bölgedeki barış ortamının bozulmuş olduğu ve huzursuzlukların arttığı söylenebilir. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri'de sosyal, ekonomik, siyasi ve sosyal durumun oldukça bozulmasının önüne geçilememiştir.

Doç. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ
XIX. YÜZYILDA HAKKÂRÎ'NİN
İDARİ YAPISI

XIX. YÜZYILDA HAKKÂRİ'NİN İDARİ YAPISI

Doç. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ¹

Özet

Prehistorik dönemden beri yerleşme faaliyetlerinin sürdüğü ve orijinal bir toplumsal-kültürel yapıya sahip olan Hakkâri bölgesi, Anadolu yarımadasını Mezopotamya ve Asya içlerine bağlayan konumuyla, tarih boyunca bölgedeki çeşitli hâkim güçler arasında sürekli el değiştirmiş ve özellikle son 500 yıl içerisinde Osmanlı ve Fars egemen güçlerinin ana paylaşım alanlarından biri olmuştur. Hakkâri bölgesi, 19. yüzyılın ortalarına kadar, otonom karaktere sahip *emirlikler* ile idare edilmiştir. 19. yüzyıldaki siyasi gelişmeler ve Osmanlı devletinin merkezileştirme uygulamaları, hem bölgenin hem de Hakkâri'nin bir yandan toplumsal dokusunda büyük altüst oluşlara neden olurken, diğer yandan idari yapıda da oldukça kaotik bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, Hakkâri'nin 19. Yüzyıldaki idari yapısı ve bu yapıda meydana gelen değişimler, döneme ilişkin çeşitli kaynakların yardımıyla aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Giriş

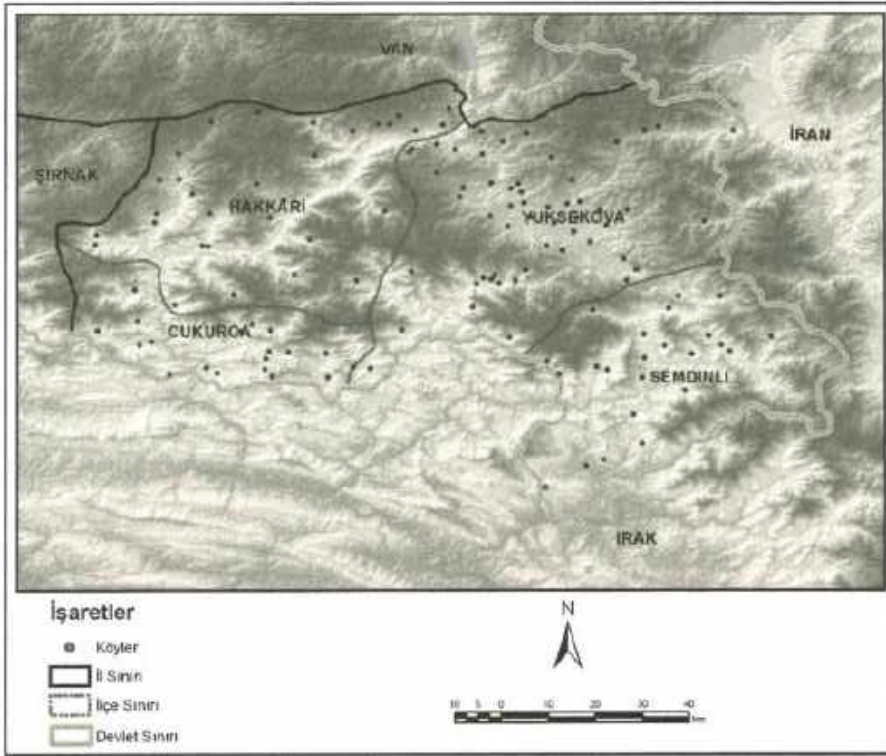
Hakkâri, Irak-İran-Türkiye sınır üçgeninde yer alması nedeniyle bu iki ülkenin yanı sıra, kuzeyde Van ve batıda Şırnak illeri ile komşu bir il merkezidir. Bölgenin en dağlık ve sert karasal iklim özelliklerine sahip olmasının yanı sıra zorlu ulaşım-erişim koşulları, Hakkâri'nin hem sosyal hem de ekonomik açıdan içine kapanık, izole bir görünüm almasına yol açmıştır.

Hakkâri adının kaynağına ilişkin birçok görüş bulunmakla birlikte, somut bilimsel verilere dayanan açıklamalar neredeyse yok gibidir. Hakkâri adlandırması İslam dönemine tekabül eder ve ortaçağ Arap kaynaklarında *Hekkâri* ya da *Hekkâriye* şeklinde geçer. Faize Muhammad İzzet, "İslam'ın Doğu Döneminde Cezire ve Şehrizer Bölgelerindeki Kürtler" isimli doktora tezinde, Arapça yazılmış kaynaklara dayanarak, 637-749 döneminde Musul coğrafyasındaki bölgelerden biri olan Hakkâr'ın, orada yaşayan Kürtler tarafından Hakkâriye olarak adlandırıldığını aktarmaktadır².

¹ Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Van.

² Muhammad İzzet, F., 1991, *Al-Kurd Fi İqlim-i El Cezire va Şahrizer Fi Sadr-el İslam (637-749)*, Matbaaat-i Xani, Duhok, s. 80.

Şekil 1. Hakkâri İli

Tarihçi İbn-i Esir, Hakkâri ve çevresini *El-Zawzan* olarak (Zozan, Kürtçede yayla anlamına gelir) adlandırdığı bölge içerisine almaktadır³. 1211-1282 tarihleri arasında yaşayan ve Eyyubi hanedanından olan tarihçi ve coğrafyacı İbn Hallikan, “Vafayat-ul Ayan” isimli eserinde, Hakkâri adının kaynağının, Van gölünün güneyinde yaşayan göçebe bir aşirete dayandığını ifade etmektedir⁴. İbn Hallikan, bu aşiretin Musul’un doğusundaki köy ve kasabalarda yaşadığını da eklemektedir⁵. Hakkâri adının *Akkârî* sözcüğünden *Hakkâri* sözcüğüne dönüştüğünü iddia edenler olduğu gibi, *Harkariyan* sözcüğünden türediğini de ifade edenler olmuştur⁶. 1228 yılında ölen Yakut Hamevi ise, Hakkâriye’nin Ceziret-i İbn Ömer bölgesinde, Musul yakınlarında sakinlerinin Kürtlerin oluşturduğu bir nahiye ve belde olduğunu belirtmektedir⁷. Bu bilgilerden de, Hakkâri adlandır-

³ Yalçın-Heckmann, L., 2002, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınevi, İstanbul, s. 53.

⁴ Herori, D. Y. H., 2010, *Welatê Hekkâri (945-1336): Vekolînek Siyasî Şaristani* (Werger: M. Tûvî), Çapxana Xanî, Duhok, s. 32.

⁵ Herori, D. Y. H., 2010, *age*, s. 43.

⁶ Herori, D. Y. H., 2010, *age*, s. 32.

⁷ Yakut Hamevi, 1977, *Mu’cem-ul Buldan*, Cilt: 5, Dar-üs Sadir, Beyrut, s. 408.

masının belli bir kent ya da kasabadan ziyade bir bölgeyi ve bu bölgede yaşayan halkı tanımlamak üzere kullanılmıştır. Bugünkü il merkezinin bulunduğu yerleşme ise, günümüzde halk arasında söylendiği gibi, geçmişte de *Colemêrg* olarak bilinmekte idi. Süryaniler bunu Gularmak, Ermeniler ise İlmar olarak adlandırmaktaydılar⁸. Çolemerg, Çölemerik şeklinde de kaynaklara geçen bu kasaba, 19. Yüzyıl batılı kaynaklarda Julamerg, Djoulamerik, Julamerik gibi değişik kullanımlara sahiptir.

1. XIX. Yüzyıl Öncesinde Ana Hatlarıyla Hakkâri'nin idari Gelişimi

Hakkâri bölgesi, insanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri yerleşmeye konu olmuştur. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar, özellikle çok sayıda mağara resminden hareketle, M.Ö. 40 bininci yıllara denk gelen Orta Paleolitik döneminden beri insanların burada yaşadıklarını ortaya koymuştur. Yine Neolitik dönemi ifade eden M.Ö. 7000'li yıllardan beri de sürekli bir yerleşim faaliyetinin olduğu kabul edilmektedir⁹.

Hakkâri'nin yazılı tarih dönemi ile ilgili en derli toplu bilgilere M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren sahip olabilmekteyiz. Bu dönemde, bugünkü Doğu Anadolu'da Urartu olarak adlandırılan ve esas olarak kabile konfederasyon ve birliklerinden oluşan bir devlet kurulmuştur. Beylikler şeklindeki toplumsal örgütlenmenin merkezi devlete dönüştürülmesi, Urartu Birliği olarak da ifade edilebilecek bir yapıda kendini göstermiştir. Esasen, bölgenin doğal açıdan engebeli bir yapıya sahip olmasının meydana getirdiği kompartımanlar şeklindeki fiziksel görünüm, diğer taraftan bu parçalı yapıya uygun olarak şekillenen toplumsal örgütlenme, yukarıda sözü edilen konfederasyonlu oluşumu zorunlu kılmaktadır. Diğer bir önemli husus da, aşiretler-beylikler şeklindeki bu örgütlenme kültürünün günümüze kadar, bazı değişimler olmakla birlikte, süregeldiğidir. Nitekim Osmanlı dönemindeki otonom beylikler de, aynı şekildeki kompartımanlı yapıya uygun olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu husus, aynı zamanda kültürün kuşaklar aracılığıyla sürdürülmesi açısından da önem taşımaktadır.

M.Ö. 9. yüzyılın başlarında, Asur kaynaklarında Hakkâri'nin bulunduğu bölge, *Hubişkia Ülkesi* olarak isimlendirilmiştir. Bu ad, M.Ö. 890'dan M.Ö. 669 tarihlerine kadarki Asur tabletlerinde geçer. Aslında Uruatri (dağlık ülke anlamına gelir), Nairi, Habhi vb. isimlerin tümü, Asurluların bölgenin değişik bölümlerine verdikleri adlardır¹⁰. M.Ö. I. binin

⁸ Komisyon, 1982, *Yurt Ansiklopedisi Hakkâri Maddesi*, Cilt: 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, s. 3305.

⁹ Komisyon, 1982, *age*, s. 3305.

¹⁰ Alikılıç, D., 2011, "Hakkâri Tarihi", *Hakkâri* içinde, Hakkâri Valiliği Yayını, Hakkâri, s. 58.

ortalarına kadar da Urartuların önemli bölgelerinden olan Hakkâri, aynı zamanda günümüzde de kullanılan Van- Yüksekova- Şemdinli- Rewandiz yolu açısından da önem arz etmekteydi¹¹. Zira bu yol, askeri hareketliliklerin güzergâhlarından olmasının yanında, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret faaliyetlerinin de önemli eksenlerinden idi.

Asur ve Kimmer saldırıları sonucu zayıflayan Urartuların M.Ö. 560 yılında Medlerin saldırısı sonucu yıkılmasıyla birlikte bölgede Med egemenliği başlar. Bölgede uzun sürmeyen Med hâkimiyeti, yerini Perslere bırakmıştır. Persler döneminde Hakkâri bölgesi, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Persler, ele geçirdikleri yerleri *Satraplık* olarak ifade edilen bir eyalet sistemi ile yönetmekte idiler. Hakkâri ve çevresi de *Athura satraplığı* içerisinde bulunuyordu¹². M.Ö. 331 yılında, İskender'in Pers ordularını yenip Pers İmparatorluğunu yıkmasından sonra, Hakkâri bölgesi satrapı Atropates, bölgeyi Makedonya Krallığı adına yönetmeye başladığından, Hakkâri ve çevresi *Atropates Prensiği* olarak anılmıştır¹³. İskender'in ölümünden sonra bölgede Selevkos dönemi başlar, ancak bu fazla sürmez. Bir yandan Part, diğer yandan Roma saldırıları sonucu Selevkosların bölgedeki güçleri zayıflayınca, Hakkâri ve çevresi de Partların eline geçmiştir. Romalılar ile Partlar arasındaki egemenlik mücadelesi, M.S. 193 tarihine kadar sürmüştür. Bu tarihlerdeki Araks Krallığı belgelerinde, Hakkâri yöresini *Moksuan* adıyla anılmaktadır. Bu dönemde Van yöresindeki Karduklar (Kürtler), Arami kökenli kabileler ve Med kalıntıları, Gordiene¹⁴ olarak anılan bir devlet kurmuşlardır¹⁵. Part devletinin yerini alan Sasaniler de, öncülleri gibi Bizanslılarla bölge egemenliği üzerinde bir mücadeleye girmişlerdir. 6. Yüzyılda Sasanilerin Doğu Roma kilisesine karşı bağımsızlığını ilan eden Nasturilere destek vermesi, hem Nasturilerin bölgede kök salmalarına, hem de Bizanslıların zayıflamasına neden olmuştur¹⁶. Hakkâri ve çevresi, 641 tarihinde Halife Ömer döneminde Arap egemenliği altına girmiş¹⁷ ve

11 Alıkcı, D., 2011, *age*, s. 60.

12 Komisyon, 1982, *age*, s. 3307.

13 Komisyon, 1982, *age*, s. 3307.

14 Wilhelm Köhler, Asur kaynaklarında geçen "Karda" ve "Kardaka" ile, Ksenefon'un "Karduk", Strabo'nun "Gordiya", Plinius'un "Corduani" olarak adlandırdığı bölgelerin tümünün Kürtlerle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bilge Umar da, "Gordien" sözcüğünün Kürtlerle ilgili olduğunu belirtmektedir.

Köhler, W., 1989, *Evlüya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı* (Çev. H. Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 16-17.; Umar, B., 1999, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, s. 204.

15 Komisyon, 1982, *age*, s. 3309.

16 Komisyon, 1982, *age*, s. 3309.

17 Kaplan, Y., 2014, "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri", *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu (24-26 Mayıs 2013, Hakkâri)*, Hakkâri Üniversitesi Yayını, Hakkâri, s. 110.

bu olay, bölgenin islamizasyonu sürecini de beraberinde getirmiştir. Emevi ve Abbasi halifeleri döneminde nispeten istikrarlı bir dönem geçiren Hakkâri ve çevresinde, Sasanilerden kalma gelenek büyük oranda sürdürülerek, yerel otoritelerin söz sahibi olduğu bir yönetim sistemi uygulanmıştır. Abdurrakib Yusuf, bu dönemle ilgili çalışmasında, 982 ile 1093 tarihleri arasında bölgede Kürt Doski devletinin hüküm sürdüğünü ve devletin sınırlarının kuzeyde Van ve Muş'a, güneyde de Musul'a kadar uzandığını belirtmektedir¹⁸.

19. yüzyılın ortalarına kadar bölgede hüküm süren Hakkâri Emirliğinin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Ancak, tarihçi İbn-i Esir'in verdiği bilgilerden hareketle, hanedanın ilk emirinin 1133 yılında ölen Ebu-l Hayca Abdullah b. Halil b. Mezruban Meştub El-Hekari olduğunu; esasen, bölgede dönem dönem var olan Hakkâri, Şemdinan ve Bahdinan beyliklerinin de akraba ya da aynı kökene dayanan kişiler tarafından idare edildiğini söylemek mümkündür¹⁹. Bu dönem Kürt aşiretlerini konu alan bir çalışmada da, Colemerik Emirliğinin Ebu-l Hayca ile başlatıldığı ve son emirin de 1249 yılına kadar hüküm süren "Zerin Çeng" lakaplı Mir Esedüddin olduğu belirtilir²⁰. Dolayısıyla sonraki Hakkâri emirleri ile öncekiler arasındaki bağ çok açık olmamakla birlikte, bunların aynı aileden oldukları genel kabul görmektedir.

1054 yılında Selçuklu idaresine geçen Hakkâri ve bölgesinde, 1258 tarihinde tüm bölgeyi kan gölüne çeviren Moğol saldırılarına kadar Musul Atabegleri olan Zengiler ile Hakkâri mirleri arasında sürekli olarak çatışma ve mücadelenin sürdüğünü belirtmek gerekir. Bu döneme ait kaynaklar, bölgedeki aşiretler konfederasyonunun Hakkâri emirliğinin bölgede oldukça etkin bir güç olduklarını belirtmektedirler. Moğol saldırılarında da uzun süre bölgeyi müdafaa ederek, bu güçlerin Hakkâri bölgesine girmesine engel olmuşlardır. Bununla birlikte 1260 tarihinde bölge, Hulağu'nun kontrolüne geçmiştir²¹. İlhanlılardan sonra bölge, Timur Devleti ile Karakoyunlular arasında, otonom yapısını muhafaza ederek, çeşitli kereler el değiştirmiştir. 1347 tarihli Memluk tarihçilerinin oluşturduğu bir listeye göre, Hakkâri ve çevresinde yaşayan başlıca topluluklar, şu şekilde sıralanmaktadır: Hakkâri merkezdeki Çölemerikler, Şemdinan'ın güneyinde yaşayan Zerzariler, Çölemerik yakınındaki Gewer beyliği, Akra ve İmadiye yakınlarında Zibari Beyliği, İmadiye'de Hakkâri aşireti

¹⁸ Yusuf, A., 2001, *El-Dewlet-ul Dostkiye Fi Kurdistan-il Wusia*, Cild:II, Aras Publisher, Erbil, s. 13.

¹⁹ Kaplan, Y., 2014, *age*, s. 110.

²⁰ Tefik, Z. S., 2007, *El Qabail wa Zaamat-il Qabiliyet-il Kurdiye fi Asre-l Wasit*, Mukiryani Publisher, Erbil, s. 73-76.

²¹ Komisyon, 1982, *age*, s. 3310.

ve Dumbuliler²². İmadiye ve Şemdinan beylikleri uzunca bir süre Hakkâri beyliğinin dışında varlığını sürdürmüş; ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru Hakkâri mirlerine bağlanmıştır. Dolayısıyla, bütün bu aşiretlerin Hakkâri Emirliği altında birleştiklerini ve burumun 19. yüzyıla kadar da sürdüğünü söylemek yanlış olmaz. 1597 yılında ölen Bitlis Miri Şerefhan, Hakkâri beylerinden ve yaptıklarından övgüyle bahseder. Örneğin, 1386 yılında Emir İzzeddin Şêr'in Van kalesini denetimi altında tuttuğunu ve bu kalede günlerce Timur'a karşı savaştığını belirtmektedir²³.

Osmanlılar ile Farsların bölgedeki iktidar mücadelesi sırasında da bağımsızlıklarını koruyan Hakkâri emirliği, 1534 yılında Hakkâri ve çevresinin Osmanlı egemenliğine geçmesiyle, Osmanlı devletine bağlı otonom bir emirlik/beylik haline gelmiştir. Döneme ilişkin olarak, çeşitli tarihçiler, Hakkâri emirliğinin sınırlarının Van ve Vastan (Gevaş)'a kadar uzandığını belirtmektedirler²⁴. Khachatryan, Ermeni yazılı kaynaklarına dayanarak, Ermeniler arasında "Yezdin Şir" olarak tanınan İzzeddin Şêr zamanında (1405), emirliğin sınırlarının Diz vadisinden kuzeyde Ani kalesine kadar uzandığını belirtmektedir²⁵. 1491 yılında Vastan (Gevaş) emiri, Melik İzzeddin Şêr II'nin oğlu melik Zahid'tir²⁶. Buna dayanılarak, Gevaş'taki Mir İzzeddin'in hanımı olan Halime Hatun'a ait kümbetin de Mir İmadeddin'in kardeşi Mir İzzeddin tarafından yaptırıldığı da ifade edilmektedir²⁷.

1657 yılında ölen Katip Çelebi, Hakkâri beyliği hakkında önemli bilgiler verir. Çelebi, Van eyaletinin dördü hükümet olmak üzere 14 sancağı bulunduğunu yazar. Bu hükümetler, Hakkâri, Bidlis, Hizan ve Mahmudi olarak sıralanır. Hakkâri hükümetinin, İmadiye hükümetinin doğusunda kuzeyde Bidlis hükümeti ve bazı Diyarbekir sancakları ile, güneyde ise Şehrizor eyaleti ve Sohran hükümeti ile sınırdış olduğunu belirten Çelebi, Hakkâri hükümetinin merkezinin de Culamerg kasabası olduğunu ekler²⁸. Hakkâri bölgesinin 1655 yılındaki durumunu anlatan Evliya Çelebi de, Hakkâri'yi Van eyaletinin "azil kabul etmeyen" idare merkezleri arasında saymaktadır. Evliya Çelebi, Van'ın kible tarafında yer alan Hakkâri sancağının, Vustan, Şatak, Çölemerik kalelerinden ibaret 47 bin askere sahip bir

²² Yalçın-Heckmann, 2002, *age*, s. 58.

²³ Şerefhanê Bedlîsî, 2007, *Şerêfname*, Avesta yayınları, İstanbul, s. 184.

²⁴ Khachatryan, A., 2003, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", *Iran & the Caucasus*, Vol. 7, No. 1-2, s. 38.

²⁵ Khachatryan, A., 2003, *age*, s. 47.

²⁶ Khachatryan, A., 2003, *age*, s. 58.

²⁷ Kaplan, Y., 2014, *age*, s. 113.; Khachatryan, A., 2003, *age*, s. 41-42.

²⁸ Akt. Kaplan, Y., 2014, *age*, s. 120.

hanlık olduğunu yazar²⁹. Osmanlılar döneminde, 3 farklı sancak sistemi bulunmakta idi. Bunlardan birincisi, yöneticilerinin doğrudan doğruya merkezden atandığı “sıradan sancaklar”dır. İkincisi, “Yurtluk-Ocaklık” olarak adlandırılan kısmen özerk sancaklardır. Bu sancakların toprakları tımar ve zeamet şeklinde tasarruf edilebiliyordu. Merkezin müdahale hakkının bulunduğu bu sancaklara, Anadolu’nun doğusundaki “Ekrad Beyliği” ya da “Kürd Sancağı” olarak tabir edilen idareler örnek verilebilir. Üçüncüsü ise, “hükümet” olarak adlandırılan tam özerk sancaklardır. Bu sancaklar ya da beylikler, merkezi hükümete vergi vermedikleri gibi, toprakları da tımar ya da zeamet haline getirilemiyordu. Sipahi ordusunda hizmetin de zorunlu olmadığı bu beyliklerin seçimine merkezi hükümet müdahale edemiyordu ve bu beylikler padişah fermanıyla tanınıyordu³⁰. Hakkâri sancağı, “hükümet” sancağı konumunu 19. yüzyıla kadar sürdürmüş ve Hakkâri mirleri bölgede egemen olmuşlardır.

2. XIX. Yüzyılda Hakkâri'nin İdari Yapısı

19. yüzyıl, bölgenin siyasal coğrafyasında büyük değişimlerin meydana geldiği bir devreye denk gelmektedir. Bir yandan Osmanlı devletinin toprak kaybetmesi sürecine denk gelen çeşitli etnik topluluklar arasında yükselen milliyetçilik hareketleri, diğer yandan da merkezi hükümetin bu kopuşları engellemek üzere yürürlüğe koyduğu, ancak bölgenin sosyal ve siyasal dokusunu altüst eden uygulamalar; sadece yüzyıllardır geleneksel bir şekilde süregelen otonom emirliklerin ortadan kalkmasına yol açmamış, aynı zamanda bölgede etkileri günümüze kadar süren büyük kaoslara neden olmuştur. 19. yüzyıl ortalarına kadar süren Kürt emirliklerinin Osmanlı devletinin idare sistemi kendine özgü koşullarını göz önünde bulundurduğumuzda, sözü edilen değişimlerin ve sonuçlarının önemi daha iyi anlaşılabilir. Her şeyden önce, “hükümet” statüsündeki bu emirlikler, bir nevi etraflarındaki devletler gibi, bağımsız bir karaktere sahiptiler. Vergi ödemedikleri gibi, merkezi hükümete asker de vermek zorunda değillerdi. Bu emirlikler, imparatorluğun topraklarının siyasal anlamdaki koruyucusu olma dışında, merkezi idare ile fazla bir ilişki içerisinde de değillerdi. Bu bağlamda, bölgenin siyasal coğrafyasının tarihsel boyutuna baktığımızda, emirliklerin –özellikle sınır kesiminde yer alanlar- güncel duruma göre sık sık taraf değiştirdiklerini de görebilmekteyiz. Bu da hem Fars, hem de Osmanlı idarelerinin emirlikler üzerinde paylaşım mücadelelerine yol açtığı gibi; tarihsel veriler, zaman zaman Osmanlı ve Fars egemenlerinin emirlikleri birbirlerine karşı kışkırtarak, ya sahip oldukları gücü azaltmayı ya da durumu kendi lehlerine çevirmeyi planladıklarını ortaya koymaktadır.

²⁹ Evliya Çelebi, 1986, *Tam Metin Seyahatname*, Cilt: 3-4, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 550.

³⁰ Bruinessen, M. V., 2003, *Ağa. Şeyh. Devlet (Çev. B. Yalçın)*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 239-242.

Şekil 2. Şerefname'ye Göre 16. Yüzyılda Kürt Emirlikleri (Altı çizili olanlar "hükümet" statüsünde idiler. Kaynak: Bruinessen & Boeschoten, 2003)

19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri, Van Eyaletine bağlı bir sancak merkezidir. 1847 tarihine kadar, bu idari yapısını koruduğu gibi, Hakkâri mirleri de Colemêrg merkez olmak üzere, bölgede yarı devletimsi konumlarını sürdürmüşlerdir. Ne var ki, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gerek bölgede meydana gelişmeler ve merkezi idarenin çeşitli düzenlemeleri, mevcut statünün adım adım değişmesine yol açmıştır. Sözü edilen düzenlemelerden ilki olan 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, köklü değişiklikleri ve "reform"ları beraberinde getirmiştir. Tanzimat reformlarının amacı; merkezi hükümetin gücünü arttırmak, ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde merkezi denetim kurmak ve taşradaki yerel güçlerin iktidarlarını zayıflatmaktır. Tanzimat reformlarının bölgeye yansısı da, yerel iktidar sahiplerinin güçlerinin zayıflatılarak merkezi idarenin tesis edilmesi olarak görülmekte ise de, aslında bu çabaların arka planındaki esas düşünce, devletin doğu sınırlarında yaşanması muhtemel kopmaların önüne geçmektir. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısında bölgede meydana gelen gelişmeler, merkezi gücün yeniden tesisi savaşının da yansımalarıdır³¹.

Tanzimat ile beraber yaşanan reform hareketleri ve bölgede merkezi hükümetin sert tavırları, otonom iktidar sahibi beylerin merkezileş-

³¹ Yıldız, M. Z. & Erdoğan, R., 2012, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Mardin Yöresinin Sosyal ve Siyasal Coğrafyası Üzerine Değerlendirmeler", *Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri (13-15 Mayıs 2011, Mardin)*, Kent Işıkları Yayını, İstanbul, s. 425.

me çabalarına şiddetle karşı çıkmalarına neden olmuştur. Bunun dışında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, bölgede bulunan İngiliz ve Amerikan misyonerleri de, özellikle Kürtler gibi aşiret örgütlenmesi içerisinde bulunan ve Kürt emirliklerine yıllık vergilerini ödeyen Nesturîleri kendi kiliselerine döndürmek için büyük bir çabaya girişmişlerdir. Osmanlıların Ruslar karşısındaki yenilgisi ve misyonerlerin kendi kaderlerini tayin konusundaki telkinleri, Nesturîlerin misyonerlerle ilişki içerisine girmelerine neden olmuştur. Nesturîlerine en büyük aşireti durumundaki Hakkâri bölgesindeki Tiyariler, sözü edilen dayatma ve telkinler ile Kürt mirlerine vergi ödemeyi ve orduya katılmayı reddettiler³². 1843'te Nesturîlerin bir köye saldırıp 50 kadar kişiyi öldürmeleri de, olayın başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Bunun üzerine Hakkâri miri Nurullah Bey, Botan emiri Bedirhan Bey'den yardım istemiş ve Bedirhan Bey de 1843 yılında Tiyari bölgesine büyük bir kuvvet göndermiş ve bir katliam yaşanmıştır³³. Bunun üzerine başta İngilizler olmak üzere Avrupa ülkeleri, Bedirhan Bey'in cezalandırılması için Osmanlı devleti üzerinde büyük baskılar kurmaya başladılar. Yaşanan gelişmeler ve Avrupa ülkelerinin baskıları, merkeze karşı güçlenmiş bulunan ve bu anlamda merkezi hükümet için sorun olan Bedirhan Bey'in ortadan kaldırılması için, Osmanlı devletine aradığı fırsatı vermesi bakımından da oldukça ilginçtir. 1846 yılında Nesturîlere yönelik ikinci bir hareket daha yapılmış, bunun üzerine zaten Bedirhan Bey'e karşı gizli sefer hazırlığı yapan Osmanlı devleti bölgeye büyük bir orduyla sefer düzenlemiş ve 1847 yılında Botan beyliğine son verilmiştir. Bedirhan Bey gibi, Hakkâri miri Nurullah Bey de Girit'e sürgün edilmiştir. Kardam, Nesturî katliamının nedenlerini, 19. yüzyılda hız kazanan bölgedeki misyoner faaliyetleri, Müslüman köylerine yönelik Nesturî saldırıları, Bedirhan çevresindeki din adamlarının etkisi, Hakkâri beyi Nurullah ile Amediye beyi İsmail'in zorlamaları, Osmanlı merkezi hükümeti ile Erzurum ve Musul valilerinin katliam öncesinde cesaretlendirici ya da serbest bırakıcı tutumları olarak sıralamaktadır³⁴. Bölgede büyük aşiret konfederasyonlarının bu şekilde dağıtılıp toplumsal örgütlenmenin minimize edilmesi, büyük kaos da neden olmuştur. Nitekim sonraki yıllarda küçük aşiret birimlerinin birbirine girmesi, güç kazanma mücadeleleri, bölgenin sosyal ve siyasal gerilemesinin de nedenlerinden biri olmuştur. Bruinessen'in de ifade ettiği gibi, sonuçta aşiret örgütlenmesi, karmaşık-devlet benzeri yapılardan çok daha basit toplumsal ve politik biçimlere doğru gerilemiştir³⁵.

³² Yağcı-Heckmann, L., 2002, *age*, s. 75.

³³ Bruinessen, M. V., 2003, *age*, s. 276-277.

³⁴ Kardam, A., 2011, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyân Yılları*, Dipnot Yayınları, İstanbul, s. 174-185.

³⁵ Yıldız, M. Z. & Erdoğan, R., 2012, *age*, s. 426.

Sonraki yıllarda, 1858 tarihli toprak yasası da bölgenin sosyal yapısının geriletilmesi yanında, ekonomik temeline de büyük bir darbe vurmuştur. Özel kişilerin tapu senedi ile toprak sahibi ve mera sahibi olabilmelerinin önünü açan bu yasa, bölgedeki aşiret yapısını zayıflatmayı amaçlıyordu. İşlenebilir topraklar üzerindeki toplumsal kullanım hakkını sona erdiren bu yasa, sadece seçkinlerin işine yaramıştır. Öncelikle, bu yasanın uygulanması sonucunda, aşiret içerisindeki ekonomik tabakalaşma artarken, aşiret ekonomisinin komünal özelliklerinde gerileme meydana gelmiştir. Birçok ağa toprak beyi haline gelmiş, toprak ağaları zamanla toprağı işleyenler üzerinde otorite kurar hale gelmiştir. Bu uygulama sonraki yıllarda yeni bir yaşam tarzına sahip kentte yaşayan toprak beyleri sınıfı ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentli toprak beyleriyle aşiret ağaları arasındaki işbirliği, toprağı işleyenlerin geleneksel haklarını yitirerek, toprak beylerinin üzerlerinde her türlü tasarrufa sahip olduğu kiracı hatta ücretli toprak işçisi haline gelmelerine yol açmıştır³⁶.

Cizre ve Hakkâri beyliklerinin ortadan kaldırılması ile birlikte bölgedeki tüm otonom ve yarı otonom yapılar da sona erdirilmiştir. 14 Aralık 1847 tarihli Takvimi-i Vekayi gazetesinde yayımlanan resmi bir ilanla, Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Botan ve Mardin kazaları birleştirilerek “Kürdistan Eyaleti” oluşturulmuştur. Aynı gazete, son isyanın bastırılmasını “Kürdistan’ın yeniden fethi” olarak ilan etmiştir³⁷. 1848’de Kürdistan eyaletine Bitlis ve Diyarbakir bağlanmış, 1849’da eyaletin sınırları Dersim’i de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Önceleri Ahlat olarak düşünülen Kürdistan eyaletinin merkezi, sonraları Diyarbakir yapılarak merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Osmanlı padişahı Abdulmecid’e “Kürdistan Fatihî” unvanının verilmiş olması, devletin yeni oluşumu bölgenin fethi kadar önemli gördüğünü göstermektedir. Eyaletin kuruluşunda İran ve Rusya etkisini zayıflatmak ve bölgede ordunun güçlü bir şekilde konuşlanmasını sağlamak, gelecekte oluşabilecek ayaklanmalara engel olmak, bölgeyi doğrudan denetlemek ve sürekli kontrol altında tutmak gibi öne çıkan nedenler dışında, merkezi idarenin ülke çapında yeniden tesisinin de etkili olduğu açıktır. 1867 yılında Kürdistan eyaletinin varlığına son verilerek, Mamuretul Aziz (Elazığ)’i de içine alacak şekilde Diyarbakir vilayeti tesis edilmiş, Mardin ve Cizre bölgesi de Mardin sancağı adı altında yeniden Diyarbakir eyaletine bağlanmıştır³⁸.

³⁶ Bruinessen, M. V., 2003, *age*, s. 280-283.

³⁷ Komisyon, 2011, *Osmanlı Kürdistanı*, BGST (Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu) Yayını, İstanbul, s. 27-29.

³⁸ Yıldız, M. Z. & Erdoğan, R., 2012, *age*, s. 426; Kardam, A., 2011, *age*, s. 382; Özoğlu, H., 2009, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 81-84.

Kürdistan eyaletinin sınırları, eyalete tabi sancak ya da livalar, bağlı kazalar sürekli değişkenlik göstermiştir. Örneğin, 1850 (1266) tarihli devlet salnamesinde, Hakkâri eyalete bağlı bir liva olarak zikredilir. Hakkâri livası, İmadiye ve Mahmudi (Hoşap) ile birlikte anılmaktadır³⁹. 1853 yılına ait salnamede, Kürdistan eyaletinin sınırları Harput, Musul, Malatya ve Arapgir'i içine alacak kadar genişletilmesine rağmen, Van ve Hakkâri bu eyalet içerisinde yer almamıştır⁴⁰. Bu tarihte Hakkâri, Vezir Reşit Paşa'nın valilik yaptığı bir eyalete dönüştürülmüştür. Üstelik Van, Mardin ve Cizre, Hakkâri eyaletine bağlı livalar haline getirilmiştir. Bu durum, 1854 (1270) tarihli devlet salnamesinde de tekrarlanır⁴¹. 1855 tarihinde ise, Kürdistan başlı başına bir liva olarak bulunurken, Van ve Mardin livaları ayrı ayrı yer alır. Hakkâri livası içerisinde, Hakkâri, İmadiye, Mahmudi, Albak, Colemerik, Gevra⁴², Beytüşşebab, Çal, Nasturi, Diri, Tiyari Ulya ve Sufla kazaları bulunmaktadır⁴³. 1856 tarihli salnamede ise, Hakkâri'yi Van eyaletine bağlı bir liva merkezi olarak görmekteyiz. Kaza sayısı yine 9 olmasına rağmen, önceki salnamede yer alan Nasturi kazası yerine Kotur kazası gelmiştir⁴⁴. 1857 (1273) tarihli devlet salnamesinde oldukça karmaşık bir idari yapılanma görmekteyiz. Bu salnamede daha önce Kürdistan eyaletinden çıkarılmış olan Mardin'i yeniden eyalet içerisine alındığını görmekteyiz. Diyarbakır, Kürdistan eyaleti yerine Halep eyaletinin bir livası haline getirilmiştir. Kürdistan eyaletine ise, Siird, Bayezid, Erzurum ve Muş birer liva halinde bağlanmıştır. Bu tarihte, Hakkâri bir liva (sancak) olarak Van eyaletine tabidir. Garip olan, Besni, Siverek ve Dersim livaları da Van eyaletine bağlı görünmektedir⁴⁵. 1858 tarihinde Erzurum başlı başına eyalet halindedir. Kürdistan eyaleti, Diyarbakır, Siird ve Mardin livalarına sahiptir. Van eyaletinin ise 2 livası bulunmaktadır: Musul ve Hakkâri⁴⁶. Musul ve Hakkâri livalarının Van vilayetine bağlı olduğu idari yapı, 1866 yılına kadar da devam etmiştir.

³⁹ *Salname-i Devlet*, 1266 (1850), İstanbul, s. 83.

⁴⁰ 1848-1952 yılları arasında Osmanlı-İran sınır problemlerini araştırma komisyonunda yer alan Mehmed Hurşid Paşa'nın yazdığı raporda, salnamedekilere zıt bazı bilgiler yer alır. Bu raporda, Hakkâri, Van eyaletine bağlı bir liva olarak geçmektedir. Livanın Çölemerik, Elbak, İmadiye, Mahmudi, Gevar, Beytüşşebab, Tabar-i Ulya ve Sufla, Çal, Kotur ve Diri adında kazaları mevcuttur. Mehmed Hurşid, 1997, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Simurg Yayınevi, İstanbul, s. 232.

⁴¹ *Salname-i Devlet*, 1269 (1853), İstanbul, s. 75; *Salname-i Devlet*, 1270 (1854), İstanbul, s. 82.

⁴² Osmanlı salnamelerinde yer adları çok kez farklı şekillerde yazım hatalı olabilmektedir. Örneğin, Gevar, Gevra ya da Gevar şeklinde; Tiyar, Tiyal ya da Tiyad şeklinde; Albak, zaman zaman Alban şeklinde; Müküs, Mekes şeklinde; Kotur, Kastur şeklinde; Oramar, Oraman şeklinde; Şikafti, Şukufti ya da Şukuhti şeklinde vb.. Salnamelerdeki bu yanlış kullanımlara müdahale edilmeyerek olduğu gibi verilmiştir.

⁴³ *Salname-i Devlet*, 1271 (1855), İstanbul, s. 90.

⁴⁴ *Salname-i Devlet*, 1272 (1856), İstanbul, s. 98.

⁴⁵ *Salname-i Devlet*, 1273 (1857), İstanbul, s. 103-108.

⁴⁶ *Salname-i Devlet*, 1274 (1858), İstanbul, s. 112-113.

1866 ve 1867 yıllarında doğudaki idari yapılanmada köklü bir takım değişimler gerçekleştirilmiştir. 1866 (1283) tarihinde, Van eyaletine son verilmiş ve Hakkâri ile birlikte Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Daha önce Van eyaletine bağlı olan Musul, Bağdad eyaletine bağlanmıştır. “Li-va-i Van Hakkâri” şeklinde geçen livaya bağlı kaza merkezleri ise şu şekilde yer almıştır: Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Gevaş, Karçıkan, Vustan, Norduz, maa(birlikte) Aşair Mahmudi, Bargiri maa Aşair, Mekes, Şatak, Colemerik, Albak, Gevar, Beytüşşebab, Çal maa Tiyari, Kotur, Şemdinan⁴⁷. 1867 yılında da bu yapı devam etmiştir. 1867 yılındaki “Vilayetler Nizamnamesi” ile Kürdistan eyaleti, son kez salnamelerde yer almış, bu tarihten sonra farklı bir idari yapılanma başlamıştır⁴⁸. 1868 tarihinde Diyarbekir eyaleti, Mamurat-ul Aziz sancağını alacak şekilde genişletilmiş; Van sancağı ise, Hakkâri kazası ile birlikte (Çolemerik maa Nahiye-i Beytüşşebab) Erzurum vilayetine bağlanmıştır⁴⁹.

1870 (1287) tarihli ilk defa yayımlanan Erzurum Vilayet Salnamesinde, Erzurum’a bağlı Van sancağının 9 kazasından biri de Colemerik’tir. Colemerik kaymakamlığını Kamil Efendi yapmaktadır. Colemerik’e bağlı nahiyeler ise, Beytüşşebab, Çal ve Nasturi arazisidir. Gevar kazasının ise Şemdinan ve Oramar adında iki nahiyesi bulunmaktadır⁵⁰. 1872 yılında Colemerik kazasının 120, Gevar kazasının ise 110 köyü bulunmaktadır. Colemerik merkezde, 5 kilise, 2 cami, 70 dükkân ve 780 hane bulunmaktadır. Gevar merkezde ise, 10 kilise, 2 cami, 40 dükkân ve 1000 hane bulunmaktadır⁵¹. 1876 tarihli 7. kez yayımlanan salnamede de Colemerik ve Gevar, Van sancağının 9 kazası arasında yer almaktadır. Kayıtlarda, bu tarihte Colemerik kazasında 350 köy, 20000 hane ve 60 kilise; Gevar kazasında ise, 250 köy, 3365 hane ve 33 kilise bilgisi yer almaktadır. Bu bilgilerin, köyler dâhil kazanın tümüne ait olduğunu tahmin etmekteyiz⁵².

1877 (1296) tarihinde Van yeniden vilayet olarak teşkil edilmiştir. Kayıtlarda “Van Valiliği” başlığı altında, Hakkâri’nin sancak durumundan bahsedilmemekle birlikte, Çolemerik, Beytüşşebab, Şemdinan ve Gevar kazalarının adı geçmektedir⁵³. 1878 tarihinde ise, Van vilayetine bağlı Hakkâri sancağı, Colemerik, Şemdinan, Gevar ve Beytüşşebab kazaların-

⁴⁷ *Salname-i Devlet*, 1283 (1866), İstanbul, s. 170, 173.

⁴⁸ *Salname-i Devlet*, 1284 (1867), İstanbul, s. 181-182.

⁴⁹ *Salname-i Devlet*, 1285 (1868), İstanbul, s. 185-186.

⁵⁰ *Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1287 (1870), Erzurum, s. 61-62.

⁵¹ *Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1289 (1872), Erzurum, s. 142, 148.

⁵² *Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1293 (1876), Erzurum, s. 141, 147.

⁵³ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1294 (1877), İstanbul, s. 482.

dan oluşmaktadır⁵⁴. 1879 tarihinde, Van vilayetine bağlı Van, Muş ve Hakkâri sancakları bulunmaktadır. Burada ilginç olan ise, Hakkâri sancağının Albak, Muks, Gevaş, Şatak ve Mahmudi adında 5 kazası bulunmakta; ancak, Colemerik, Van merkez sancağının kazası durumundadır. Hakkâri sancağının idare merkezi ise, sonraki tarihlerde de devam eden bir uygulamalarda olduğu gibi, Albak kazasıdır⁵⁵. Bu gariplik sonraki yıl da devam etmiştir. Ancak, bu defa da “Colak” adlı bir kaza, Hakkâri sancağına eklenmiştir⁵⁶.

1881 tarihinde Hakkâri, yeniden ayrı vilayete dönüştürülmüştür. Ancak, vilayetin kapsamı hakkında bilgi bulunmamaktadır⁵⁷. 1882 tarihli salnamede, Hakkâri vilayetinin Çölemerik, Gevar ve Albak adında 3 livası bulunmaktadır. Merkez kazalar dışında, Çölemerik livasının 3 (Beytüşşebab, Çal ve İmadiye), Gevar livasının 2 (Şemdinan ve Oraman) ve Albak livasının da 2 (Norduz ve Şukuhti) kazası bulunmaktadır⁵⁸. 1886 tarihine kadar idari yapıda bir değişiklik bulunmamaktadır. 1886 tarihinde de Hakkâri'nin vilayet statüsü devam etmekle birlikte, kaza sayısında bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Örneğin Hakkâri livasının Beytüşşebab (maa Goyan, Sindi ve Golli), İmadiye ve Çal (maa Tiyal ve Tuhub); Gevar livasının Şemdinan (maa Gerdi ve Heriki) ve Oramar-Doski (Cilve-i Ulya ve Sufia); Albak livasının da Norduz, Şukufti ve Mahmudi kazaları bulunmaktadır⁵⁹. 1887 ve 1888 tarihlerinde 42. ve 43. defa yayımlanan salnamelerde de Hakkâri'nin vilayet yapısı koruduğu anlaşılmaktadır. Ali Saib'in “Memalik-i Devlet-i Osmaniye”sinde, Şukufti, merkez sancağa bağlı bir kaza olarak görünmektedir. Bunun dışında, Gevar kazasına bağlı Dize kazası da mevcuttur⁶⁰. 1888 tarihinde Hakkâri vilayetinin valisi, Fikri Paşa'dır⁶¹. Ahmed Rasim de “Mamalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası” adlı eserinde Hakkâri vilayetinin Merkez sancağı, Albak ve Gevar olmak üzere 3 sancaktan meydana geldiğini belirtmektedir⁶².

⁵⁴ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1295 (1878), İstanbul, s. 384.

⁵⁵ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1296 (1879), İstanbul, s. 174-175.

⁵⁶ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1297 (1880), İstanbul, s. 238.

⁵⁷ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1298 (1881), İstanbul, s. 68.

⁵⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1299 (1882), İstanbul, s. 69.

⁵⁹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1303 (1886), İstanbul, s. 55-56.

⁶⁰ Saib, A., 1304 (1887), *Coğrafya-i Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu Ziya, Kostantaniye, s. 289-291.

⁶¹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1304 (1887), İstanbul, s. 57-58; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1305 (1888), İstanbul, s. 328-329.

⁶² Rasim, A., 1305 (1888), *Mamalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası*, Tophane-i Amire Matbaası, İstanbul, s. 289-291.

1889 tarihinde Hakkâri, yeniden sancak haline getirilerek Van vilayetine bağlanmıştır. Bu tarihte Hakkâri sancağını Mutasarrıf Tahir Bey yönetmekte ve sancağın 11 kaza ve 1272 köyü bulunmaktadır⁶³. 1890 tarihinde de aynı yapı devam etmiştir⁶⁴.

Tablo 1. 1889 Tarihinde Hakkâri Sancağı

Kaza Adı	Nahiye sayısı	Köy Sayısı
Liva Merkezi	3	115
Albak	9	154
Gevar	5	150
Şemdinan	4	131
Mahmudi	5	83
Norduz	2	71
Çal	6	50
Mamurat-ul Hamid	2	44
Beytüşşebab	7	46
Oramar	2	34
İmadiye	5	394
Toplam	54	1272

Kaynak: *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1306 (1889), İstanbul.

Tablo 2. 1890 Tarihinde Hakkâri Sancağı

Kaza Adı	Nahiye Adı ve Köy Sayısı	Kaza Adı	Nahiye Adı ve Köy Sayısı
Merkez Liva	Nefsi Hakkâri(39), Silahi maa Tal ve Dir(41), Levin maa Tiyadi Ulya(33), Berwadi maa Tiyadi Sufia(3)	Albak	Nefsi Albak(3), Şikefti(20), Şiwelan(20), Armuş(17), Kenar-bruç(15), Sorat(33), Masiro(139), Kuvîç(13)

⁶³ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1306 (1889), İstanbul, s. 479-480.

⁶⁴ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1307 (1890), İstanbul, s. 674-680.

Çal	Pinyaniş(10), Tuhub(8), Dize(10), Artuş(8), Tiyadi Ulya(8), Tiyadi Sufla(6)	Gevar	Pirhulk(48), ile-dir(24), Bilican(27), Dirî(27), Malyub(24)
İmadiye	Nefsi İmadiye(76), Bizve(32), Dakan(58), Bervari Bala(53), Bervari Zir(41), Davudiye(124)	Mahmudi	Nefsi Mahmu-di(59), Mukri Aşireti(25), Milan Aş.(12), Takori Aş.(16), Yezidi(13), Şemski(12)
Şemdinan	Nefsi Şemdinan(2), Zarzan(44), Gerdi(22), Heriki(44), Humaru(17)	Beytüşşebab	Guli(6), Sindi(9), Goran(5), Goryan(5), Mamhuran(5), Zirki(6), Pirusan(10)
Norduz	Alan(48), Şivan(23)	Mam.Hamid	Uriyan(25), Ağcakale(9)
Oramar	Cilo(24), Eştazin(10)	TOPLAM	11 Kaza, 54 Nahiye, 1272 Köy

Kaynak: *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1307 (1890), İstanbul.

1891 yılında idari sistemde bir değişiklik meydana gelmemiştir. 1891 yılına ilişkin bilgi veren önemli bir kaynak da, Vital Cuinet'nin "La Turquie d'Asie" isimli 4 ciltlik eseridir. Sancağa ilişkin oldukça detaylı bilgiler veren Cuinet'ye göre, Hakkâri sancağında 11 kaza, 49 nahiye ve 1555 köy bulunmaktadır. 300 bin nüfuslu sancağın % 60'nı Müslümanlar meydana getirmektedir. Yine Cuinet'nin verdiği bilgilere göre, sancak dâhilinde Müslümanlara ait 2 rüştiye ve 2 ilkokul ile 3 Ermeni, 3 Yahudi ve 2 Nasturi ilkokulu bulunmaktadır. Çölemerik kaza merkezinde 300 ev ve 20 dükkân vardır⁶⁵.

⁶⁵ Cuinet, V., 1891, *La Turquie d'Asie*, Tome: II, Paris, s. 716-760.

Şekil 3. 1891 Yılında Hakkâri Sancağı (Cuinet-1891'den yararlanılarak yeniden çizilmiştir)

1892 yılında 47. defa (1309) ve 48. defa (1310) olarak yayımlanan iki salnamede ise, idari yapıda bir takım değişikliklere gidildiği görülmektedir. Daha önce kaza merkezi olan Çal, 50 köyü ile birlikte merkez livanın nahiyesi haline getirilmiştir. Bunun dışında, daha önce kaza merkezi olan Oramar da, 34 köyü ile birlikte Gevar'a bağlı nahije haline getirilmiştir. Sancağın idare merkezi olan Albak'a ise, Seralbak adında 20 köylük yeni bir nahije eklenmiştir⁶⁶. Ali Cevad, Hakkâri sancağının idare merkezinin Çölemerik kasabası olduğunu belirtmektedir. Ancak bu bilgi, salname ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilerle çelişmektedir⁶⁷. Zira 19. yüzyı-

⁶⁶ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1309 (1892), İstanbul, s. 694-698.

⁶⁷ Cevad, A., 1313 (1895), *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Cilt:1, Mahmud Beg Matbaası, İstanbul, s. 322.

lin sonuna kadar da bugünkü Başkale ilçesinin oluşturduğu Albak kazası, Hakkâri sancağının idare merkezi olmayı sürdürmüştür. 1893 yılında İma-diye kazası, Hakkâri sancağından alınarak Musul vilayetine bağlanmıştır. Böylece Hakkâri'nin merkez liva dışında kaza sayısı 6'ya düşmüştür. Bu kazalara bağlı 50 nahiyede 867 köy bulunmaktadır⁶⁸. Bu yıllara ilişkin bilgi veren Şemsettin Sami, Hakkâri sancağının merkez kaza dâhil 7 kaza, 31 nahiye ve 770 köyden meydana geldiğini ifade etmektedir⁶⁹. 1898 yılında Hakkâri sancağına bağlı Mahmudi kazası Van sancağına bağlanmış; böyle merkez kaza dışında 5 kaza, 43 nahiye ve 769 köy sayısına düşen sancakta, hem alansal, hem de nüfussal bakımdan bir daralma yaşanmıştır⁷⁰. 1899 yılına ait salnamede Albak kazasının adı geçmez. Ancak, Çölemerik kazası dışında bir de merkez livadan bahsedilmektedir ki, bu da Albak kazasıdır. Nitekim daha önce Albak kazası nahiyesi olan Şikafti nahiyesinin merkez livada görünmesi de bunu doğrulamaktadır. Bu tarihte, kaza sayısında bir değişme olmamakla birlikte, köy sayısının 699 olduğunu görmekteyiz⁷¹. 1899 tarihi Van Vilayet Salnamesinde de, Hakkâri sancağının Elbak, Çölemerik, Şemdinan, Gever, Hamidiye ve Beytüşşebab adında 6 kazası bulunmaktadır. Elbak kazasının Şikafti, Şivelan, Masiro, Suvartan, Kenarburç ve Serelbak nahiyeleri bulunmakta ve kazada yaşayan Ertoşi, Şikak, Pinyanişi, Bakoşani ve Şivelan aşiretlerinden bahsedilmektedir. Şemdinan kazasının merkezi Nehri'dir ve Gerdi ile Heriki nahiyelerinden meydana gelmektedir. Çölemerik'in Çal, Ertuş ve Tiyar nahiyeleri; Gever kazasının ise (kaza merkezi Dize) Bajerge ve Oramar adlı nahiyeleri bulunmaktadır⁷².

Şekil 4. XIX. Yüzyıl Sonunda Hakkâri Sancağı
(Kaynak: Sakaoğlu, N., 2007)

Tablo 3. XIX. Yüzyılın Sonunda Hakkâri Sancağı

Kaza Adı	Yüzölçümü (km ²)
Albak (merkez kaza)	2150
Hamidiye	1250
Gavar (Oramar ile birlikte)	2500

⁶⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1311 (1893), İstanbul, s. 738-741.

⁶⁹ Sami, Ş., 1898 (1316), *Kamus-ul Alam*, Cilt: 6, Mehran Matbaası, İstanbul, s. 4675.

⁷⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1316 (1898), İstanbul, s. 588-596.

⁷¹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1317 (1899), İstanbul, s. 566-567.

⁷² Kaplan, Y., 2014, *age*, s. 126.

Colemerik	1375
Beytüşşebab	1600
Şemdinan	2125
Nasturi aşireti arazisi	2000
TOPLAM	13000

Kaynak: Mayevski, 1330(1912)

19. yüzyılın sonlarında, Hakkâri sancağının yüzölçümü yaklaşık 13000 km²'dir. Kuşkusuz sancağın alansal daralmasında, önceleri Hakkâri'ye bağlı olan bir takım toprakların diğer vilayetlere dahil edilmesinin büyük etkisi bulunmaktadır⁷³. 1900 yılında da daha önceki idari yapının korunduğunu görmekteyiz⁷⁴. Ali Tefik, Hakkâri sancağının kazalarını şu şekilde sıralamaktadır: Çölemerik, Gevar, Şemdinan, Mahmudi yahut Hoşap, Mamuret-ul Hamid, Beytüşşebab. Yazar, Hakkâri sancağının idare merkezinin Başkale kasabası olduğunu ifade etmektedir. Ancak Başkale ya da Albak kaza listelerinde görünmez. Dolayısıyla, Albak kazasının o tarihte Hakkâri'ye bağlı olduğunu, ancak kaza statüsünün kaldırıldığını düşünebiliriz. Bunun gibi, Mahmudi'nin idare merkezi de Hoşap değil, Saray kasabasıdır. Gevaş kazasının idare merkezi ise, Vastan kasabasıdır⁷⁵. 20. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde de idari açıdan zaman zaman daralma ve genişlemeler meydana gelmişse de, Cumhuriyet dönemi boyunca 1990'lı yıllara kadar (Beytüşşebab ve Uludere ilçelerinin Şırnak'a bağlanması dışında), idari alanını büyük oranda korumuştur.

Sonuç

19. yüzyıl, Hakkâri'nin idari tarihi açısından en istikrarsız ve kaotik dönemi meydana getirmektedir. Hakkâri'nin Fars ve Osmanlı egemenlik alanlarının tampon bölgesinde yer alması, bölgede yaşanan olaylardan şiddetli bir biçimde etkilenmesine neden olmuştur. Bölgede meydana gelen olaylar, doğrudan Hakkâri'yi etkilediği gibi, Osmanlı devletinin uygulamaya koyduğu çeşitli düzenlemeler de Hakkâri bölgesinin nispeten istikrarlı yapısını bozmuştur. Osmanlı-İran sınır anlaşmazlıkları ve çeşitli kıskırtmalara ek olarak, bölgede başta İngiliz ve Amerikalılar olmak üzere batılı misyonerlerin özellikle Hıristiyan topluluklar üzerindeki tesirleri, Nasturi katliamı gibi istenmeyen birçok olumsuzluğun ortaya çık-

⁷³ Mayevski, 1330 (1912), *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki* (Çev. M. Sadık), Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye, s. 6.

⁷⁴ *Şahname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1318 (1900), İstanbul, s. 608-609.

⁷⁵ Tefik, A., 1318 (1900), *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul, s. 254-288.

masına yol açmıştır. Osmanlı devletinin merkezileşme uygulamaları, bölgede yüzyıllardır süren büyük aşiret konfederasyonları şeklindeki makro toplumsal örgütlenmeleri parçalamış; sonuçta, küçük toplumsal grupların dahil olduğu büyük bir mücadele alanı doğmuştur. Bölgedeki tüm emirliklerin ortadan kaldırılması kadar, 1858 tarihli toprak yasası da, toplumsal bağların çözülmesine neden olarak kaosu derinleşmesine hizmet etmiştir. Bunun gibi, 19. yüzyılın son çeyreğinde, “Hamidiye Alayları” olarak nitelendirilen Kürt aşiret milis birliklerinin oluşturulması ve bu birliklerin merkezden aldıkları destek ve güçle kural tanımaz bir şekilde hareket etmeleri, bölgede Müslüman ve Gayrimüslim nüfus arasındaki yüzyıllardır süren hoşgörü ve birlikte yaşama arzularına büyük darbe vurmuştur. Hakkâri’nin idari statüsü de, bu gelişmelere bağlı olarak sürekli değişkenlik göstermiştir. Kimi zaman kaza düzeyine düşürülen, ancak çoklukla sancak merkezi olma statüsünü koruyan Hakkâri, bazen de eyalet merkezi ya da vilayet merkezi haline getirilmiştir. Çoğunlukla Van vilayetine bağlı bulunan Hakkâri, kısa bir dönem Van ve Musul’a vilayet merkezliği de yapmıştır. Bunun gibi, idari alanda da sürekli daralma ya da genişlemeler meydana gelmiştir. Sonuçta, sözü edilen siyasi gelişmeler, doğal olarak, Hakkâri’nin 19. yüzyıldaki idari yapılanmasının da aşırı derece istikrarsız olmasına neden olmuştur.

Kaynakça

- Alıkhıç, D., 2011, "Hakkâri Tarihi", *Hakkâri içinde*, Hakkâri Valiliği Yayını, Hakkâri, s. 57-77.
- Bruinessen, M. V. & Boeschoten, H., 2003, *Evliya Çelebi Diyarbekir 'de* (Çev. T. Güney), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bruinessen, M. V., 2003, *Ağa, Şeyh, Devlet* (Çev. B. Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cevad, A., 1313 (1895), *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cilt:1, Mahmud Beg Matbaası, İstanbul.
- Cuinet, V., 1891, *La Turquie d'Asie*, Tome: II, Paris.
- Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1287 (1870), Erzurum.
- Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1289 (1872), Erzurum.
- Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1293 (1876), Erzurum.
- Evliya Çelebi, 1986, *Tam Metin Seyahatname*, Cilt: 3-4, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Herori, D. Y. H., 2010, *Welatê Hekkâri (945-1336): Vekolînek Şîyasî Şarîstanî* (Werger: M. Tûvî), Çapxana Xanî, Duhok.
- Kaplan, Y., 2014, "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri", *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu (24-26 Mayıs 2013, Hakkâri)*, Hakkâri Üniversitesi Yayını, Hakkâri, s. 108-130.
- Kardam, A., 2011, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyân Yılları*, Dipnot Yayınları, İstanbul.
- Khachatrian, A., 2003, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", *Iran & the Caucasus*, Vol. 7, No. 1-2, s. 37-58.
- Komisyon, 1982, *Yurt Ansiklopedisi Hakkâri Maddesi*, Cilt: 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.
- Komisyon, 2011, *Osmanlı Kürdistanı*, BGST (Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu) Yayını, İstanbul.
- Köhler, W., 1989, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı* (Çev. H. Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Mayevski, 1330 (1912), *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki* (Çev. M. Sadık), Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye.

- Mehmed Hurşid, 1997, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Simurg Yayınevi, İstanbul.
- Muhammad İzzet, F., 1991, *Al-Kurd Fi İqlim-i El Cezire va Şahrizor Fi Sadr-el İslam (637-749)*, Matbaaat-i Xanî, Duhok.
- Özoğlu, H., 2009, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Rasim, A., 1305 (1888), *Mamalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası*, Tophane-i Amire Matbaası, İstanbul.
- Saib, A., 1304 (1887), *Coğrafya-i Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu Ziya, Kostantaniye.
- Sakaoğlu, N., 2007, *20. Yüzyılın Başında Osmanlı Coğrafyası*, Denizbank Deniz-Kültür yayınları, İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1266 (1850), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1269 (1853), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1270 (1854), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1271 (1855), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1272 (1856), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1273 (1857), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1274 (1858), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1283 (1866), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1284 (1867), İstanbul.
- Salname-i Devlet*, 1285 (1868), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1294 (1877), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1295 (1878), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1296 (1879), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1297 (1880), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1298 (1881), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1299 (1882), İstanbul.

- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1303 (1886), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1304 (1887), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1305 (1888), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1306 (1889), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1307 (1890), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1309 (1892), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1311 (1893), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1316 (1898), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1317 (1899), İstanbul.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1318 (1900), İstanbul.
- Sami, Ş., 1898 (1316), *Kamus-ul Alam*, Cilt: 6, Mehran Matbaası, İstanbul.
- Sezen, T., 2006, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayını, Ankara.
- Şerefhané Bedlîsî, 2007, *Şerefname*, Avesta yayımları, İstanbul.
- Tevfik, A., 1318 (1900), *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul.
- Tevfik, Z. S., 2007, *El Qabail wa Zamat-il Qabiliyet-il Kurdiye fi Asre-l Wasit*, Mukiryani Publisher, Erbil.
- Umar, B., 1999, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Yakut Hamevi, 1977, *Mu'cem-ul Buldan*, Cilt: 5, Dar-üs Sadir, Beyrut.
- Yalçın-Heckmann, L., 2002, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Yıldız, M. Z. & Erdoğan, R., 2012, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Mardin Yöresinin Sosyal ve Siyasal Coğrafyası Üzerine Değerlendirmeler", *Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri (13-15 Mayıs 2011, Mardin)*, Kent Işıkları Yayını, İstanbul, s. 417-441.
- Yusuf, A., 2001, *El-Dewlet-ul Dostkiye Fî Kurdistan-il Wusta*, Cild:II, Aras Publisher, Erbil.

Dr. Salimê CASIM

AVUSTURYALI KOMUTAN
BLASIUS SCHEMUA'NIN
RAPORLARINDA ŞEYH
UBEYDULLAH
NEHR-Î İSYANI

SERHILDANA ŞÊX UBEYDULLAHÊ NEHRÎ DI RAPORTÊN EFSERÊ AUSTRAYÎ BLASIUS SCHEMUA DA

Dr. Salimê CASIM¹

*“Dema li destpêka meha Oktobera 1880ê dengûbasên pêşîn li dor serhildana Kurdan gehîştine Koçka Şahî; bédengi, bêpilani û tirs li serûçavên hemiyar di hate xwandin. Mîrov çawa serederiyê digel van Kurdan biket? Behsê (60000) şêst hezar Kurdan bû û her roj hejmara wan mezintir lêdihat. Dengûbasên nexweş yek li dûv yek digehîştin”.*²

Eve çend rêzek in ji danpêdana efserê rawêjkar yê austrayî (nem-sawî) Blasius Sçemua di dema serhildana Şex Ubeydullahê Nehrî da, ko ew wî demî wek rêveberê serokê mîsyona eskerî û berpirsê aghdariyan bû li Tehranê (1878-1881).

Blasius tête hejmartin bi pişkarê êkane yê di şerê li dijî Kurdan da beşdarbûyî ko wek şahidekî serbixwe û rastîbêj behsa rewşa şerî kiriye.

Ev mîsyona eskerî ya Austrayî ji deh efserên pilebilind pêkhatibû û li destpêka sala 1879ê digehine Tehrana paytextê Îranê û di rêkxistin û meşqkirina eskerê Îranê da roleke mezin dileyizin.

Ev raportên Blasius ko bi destxetê wî hatîne nivîsîn û ji wezaretê şerî ya împaratoriyeta Austrayî-Hungarî hatine şandin, ji 179 rûpelan pêk tînin û hatîne parvekirin bo ser çendîn pişkan û beşê 17an hemû li ser şerê li dijî Kurdan e. Blasius gelek bi hûrî û bi çavekî rexneyî behsa rewşa eskerê îranî dike û herwesa behsa rê, dûriya gundan ji hev, rewşa hêzên çekdarên Kurdan, rewşa seqayê û xwiyakirina hemî rûdanên ko çêbûne, dike. Anko em dikarin bibêjin raportên Blasius ne tenê behsa şeran û eskerî kiriye, belkî behsa rewşa civakî, aborî jî kiriye û wêneyekî gelekî xwiya û vekirî yê rewşa Kurdistanê yê wî demî êxistiye ber çavên xwendevanan, dîrok-nivîs û lêkolanan.

¹ Mamosta li Fakolîtiya Yasa û Zanistên Siyasî li Zankoya Dihok.

² Binêre li: Kren, Karin 1997: „Aber ich versichere Ihnen, das war ein Sieg“ Der Kriegszug des Persischen Reiches gegen Scheich Ubaidallah im Jahre 1880 – nach dem Operationsjournal des österreichischen Leutnants Blasius Schemua. In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien. Rûpel 111 -152.

Nivîser û kurdnasa Nemsayî Karin Kren ev raportên eskerî yê Blasiusî ji Erşivên dewleta Nemsî komkirîne bi rênivîsa nû di kovara „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“ belav kiriye.³ Ev nivîsa Kurdologa Nemsayî dibête bingehê serekî yê vê lêkolîna min. Ev nivîse dê şiroveyek dirokî, siyasî û civakî bit li ser van raportên Blasiusî ko bi zimanê Elmanî ne û ta niha neketîne berdestê xwendevan û lêkolînerên Kurd.

Blasius Schemua Kî ye?

Blasius li roja 2.1.1856ê li Klagenfurt ji dayik bûye. Ew ji malbatek eskerî bûye û babê wî jî efserê eskerî bû. Wî li salên 1866 ta 1870 di xwandingehên eskerî da li Marburg û Sankt Pölten dest bi xwendina pêşîn kir û li sala 1870 li akademiya eskerî li Neustadt hate wergirtin. Piştî xwendina xwe li sala 1874 bi dawî înayî, ew dibête efser di nav rêzên eskerê Autrayî-Hungarî da ta sala 1878ê li dût daxwaza wî dibête endamê mîsyona eskerî ya Austrayî li Tehranê û ew ta sala 1881 li Îranê dimînit. Ev mîsyona eskerî ji 11 endamên efserên eskerî pêkhatibû.

Civak, kultur û sistemê eskerî û siyasî yê Îranî bo Blasiusî, nû û balkêş bû. Jiber vê sedemê jî wî di raportên xwe da aşkîra kiriye ko berovajî civaka Ewropî girêdanên kesayeti di nav civaka Îranî da xurtir û bi hêztir bûne.¹ Piştî bi dîmahî hatina mîsyona leşkerî ya Nemsayî-Hungarî li sala 1881ê Blasius geştiye wê bawerê ko gelek bi zehmet e hizir û dîtinên eskerî yê Ewropî di kultureke di yê wekî yê îranî da cihê xwe bigirin. Lewma jî baweriya wî ew bû ko paşeroja pêşkevîtinê ne ya Îranê ye û wî danpêda ko mîsyona wî li îranê nikariye serkevîtinê bidest bexîst û ne şiyan daye leşkerekê modêrn û pêşkevî yê wekî nemsî li îranê bête çêkirin.⁴

Li sala 1881ê ew vedigerîte Nemsî û dibête rêveberê xwandingeha

³ Binêre li: Kren, Karin 1997: Jêderê berê. Rûpel 119.

⁴ Binêre li: Kronnenbitter, Günther 2003: Krieg im Frieden. Die Führung der K.U.K. Armee und Großmachtspolitik Österreich-Ungarn 1906-1914. Oldenburg, Rûpel 130.

Şerî (Kriegsschule) li Vîyena (Wien) paytextê Nemsî û ji sala 1894 – 1897 dibîte mamosta li vê xwandingehê. Li sala 1910ê dibîte serokê beşekî li wezaretê Şerî û li 2.12.1911 qeyser Franz Joseph I, wî dikete serokê giştî yê leşkerê Nemsayî-Hungarî.² Li sala 1912ê dibîte qumandarê hêza XVI li Ragusa (Dobrovnik) û di şerê cîhanî yê yekê da li 1915ê tete xanenişin kirin. Blaisus li roja 20.11.1920 li Klagenfurt dimirît.³

Mîsyona eskerî ya Nemsî li Îranê

Ewropa li sedsala 19ê di pêşkevtinên berbiçav ji aliyên eskerî da derbas dibît. Împiratoriya Osmanî û ya Farisî berovajî Ewropa bi giştî ji pêşkevtinan bi dûr in û eskerê wan di rewşeka nerêkxistî û bi çek û teknîk û stratejiyên eskerî yên kevin da derbas dibû. Jiber van egeran jî împiratoriya Osmanî daxwazê ji eskerê Prosyayî-Elmanî (Preussen)⁶ diket û împiratoriya Farisî jî daxwaza alîkariya eskerî ji împiratoriya Nemsayî-Hungarî diket bo rahênan, rêkxistin û nûjenkirina eskerên wan.⁷

Her li destpêka nîva duyê ya sedsala 19, piştî şahê Farisî Nasreddin du caran di pêşangehên nêvdewletî yên li Vîyena û Parîs beşdar dibît, gelek Mamosta, Doxtor û rawêjkarên leşkerî yên Austrayî ji bo arîkariya dewleta Farisî diçin Îranê. Pîsporên Nemsayî di warên eskerî, tendiristî (saxlemiyê), çêkirina pire û cadeyan, çêkirina diravî (pare) û nûjenkirina postê da û lêgeryana samanên xwezayî roleke mezin dibînin.⁸

⁵ Pitir zanyarî li ser Blaisus û leşkerê Nemsayî binêre li: Rothenberg, Gunther E. 1998: The Army of Francis Joseph. University Press, USA.

⁶ Prosyayî (Preussen) mîrgehê Elmanî bû. Ta sala 1871ê gelek Mîrgeh, Memleket û deverên serbixwe yên Elmanî hebûn. Serokwezîrê pîrosî Otto von Bismark (1815-1898) karî li salên 1864-1871 ê bi şerê li dijî dujminên xwe yên derve, wek Danîmark û Nemsî û dujminên xwe yên navxoyî wek memleketên Hannover, Kurhessen û bajêrê Frankfurt, hemî Mîrgeh û Memleket û Bajêrên Elmanî bikete yek.

Pitir zanyarî li ser alîkariya Prosyayî-Elmanî bo împiratoriya Osmanî binêre li: von Moltke, Helmuth 1997: Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835-1839. Herausgegeben und neu bearbeitet von Ernst Bartsch. Stuttgart; Wien; Bern. Edition Erdmann.

Herwesa binêre li: Salimê Casim 1999: Rewşa siyasî û civakî li kurdîstana Osmanî di nameyên Helmuth von Moltke 1835-1839. Kovara Havîbûn, Hejmar 5, Berlîn. Rûpel 50-72.

⁷ Tişteki gelekî balkêşe ko ka çawa Helmuth von Moltke li salên 1835-1839 wek mîsyonarê eskerî li dev Osamiyan bû û beşdarî di şerên li dijî Kurdan kir û paşî dibîte serokê giştî ye eskerê Pîrosî û her li ser destê wî û bi stratejiya wî ya leşkerî „cûda herîşkirin û bihevra lêdan“ serkevtinên mezin bidestve bînt û li jêr bandora wî dewleta nû ya Elmanî çêbû. Pitir zanyarî li ser vê qonaxa dîroka Elmanî binêre li: Rodulf Berg, Rulf Sellmann 1986: Grundkurs Deutsche Geschichte I. 1800-1918. Frankfurt am Main.

Blaisus jî herwekî Helmuth von Moltke lê piştî nêzîkî 40 salan bi Farisan re li dijî Kurdan şer kir û li sala 1910 dibîte serokê giştî yê leşkerê Nemsayî-Hungarî.

⁸ Binêre li: Kren, Karin 1997. Jêderê berê. Rûpel. 112.113.

Blasius Şçemua, ko wî demî jiyê wî 24 sal bûn, digel deh efserên di bi serokatiya Efserê pilebilind Adalbert Şçonovsky li 12.11.1878 ê ji bajêrê Tarnopol bi rêketin û piştî 8 heftîyan, anko destpêka sala 1879 ê, gehiştin Tehranê.⁹

Serhildana Şêx Ubeydullahê Nehrî

Şêx Ubeydullahê Nehrî ji malbateka xwedî bandor ya ayînî-neqşebendî bûye. Navûdengîya Şêx Ubeydullah ne tenê bo rolê wî yê dînî vedigerît, belkî bo hêza wî ya eskerî, rolê wî yê siyasî û zengînî, merdîni û nandayîni û xizmetkirina wî ya xelkî. Blasius hosa pesna Şêx Ubeydullah diket:

*“Şêx Ubeydullahê Nehrî xwe paşvekişîya bû û li gundê xwe Nehrê yê ne li berçav dijiya. Ew di qesreka mezin ya bi kevîran hatiye avakirin dijît û rojane xwarinê didete 500 mêran”.*¹⁰

Eve jî bûye sedemê wê yekê ko xelk pitir rêzê li Şêx Ubeydullah bigirin û di serdemê wî da kartêkirin û giringiya malbata Nehrî bigehîte gopîtka mezinî û navdengîya xwe.

Di dema şerê Osmanî-Rusî li 1877-1878 Şêx Ubeydullah digel Osmanîyan li dijî Rusya şer kir û eve jî bo faktoreke giringê mezinbûna rolê wî yê siyasî, eskerî û ayînî. Şêx Ubeydullah di name û danûstandinên xwe da digel Engilîz û berpîrsên Farisan da behsa „neteweyê Kurd“ kiriyê. Eve jî bûye egera wê yekê ko serhildana Şêx Ubeydullah di jêder û çavkaniyên kurdî da bi Şoreşa yekemîn ya neteweyî bête hejmartin û êkgirtin û diristkirina Kurdistanê serbixwe armanca wî bûye. Ji egerê lawaziya Îranê û tayîfîya dînî ko Faris şîe ne, Şêx Ubeydullah împiratoriyeta Îranê li pêşiyê kire armanca serhildana xwe. Gelek axa û eşîretan soz dan şêxî ko di serhildana wî da beşdar bibin. Di serkevtinan da heval gelek in, lê di ketinan da hevalbend sozên xwe dişkênin. Di dema girtina bajêrê Mehabadê da hejmara alîgirên Şêxî ji hezaran zêde bûn, lê di dema şkestina Urmiyê da bi hezaran piştî xwe dan Şêxî û gelek ji wan jî li dijî serhildana wî rawestîyan. Di jêderan hejmara alîgirên Şêx Ubeydullah di navbera 20000 û 80000 hezar çekdaran bû.¹¹

⁹ Jêderê berê.

¹⁰ Jêderê berê.

¹¹ Binêre li: Franz, Erhard 1986: „Kurden und Kurdistan. Zeitgeschichte eines Volkes und seiner Nationalbewegungen“. In: Deutsches Orient Institut Hamburg. Mitteilungen 30. Rûpel 134.

Naveroka Raportên Blasius Şçemua

Dengûbasên serhildana Şêx Ubeydullah ew demek bû geştiyê Koçka Şahî li Tehranê. Lê desthelata îranê zû biryara hinartina eskerî li dijî Kurdan neda. Tevlihevî û bêpilanî di nav serokatiya eskerî û siyasî li Tehranê gelek xwiya dikir.

Li dûmahiyê jî civateka eskerî biryar da hêzên leşkerî ji Tehranê û Tebrêzê li dijî Kurdan rêken.¹² Dema Şahî ferman da General Husam el- dewlet (Hesame-e-daulet) eskerî bi rê êxin, wî pêşniyar kir ko Şah wan hêzên eskerî yên ko mîsyona nemsayî rahênan pêkiriye û rêkxistiye verêket, da xwiya bibit ka ev hêze dikarin cengê (tscheng)¹³ biken yan ne. Wiha ferman hate dan ko mîsyona Nemsayî jî digel 300 eskerên rêkxistî yên hêza nû digel sê topan li dijî kurdan bêne şandin. Blasius dibêjît Şahî ferman da ko piştî pênc rojên dî, anko li roja 14.11.1880 ê, esker ji Tehranê derkevît. Mîsyona eskerê Nemsayî gazindeyan ji rewşa xirab ya eskerê farisî diket û dibêjît ko hêzên leşkerî ne di berhev in bo şerî: „Pêwistiyên berdest yên şerî tenê ji kirîna keran, tivengên jengî û tozgirtî û xîvetan pêkdihat.“¹⁴

Şahî yek ji mamên xwe General Heşmet el- dewlet kire ferman-eyê giştî yê wan hêzên ko ji Tehranê diçûn. Blasius dibêjît ev Generale her ew bû ko berî çend salan bi 30000 serbazan û 4 topan li dijî Turkmenan şkestin î nabû.¹⁵

Tehranê çî zanyariyên rast li ser hejmara hêzên Kurdan û armancên wan nebûn. Ew raportên ji walî û berpîrsên îranî yên li deverê digehiştin Tehranê gelek di nexweş bûn. Kurd wesa dihatine xwiyakirin ko ew gelekê nearam, şerker û cerdevan in û gelek caran deverên sînorî yên Tirkî û farisî talan kirîne. Blasius dibêjît hêza kurdan ya mezin ko nêzîkî 15000 hezaran bû li Mianduabê bû. 3000 hezar ji wan çekdar bûn bi tivengên martînî û yên din jî bi şîr, demance û topiza (dara) bûn.¹⁶

Blasius navê wan serokeşîret û eşîretên Kurdan yên ko beşdarî Serhildanê bûyîn hosa rê dike:

¹² Binêre li Kren, Karin 1997, jêderê berê: Rûpel 119.

¹³ Ev peyve hosa bi orjinal di raporta Blasius da hatiye. Jêderê berê. Rûpel 119.

¹⁴ Jêderê berê. Rûpel 119.

¹⁵ Jêderê berê. Rûpel 120.

¹⁶ Jêderê berê. Rûpel 121.

“Şemse (Çamse) Aga ko jiber talankirina karwanekê bazirganî 9 salan li Baxda di hepsê da bû, Xan baba Xan, Paşa Xan, Reşîd Xan, Feyzullah Beg digel 12 kurên xwe, Hesên Beg, Abdullah Xan, eşîreta kara-papaç, devera Mengur û Lahîcan, Sablax (Mehabad S. C.), eşîreta Mukrî, mirovên Osman Axâ, Susenî, Hobekov Serdaşt, Warmeh Serdeşt, Wermelî (Wermesianer), 200 Herkî, Mihemed Axâ û htd... Hemî hêza Çekdar ya serhildayan di navbera Sablaxê û Mianduabê gehîştibûne yek.”¹⁷

Hikumeta Tehranê jî hemî eskerên ko li Tebrîz bûn kom kirin û xistin bin fermanariya General Axâ Xanî da li dijî hêrişê Kurdan rawestin. Supa Salarê îranî ko berî demekê kurt hatibû dîrxistin bo Qezwînê careke dî fermana zivirandina wî bo bajarê Tebrîzê da, da ko bikarît rewşa bi tirs û ya lihevçûyî ya bajarî vegeirîne ser aramiyê.

Ew hêzên eskêrî yên ji aliyê mîsyona austrayî ve hatibûn organizekirin û di şerê li dijî Şêx Ubeydullahî beşdar bibûn bi vî awayî bûn:¹⁸

Hêza Piyade	39 Efser	642 Serbaz	2 Batalyon (her yek 3 Kompanî)
Batalyona Sivik	18 Efser	369 Serbaz	1 Batalyon (3 Kompanî)
Topxane	5 Efser	143 Serbaz	94 Erebanên Hespan û 32 Hespên Bazdanê
Hêza Kazaka (Kozak-en)	3 Efser	32 Serbaz	
Yekeya Aqilmenda	1 Efser	49 Serbaz	
Hemû tevda	61 Efser	1235 Serbaz	158 Hesp û 6 Top

Ji bo veguhastina pêwistî û çekên Leşkerî 200 Bargîr (Hêstir) û 25 Hêstir jî hebûn. Û herwesa jî 10000 hezar fişekên tivengan, 3000 Debançe û fişekên wan digel van hêzan bûn.

Blasius dibêjît her li destpêkê em hînî gelek tiştên balkêş yên xirab bûyîn ji layê leşkerê îranî ve:

“Ne tenê her 1 yan 2 serbazan kerek pê ra bû, ko çanteyên wan

¹⁷ Jêderê berê: Rûpel 121.

¹⁸ Jêderê berê: Rûpel 122.

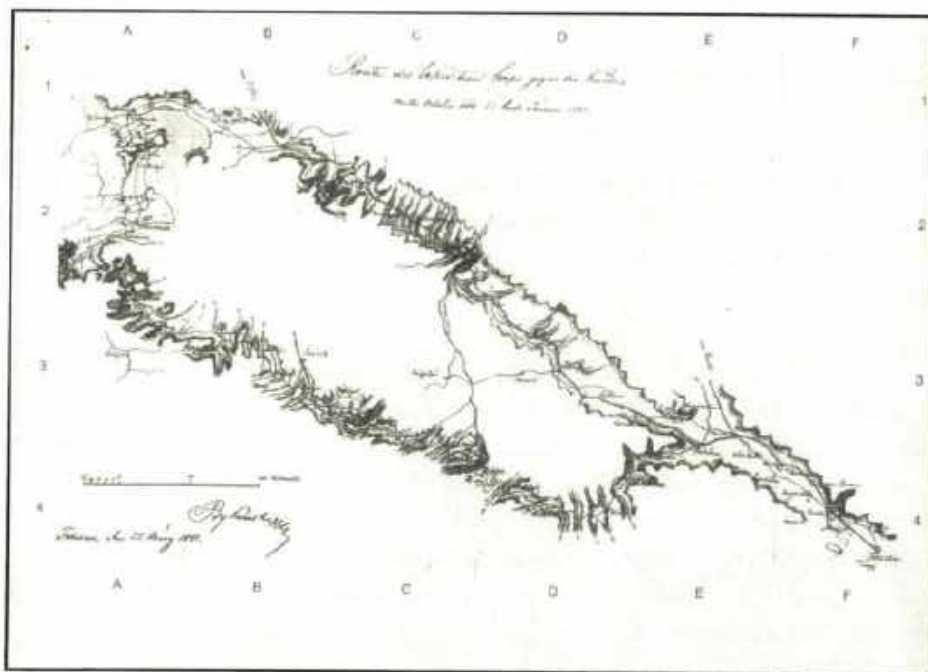
heldigirtin yan jî hindek caran lê siwar dibûn, belkî Efserên bilind jî komeka xulaman, Hespan û erebanan û hosa jî bi vî rengê ne me'qul karwan mezintir dibû. Ewe bi tevayî bi tevlihevî, hindek li pêş û hindek li paş, ne bi hevra û ne rêxistî bi rê diçûn."¹⁹

Blasius dibêjît hêzên me yên ko dema em li Tehranê bûn ji 600 ta 800 Serbazan pêkdihatî roj bo rojê kêm dibûn û eskerê pare didan, anko xwe ji efserên xwe dikirîn, û diçûn malên xwe û hejmara wan hêzan bibû 400-500 Serbaz.

Ji ber mezîni û tevliheviya karwanê eskerî, ew dikarî rojê 4-7 Farsanga, anko 20-35 Kîlometra di rojê da bibirin. Li roja 20. Oktoberê ew digehin Qezwînê û herdu hêzên Eskerî yên Qezwînê bi serokatiya General Nasir ul-Mulk jî digehine hêzên wan yên Leşkerî.²⁰

Herçende Şahê îranê biryar dabû ew bēyî bêhnvedan û bi lez bigehine cihên mebest yên şerî, lê jiber rewşa nebaş ya eskerî û westiyana wan, civata Şerî biryar da ew rojekê bêhna xwe biden û li roja 22. Oktoberê bi rêya Gerus-Afşar-Saynkalê ber bi devera Mukriyan birêkevin.

Nexşeyê rêya Eskerê Îranî ji Tehranê bo Kurdistanê bi pênûsê Blasius

¹⁹ Jêderê berê: Rûpel 122.

²⁰ Jêderê berê: Rûpel 123.

Dema Esker digehîte gundên Kurdan, dizî û cerdevanî li wan gundên ew tê ra derbas dibin, destpêdiken û ew hêzên hejmara wan 400 yan 500 bûn tenê nêzikî 50 yan 80 Serbaz mabûn, yên di hemî çûbûne dizî û talankirinê.²¹

Leşkerê îranê di rêçûna xwe da rastî gelek girift û aloziyan dihêt û bi taybetî jî jiber rêya çiyayî û nebûna hejmara hespên pêdivî bo veguhastina topan. Dûrî û nezanîna qonaxan ji hev û sextiya siroştê deverê di navbera Hissar Armenî û Kutîabad da û herwesa nebûna nexşeyên eskerî û bahozên tozê bibûne egerên giranîya rêçûna wan. Li Hesarê Armenî Azî-zullah Xan serokê eşîreta Şahzeward Înanlu digel 800 çekdaran digehine karwanê wan. Ev çekdare gelek caran digel farisan li dijî Turkmenan şer kiriye û ew bi navûdeng in bi dizî û talankirinan. Hespên wan di biçûk bûn û zarok û pîremêr jî bûn bi çekên cuda yên wek tivengên kevin, debancan, şîr û rîman. Ev çekdare fermanan tenê ji serokê xwe werdigirin û axa jî fermana tenê piştî wergirtina soza talan û pîreyê mezin bi rêya nameya ji Şahê îranê werdigirît. Karwanekê 400 heştiran xwarîn û pêdiviyên wan û hespên bi wan re bû.²²

Lê bi giştî rewşa xwarina leşkerê îranî roj bo rojê xirab dibû û ew mîrzayên xwarin ji gundan didane hev gelek di gendel bûn û xwarin bi wekhevî nedihate parvekirin. Blasius dibêjît herçend pez û goşt gelek hebû, lê xwarina serekî ya eskerê îranî (Pilav) bû û ew hînî xwarîna goştî nebibûn.

Hêza eskerê piyade ya Mansur, Şişum Karaguslu û Muhberan bi serokatiya General Hesam ul Mulk ji Hemedanê li bajêrê Bîcan li devera Gerus gehiştin karwanê eskerî. Lê wekî Blasius dibêjît nîva serbazan çek nebûn:

*“Rawestiyanek li Bîcarê Ji bo rahêna serbaza û efsera bi çekan û mayîn li benda hatin û komkirina xwarinê, gelek pêdivî bû. Herwesa li ser fermana Şahî ew 1000 tivingên ko li ser piştê heştiran bi me ra bûn, hatin parvekrin li ser hêzên kevin yên leşkerî. Her hêzeka kevin 100 tiveng dan wan û 300 dî jî hatin parvekirin li ser çekdaran. Hosa ev çekên ciwan di demên dûmahiyê de kirine di destên wan mirovên ko tiştêkî ji bikarînan û serederiyê digel van çekan nizanin û bêyî rahênan û fêrbûn li ser van tivengan kiribin. Gazindên me li ser vê rewşê hatin piştguh êxistin.”*²³

²¹ Jêderê berê: Rûpel 124.

²² Jêderê berê: Rûpel 125.

²³ Jêderê berê: Rûpel 127.

Blasius gazindeyan diket û dibêjît hemî nesîhet raspardên me li ser rêkirina hindêk çekdaran bo komkirina zanyariyan li ser cihên bêhnvedanên wan, peydakirina xwarinê û biçûkkirina karwanê wan yê leşkerî yan dihatin paşvexistin yan jî giringî pênedihate dan.

*"Me bi reşbînî li paşerojê dinêrî. Çawa em dikarin pêşrewiyê li diji hevdiyekê hema hindêk mêrxas jî bikeyn. Karwanê pêşeng ji rêzeka dirêj ya bê dûmahî pêkhatibû, mirovan çekên xwe bêxem li ser piştê dewaran danabûn û çî agehdarî û berhevî nebûn. Li dûmahîya karwanî serbazên mayî bi alayên xwe ve bêtî efserên xwe diçûn. Generalan û qomandariya bilind bi raheta xwe li paş wan diçûn û ew bi hemû eskerên siwar jibo parastina xwe ya taybet hatibûne dorpêçkirin. Çawa dibit eskerekê di vê rewşê da şerekî biket û çawa dikarî beramberî hêrişekê berxwedanê biket. Ji encamê ezmûnên ta niha em dikarin bêtî 'şkestina karwanî'²⁴ wateya şkestina hêza şerekî didet'. Hêzên eskerî yên kevin, ko ewan çî pêjîn²⁵ wernegirtibû û bê çek bûn, efserên wan çî bandor li ser wan nebû. Herçende me daxwazên tund jî bo rêkxistin û komkirina eskeran ji serkirdayetiya bilind dikirin, lê wan guhên xwe ne dan me."*²⁶

Heşmetê Dewletê, ko fermandarê hêzên li dijî Kurdan bû, gelek nexweş bibû û bi darbestan (Tahtaravan) dihate vegohastin. Rewşa wî gelek xirab bû û jî bo ko bikarî azar û êşên xwe kêmbiket, wî opium xwar û ew bê rih bibû. Generalên di jî nedixwestin berpirsariyê wergirin û fermana berdewamiya çûnê biden.

*"Heşmetê Dewletê, yê ko rewşa wî li şeva çuyî gelek xirab bibû, di erebanê da gehande Göyagatsch, lê di dema rakirin û birina wî bo nav konî mir. Efserên Austrayî gelek bi mirina wî mêrî êciz bûn, yê ko jî karên wan yê razî bû û gelek bawerî bi wan hebû û ka çî di şîyanên wî da hebû, wî hemî hizir û rayên wan bi cih diînan."*²⁷

Mirina Heşmetê Dewletê dibite egera tevlihevbûna serokatiya Leşkerî. Hemi Qumandarî jî efser, serkirde û mîrzayan berê xwe dan Tehranê û zivirîn. Blasius dibêjît danan û çêkirina civatên eskerî çî peywendî bi rêkxistin û strakterên eskerî ve nebû, belkî pêtir girêdayî zewq û dîtînen serkirdên leşkerî bû.

²⁴ Karwan bi ramana leşkerî wateya „Trên“, yan jî „Şemendefir“ didet. Mebest leşkerê şerekî ya şerkere ko hêza mezin ya eskerî pêkdiînit.

²⁵ Pêjîn wateya muaş, yan jî ew diravê mehane ya her eskerek werdigerît.

²⁶ Jêderê berê: Rûpel 127.

²⁷ Jêderê berê: Rûpel 131.

Jiber ko dengûbas ji hindek siwarên wan gehîştin ko ew gelek nêzîkî dijminê bûne û lewma jî pêwîstiya wan bi Femandarekê nû heye, wan her zû biryar da civateka (meclis) rawêjkariyê û biryardanê ji 12 generalên Faris û 5 Efserên Nemsayî pêk înan, da femandarekê bilind bo hêza wa ya leşkerî bête helbijartin û her zû Hesamê Dawletê wek bi tementirîn general hate helbijartin, çunkî çî generalên dî ji tirsan nedixwest wê berpirsariyê wergirin.²⁸

Blasius behsa rewşa seqayê û ya tendiristîya leşkerê îranî diket û dibêjît tenê me du Doxtor (Hekîm) digel pêwîstiyên wan yên pizîşkî hebûn, doxtorên dî yên leşkêrê kevin 5 bûn, yên ko bêyî derman û karê wan tenê tesbîtkirina mirîyan bû.

“Şev gelek û wisa sar bibûn, ko ew ava di konê min da di tistan de ji bo destûştinê bû, dibû cemed. Di nav eskerî da gelek nexweşiyên sermayê peyda bûn, ko zû mirin pê ra hat.”²⁹

Dengûbasên digehîştin wan, wisa xwiya dikirin ko Kurd di yekgirtî nînin û her serokeşîretek bi tena xwe biryarê didet. Raporteka efserê leşkerê Farisî Azîzullah Xan dida xwiya kirin ko Feyzullah Beg digel 2000 Siwarên xwe dê hêrişê ketin, lê ev raporte hamî dûrî rastiyê bûn. Blasius di Raportên xwe da rewşa xirab ya eskerê îranî xwiya diket û dibêjît tenê hindek çekdarên netirs karîbûn di şevê da leşkerê me birevînit û bişkênit.³⁰

Hêzên eskerî li gundên Kurdan digeriyan, gund talan dikirin, xelkê sivîl dikuştin û serên wan jê dikirin bi xwe ra dibirin:

“Çûna me li roja 10. Novemberê bêyî girift derbas bû. Piştî nîvro 250 siwarên Çawdarlî gehîştin kampa me û 50 serên kurdan ko bi rîman ve bûn, înan. Qêriyên wehşî û tundrew yên serbazan pêşwazî li vê tiyatroyê kir. Dema ez çûme cem wan siwaran, min dît ka çawa wan ew ser kirine di cihalên hespên xwe da, ji bo ko careka din jî vê tiyatroyê dubare bikene ve. Ez ecêbmayî bûm dema min serên kalemêrên bi rih û serên jinan bi nîşanên serûçavên tirs.”³¹

Blasius dibêjît me gelek hewil da û nehêla ew eskerê me organize kirî beşdarî kuştin û talankirina gundan bibît. Lê ew neşiyan leşkerê dî yê Farisî ji kuştin û talankirinê dûr biket, çunkî heke wan gelek berevanî kiri-

²⁸ Jêderê berê: Rûpel 131.

²⁹ Jêderê berê: Rûpel 130.

³⁰ Jêderê berê: Rûpel 130.

³¹ Jêderê berê: Rûpel 132.

ba, jiyana wan dikete di metirsiyê da.³²

Eskerê îranê nedixwest bikevine di şerî da li dijî Feyzullah Begê, jiber hindê wan hindek teter verêkirin cem wî da danûstandinê digel wî biken. Êvareka direng ew teter dizivrin û dangûbasî digehînin ko Feyzullah Beg bi Quranê sond xwariye ew dê sibe bêt û xwe bidete destê wan. Lê Feyzulla Beg dixwest tenê pitir demî bi dest bêxît da bikarît gundî û malê wan ji destê leşkerê Farisan rizgar biket û li dûmahiyê jî wî biryara revînê da.

Dema ew digehine sinorê devera Afşar û mukrîyan li gundê yekê piştî danûstandinê digel xelkê gundî sozê diden gundiyan ko çî li wan neken, ew kampa xwe ya eskerî li wê derê didanin. Lê dîsa jî eskerê îranî soza xwe dişkênin û dest bi dizî û talankirinê diken. Blasius bê sansur behsa sotin û talankirina wî gundê kurdan û kuştin û êxsîrkirina wan diket:

“Dema şev hatî, agir ji hemî gundên derdora me bilind dibû û bêhna nexweş ya sotina laşên mirovan hewa pîs kiribû. [...] Qesabxaneyên duhî xwe dubare dikirin. Hemû gund kirine xwelî û hemû gundî hatine parçe-parçekirin. Laşên rût yên kirêtkirî li ser cadeyan bûn û em di 16 gundên sotî ra derbas bûn. Ev metode ya baş bû ji bo belavkirina bi lez ya tirsê û hosa gundî bo hemî aliyan direvîn.”³³

General Nasir ul Mulk di rûniştinekê digel Blasius li ser şerê li dijî Kurdan dibêjît. “Em li îranê gelek di bextewer in eger dijmin li pêşwext xwe ji şerî vekêşît.”³⁴

Blasius dibêjît dema min raportên eskerê îranî, yên ko wan di şandine Tehranê dixwendin, ez gehiştim wê bawerê ko çî kes di direwkirinê, dana sozên mezin û pesnên xwe da nagehine Farisan.

“Li rojên 13. û 14. meha Novemberê me li Tikantepe bêhna xwe da. Yekeyên eskerî xwe kom kirin û eve bi delîve dit hemû deverên dewrûberên xwe talan biken. Şahzewenda³⁵ garanên çêlan û gamêşan û celebên pezî înan û dema fewcên leşkerî yên kevin ji behra xwe jê xwestin, şer li kampê di navbera wan bi xwe da çêbû. Bêguman van çekdarên qehremanên aza çend sed serên birî û hindek jinên ebid, di nav wan da jinên malbatên mezin jî. Serbazên fewcên

³² Jêderê berê: Rûpel 133.

³³ Jêderê berê: Rûpel 134.

³⁴ Jêderê berê: Rûpel 134.

³⁵ Çekdarên eşîreta Şahzewandin.

kevin bi mîlan dûr diçûn û digel talanên mezin vedigeriyan. Lê gelek ji wana ji aliyê wan kurdên ko mabûn dihatine kuştin.

Heta topxanê jî diviya para xwe ji diziyên hebût û ew bi 2 topan digel qumandarên xwe bêyî çî parastinê ji kampê derketin; her wan gundekê kurdan da ber topan û gundî mecbûr kirin birevin û dest bi talankirinê kirin. Generalan ev herdu rojên bêhnvedanê bo xwe bikarînan bi taybetî jî da digel serokên kurdan danûstandinê biken. Ev danûstandine bi şêweyekê kesokî (şexsî S. C.) dihatine encam dan û tenê li ser wê yekê bûn ko wan peran destnîşan biken yê ko pêwîst e wek diyarî ji wan re bêne pêşkêş kirin.

Dengûbas ji hêzên Tebrîzê hatin ko wan di şerekê xwînawî da li Binabê li dijî 30000 kurdan 6000 jê kuştine. Lê paşî dema delîve bo min çêbûyî û min hêzên Valijats naskirin, xusaretiya dijminî tenê 60 kuştî bûn û yê wan bi xwe tenê 4 kuştî û 16 birindar bûn, ko ne bereqil e şerekê giranê sê rojî hatîbûte kirin. Generalê wê derê jî encamê van raportên birîqedarên li ser şerî diyariyeka ciwan û pileya mareşal ji Şahî wergirt. ³⁶

Û hosa wan hêzên di jî serederî digel şerî, talankirinê û raportên pesindar dikirin. Kurd wek ebdan dihatine girêdan û firotin. Dema bo es-kera zehmet baya wan girtiyan bi xwe re biben, hema zêrevanên wan ew dikuştin bêyî yek tişteki bibêjite wan.

“Jin û zarok jî her bi vî şêweyî bi xirabî serederî digel dihate kirin û me beramberî dana pere ko hindek keran (francs) bûn, jiyana gelek ji wana rizgar kir. Çunkî mirovê Faris herçend serreq e jî, lê bi pera tête kirin.”³⁷

Blasius dibêjît em karin di 30 rojan da nêzîkî 90 Fersenga, her Fersengek dibîte 6210 metre, ko dibîte nêzîkî 550 Kîlometran. Ev karwanê hêzên wan yê leşkerî nêzîkî 8000 mirov, 6000 heywan û 20 erebane bûn ko rakêşa wan gelek bi zehmet bû.³⁸ Herçende cudahiyeka mezin di pileya germa seqayê rojê da hebû jî û cilên eskerî baş nebûn jî, lê rewşa tendiristîya leşkerî baş bû û tenê esker bi nexweşiyên dimirin.

Ko ew bikarin cerdevanî û talankirinê bi rêkûpêkî encam biden, generalan biryar da hêzên xwe bikene du grup. Grupa yekê li roja 15. No-

³⁶ Jêderê berê: Rûpel 134-135.

³⁷ Jêderê berê: Rûpel 138.

³⁸ Jêderê berê: Rûpel 135.

vemberê ber bi Bokan çû û Grupa duyê jî li roja 16. Novemberê ber bi Mollah Ler biçît.

Li kampa Mollah Ler Axayê kurd Xan Baba Xan di gel 60 siwarên xwe hate bin konê General Hesame Dawletê û soz da wî ko ew di bin fermana wî dane. Lê dema Xan Baba Xan digel siwarên xwe paşvekişandin û çûn nav gundî da şeva xwe li wê derê derbas biken serbazên Tirk hêrişî wan diken û dixwestin tola xwe veken û bi şevê hemiyê dengê tivengan dihat û hemû kurd hatin kuştin. Li spêdehiya roja 17. Novemberê sere Xan Baba Xanî bi sere rimê ve înan.³⁹

Ji egera bê pilanî û bê yasayîya hêzên kevin yê leşkerê îranî eferên Austrayî biryarê diden ko ew bi tena xwe û dûr ji wan li roja 17. Novemberê çûne Gulgulê.

Blasius hejmara hêza eskerê ko ji Tebrêzê hatibûn Sablaxê, anko Mehabadê, bi vî rengî xwiya diket; Fewcên Bahaderan, Çasse hejmar 2, Aşarim Tabris, pendsçum Çegagi, Karemanîe, Heftun Çegagi, Amériê, Gerous, û Khal Khal.⁴⁰

Lîsta hejmara hêzên Tehranê yê li roja 15. November 1880 li Tikantepe kom bibûn.

Beş	General	Efser	Serbaz	Kon	Hesp	Hêstir	Ker	Heştir	Têbînî
Çasse	1	51	789	71	58	80	380	8	
Illat		44	742	61	38	27	240	38	
Qezwîn 1	1	50	737	65	61	19	350	37	
Qezwîn 2		48	716	66	43	3	389	29	
Karagustu	1	37	650	62	87	38	392	25	
Muhberan		44	720	66	27	28	312	32	
Mensur		38	580	58	40	15	280	18	
1. Fewca Piyade		39	642	59	25	150			Ji wana 30 Hêstir bo barkirna çekan
Batalyona nêçîrvana		13	369	40	13	37			

³⁹ Jêderê berê: Rûpel 138.

⁴⁰ Ev nave min ji rênivîsa Original wergirt. Binêre li Rûpel 139.

Beşê Hizir- menda		1	49	4	3	8			
Pişka Uhatius		5	143	14	126	27		25	6 top, 6 erebanên Fîşekan
Hêza Kozaka		3	32	5	35	8			
Hêza Topa		2	63	6	68	22		20	6 top, bêy erebanên Fîşekan
Qezwîn	2	7	65	12	83	30		5	
Şahzewend Inanlu	1	15	850	37	920	35		370	
Şahzewend Afşar	1	4	460	25	473			132	
Bextiyarî	1	5	152	9	171	14		6	
Çardawlî	1	3	137	3	142	12		6	
Bajûk Xan	1	2	104		112	10			
Hêza Supa salari		1	30	4	15	398		104	
Tevda	10	412	8030	667	2564	960	2343	847	

Û Siwarên eşîretan bi vî rengî bûn:

Nosret	70 Siwar
Baxtiyarî	25
Qaradaxî	100
Çelebiliyanlu	70
Doreyran	500
Garadaxî	100
Meçgîn Ardebil	300
Çegagi Dilikanlu	400
Mexadam	5
Sainkale	100
Di gel 5 topan û 4 topên Hautzer. ⁴¹	

Bajêrê Mehabadê melayekî wek nûnerê xwe verêdikene kampê û daxwaz kir ko bajêrî çî lê neken. Parêzgarekê nû bo bajêrî hate destnîşan kirin û hêza eskerî ya Gerus wek hêza dagîrker ya demkî hate rêkirin bo nav bajêrî.⁴²

Dengûbasên ko digehine wan dibêjin ko Şêx Ubeydullah sinorê

⁴¹ Jêderê berê: Rûpel 139.

⁴² Jêderê berê: Rûpel 139.

tirkîya derbas kiriye û tenê kurê wî Şêx Abdulqadir digel çend sed siwaran li Mêrgewerê maye.⁴³

Li roja 20. Novembarê 1880 Supa Salarê A'zamê Tebrêzê yê ko wek Fermandarê giştî yê hêzên li dijî Kurdan komkirî gehiştê kampa eskerî li Sablaxê (Mehabad). Hemî genaral li ber konê wî bi rêz li benda wî rawestiyabûn û yek bi yek destên wî maç kirin. Li roja 21. Novembarê hêza duyê jî ya ji Tehranê dihat gehiştê kampê.

Supa Salarî civateka şerî ji 17 generalan û 5 efserên Austrayî çêkir ji bo li ser operasyonên dêverên dûr rawêjkariyê biken.

Piştî gehiştina Supa Salarî, anko Fermandarê bilind yê giştî, Blasius hosa behsê rewşa leşkerî diket:

“Bi gehiştina Supa Salarî xwarin û vexwarin baştir lê nehat. Revîna serbazan pitir lê hat, -piştî çend rojekan me zanî rûbarê Çîgatu (Dsçigatu) ko hemî ava Kampê bi 1600 konan ve dabîn dikir bi dûratiya 1000 pêngavan li rexê serî yê kampê 400 laşên miriyan (di avê da) bûn.

Tenê pitir genim dane tîmê û pêdivî bû ew genim li ser kevîrên girover (Distara S. C.) bibîte ar û em bi xwe nanî bipêjîn. Herçende em li ser xizîna genimî ya îranê bûn, lê nanê me yê kêmbû. Bi tenê bajêrî (Sablaxê - Mehabadê S. C.) û dewrûberên Miyandabê salane 5000 Chalvar⁴⁴ (1 Chalvar dibe 543 metzên Vîyenayî) genim wek bac didan parêzgehê. Supa Salarî rojên pêşîn bo çêkirina danûstandinan digel wan eşîretên kurdan û serokên wan yê meyla destjixweberdanê hebûn. Berdewamiya operasyonan bê eger dihate paşvexistin.”⁴⁵

Blasius dibêjît me ji bo veguhastina topan daxwaza 50 hespan ji Şahî kir bû û ew 50 hesp piştî demeke dirêj gehiştin. Lê ev hespe her ew bûn yê efserê hevalê me Wagner li Siadehan wek lawaz û bikêrnehatî gerdena wan aza kirî. Blasius komenta xwe li ser didet û dibêjît eve jî baştir xwiya dibît ka çawa fermanên Şahî bi diristî bicihdiînin.⁴⁶

⁴³ Jêderê berê: Rûpel 139.

⁴⁴ Ev peyve Farişîye û bi rênivîsa elmanî nivîsiye Chalvar, anko harvar. Ez bawerim bi kurdi dibe xirwar. Xirwar pîverên kêşanê yê sedsala nuzdan bûn. Li dût pîverên nû yek Xirwar dibe nêzîkî 300 Kilogram.

⁴⁵ Jêderê berê: Rûpel 140.

⁴⁶ Jêderê berê: Rûpel 140.

Gelek nakokî di navbera hêzên nû organîzekirî yên esferên Nemsayî û hêzên kevin yên leşkerê îranî da hebûn û generalên îranî raportên xirab li ser wan didane Şahî. Jiber van egeran jî Şahî General Suç ul Mulk rêkire kampê da ew bi çavên xwe karê hêzên Nemsayî bibînit û raya xwe li ser bidet û herwesa jî kuştin, talankirinê û sotandina gundan jî rawestînit.⁴⁷

Li roja 24. Novembarê biryar hate dan ko du hêz bêne şandin:

1-Hêzek li jêr fermana General Ezîzullah Xan bo devera Lahîcan û newala Mengor li dijî serokê Kurdan Çamse Axa ko pêkhata wê bi vî rengî bû:

Hêza Siwar: Şahzevend Inanlu, Baxtiyarî û Karabax

Hêza piyade: Fewcên heftum Tebrîz, Pêncum û Karamanî

Hêza topxanê: 4 Top.

Ev Leşkere li roja 24. mehê ji kempê bi rêket.

2-Hêza duyê li jêr fermana General Hîsam ul Mulk ber bi sinorê Tîrkiya û Mêrgewerê bi vî rengê xwarê:

Siwarên Eşîretan: Mengab, Şahzewend Afşar, Welî Xan Çianlu, Ebdo, Semed Xan, Engutî, Jusuf Elî Xan, Rustem Xan, Karaguslu

Hêza Piyade: Fewcên Mensur, Şîşum Karaguslu, Hemedan Muh-beran, Çarum -Tebrîz.

Fewca yekê ya leşkerê piyade, Betalyona Nêçîrvanî ya hêza nû.

Hêza topxanê: 2 topên Uhatius, 2 Topên berkên wan li pêş û topka çiyayî.

Ev leşkere li roja 25. meha Novembarê çûne kampa xwekomkirina Karakîşlag û li roja 26. Ber bi Mêrgewerê bi rêketin. Ev hêze mezintir û xurtir bû, çunkî eskerê îranî li wê bawerê bû ko dê berxwedana Kurdan li Mêrgewerê bi hêztir bît. Hêzên mayîn jî wê paşî digel Supa Salarê A'zam di Lahîcan û Şinoyê re biçine Mêrgewerê.⁴⁸

⁴⁷ Jêderê berê: Rûpel 141.

⁴⁸ Jêderê berê: Rûpel 141.

Supa Salarê îranî li wê bawerê bû ko „heke împaratorîyek bi tev da li dijî van hêzan şerî bixwazin, ev hêze dê bi serkevin“.⁴⁹ Ew hêza mayî ya digel Supa Salarî li roja 28. mehê gehiştin Derbendê û li roja 29ê gehiştin Şinoyê. Ev devere hemî ya wêrankirî bû û xelkê wê revîbûne çiyayan.

Jiber rewşa seqayê ya xirab, ko befir û baran bû, hejmara nexweşan pêtir lê dihat û mecbûr dibûn di bin konan ve agirê daran biken. Çiyayên Şinoyê bi befrê spî bibûn û wan gelek zehmetî dîtin topên xwe veguhêzin. Jiber ko ew ne li wê bawerê bûn ko dê şer digel kurdan çêbît, wan tenê çend sed Siwar û batalyona Nêçîrvanîyê rêkire Mêrgewerê û hêzên di hemî rêkirine Urmîyê. Ji egerê rêya Çiyayî û befir û baranê ew şiyay 15 seetan tenê kêmîtir ji 2 Kîlometra rêkê bibirin. Li roja 2. meha 12 (December) ew mecbûr bûn jiber westiyana mirov û hespan bêhna xwe biden.

Çûyîn li roja 3. mehê ber bi Mêrgewerê ji bo veguhastina topan gelek bi zehmetir bû ji rojên borî. Top û berkên wan diviya di rêkên çiyayî yên sext bêne helgirtin, paldan yan jî rakêşan.

“Li Mêrgewerê li cihê ko em rastî kurdên çeleng bihên, em rastî siwarên cerdevanên generalê Faris Teymur Paşa Xanî hatin, yê ko ew 5 roj bû ew digel du Fewcan ji Xoyê, 1 Fewc ji Maku, 1000 Siwar û 6 topên berkên wan li pêş tene dagirtin li pey Şêx Abdulqadirî bû, kampa xwe li wê derê danabû.”⁵⁰

Zivistan bi hemî hêza xwe pêşwazîya wan diket. Konên wan ji nivê pitir dikevîne di bin befrê da û bahozeke cemidî di nav konên wan re diçû. Xwarin gelek bi zehmet digehişt wan. Pêleka mezin ya nexweşiyê bi ser wan da girt. Di heftiyekê da 150 serbaz ji Fewca Hemedan û 200 ji kampa Teymûrî mirin, herwesa gelek hespên wan jî mirin. Biryara paşvekêşanê direng hate dan û li roja 11ê mehê, anko meha 12 sala 1880ê, ew vekîşyan û û piştî zehmetiyên mezin digel rakêşana topan li roja 13ê mehê gehiştin Urmîyê.⁵¹

Blasius hosa encamê van hêrişên leşkerî xwiya diket:

“Ew seqayê xirab û hatina zivistanê bûne sebebên wê yekê, ko kurd vêca nema hêrişên nû encam biden. Pitirya kurdên îranê xwe bi dest dan û yên di jî revîn aliyê di yê sinorî. Ew serokên kurdan yên xwe teslîm kirin

⁴⁹ Jêderê berê: Rûpel 142.

⁵⁰ Jêderê berê: Rûpel 143.

⁵¹ Jêderê berê: Rûpel 143.

40000 Dukat wek ceza dane Şahî û Şah jî bi general û serbazên xwe yê aza şad bû, yê ko jî nû ve serkevtin li ser alayên xwe nivîsandin. Me ditinên xwe yê pîçek bê layen li ser derbasbûna rûdana aşkera kirin û gehîştîne nêrînên rast li dor karên bê yasa û bê rehmiya şerkirinê. [...] Nesîhetên me, westiyanên me herwekî çî nehatine wergirtin. [...] Belê ma kî li vê derê hizra paşerojê diket.⁵²

Li Urmîyê hemî Fewc û hêzên Leşkerî bo cihên wan hatin zivirandin Tenê hêzeka biçûk li wê derê ma. Efsêrên mîsyona Austrayî li dûmahîya meha Dezembera 1880ê bi rêya Tebrîzê zivirîne Tehranê.

---

⁵² Jêderê berê: Rûpel 1143-144.

AVUSTURYALI KOMUTAN BLASIVS SCHEMUA'NIN RAPORLARINDA ŞEYH UBEYDULLAH NEHR-İ İSYANI

Dr. Salimê CASIM¹
Reşit YILDIZ*

“1880 yılının ekim ayının başlarında Şah'ın divanına Kùrt isyanının ilk haberleri ulaştı; Hepsinin gözlerinden sessizlik, plansızlık ve korku okunuyordu. İnsan bu Kùrtlere basıl rehberlik edebilir ki? 60000 (alımıŐ bin) Kùrt'ten bahsediliyor ve her geçen gün sayıları daha da büyüyor. Kùtü haberler birbiri ardına geliyordu”²

Bu satırlar Avusturyalı komutan BlasivS Schemua'nın Şeyh Ubevdullah Nehr-î isyanı döneminde Tahran'da Askeri misyon komutanı ve enformasyon sorumlusu iken sorumlu olduğu komutanına verdiği raporda yazılmıştır (1878-1881).

BlasivS Kùrtlere karşı savaşın birinci ağızdan en canlı tanığıdır ki savaşa katılmış bir komutan olması Kùrtlerin o dönemdeki vaziyetleri ile ilgili doğru bilgiler vermesini sağlamıştır.

Avusturya askeri misyonu on yüksek rùtbeli komutandan oluşmuştur ve 1879 yılının başlarında İran'ın başkenti Tahran'da İran askerlerinin eğitimi ve örgùtlenmesinde büyük rol oynamışlardır.

BlasivS'un el yazısı ile yazılmış ve Avusturya imparatoru Hungari'ye gönderilmıŐ olan bu raporlar, 179 sayfa ve birçok bölümden oluşmaktadır. 17. Bölümdeki tüm bilgiler Kùrtlere karşı yapılan savaş ile ilgili bilgilerdir. BlasivS detaylı ve eleŐtrel bir gözle iran askerlerlerinin durumları hakkında bilgi vermekte ve yollar, köylerin birbirinden uzaklıkları, Kùrt güçlerinin durumları ile gerçekteŐen olay ve gelişmeleri de raporunda sunmaktadır. Yani, söyleyebiliriz ki BlasivS sadece savaşlar ve askerlerden bahsetmemiŐtir nitekim toplumsal, ekonomik durumdan da bahsetmiş ve Kürdistanın o dönemdeki durumunu bir fotoğraf gibi okuyucuların, tarihçilerin ve araştırmacıların gözleri önüne sermiŐtir.

¹ Mamosta li Fakolitiya Yasa ù Zanistên Siyasî li Zankoya Dihok.

* Çeviri, Hakkari Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakùltesi

² Bakınız: Kren, Karin 1997: „Aber ich versichere Ihnen, das war ein Sieg“ Der Kriegszug des Persischen Reiches gegen Scheich Ubaidallah im Jahre 1880 – nach dem Operationsjournal des österreichischen Leutnants BlasivS Schemua. In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien. s. 111 -152.

Yazar ve Kürdolog Avusturyalı Karin Kren, Blasius'a ait olan bu raporları Avusturya devlet arşivinden toplayıp derleyerek "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" dergisinde yayımlamıştır.³ Avusturyalı Kürdologa ait olan bu yazı benim de çalışmamın başlangıç temeli olmuştur. Blasius'a ait olan bu raporlar almanca yazıldığı için şimdiye kadar tarihsel, toplumsal ve ekonomi yönünden Kürt okur ve araştırmacıları tarafından yorumlanmamıştır.

Blasius Schemua Kimdir?

Blasius 02.01.1856 tarihinde Klagenfurt'ta doğmuştur. O asker kökenli bir ailenin çocuğu olup babası da askeri komutandı. Blasius, 1866 yılından 1870 yılına kadar ilk öğrenimini Marburg ve Sankt Pölten askeri okullarında yaptı ve 1870 yılında Neustadt askeri akademisine alındı.1874 yılında öğrenimini tamamladıktan sonra Avusturya- Macaristan ordusunda 1878 yılına kadar komutan olarak görev yapar ve kendi isteğiyle Avusturya askeri misyon üyesi olarak 1881 yılına kadar İran'ın başkenti Tahran'da kalır.Bu askeri misyon 11 üye askeri komutandan oluşmaktaydı.

Balsius için İran'daki toplum, kültür ve askeri sistem hem yeni hem de etkileyiciydi. O, bunu raporlarında da belirtmiştir; Avrupa toplumdaki bireysel toplum biçimine karşın İran kültüründe toplumsallık daha güçlüdür.¹ 1881 yılında Avusturya-Macaristan askeri misyonunun görevinin sona ermesi ile Blasius'un vardığı kanı, Avrupa askeri sistemi ve öngörülerinin İran gibi bir kültüre yerleştirilmesi çok zordur. Nitekim, ona göre, bu görev İran'ı gelecekte ileri götürmez, ona göre İran'daki askeri misyon İran'a başarı getiremeyecektir ve İran askeri, Avusturya gibi modern ve sistemli bir ordu olamayacaktır.⁴

³ Bakınız: Kren, Karin 1997: eski kaynak, s 119.

⁴ Bakınız: Kronenbitter, Günther 2003: Krieg im Frieden. Die Führung der K.U.K. Armee und Großmachtspolitik Österreich-Ungarn 1906-1914. Oldenburg, s. 130.

Blasius, 1881 yılında Avusturya'nın başkenti Viyana'ya dönerek Kriegsschule askeri harp okulu sorumlusu görevine atanır ve bu okulda 1894-1897 yılları arasında öğretmenlik yapar. 1910 yılında Savaş Bakanlığındaki bir bölüme başkan olur ve 02.12.1911 tarihinde İmparator I. Franz Josep onu Avusturya -Macaristan Genelkurmay Başkanı yapar.² 1912'de Ragusa (Dubrovnik)16. kuvvetler komutanı olarak I. Dünya Savaşına katılır ve 1915 yılında emekli edilir. Blasius 20.11.1920 tarihinde Klagenfurt'ta yaşamını yitirir.⁵

İran'daki Avusturya “Askeri Misyonu”

19. yy'da Avrupa'da askeri bakımdan gözle görülür bir biçimde ilerlemeler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ve Farslar Avrupaya göre bütün bu ilerlemelerden uzaktırlar ve onların askerleri düzensiz, teknik ve strateji bakımından hala eski bir düzen içerisindeydiler. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu Prusya(Preussen)⁶ -Almanya devletinden askeri eğitim talebinde bulunur ve Fars İmparatorluğu da kendi askerinin eğitimi ve modernizasyonu için Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna talepte bulunur.⁷

19. yy'ın ikinci yarısının başlangıcında, Fars Şah'ından sonra Başa geçen Nasıreddin Viyana ve Paris'te birçok akademisyen, bürokrat ve doktorla iki kez bir araya gelir. Bunların içinde çok sayıda Avusturalı doktor, öğretmen ve askeri komutan Fars devletine yardım etmek için İran'a gider.

⁵ Bakınız, Blasius ve Avusturya askeri hakkında daha çok bilgi: Rothenberg, Gunther E. 1998: The Army of Francis Joseph. University Press, USA.

⁶ Prusya (Preussen) Almanya'ya bağlı özerk bölge idi. 1871 yılına kadar Almanya'ya bağlı bir çok bağımsız ve özerk devlet vardı. Prusyalı Devlet başkanı Otto von Bismark (1815-1898), 1864-1871 yılları arasında süren savaşlar sonucunda Danimarka ve Avusturya devletlerini yendi ve ülke içinde isyan eden Hannover, Kurhessen ve Frankfurt şehirlerini tek çatı altında toplamayı başardı.

Prusya-Almanya Devletinin Osmanlı İmparatorluğuna yardım konusunda daha çok bilgi, bakınız: von Moltke, Helmuth 1997: Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835-1839. Herausgegeben und neu bearbeitet von Ernst Bartsch. Stuttgart; Wien; Bern. Edition Erdmann.

Bakınız: Salimê Casim 1999: Helmuth von Moltke'nin yazılarında Osmanlı Kürdistan'ında toplumsal ve siyasi durum 1835-1839. Havîbûn Dergisi, Sayı 5, Berlin. S.50-72.

⁷ Dikkat çekici bir durumdur ki Helmuth von Moltke 1835-1839 yılları arasında askeri görevli olarak Osmanlıların yanında Kürtlere karşı iki savaşa katılmıştır. Sonrasında ise Prusya ordu komutanı olarak onun eliyle askeri stratejiler (Aynı hücum ve birlikte saldırı) öne çıktı ki bu stratejiler ile büyük başarılar elde etti ve bu başarılı stratejilerin etkileri ile Almanya devleti oluştu. Almanya Tarihi alanı üzerine daha çok bilgi: Rodulf Berg, Rulf Sellmann 1986: Grundkurs Deutsche Geschichte I. 1800-1918. Frankfurt am Main.

Blasius da Helmuth von Moltke gibi 40 yıla yakın Farslarla birlikte Kürtlere karşı savaşır ve 1910 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun genelkurmay başkanı olur.

Avusturyalı profesörler askeri alanda, sağlık alanında, köprü cadde yapımında, ekonomi ve posta teşkilatının modernizasyonunda ve yeraltı doğal kaynaklarının bulunmasında büyük rol oynamışlardır.⁸

Blasius Şçemua da, o dönemde 24 yaşında 12.11.1878 tarihinde on silah arkadaşı ile birlikte yüksek rütbeli komutan Adalbert Şçönovsky komutasında Tarnopol şehriden yola çıkarak 8 haftalık yolculuktan sonra yani 1879 yılının başlarında Tahran'a varır.⁹

Şeyh Ubeydullah Nehr-i İsyanı

Şeyh Ubeydullah o dönemin etkili tarikatlarından Nakşibendi tarikatına bağlı bir ailenin bireyi idi. Şeyh Ubeydullah'ın tanınırlığı sadece dini kimliğinden gelmiyordu. Aynı zamanda askeri kabiliyeti, siyasi öngörüsü, zenginliği ve hizmetkarlarını, tebasını doyurmasına kadar varan mertliği de onun değer görmesinde etkili unsurlar olmuştur. Blasius, Şeyh Ubeydullah'ı şöyle övüyor:

*"Şeyh Ubeydullah Nehr-i, gözlerden uzak bir şekilde köyüne çekilmiş münzevi bir hayat yaşıyordu. O taşlardan yapılmış büyük bir sarayda kalıyor ve her gün beş yüz kişiye yemek veriyordu."*¹⁰

Bu sebeptendir ki insanlar Şeyh Ubeydullah Nehr-i'ye daha çok saygı gösteriyorlardı ve onun döneminde Nehr-i ailesinin ünü daha çok yayılmıştı.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Şeyh Ubeydullah, Osmanlıların yanında Ruslara karşı savaştı ve bu durum onun askeri ve siyasi bakımdan tanınmasını sağladı. Şeyh Ubeydullah mektup ve haberleşmelerinde İngiliz ve Fransız temsilcilerine Kürt ulusundan bahsetmiştir. Bu da bize şunu gösteriyor ki eğer Kürt tarihi kaynaklarında Şeyh Ubeydullah'ın isyanını Kürtlerin birinci isyanı olarak gösteriliyorsa bu isyanın amacının bağımsız bir Kürdistan olduğu gerçeği da söylenmelidir.

İran'ın o dönemde güçsüz olması ve dini olarak şii mezhebine bağlı olmasından dolayı Şeyh Ubeydullah ilk olarak isyanını İran İmparatorluğuna karşı başlatmıştır. Bir çok ağa ve şeyh, isyana katılacaklarına dair

⁸ Bakınız: Kren, Karin 1997. Eski Kaynak. S. 112.113.

⁹ Eski kaynak.

¹⁰ Eski kaynak.

Şeyh Ubeydullah'a söz vermiştir. Ne yazık ki, başarı esnasında insanın arkadaşı çoktur fakat insan düştüğünde o arkadaşlar sözlerini unuturlar. Nitekim, Mahabad şehri alındığında Şeyh Ubeydullah'ın etrafında sayı olarak binden fazla yardımcı aşiret ve ağa vardı ancak Urmiye şehrinin düşmesi sırasında birçok aşiret Şeyh Ubeydullah'a sıtını döndü ve birçoğu da isyanın karşısında yer aldı. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Şeyh Ubeydullah'ın silahlı asker sayısı 20000 ile 80000 arasında bir güç idi.¹¹

Blasius Şçemua'nın Raporlarının İçeriği

Şeyh Ubeydullah isyanının haberleri bir süredir İran Şahının Tahran'daki divanına ulaşmıştı. Ancak İran hükümeti kürtlere karşı askeri operasyon kararını çabuk vermedi ki İran, askeri ve siyasi kurumlarında komutanlar ve yöneticiler arasında iç karışıklıklar kendini gösteriyordu. Sonrasında askeri bir toplantıdan çıkan karar ile Kürt İsyanını bastırmak için Tahran ve Tebriz'den ordu gönderilmesi kararlaştırıldı.¹² İran Şahı, General Husam el- Dewlet'e (Hesame-c-daulet) orduyu harekete geçirmesi emrini verince Husam el- Dewlet'de, Şah'a Avusturya Misyon'unun eğittiği askerleri götürme önerisinde bulunur. Generalin bu önerideki niyeti eğitilen askerlerin savaşta nasıl bir durum sergileyeceği. Bu öneri sonucunda Avusturya misyon askerlerinin yanında 300 yeni eğitilmiş asker ve 3 top ile Kürtlere karşı savaşmaya gitmesi emri verildi. Blasius, raporunda Şah, beş gün sonra yani 14.11.1980 tarihinde askerlerin Tahran'dan yola çıkması emrini verdi. Blasius, İran askerlerinin düzensizliği ve kötü durumundan şikayet ediyor ve bu durumda savaşamayacaklarını dile getiriyor: "Savaşta ihtiyaç duydukları şeyler eşek ve eski-püskü tüfeklerden oluşuyordu."¹³

Şah, Tahran'dan çıkacak olan ordunun başına amcalarından biri olan General Heşmet el- Dewlet'i getirdi. Blasius'un dediklerine göre Bu general birkaç yıl önce 30000 asker ve 4 topla Türkmenlere karşı savaşta yenilgiye uğramıştı.¹⁴

Tahran'a Kürt güçlerinin sayısı ve isyanın amacına yönelik doğru bir bilgi ulaşmış değildi. İran'ın bölgedeki vali ve yetkililerinden gelen

¹¹ Bakınız: Franz, Erhard 1986: „Kurden und Kurdentum. Zeitgeschichte eines Volkes und seiner Nationalbewegungen". In: Deutsches Orient Institut Hamburg. Mitteilungen 30. s. 134.

¹² Bakınız: li Kren, Karin 1997, jêderê berê: Rûpel 119.

¹³ Eski kaynak. s. 119.

¹⁴ Eski kaynak. s. 120.

raporlar durumun çok kötü olduğu yönündeydi. Raporlarda Kürtler barbar, savaşçı, milisleri öldüren ve Türk -Fars sınır bölgelerini talan eden olarak gösteriliyordu. Blasius'un dediğine göre en büyük Kürt gücü 15000 kişiden oluşuyordu ve Mianduabe'de kalıyordu. Bunların 3000'i silahlı idi ve tüfekleri martin markaydı, geri kalanlar ise kılıç, tabanca ve topuz kuşanmışlardı.¹⁵

Blasius, isyana katılan aşiret ve aşiret reislerinin adlarını şöyle sıralıyor:

*"Şemse (Çamse) Ağa, ticaret kervanlarını talan etmekten Bağdat'ta 9 yıl hapis yatmış, Han Baba Han, Paşa Han, Reşid Han, Feyzullah Bey ve 12 oğlu, Hesên Bey, Abdullah Han, Karapapaç aşireti, Mengur ü Lahîcan bölgesi, Sablax (Mehabad S. C.), Mukri aşireti, Osman Axa'nın akrabaları, Suseni, Hobekov Serdaşt, Warmeh Serdeşt, Vermeli (Wermesianer), 200 Herki, Mihemed Ağa vb... İsyana katılan bütün silahlı güçler, Sablahe ve Mianduabe arasındaki bölgede birleşmişlerdi."*¹⁶

Tahran hükümeti, Tebriz'de General Ağa Han komutasında toplanmış olan bütün askerlere Kürt isyanı karşısında durmalarını emrini verdi. Yine, daha önce İran'dan sürgün edilerek Kezvine'ye (Qezwînê) gönderilmiş olan Supa Salar İran-i, geri çağrılarak ve Tebriz'de korku ve disiplinsizliği gidererek huzuru tekrar sağlaması için emir verilmiştir.

Avusturya Misyon Askerleri tarafından organize edilmiş ve Şeyh Ubeydullah'a karşı savaşmaya gönderilmiş olan İran askerlerinin dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.¹⁷

Piyade Gücü	39 Komutan	642 Asker	2 Batarya (her biri 3 Kompana)
Hafif Batarya	18 Komutan	369 Asker	1 Batarya (3 Kompana)
Topçular	5 Komutan	143 Asker	94 At Arabası ve 32 Koşu atı
Kazak Güçleri (Kozaken)	3 Komutan	32 Asker	

¹⁵ Eski kaynak. s. 121.

¹⁶ Eski kaynak. s. 121.

¹⁷ Eski kaynak. s. 122.

Komuta Birliği	1 Komutan	49 Asker	
Toplam	61 Komutan	1235 Asker	158 At ve 6 Top

Lojistik ve ikmal ihtiyacı için askerler 200 katır ve 25 deve de yanlarında götürmüşlerdi. Bunun yanında 10000 tüfek mermisi ve fişekleriyle beraber 3000 tabancayı da yanlarında götürmüşlerdir.

Blasius, daha yolculuğun başında İran askerlerinin kötü durumlarıyla ilgili dikkat çeken şeyler öğrendiklerini söylüyor:

*“Her bir veya iki askerin yanında çantalarını taşıması veya arada bir binmesi için bir eşek vardı, her komutanın bir grup hizmetçisi, atlar ve arabalar orduya kervandan daha büyük bir görüntü veriyordu. Bu durum orduda karışıklık ve bazılarının önde bazılarının arkada gitmesi de orduda bir plansızlık, organizesizlik oluşturuyordu.”*¹⁸

Blasius, raporunda; Tahran’da iken asker sayılarının 600-800 kişi olduğunu ancak yolda bu sayının gün geçtikçe azaldığını çünkü paralı askerlerden bazılarının ve özgürlüğünü komutanlarından satın alanların geri döndüğünü söylüyor. Bu eksilmeler yüzünden sayılarının 400-500 asker kaldığını söylüyor.

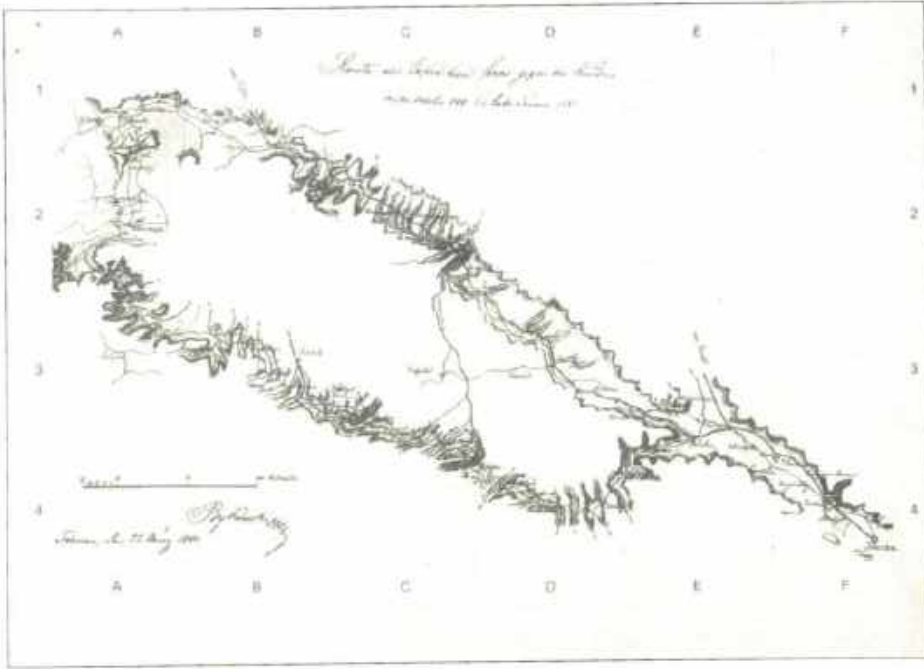
Askeri konvoyun büyüklüğü yüzünden günde ancak 4-7 fersah yani 20-35 kilometre yol alabildiklerini söylüyor. 20 Ekim günü Kezvine’ye (Qezwînê) varırlar ve Kezvin’de bekleyen ordu ile General Nasir-ul Mulk komutasında birleşirler.¹⁹

Her ne kadar İran Şah’ı dinlenmeden hızlıca savaş bölgesine gitmelerini emrini vermiş olsa da askerlerin yolculuk esnasında çok yorulmuş olmaları sebebiyle komuta merkezi bir günlük dinlenme ve 22 Ekim günü Gerus-Afşar-Saynkale yolundan Mukriyan bölgesine yol alma kararı alır.

¹⁸ Eski kaynak. s. 122.

¹⁹ Eski kaynak. s. 123.

Blasius'ın kaleminden İran Askerlerinin Tahran'dan Kürdistan Bölgesine Geçişin Yol Haritası

Askerler, Kürt köylerine ulaşınca milis kılığında veya gizlice köyleri geçerler. Başlangıçta sayıları 400-500 olan askerlerin çoğu hırsızlık ve yağmalamaya gittiği için toplamda 40-80 asker kalmıştır.²⁰

İran askerleri güzergahları boyunca birçok çelişki ve aksilik ile karşılaşır ve özellikle dağlık alanda topları taşıyacak atların sayısının azlığıyla. Coğrafyayı tanımıyor olmaları, konaklamalar arasındaki uzaklık, askeri haritalarının olmaması ve Hissar Armeni ve Kutiaabad bölgesinin doğal olarak sarp kayalık olması ile toz fırtınaları yol almalarını ağırlaştırıyordu. Hesar'da Şehzade İnanlı aşiretinin lideri Azizullah Han 800 silahlı adamıyla onların kervanına katılır ki bu silahlı grup daha önce Farslar ile beraber Türkmenlerle savaşmış olup hırsızlık ve yağmalamaları ile nam salmışlardır. Bunların içinde çocuklar ve yaşlılar varmış, Atları küçük, silahları farklı, tüfekleri eski ve tabancaları ile kılıç-kalkanları varmış. Bunlar sadece ağalarından emir alırlarmış ve genel olarak İran Şah'ından ganimet ve yağmalama sözünü bir anlaşmayla alarak savaşa katılırlarmış. Malzemelerini taşımak için 400 katır ve at da onlarla imiş.²¹

²⁰ Eski kaynak. s. 124.

²¹ Eski kaynak. s. 125.

Fakat askerlerin yemek durumu günden güne kötüye gidiyormuş, yemek ihtiyacını köylerden toplayan görevli askerler zamanla kayırmacı bir tavır takınarak askerlere eşit yemek dağıtmamaya başlamışlar. Blasius'ın söylediğine göre, her ne kadar koyun ve et çok olsa da İran askerlerinin baş yemeği olan pirincin olmaması durumu kötüleştiriyordu ki İran askerleri daha et yemeğe alışmamışlar.

General Hesam-ul Mulk komutasındaki Mansur, Şişum Karaguslu ve Muhberan piyade askeri gücü ile Hemedan'dan Bican şehri ve Gerus bölgesindeki askeri kervanlarla birleşirler. Fakat Blasius'un dediğine göre askerlerin yarısının silahı yoktur:

*"Silahı olmayan komutan ve askerlerin silahlarını dağıtmak ve yemek toplamak için Bicare'de dinlenmek gerekiyordu. Nitekim İran Şah'ının emriyle develerle getirdiğimiz 1000 tüfek bize katılan eski askeri güce dağıtıldı. Her eski askeri güce 100 tüfek ve diğer askerlere de 300 tüfek dağıtıldı. Her ne kadar biz silahları kullanmayı öğretmeden dağıtılmamasını yeni silahları kullanmayı bilmeyen bu insanlara verilmemesini söylediysek de endişemiz kulak ardi edildi ve silahlar sonunda dağıtıldı."*²²

Blasius, bu durumdan şikayet ediyor ve söylüyor, bilgi toplamak için öncü asker yollanmasını istemek, kervanların küçük gruplara ayrılmasını istemek, yemek bulmak ve dinlenme yerleri konusundaki isteklerimiz gibi bütün öneri ve isteklerimiz reddediliyordu;

"Biz geleceğimizi karanlık görüyorduk. Her ne kadar birkaç yiğit kişiden umut buluyorsak ise de en önde sıralanmış silahlarını umarsızca atlarının üzerinde tutan dünyadan bihaber ve gamsız at süren uzun asker geçidi vardı. Arkada kalan asker kervanı bayraklarıyla komutanlarından bağımsız bir şekilde ilerliyorlardı. Generaller ve yüksek rütbeli komutanlar rahatlıkları için onların arkasından geliyorlardı ve piyade askerleri de kendi savunmaları için atlı birliklerce çevrelenmişlerdi. Bu durumdaki bir asker nasıl savaşabilir ve bir tarruza karşı nasıl karşı koyabilir. Tecrübelerimizin sonucundan şimdiye kadar şunu söyleyebiliriz "kervanın kırılması"²³ (bu söylemindeki kasıt yönetici güç.) Eski askeri güç bir şey edinmemişlerdi ki silahları yoktu ve komutanlarının onların üzerinde bir etkisi yoktu. Her ne kadar askerlerin disipline edilmesi ve askerinin toplu hareket etmesini öneriyorsak da üst dereceli yöneticiler bize kulak asmıyorlardı."²⁴

²² Eski kaynak. s. 127.

²³ Kervan askeri anlamdadır „Tren“, ya da „Şemendefir“ anlamı verir.

²⁴ Eski kaynak. s. 127.

General Heşmet-i Devlet yani Kürtlere karşı savaşan güçlere emir verme yetkisine sahip olan general çok hastaydı ve tahteravan ile taşınıyordu. Durumu çok kötüydü ve acılarını dindirmek için opium ilacını içiyordu ki üstünde can kalmamıştı. Diğer generaller de sorumluluğu almak ve devam etme emrini vermek istemiyorlardı.

*"Generali Heşmet-i Devlet'in durumu geçen gece çok ağırlaşmıştı, arabayla Göyagatsch' a ulaştırdılar ancak çadıra götürmek için taşıdıkları zaman öldü. Avusturyalı komutanlar onun ölümüne çok üzüldüler. Çünkü onların yaptıklarından memnun olan, onlara inanan, yapmak istedikleri konusunda onlara yardımcı olan ve isteklerini yerine getiren tek kişi o idi."*²⁵

Ordu komutanı generalin ölümü, askeri birliklerin baş komutanı karışıklığının da sebebi olur. Bütün kumandan, komutan, yönetici ve rütbeliler yönlerini Tahran'a verip döndüler. Blasius söylüyor, asker gruplarının askeri düzen ve disiplin ile bir bağlantıları yoktu. Belki bunun nedeni askerlerin daha çok zevk ve askeri olay görmeye hevesli olmalarıydı.

Bazı atlı birliklerinin o anda gelerek düşman birliklerine çok yaklaştıklarını söylemesi üzerine yeni bir emir komutayı yürütebilecek birine ihtiyaç duyuldu, Onlar da aceleyle 12 Fars general ve 5 Avusturyalı komutandan oluşan bir meclisin toplanması kararını aldılar ve hızlı bir şekilde emir makamını kullanacak en yaşlı generalini seçtiler ki diğer generaller sorumluluk almak istemiyordu.²⁶

Blasius, raporlarından birinde soğuktan ve askerlerin sağlığından da bahsediyor, sadece acil müdahale edebilecek iki doktorlarının yanında eski askeri birliklerin içinde de sadece ölüleri tespit etmeye yarayan beş doktorun daha olduğunu söylüyor.

*"Geceler çok soğuk olmuştu. Elimi yıkamak için çadıra koyduğum su taşı buz tutuyordu. Askerlerde soğuğa bağlı birçok hastalık başgösterdi ve arkasından ölümler başladı."*²⁷

Orduya ulaşan haberlere göre Kürtler birlik olarak değil de her aşiret reisi kendi başına hareket ediyormuş. Fars komutan Azizullah Han'ın bir raporuna göre Feyzullah Bey yanında 2000 atlı ile saldırıya geçmiş, ancak bu raporların hepsi gerçekten uzaktılar. Blasius, raporlarında İran

²⁵ Eski kaynak. s. 131.

²⁶ Eski kaynak. s. 131.

²⁷ Eski kaynak. s. 130.

askerlerinin kötü durumundan bahsediyor ve ona göre cesaretli birkaç asker gece gelirse bizim askerleri kaçırıp gücümüzü kırabilir.²⁸

Askeri güçler Kürt köylerini dolaşarak onları yağmalıyordu ve sivil halkı öldürüp başlarını keserek yanlarında götürüyorlardı:

*"Yolculuğumuz 10 Kasım tarihine kadar sorunsuz geçti. Öğleden sonra Çawdarlı 250 atlı asker, mızraklarının ucunda 50 Kürt kafası ile kampımıza geldiler. Komutanlar, vahşi çılgınlarla bu tiyatroya karşıladılar. Ben de atlıların yanına gittiğimde kesilmiş kafaların atlarının heybelerinde de olduğunu ve bunu başka bir tiyatroya için yaptıklarını gördüm. Heyberin içinde yaşlı ve sakallı adamların, korku dolu bakışların hala üzerlerinde olduğu kadın kafalarını görünce yerimde donakaldım."*²⁹

Blasius, organize ettikleri askerlerin yağmalama ve öldürme olaylarına girmelerine izin vermediklerini ama diğer Fars askerlerinin bu barbarlığı yapmalarına da engel olamadıklarını çünkü askerlerin bunu yapmayı boş kalsalar korkuya kapılıp dağılma ihtimalinin olduğunu söylüyor.³⁰ İran askerleri Feyzullah Bey'e karşı savaşa girmek istemezler ve bu yüzden onunla anlaşmak için birkaç Tatar gönderirler. Akşamın geç saatlerinde geri dönen Tatarlar, Feyzullah Bey'in and içip sabah teslim olacağı haberini getirirler. Ancak Feyzullah Bey'in niyeti zaman kazanmak ve Kürt köylülerini Fars askerlerinden kurtarmaktır ki sonunda kaçmak zorunda kalır.

İran ordusu, Afşar ve Mukriyan sınırına ulaşır ve ordaki köylülerle onları öldürmeyeceklerine ve köylerini yağmalamayacaklarına dair anlaşma yapıp kamplarını buraya kurarlar ancak bir süre sonra İran askerleri verdikleri sözden dönerek köylüleri öldürüp köyleri yağmalarlar. Blasius, köylerin yağmalanmasını, ateşe verilmesini, köylülerin öldürülmesini ve esir alınmasını sansürlü bir biçimde anlatıyor:

*"Gece olunca etrafımızdaki bütün köylerden ateş ve dumanlar yükseliyordu. Yanmış insan cesedi kokuları havayı kirletmişti. [...] Çünkü kasaplık tekerrür ediyordu. Bütün köyler parça parça edilip tuzlabuz haline getirildi. Tecavüz edilmiş çırılçıplak kadın cesetleri cadde ortalarında bırakılmıştı ve biz bu manzaralar eşliğinde yakılıp yıkılmış 16 köyden geçtik. Bu metodun olumlu yanı diğer köylüler korkuyla alalacele kaçışarak köyleri boşaltıyordu."*³¹

²⁸ Eski kaynak. s. 130.

²⁹ Eski kaynak. s. 132.

³⁰ Eski kaynak. s. 133.

³¹ Eski kaynak. s. 134.

General Nasir-ul Mulk, Blasius ile bir toplantıda Kürtlere karşı yapılan savaş ile ilgili şunu söylüyor: “Eğer Kürtler bu savaştan erken çekirlirse biz İran’da çok mutlu oluruz”³²

Blasius, İran askerlerinin Tahran’a gönderdikleri raporlar hakkında; inanıyorum ki hiç kimse Farslar gibi kendini öven, boş sözler veren ve yalancı değildir diyor.

“Kasım ayının 13 ve 14’ünde Tikantepe’de mola verdik. Askeri birlikler toplanarak her yeri talan ettiler. Şehzadeler³³ inek ve gamış sürüsü getirince İran’ın eski askerleri kendilerine de pay istediler. Bunun üzerine kampta kendi aralarında kavga çıktı. Şüphesiz o kahraman askerler birkaç yüz kesik baş ve genç kadın ki aralarında büyük ailelerin kızları da vardı getiriyorlardı. İran’ın eski birlik askerleri biraz uzak yerlere büyük yağmalama için gidiyor fakat bazıları sağ kalan Kürtler tarafından öldürülüyordu.

Hatta topçulardan bazıları hırsızlıktan pay alabilmek için iki topu komutanlarıyla beraber alarak herhangi bir önlem almadan kamptan ayrıldılar; onlar köyleri top ateşine verince köylüler de çareyi kaçmakta buldu ve bundan sonra da İran askerleri köyü yağmalamaya başladılar. Generaller bu iki dinlenme günün de bile özellikle Kürt başkanları (ağaları) ile anlaşma sağlamak istiyorlardı. Bu anlaşmalar şahsi bir karar olarak görülüyor ve genellikle ya parayla onları satın alma yoluna gidiliyordu ya da hediyeler sunuluyordu.

Tebriz’deki güçlerden haber geldi ve habere göre Binabe’de 30000 Kürt gücüyle kanlı bir savaş yapıldı. Bu savaş sonucunda 6000 Kürt öldürüldü. Fakat daha sonra Valijats güçlerini tanıyınca durumun böyle olmadığını aksine düşman hasarının 60 ölü ve onların da 4 ölü ile 16 yaralı olduğunu öğrendim ki zaten 3 günde bu kadar ağır somuç doğuracak bir savaş akıl karı değildi. Fakat raporlar sonucunda o bölgenin generaline Şah tarafından genç bir kadın hediye edildi ve o general meraşal rütbesine terfi edildi.”³⁴

Bu durumu gören diğer askeri güçler de yağmalamaya ve övgü dolu raporlar yazmaya başlamışlar. Kürtler köle gibi bağlanıp satılmışlar.

³² Eski kaynak. s.134.

³³ Şehzade aşiretinin askerleri.

³⁴ Eski kaynak. s. 134-135.

Köleleri yanlarında götürmek zorlaştığında ise sahipleri onları hiç kimseye bir şey söylemeden öldürmüşler.

*"Kadın ve çocuklar da bu şekilde kötü muamele görüyordu ve biz çoğu zaman para vererek bazılarının özgür kalmasını sağlıyorduk. Çünkü Fars insanı her ne kadar dik başlı olsa da parayla (Francs) satın almabiliyordu."*³⁵

Blasius, 30 günde 90 fersah her fersah 6210 metre ediyor ki bu da 550 kilometre ediyor- yol aldıklarını söylüyor. 8000 insan, 6000 hayvan ve 20 arabadan oluşan İran kervanının ilerleyişi çok zahmetliydi.³⁶ Günlük hava sıcaklığı farklı değerlerinin değişiklik arz etmesine ve askerlerin elbiselerinin kötü olmasına rağmen askerlerin sağlık durumu iyiydi, askerler sadece farklı hastalıklardan ölüyorlardı.

Generaller, askerlerin daha etkin bir biçimde yağmalama ve hırsızlık yapabilmesi için askeri gücün iki gruba ayrılması kararını aldılar. 1. Grup 15 Kasım günü Bokan'a doğru yola çıktı. 2. Grup ise 16 Kasım günü Molla Ler'e doğru yola çıkacaktı.

Molla Ler kampında, Kürt Ağası Han Baba Han, yanında 60 süvarisi ile birlikte General Hesame Devlet'in Çadırına gelerek onun emrine girme sözünü verdi. Ancak Han Baba Han geceyi geçirmek için süvarileriyle köye döndüğünde Türk askerleri intikam almak için onlara saldırdılar ve bütün Kürtler öldürüldüler. 17 Kasım gününün sabahında Han Baba Han'ın kafasını bir mızrağın başında getirdiler.³⁷

Avusturyalı komutanlar askerlerinin plansız ve disiplinsiz tutumlarından dolayı, onlardan uzak ve tek başlarına hareket etme kararı alarak 17 Kasım günü Gulgule'ye giderler.

Blasius, Tebriz'den gelen askeri gücün sayısını şu şekilde açıklıyor: Bahaderan birlikleri, Çasse sayı 2, Aşarim Tabris, pendsçum Çegagi, Karemanie, Heftun Çegagi, Amérié, Gerous, û Khal Khal.³⁸

³⁵ Eski kaynak. s. Rûpel 138.

³⁶ Eski kaynak. s. 135.

³⁷ Eski kaynak. s. 138.

³⁸ Bakınız: bu isimlerin orjinalleri s. 139

15 Kasım 1880 tarihinde Tahran Tikantepe’de toplanan askeri gücün sayısal listesi

Bölüm	General	Komutan	Asker	Çadır	At	Katır	Eşek	Deve	Açıklama
Çasse	1	51	789	71	58	80	380	8	
Illat		44	742	61	38	27	240	38	
Kezvin 1	1	50	737	65	61	19	350	37	
Kezvin 2		48	716	66	43	3	389	29	
Karagüslü	1	37	650	62	87	38	392	25	
Muhberan		44	720	66	27	28	312	32	
Mensur		38	580	58	40	15	280	18	
1. Piyade Bölüğü		39	642	59	25	150			Bunlardan 30 Katır silah taşımak için
Avcı Bataryası		13	369	40	13	37			
Danışman Bölüğü		1	49	4	3	8			
Uhatius Grubu		5	143	14	126	27		25	6 top ve 6 mermi arabası
Kozaka Gücü		3	32	5	35	8			
Topçu gücü		2	63	6	68	22		20	Mermi arabası dışında 6 top
Kezvin	2	7	65	12	83	30		5	
Şehzade İnanlı	1	15	850	37	920	35		370	
Şehzade Afşar	1	4	460	25	473			132	
Bahtiyari	1	5	152	9	171	14		6	
Çardavlı	1	3	137	3	142	12		6	
Bajuk Han	1	2	104		112	10			
Supa saları Gücü		1	30	4	15	398		104	
Toplam	10	412	8080	667	2564	960	2343	847	

Ve aşiret süvarileri de bu şekilde idi:

Nosret	70 Atlı
Bahtiyari	25
Karadağlı	100
Çelebiliyanlu	70
Doreyran	500
Garadağlı	100
Meçgin Ardebil	300
Çegagi Dilikanlu	400
Mehadam	5
Sainkale	100

Bunlarla beraber 5 top ve 4 adet de Hautzer topu.³⁹

Mahabad'da bir imamı temsilci olarak gönderen Kürt güçler şehre bir zarar vermemelerini isterler. Şehre yeni bir koruyucu (vali) atandı ve Gerus komutasındaki askeri güç de işgal gücü olarak oraya yollandı.⁴⁰

Onlara ulaşan haberlere göre, Şeyh Ubydullah Türk sınırını geçmiş ve onun oğlu Şeyh Abdulkadir yanında birkaç yüz atlı adamıyla Mergever'de kalmış.⁴¹

20 Kasım 1880 tarihinde Tebriz'den gelen ve Kürtlere karşı oluşturulmuş bütün güçlerin fermandarı General Azem Supa Salar, Sablah'taki (Mahabad) askeri kampa varır. Bütün generaller çadırının önünde sıralanıp bekleyerek birer birer elini öptüler. 21 Kasım'da Tahran'daki 2. Askeri güç de kampa ulaştı.

Supa Salar, uzak bölgelerdeki operasyonları danışmak için 17 general ve 5 Avusturyalı komutandan oluşan bir savaş toplantısı gerçekleştirdi.

Blasius, Başkomutan Supa Salar'ın gelişi ile beraber İran askerinin durumundan şöyle bahsediyor:

“Supa Salar'ın gelişi yeme ve içmede bir iyileşme yaratmadı. Asker kaçırları daha da arttı. Birkaç gün sonra 1600 çadırlık kamp suyunun

³⁹ Eski kaynak. s. 139.

⁴⁰ Eski kaynak. s. 139.

⁴¹ Eski kaynak. s. 139.

alındığı ve kampa 1000 adım uzaklıkta olan Çigatu (Dsçigatu) Nehrinde 400 ceset olduğunu anladık.

Her askeri time sadece buğday veriliyordu ve bu buğdayın önce taşlar (Distara S. C.) üzerinde öğütülmesi gerekiyordu ki un olsun. Ayrıca kendimiz ekmeğimizi pişiriyorduk. Her ne kadar İran'ın buğday hazinesinden besleniyor olsak da ekmeğimiz az idi. Sadece Mahabad şehri ve Miyandab bölgesi yılda 5000 çuval (Chalvar)⁴² buğdayı Şehir yönetimine vergi olarak veriyordu. Supa Salar, ilk günlerden itibaren isyandan vazgeçme meyilinde olan Kürt aşiret başkanları ile anlaşma durumuna göre operasyonları erteleme yoluna gidiyordu.”⁴³

Blasius, topların taşınması için daha önce Şah'tan 50 at istendiğini ve uzun bir aradan sonra 50 atın kendilerine ulaştığını söylüyor. Ancak atların, komutan arkadaşları Wagner'in daha önce Siadehan'da zayıf ve işyaramaz oldukları için serbest bıraktığı atlar olduğunu söylüyor. Blasius da bu durumdan, Şah'ın emirlerinin disiplinli bu şekilde yerine getirilmediği sonucunu çıkarıyor.⁴⁴

Avusturyalı komutanlar tarafından eğitilmiş olan askerler ile eski İran askerleri arasında çok fazla uyuşmazlık vardı ve İranlı Generaller, Şah'a onlar hakkında çok olumsuz raporlar sunuyorlardı. Bunlar üzerine Şah, Avusturya misyonu tarafından eğitilen askerlerin durumu hakkındaki kararını vermek ve yağmalama –öldürme olaylarını durdurmak için General Suç-ul Mülk'ü kampa gönderir.⁴⁵

24 Kasım günü iki askeri gücün gönderilmesi kararı verilir:

1-Birinci askeri güç General Ezizullah Han komutasında idi ve Lahican ile Mengor Vadisindeki Kürt başkan Çamse Ağaya karşı olan güç bu şekildeydi:

Atlı Güç: Şahzade İnanlı, Bahtiyari ve Karabah

Piyade gücü: Tebriz Heftum Bölüğü, Pencum ve Karamanlı

⁴² Bu söylem Farsçadır ve Almanca Chalvar, ya da harvar diye yazılır. İnanıyorum Kürtçede xirwar anlamına geliyor ve bir xirwar 300 kg'a denk geliyor.

⁴³ Eski kaynak. s. 140.

⁴⁴ Eski kaynak. s. 140.

⁴⁵ Eski kaynak. s. 141.

Topçu Gücü: 4 Top.

Bu askerler ayın 24'ünde kamtan yola çıktılar.

2-İkinci askeri güç Genereal Hisam-ul Mülk komutasında idi. Türkiye sınırı ve Mergever'e yönlendirilen bu güç şöyleydi:

Aşiret Atlıları: Mengab, Şahzade Afşar, Veli Han Çianlı, Ebdo, Semed Han, Enguti, Yusuf Ali Han, Rustem Han, Karaguslı

Piyade Gücü: Mensur Bölüğü, Şişum Karaguslı, Hemedan Muhberan, Çarum - Tebriz.

Birinci Piyade Bölüğü Avcı Bataryasından oluşan bir güçtü.

Topçu Gücü: 2 Uhatius Topu, 2 önden doldurmalı dağ topu.

Bu askerler, kasım ayının 25'inde Karakışlak toplanma kampına giderek ayın 26'sında Mergever'e doğru yola çıktılar. Bu askeri güç diğerine göre daha büyüktü ki İranlılar Mergever'deki Kürt isyanının daha kuvvetli olduğu inancındaydılar. Kalan askeri güçler de daha sonra Supa Salar Azem komutasında Lahican ve Şino'dan Mergever'e gidecekler.⁴⁶ İranlı Supa Salar, tüm güçler birlikte bu isyana karşı savaşılırsa başarılı olunacağı inancındaydı.⁴⁷ Kalan güçler Supa Salar komutasında ayın 28'inde Derbende'ye vardılar ve ayın 29'unda da Şino'ya ulaştılar. Bu bölgeler tamamiyle viran edilmişti ve insanlar dağlara kaçmışlardı.

Hava çok soğuyup yağmur ve kar yağdığından hasta asker sayısı da arttı, bu yüzden çadırların içinde ateş yakma zorunluluğu doğdu. Şino Dağları kardan bembeyaz olmuştu ve askerler toprakları taşımak için çok zorlanıyorlardı. Onlar Kürt güçleriyle herhangi bir savaşa giremeyeceklerini anlayınca birkaç yüz atlı ile avcı bataryasını Mergever'e ve arta kalan tüm askerleri de Urmiye'ye gönderdiler. Dağlık ve karlı yollar nedeniyle 15 saatte ancak 2 kilometre yol alabiliyorlardı. Askerlerin ve atların yorgun düşmesi nedeniyle aralık ayının 2'sinde mola vermek zorunda kaldılar.

Aralık ayının 3'ünde Mergever'e gidiş toprakların taşınması açısından çok daha zahmetli oldu. Toprakların ve mermilerin taşınması için sarp kayalık yollardan geçilmesi gerekiyordu.

⁴⁶ Eski kaynak. s. 141.

⁴⁷ Eski kaynak. s. 142.

*"Mergever'de diri Kürt güçleri ile karşılaşmayı umarken General Faris Teymur Han'ın milisleri ile karşılaştık. Onlar, 2 Hoyi bölüğü, 1 Maku bölüğü, 1000 atlı ve 6 topla 5 gündür Şeyh Abdulkadir'in peşindeymişler ve dinlenmek için buraya kamp kurmuşlar."*⁴⁸

Kış tüm gücüyle onları karşılıyordu. Çadırlarının yarısı karlara gömülüyordu ve dondurucu fırtına çadırlarının içine kadar işliyordu. Yemek çok zor koşullarda ulaşıyordu onlara. Askerler arasında büyük bir salgın hastalık başgösterdi. Bir haftada Hemedan bölüğünden 150, Teymur'un kampından da 200 asker öldü. Hal böyleyken atları da ölüyordu. Geri çekilme kararı geç alındı ve ayın 11'inde yani 1880 yılının 12. ayında onlar topların taşınmasında büyük zorluklar çekerek geri çekilip ayın 13'ünde Urmiye'ye vardılar.⁴⁹

Blasius, askeri saldırıların sonucunu şu şekilde belirtiyor:

*"Kürtler, aşırı soğuk hava koşulları nedeniyle bir daha saldırı düzenleyemediler. Kürtlerin çoğu teslim oldu ve teslim olmayanlar da sınırın diğer tarafına kaçtılar. Teslim olan Kürt başkanları, ceza olarak Şah'a 40000 dukat verdiler. Şah da generalleri ve askerleri ile övünç duydu ve yeni başarı elde etmiş olanların isimlerini bayraklarına yazdırdı. Biz de gördüklerimizi zerre kadar abartısız ve objektif bir biçimde aktardık ki savaşın kuralsızlığı ve merhametsizliği ortaya çıksın[...] Bizim nasihatlerimiz ve tecrübelerimiz hiçbir şekilde kayda alınmadı[...] Böyle bir durumda kim porejeyi düşünür ki."*⁵⁰

Urmiye'deki bütün askeri güçler geri gönderildiler ve orada sadece küçük bir güç kaldı. Avusturyalı misyon komutanları 1880 yılının aralık ayının sonlarında Tebriz yolundan dönerek Tahran'a yöneldiler.

⁴⁸ Eski kaynak. s. 143.

⁴⁹ Eski kaynak. s. 143.

⁵⁰ Eski kaynak. s. 143-144.

Doç. Dr. Kamiran Abdulsemed AHMED

1885 YILINDA FRANSIZ
GEZGİN HENRRY BINDER'IN
İZLENİMLERİNDE HAKKARI
ve AMÊDÎYE

CULEMÊRG Û AMÊDI DI DÎTINÊN GEROKÊ FIRENSÎ HENRRY BÎNDER DA LI SALA 1885

As, Prof.Dr. Kamiran Abdulsamad Ahmad DUSKI¹

Gerok û Geryana Wi:

Kitêb û dîtinên gerokên bîyanî dihêne hejmartin yek ji jêderên girîng bo xwandina dîroka her deverê û bi taybet deverêka wekî devera me ewa jimareka kêma ji gerokan seredana wê kirî. Ewe yek ji wan geryanan e ewa gerokê Firensî pê rabûyî li sala 1885. Ev seredane di demêkî pir girîng da bû di dîroka deverê û cihanê.¹

Ev geroke berî hingê seredana gelek cihên di kiribû li deverên cuda li cihanê. Heya vê geryanê ewa pê rabûyî di navbera 15/8- 17/12/1885 ku tê da seredana (Îstanbûl- Tiflîs – Tebrîz – Ûrmîye – Wan- Culemêrg – Amêdi – Mûsil – Bexdad – Tehran) kiriye û paşî vegeriya Parîs. Çend kesên di digel bûn. Wekî (Emîl Hamlin) yê Firansî û (Gîrom) yê Îtalî û gelek xizmetkar û zêrevan.

Kitêba xwe çap kir li Parîs sala 1887 û ya pêkhatîbû ji (448) berperan digel (200) wêneyan û nexşekê rengîn bo tuxîbên Osmanî û Farîsan û (Yusif Hibî) (166) berper jê wergêrane ser zimanê ‘Erebî ku ew qonaxe ewa Culemêrgê û Iraq heya gehîştine Tehran tê da. Min li dûv wê ev vekolîna nivîsîye.² Evên li xwarê dîtinên gerokê Firensî ne.

Culemêrg:

Dikevîte di geliyekê kûr da û dewrûberên wê hemî çiya ne û yê ji hemîyan bilindtir dikevîte jêriya rojhelatê. gulyên avê pê da dihêne xwar.³ Di gelî da gelek daristan hene û di nav da çend xanî diyar diken û li aliyê jêrî keviyekê mezin heye ku dirêjahiya wî digehîte (300) metran û firehiya wî nêzikê (80-100) metran e û bajêr dikevîte ser wî pêkhatiya ji (100) xaniyan û nîvek ji wan di berdayî ne û kelek li hindav wî kevirî bû û niha nêzikî wi mizgeftê heye.⁴

Piştî digehîte Culemêrgê li (29/9) gerokê Firansî divêt seredana qaymeqamî biket lê neşiya. Paşî daxwaz ji efsarekî Osmanî kir ku cihekî bo wî peyda biket da ku şeva xwe lê derbaz biken. Efsere bire cihekî ku

¹ Zanîngeha Duhokê

dikevîte bi rex bajêrî ve û dikevîte nîva nihalê li ser kevirî û xelkê wê derê hemî Ermen û Asûrî bûn. Sereray gazindên wî ji cihê wi lê eve bo me diyar diket ku ew rûdanên berî nêzîkî niv çerxî rûdayî li wê deverê ji mayîtêkirina biyaniyan bû û niha pêkve dijîn bi xweşî û aştî.⁵ Gerok behsê xelkê wê derê diket û dibêjît ku (di baş û camêr in).⁶

Piştî şeva xwe borandî û roja (30/9) borand bi xwe amadekirinê bo ber bi Amêdiyê biçin û di seredana xwe de bo bajêrî (gundî) gelek têbîniyên girîng bo me diyar diket ji hejîya lê bi rawestin. Piştî seradana qaymeqamî ku soz dayê daxwazên wî bi cih bînit. Behsê diyardekê diket ku gelek gerokan girîngî dayê ew jî dizîna şûnwarên deverê ye demê dibêjît ku hindêk tiştên wî yên biha hatine dizîn wekî ew (kiloxikên seran ewên bi şev bi gelek metirsî ve min ji goristaneka Kurdan kom kirin bo muzexana sirûştî li Parîs)⁷ û di wî demî da gazinda ji gumrika Tirkan diken ku wan hindêk tiştên wî dizîne. Aha hosa ew dizî ye belê karê wî ne dizî ye.⁸

Di vê gerînê da dibêjît ku Culemêrgê pêkhatîbûu ji (cadekê û li rexê wî çend xaniyên biçûk û pîs û nizim bûn. Mizgefteke bê xudan û bazargeheke berfireh û çargoşe bû û çend dukanên biçûk li dor bûn û xudanên wan yên hejar li ber bûn).⁹

Wekî belgekekê diyar li ser nebûna xizmeta saxlamiyê, gerokê me diyar diket ku kesekê nexweş seredana wî kir û daxwaza dermanî kir û demê gotiyê ez nizanim nesaxiyê, got (çawa tu nizanî û tu doxtor î).¹⁰

Piştî qaymeqamî soza xwe bicihneînayî û tinê du cenderme dayîne digel, gazinde kirin. Wî demî qaymeqamî rastiyeke girîng û diyar kir. Demê gotiyê (eger Kurdan bivêrê rêkê li we bigirin yan we talan biken, me ew şiyar nînin, nehêlîn ew wê biken. Lewra pêdîvî naket em zelumên xwe bikeyne qurban).¹¹ Eve nimûneke bo rewşa êminahiyê li wê deverê li wî serdemî.

Di navbera Culemêrgê û Amêdiyê da:

Li (1/10) ji Culemêrgê ber bi Amêdiyê çû. Gelek behsê ciwaniya çiya û daristan û çemên deverê diket û nexweşiya rêkan diket. Bi çavekê bilind berê xwe didete şarezaiya Kurdan di çandina hemî derametî da. Her wesa behsê wan diyariyan diket ewên digel xwe îname da bikete diyarî bo wan kesên divêrê xwe nêzîkî wan biket. Wekî hindêk tiştan bo jinikan û bo zarokan.¹²

Piştî rêveçûna du rojan nimûneke ciwan bo me vediguhêzît ji pêkvejiyanê di navbera hemî ol û netewan li deverê, demê behsê du gundan diket û çawan herdu pêkve mifayî ji yek coya avê werdigirin û dibêjît (eve du gundên biçûk in, yek Kurd in û yek Asûrî ne. Herdu pêkve kar diken bo dabînkirina jiyana xwe û ev coya avê erdê herdu gundan av didet. Gundê Kurdan navê wî (Gise) ye û yê Asûrîyan (Birîc e).¹³

Amêdî:

Gerokê me digel hevalên xwe digehîte Amêdiyê roja (4/10) û li dûv dîtinên wî bo deverê digehîte sere çiyayê (Metînî) û li devera (Serê Amêdiyê) ji wê derê bo care yekê Amêdiyê dibînin. Û piştî digehine rûbarê wê, ser evraz ber bi Amêdiyê diçin. Dibêjît ku dikevîte ser cihê bilindahiya (300-400) metran ji dewrûberên xwe. Pitirya xelkê wê yên çûyîne nav çemên xwe tinê bazirgan û Cuhî yên mayîne li bajêrî. Bajêr wekî kelekê ye û tinê sê dergeh hene û di berê da giringiyeke mezin hebû¹⁴ û dibêjît (bajêr wekî girekê tiştên heriftî û miletekê hêjar di nav da dijîn).¹⁵ Temam diket û dibêjît (her wekî bi hezaran top lê dayî heta ku wiha lê hati.... Bazarekê gelek biçûk heye).¹⁶ Gerok diyar diket ku gelek Cuhî hene û (bi xweşi digel Musilmanan dijîn).¹⁷ (Eve ji nimûneyeke diyar e li dor pêkvejîne.

Piştî astengên xweamedekirinê ber bi Mûsilê bi rê ket roja (5/10/1885).

Jêder û Rohnkirin

(Endnotes)

1- Serdemê Sultan Abdulhamîdê duwê bû (1876-1909) ku bizava Şêx Ûbeydullahê Nehrî li berî hîngê jî şerê digel Rûya û Dewleta Osmanî tûşî gelek arîşan bibû.

2- فسوي: ت، نيرهنلا نيب ام دالب يف ناتسدرك ىلا هل حر، هيدين ب ير نه - 7-10 ص ص، 2001، ل يبرا، يبص
Henri binder, Serdanek bo Kurdistan li welatê Mezopotamya, Wergêr: Yusif Hibî, Arbil, 2001, p. 7-10

3- Behsê rûbarê Zêyê Mezin diket.

4- Binder, her ew jêder, p. 15.

5- Bi hêre hevrikî û sere di navbaran bedirxan begêu Asurîa da di kitêba:

6- Her ew jêder, p.17.

7- Her ew jêder, p.17.

8- Binder, j. b, p.16.

9- Binder, j. b, p. 18.

10- Gerokên biyanî ev rastiye dizanîn lewra gelek ji wan derman digel xwe dianîn û hindek ji wan bi xwe bûne qurbanên nexweşîyan. Binêre: Robert Blinco, Ethnic realities and church lessons from Kurdistan (1668-1990), California, 1998.

11- her ew jêder û berper. (H. J).

12- Binder, j. b, p. 20-23.

13- H.J, p. 26.

14- H.J, p. 32. Behsê wî serdemî diket demê bi sedan sela bûne paytextê mîrgeha Badinan.

15- J.b, p.33.

16- J.b, p. 34-35

17- J. b, p. 34.

Yrd. Doç Dr. Ferhat TEKİN

TÜRKİYE-IRAK SINIRI
ÇİZİLİRKEN HAKKÂRİ:
KÜRT AŞİRETLERİN DURUMU
ve NASTURİLER

TÜRKİYE-IRAK SINIRI ÇİZİLİRKEN HAKKÂRİ: KÜRT AŞİRETLERİN DURUMU VE NASTURİLER¹

Yrd. Doç. Dr. Ferhat TEKİN²

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi sonucunda emperyalist güçler Osmanlı'nın yönetimi altındaki topraklarda keyfi sınırlar oluşturdular. Bu sınırlar yabancı güçlerin bölgedeki pozisyonlarını güçlendirme, yeni etki alanları oluşturma, ekonomik ve kolonyal çıkarlarını koruma temeline dayanıyordu. Bu keyfi sınırlardan biri de Türkiye-İrak sınırıdır. Söz konusu sınırın hangi şartlarda ve nasıl belirlendiğine ve ne gibi sosyo-politik ve ekonomik sonuçlara yol açtığına bakmak, hem geçmişte yaşananlara hem de bu dönemden günümüze kadar süren çeşitli tartışmalara katkı sağlayacaktır.

Bu çerçevede Türkiye-İrak sınırı söz konusu olduğunda bugüne baktığımız kadar geçmişe de bakmalıyız. Çünkü sınırın tarihine yönelik bir bakış geçmişten bugüne orada neler olduğunu anlamamıza yardım edecektir (Payan, 2006: 3–5). Bir başka ifadeyle “tarihle kuramın birleşmesi olmadan ne geçmişini ne de şimdiki anlamamız mümkün değildir” (Burke, 2005: 18). Dolayısıyla bu çalışmada tarihsel sosyolojik bakış açısından hareket edilerek Türkiye-İrak sınırının belirlenmesinde rol oynayan dinamikler ve bunların Hakkâri'nin sosyo-politik ve ekonomik yapısına nasıl etki ettiği ele alınmaktadır.

Musul Sorunu

Türkiye-İrak sınırı, Türkiye'nin en son belirlenen sınırıdır. Bunun nedeni de Türkiye ile İngiltere arasında anlaşmazlığa konu olan Musul Meselesi'nin 1926'ya kadar çözüme kavuşturulmamasıdır. Bilindiği üzere Musul 16. yüzyıldan Osmanlı'nın yıkılışına kadar ona bağlı bir vilayet olarak kalmıştı. Hatta “Musul'un önemli bir bölümü 30 Ekim 1918'de Mondros imzalandığında Osmanlı'nın elindeydi. Fakat İngiltere 3 Kasım'dan

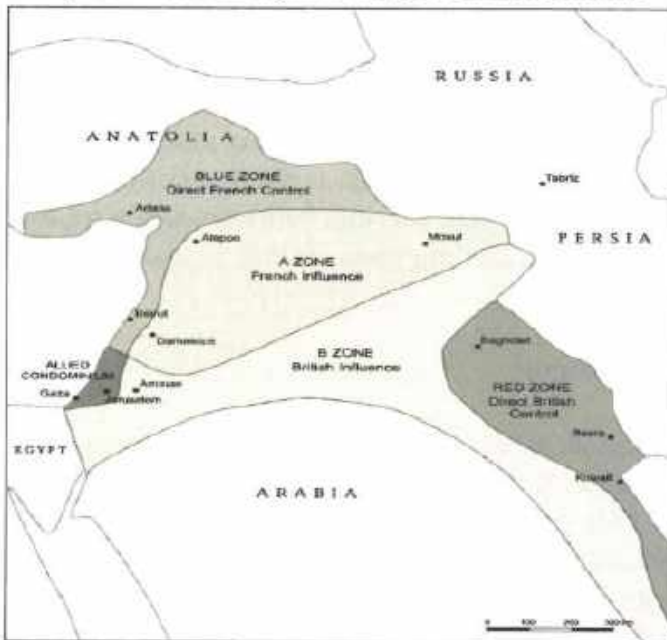
¹ Bu metin, 2012'de Selçuk Üniversitesi S.B. Enstitüsü'ne sunulan “Sosyolojik Açısından Sınır: Hakkâri Örneği” adlı doktora tezinin bir bölümüne dayanmaktadır.

² Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

itibaren burayı işgale başladı ve 15 Kasım'da bu işgali tamamladı" (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2001: 259–60).

Birinci Dünya Savaşı sona ermeden çok önce İtilaf devletleri, Osmanlı yönetimindeki toprakları kendi aralarında nasıl paylaşacaklarına dair bir dizi antlaşma imzaladılar. Söz konusu topraklar üzerinde birçok keyfi sınır oluşturan antlaşmalardan biri de Mayıs 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında gizli olarak yapılan Sykes-Picot Antlaşması'dır. Bu anlaşmaya göre Suriye, Lübnan ve Anadolu'nun güney ve güneydoğu bölgeleri ile Musul Fransa'ya³; İstanbul, Doğu Trakya ve Boğazlar Rusya'ya; Mezopotamya ise İngiltere'ye verilecekti (Wagner, 2004: 33). Harita üzerinde Fransa'nın ve İngiltere'nin kontrolünde olan bir dizi devletçikler -Suriye, Irak, Lübnan, Filistin- çizilmişti. Bu haritaya göre Ortadoğu mavi ve kırmızı renklerle belirtilmişti. Maviye boyanmış yerler Fransa'nın doğrudan ya da dolaylı olarak yöneteceği yerleri gösterirken; kırmızı renktekiler de İngiltere'nin yönetimi altındaki yerleri gösteriyordu (Wagner, 2004: 33).

Sykes-Picot Antlaşması'na göre çizilen sınırlar

Kaynak:wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Sykes-Picot1916.gif&filetimestamp.

³ Daha sonra İngiltere'nin Musul'u talep etmesi üzerine Fransa petrolden pay almak ve diğer bazı şartlar karşılığında Musul'u İngiltere'ye bırakacaktı (Abdulla, 2009: 335).

Wagner'e (2004: 59) göre İngilizler Musul'u işgal ettiklerinde onun petrol yönünden çok zengin bir bölge olduğunu yaptıkları araştırmalar sayesinde biliyorlardı. "15 Ekim 1918'de Bağdat'tan yazan İngiltere'nin siyasi ajanı; petrol, kömür, tütün ve tahıl zenginlikleriyle Musul'un potansiyel değerine Londra'nın gayet iyi vakıf olduğuna işaret ediyordu" (Öke, 1995: 51). Aslında Musul Sykes-Picot'a göre Fransızlara verilmişti, fakat İngiltere onu almak için her yolu deniyordu. Dolayısıyla Musul'a yönelik iddialarını desteklemeleri karşılığında bölgedeki Kürt liderlere özerk ya da bağımsız bir Kürdistan vaadinde de bulunuyorlardı (Wagner, 2004: 59).

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle galip gelen devletler "San Remo Konferansı'nda şekillenen barış antlaşması tasarısını Osmanlı Hükümeti'ne tevdi etmişler ve 10 Ağustos 1920 tarihinde de Sevr Antlaşması diye bilenen "Ölü doğmuş" antlaşma hükümlerini tahakkuk ettirmek istemişlerdir" (Aydın, 2000: 23). Sevr Antlaşması'nın hükümlerine göre Musul'u da kapsayan önemli bir toprak parçasının Osmanlı'dan "koparılması gündeme gelmiş ve Faysal'ın Irak Krallığı'na getirilmesiyle başlayan İngiliz projesi de bu suretle tahakkuk ettirilmek istenmiştir" (Aydın, 2000: 23). Türkiye açısından Sevr'in en önemli maddelerinden biri de Kürtlere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmını da kapsayan, Osmanlı sınırları içerisinde teritoryal bir özerklik verilmesini belirten 62. maddesiydi. Ancak bu özerk teritoryanın güney sınırları belliyken, kuzey sınırları belirsizdi, zira bu sınır, kurulması kararlaştırılmış olan Büyük Ermenistan'ın güney sınırıydı (Oran, 2001: 130). Oran, Kürtlerin bu belirsizlik ve "Ermeni tehdidi yüzünden Ankara'nın yönettiği kurtuluş savaşına güçlü bir destek" verdiklerini belirtir (2001:130).

Açıkçası Sevr'de Kürtlere özerklik ya da bağımsızlık vermeyi öngören bu madde -Sevr "ölü doğmuş" olmasına rağmen- bir "sendrom" olarak daha sonra Türkiye'nin hem Musul politikasında hem Kürtlerin yaşadığı bu bölgeye dair algısında hem de genel olarak doğu ve güneydoğu sınırlarına yönelik anlayışında önemli bir faktör olacaktır.

Sevr Antlaşması İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında anlaşmazlığa düşmeleri ve Anadolu'da başlayan Milli Mücadele harekâtının önemli başarılar elde etmiş olması nedeniyle yürürlüğe girmemişti (Aydın, 2000: 24). Bu da yeni bir barış antlaşmasının yapılması için konferans toplanması fikrinin hâkim olmasını sağlamıştı. Nitekim 3-11 Ekim 1922 tarihleri arasında yapılan görüşmeler sonunda Mudanya Mütarekesi imzalanmış ve

yapılacak olan barış antlaşmasına zemin hazırlamıştı” (Aydın, 2000: 24). Bu anlaşma İngiliz ve Türklere sorunlarını barışçı bir yoldan halletme imkânı sağladı.

Mustafa Kemal Sevr anlaşmasının oluşmasını sağlayan tüm jeopolitik faktörleri yok ettikten sonra ortada sadece bağımsız Kürdistan ile ilgili maddeleri resmen toprağa gömmek kalmıştı. Türkiye artık “hasta adam” değildi. Tersine Birinci Dünya Savaşının yorgun düşürmüş olduğu yaşlı İngiliz İmparatorluğu karşısında “sağlığı yerinde genç” bir adamdı (Abdulla, 2009: 443-4).

Musul meselesi 23 Ocak 1923 tarihinde Lozan Konferansı’nda ele alındı. Türk heyetini temsilen İsmet İnönü Türk tezini siyasi, tarihi, etnografik, coğrafi, iktisadi vs. yönlerden açıkladı (Yalçın, 1998: 161). Türk tezinin dayandığı en önemli nokta etnografik faktörlerdi, zira Musul Vilayeti’nin nüfusu yaklaşık 503.000 idi⁴ ve Türk-Kürt ayrımı yapılmadan çoğunluğun Türk olduğu vurgulanmış ve bu bölgenin Anadolu’dan ayrılmayacağı savunulmuştu (Yalçın, 1998: 161). Durgun’un (2011: 147) da vurguladığı üzere bu tezde öne sürülen etnografik faktörler oldukça dikkat çekicidir. Zira Türklük kavramının içine Kürtleri de dâhil etmek için “Turanî ırk” ile “örf ve din birliği” söylemleri kullanılmıştır. Dolayısıyla söz konusu tezde Kürtler de Turanî ırktan geldikleri için Türk sayılmışlardır. İngiliz heyeti adına Lord Curzon da Türk tezine karşı kendi tezlerini öne sürerek görüşmeleri çıkmaza sokmuştu. Buna karşın Türk heyeti bölgede plebisit⁵ yapılmasını talep etti. Fakat İngiliz heyeti bölge halkının rey verme alışkanlığının olmadığı ve tahsil sahibi olmayan bu insanların askeri, coğrafi ve idari faktörleri değerlendirmekte yetersiz oldukları gerekçesiyle plebisite karşı çıktı ve meselenin Milletler Cemiyeti’ne havale edilerek kararın cemiyet tarafından verilmesini teklif etti (Yalçın, 1998: 163-4). Lozan’da günlerce süren diplomatik görüşmeler sonuçsuz kalınca, meselenin tarafsız bir organın hakemliğine havale edilmesi kabul edildi (Öke, 1995: 196).

⁴ Türk heyetine göre Musul’un nüfusu, 263.830 Kürt, 146.960 Türk, 43.210 Arap, 18.000 Yezidi ve 31.000 gayri müslim olmak üzere toplam 503.000 idi. İngiliz heyetine göre ise, 65.895 Türk, 452.720 Kürt, 185.763 Arap, 62.225 Hıristiyan ve 16.865 Yahudi olmak üzere toplam 785.468 idi (Yalçın, 1998: 161-2).

⁵ Türk heyetine göre plebisit, seçmenlere birinin üzerinde Türk bayrağı, diğerinin üzerinde de İngiliz bayrağı bulunan iki belge verilerek tercih ettiği memleketin bayrağını sandıklara atarak uygulanacaktı (Aydın, 2000: 87).

İngiliz hükümeti talep ettiği kuzey sınırını dört kısma ayırarak şöyle belirtmiştir:

- a) Hazil Irmağı ile Habur Irmağı arasında;
- b) Habur Irmağı ile Celo (Cilo) zirveleri arasındaki Asurî Aşiretler hattası;
- c) Bu arazi ile Şems-i dinan (Şemdinli) Irmağı beynindeki girift silsileler arazisi;
- d) Şems-i dinan Irmağı'ndan İran hududuna kadar.

İngiliz heyetine göre bu sınır hattı hem iktisadi ve askeri hem de etnik açıdan “doğal” bir hattır. Şöyle ki, Habur ile Zap arası batıdan doğuya doğru uzanan dağ silsilelerinden oluşur. Zap’ın ötesinden Cilo (Celo) zirvelerine kadar dağların uzanış yönleri düzensizdir ve buralarda geçitler yok denecek kadar azdır. Geramüs (Jeramus) Der-a Zer arasında, Ertuşî (Artuşî) göçebe aşiretinin yazın kullandığı bir geçit vardır. Diğer bir yol da Aşûta’dan (Çığılı) Zap vadisinden Levin ve Çölemerik’e gider, ancak göçer aşiretler bu yolu çok az kullanırlar (Aydın, 2000: 98). Yine İngiliz heyetine göre Cilo zirveleri ile Şemdinli ırmağı arasındaki bölge (Cilo, Sat ve Çarçella dağ silsilesi) adeta doğal bir set olup, çok vahşi ve yalçın bir arazidir, dolayısıyla koyun sürülerinin buradan geçmesi mümkün değildir. Şemdinli ırmağı ile İran hududu arasındaki bölge ise boş bir mıntıkadır ve sadece iki yol geçmektedir. Birisi “Kanıraş”dan “Zini-a berdi” Geçidi’den “Nehri”ye diğeri mezkûr kısma münteha-yı şarkında temas iden “Gadri” Geçidi vasıtasıyla Revandüz’den İran’a gider” (Aydın, 2000: 99).⁶

Buna karşın Türk hükümeti İngilizlerin talep ettiği bu sınır hattının mükemmel olmadığını, çünkü askeri ya da stratejik bir prensip olarak ordular çetin ve zor araziye seçmezler daha ziyade vadi ve ovaları takip ederler (Aydın, 2000: 99). Ayrıca İngilizlerin talep ettikleri hududun iktisadi ve irki açıdan doğal bir hat olmadığını savunan Türk heyetine göre “Garbdaki ve şarkdaki kitle-i cibalde, şimalde ve cenubda aynı kabilelere veya yek-diğeriyle kesb-i sıhriyet itmiş kabilelere mensub Kürdler sakinidir. ...Zab Vadisi’nde şimalde olduğu gibi cenubda da Kürdlerle karışık olarak Asurî tesmiye olunan hristiyan Nesturiler yaşamaktadır”(2000: 101). Dolayısıyla göçer aşiretlerin, Ertuşîlerin, Hacanların ve Herkilerin bu dağları her yıl aştukları vurgulanmıştır.

⁶ Mesut Aydın, “Türkiye ve Irak Hududu Mes’elesi” adlı kitabının önemli bir kısmını Milletler Cemiyeti Komisyonu’nun De Wirschen, Kont Teleki ve A. Paulis imzasıyla 16 Temmuz 1925’te Milletler Cemiyeti’ne sunduğu rapora ayırmıştır. Söz konusu rapora Osmanlıca’ya tercüme edilmiş haliyle kitapta yer verilmiştir.

Türk heyetinin talep ettiği sınır “Diyale Cebel-i Hamrin, Cebel-i Muhul, Vadi-i Tatar ve Cebel-i Sincar hattıdır. Böylece Musul Vilayeti bu hattın kuzeyinde kalıyordu (Aydın, 2000: 98–101). İngiliz ile Türk hükümetlerinin talep “ettikleri sınırın ardında yatan coğrafi etkenlerin amacı, Musul’u ya Anadolu’nun ya da Mezopotamya’nın bir parçası olarak göstermekti” (Öke, 1995: 266).

Milletler Cemiyeti’nin bölgeye gönderdiği komisyona göre İngiliz hükümetinin talep ettiği sınır çok iyi; Türk hükümetinin talep ettiği sınırın batı kısmı iyi doğu kısmı ise kötüdür (Aydın, 2000: 197). Zaten komisyonun mesele çözüme kavuşana kadar geçici olarak belirlediği “Bürüksel Hattı” da İngiliz hükümetinin talep ettiği sınırla yaklaşık olarak aynıydı. Batılı güçlerin, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması sonucunda komisyonlar oluşturarak bu alanda çizdikleri sınırlar tam da Michel de Certeau’nun (2009: 223) ifadesiyle “sınır çekme operasyonları”dır. Certeau’nun ifadesiyle bu komisyonlar “ tarafların ‘İhtilafa düşülen’ sınırları hakkında ‘karara varmak’ amacıyla ‘(olay) yerlerine intikal ederlerdi’ sonuçta “bu arabulucu yargılar bir “üst-anlatıdan” başka bir şey değildiler” (2009: 223).

Musul Meselesi ve Hakkâri’deki Göçer/Yerleşik Aşiretlerin Durumu

Bu tartışmalar içinde bizim açımızdan üzerinde durulması gereken en önemli konu sınırın sosyolojik boyutudur. Bir başka ifadeyle aşiretler ve dini topluluklar açısından sınırın önemidir. Oysa hem Türk hem de İngiliz hükümetleri sınırı öncelikle coğrafi, tarihi, stratejik ve iktisadi açılardan belirlemeye çalışmış en son da yerel topluluklar ya da aşiretler açısından değerlendirmişlerdir. Bunun en temel nedeni o dönem içinde bulunan genel konjonktürdür. Başka bir deyişle içinde bulunan dönemde pozitifist ve devlet merkezli yaklaşımın diğer her şeye (özellikle de insani olana) öncelenmiş olmasıdır.

İngilizler kendi tezlerini güçlendirmek için Hakkâri’nin güney kısmından geçirmek istedikleri sınırın etnik açıdan “doğal” olduğunu dolayısıyla Nesturilerin bu bölgede yaşadıklarını daha kuzeyde ise yoğun olarak Kürt aşiretlerin yaşadıklarını ileri sürmüştü. Oysa bu iddiayı çürüten en önemli kanıt Hakkâri’nin yaklaşık 10 km kuzeyinde bulunan Koçanis köyündeki Nesturi Kilisesidir. Bu kilise Nesturilerin bölgeden sürüldükleri 1920’li yıllara kadar bölgedeki Nesturiler için merkezi bir rol oynamıştır.

Milletler Cemiyeti Komisyonu Raporu göçer aşiretler konusunda önemli bir belge niteliğindedir. Zira göçebe aşiretler bu belgede önemli bir yer tutmaktadır. Hem İngiliz hem de Türk hükümetlerinin talep ettiği sınırlar bölgedeki göçer ve yarı-göçer aşiretlerin yazlık ve kışlık güzergâhıyla yakından ilgiliydi. Raporda hem İngiliz hem de Türk heyetinin göçer ve yerleşik aşiretlerle ilgili iddialarına yer verilmiştir. İngiliz heyetine göre Kürt göçebeler senenin yaklaşık üçte ikisini kışlıkları olan yurtlarında geçirirken sadece mayıstan ağustosya kadar olan süreyi yazlık meralarda geçirirler. Ayrıca Kürt göçebeler göç ederken genellikle aynı yolları kullanırlar (Aydın, 2000: 155). Genellikle kışı Büyük Zap'ın batısında geçiren aşiretler yaz mevsiminde İngiltere hükümeti tarafından talep edilen sınırdaki dağlarda geçirmek için giderler. Diğer bir kısmı da bu sınırı aşır Türkiye'ye geçerler. Büyük Zap'ın doğusunda ikamet edenler ise kışın İran'a giderler. Dolayısıyla bunların söz konusu sınırı geçmeleri ne Türkiye ne de Irak için zorunlu bir karışıklık nedeni değildir. Türk-İran sınırının çizilmesi esnasında göçebelerin göçleri nedeniyle meydana gelebilecek olaylar için protokole bir madde eklenmiştir. Şöyle ki; Türk aşiretleri eskiden olduğu gibi aynı şartlar içinde meralardan yararlanabileceklerdir. Türk hükümeti ise Musul Vilayetinde yerleşik Kürt aşiretlerinin hiçbirinin Mezopotamya ovasına inmek için dağlık kısmı terk etmediğini belirtmiş. Ayrıca İyaflar, Zeydikiler, Ertuşiler, Herkiler ve Adkiyanlar gibi yarı-göçebe aşiretlerden başka bütün Türk aşiretlerinin yerleşik olduklarını, oysa Arap aşiretlerinin bütünüyle göçebe olduğunu ileri sürmüştür (Aydın, 2000: 155-7).

Komisyon her iki tarafın aşiretlere dair verdikleri bilgileri değerlendirdikten sonra kendi görüşünü açıklar: Buna göre Kürt göçebelerinin hem Türkiye ile İran arasındaki hem de İngiltere'nin Türkiye ile Irak için teklif ettiği sınırları aştıkları konusunda herkes fikir birliği içindedir. Ayrıca özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus ve Ermeni saldırıları sonucunda hem göçebe hem de yerleşik Kürtlerin büyük kayıplar vermesi bölgede Kürt nüfusunun bir hayli azalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan da göçebelerin göçleri tamamıyla belirlenmiş olduğundan sınır hattının tespit edilmesine herhangi bir zorluk teşkil etmez. Komisyona göre göçebeler meselesi Kürtler hakkındaki ihtilafli konu nedeniyle nispeten cüz'î bir öneme sahipti (Aydın, 2000: 157-61).

Burada önemli bir soru akla gelmektedir: Türkiye-Irak sınır çizildikten sonraki süreçte o zamana kadar yarı-göçer olan aşiretlerin yaşamı nasıl etkilenmiştir? Bir başka ifadeyle yazlık ve kışlık yollarını ikiye

ayırır sınır faktörüne karşı nasıl ve tür uyum ve mücadele dinamikleri geliştirmişlerdir?

Nasturiler Hakkâri'den çıkarıldıktan sonra onlara ait köy ve diğer yerleşim yerlerine Kürtler yerleşti. Türkiye-Irak sınırı belirlenmeden önce sürülerini otlatmak amacıyla kışın Kuzey Irak'a giden Ertuşi ve Pinyanşi konfederasyonlarına bağlı göçer Kürt aşiretleri, Nesturilerin Hakkâri'den çıkarılmasından bir süre sonra gitmemeye başladılar. Çünkü aşiret halinde yaşayan Nesturilerin Hakkâri'deki köy, mezra ve meraları, söz konusu Kürt aşiretlerin bu ihtiyacını büyük ölçüde karşılıyordu. Bu durum bir taraftan her aşiretin belli bir bölgeye yerleşerek göçebelikten yarı-göçebelige geçmesini sağlarken, diğer taraftan da onları, sınırı aşırp daha uzak bölgeler gitme zorluğundan ve devletlerin (Türkiye ve Irak) kısıtlamalarıyla karşılaşmaktan kurtarmıştı. Söz konusu bu yeni durum sadece göçer Kürt aşiretleri için değil, aynı zamanda henüz yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti için de bir takım faydalar getirmişti. Zira Türkiye göçer Kürt aşiretlerin Nesturilerin yerlerine yerleşmesiyle hem sınırlarının kontrolünü daha kolay sağlamış oldu hem de bu aşiretlerin sınırın öteki tarafındaki Kürtlerle bağlarının önemli ölçüde kendiliğinden bir kopma sürecine girmesini devlet açısından olumlu bir gelişme olarak karşıladı.

İngiliz Hükümeti, Nasturiler ve Hakkâri Üzerindeki İddialar

Sınırın belirlenmesinde İngilizlerin kafasını meşgul eden önemli bir sorun da Hakkâri'nin güneyindeki dağlık bölgede yaşayan Hıristiyan Nesturilerin geleceğiydi.⁷ İngilizler bu taleplerine gerekçe olarak bu bölgenin Hıristiyan Nesturilerin yurdu olduğunu iddia ediyorlardı.

1916'da Rusların kışkırtmasıyla Osmanlı'ya başkaldıran Nasturiler,

⁷ V.yy başlarında ortaya çıkan ve İsa'nın, Tanrı değil Tanrısal özellikler taşıyan bir insan olduğunu ileri süren bir Hıristiyanlık mezhebidir. Kurucusu Nestorius keşiş olarak bir süre Antakya dolaylarında bulunduktan sonra Bizans Kilisesi Başpatrikliği'ne getirilmiş bir din adamıydı. İsa'nın Tanrı olduğunu ileri süren Papaz Arius'a karşı yürüttüğü savaşımı tanıyan Nestorius, gerek İsa'nın gerekse annesi Meryem'in "cisimsel bir varlık" oldukları görüşünü savunuyordu. "İsa, Meryem'in oğlu olduğu kadar, eşi ve kemiğiyle de Davut'un soyundan gelmektedir, ama ululuğunu Tanrının kulu olmasına borçludur diyor. Nestorius, bu fikirleri nedeniyle III. Efes Konsülü tarafından cezalandırılmış ve takipçileriyle birlikte Abbasi Devleti'ne sığınmıştı. Nasturiler, Moğol istilası sonrasında Hakkâri ve Urmiye çevresindeki bölgeye dağılmışlardır. 19. yüzyıla gelindiğinde de özellikle Hakkâri, Musul ve Urmiye arasındaki dağlık sınır bölgesinde Müslüman topluluklar içinde dağınık zümreler hâlinde yaşamaktaydılar. Hakkâri bölgesindeyse, Çölemerik, Gever, Mergaver ve Tiyari, Tuğüb yoğun olarak yaşadıkları alanlardı. Nasturiler Çölemerik, Tiyar, (aşağı-yukarı) Valto, Tuğüb, Tal, Diz, Baz ve Gever, Cilo diye büyük küçük dokuz aşiretten oluşmaktaydılar. Nikitin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Hakkâri'nin güneyindeki nüfusun yüzde doksanının Nasturilerden oluştuğunu belirtir (Nikitin, 2002 ve 1979; Wigram ve Wigram, 2004; Albayrak, 1997).

Rusların bölgeden geri çekilmesiyle büyük kayıplar vererek İran'a kaçtılar. Daha sonra İngilizlerin koruması altında buradan alınarak (yaklaşık 35.000 kişi) Bağdat'ın 50 km kuzeyinde bulunan Bakuba'daki bir kampa yerleştirildiler. 1919 ve 1923 yılları arasında yaklaşık 7-8 bin kadarı güney Hakkâri'ye yerleştirildi (Edmonds, 2003: 501-3).⁸

Mayıs 1924 Haliç Konferansı'nda görüşmeler başladığında Türk heyetini temsilen Fethi Bey, Musul Vilayeti'nin, Osmanlı sınırları içinde olduğu gibi Türkiye'ye geri verilmesi yönündeki taleplerini tekrarlamıştı (Aydın, 2000: 47; Edmonds, 2003: 503). Diğer taraftan İngiliz heyeti adına Sir Pery Cox, sınır hattının Musul Vilayet sınırlarının epey kuzeyinden geçmesi gerektiğini ileri sürmüştü. "Bu hat Asurîlerin antik yurtlarının tamamını değilse bile hali hazırda yeniden yerleştirilmiş oldukları kısımlarını Irak içinde bırakıyordu ve kabul etmek gerekir ki bu şekliyle Lozan'da yapılan her türlü teklifin ötesine geçmiş oluyordu" (Edmonds, 2003: 503). Bir başka ifadeyle "İngilizler Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi bir tarafa Türkiye'den Hakkâri Vilayeti'ni istiyorlardı. Hakkâri Vilayeti'ne bağlı olan "Beytüş Şebab", "Çölemerik" ve "Revandüz" Kasabaları İngiliz isteklerinde yer alıyordu" (Aydın, 2001: 47). İngiliz delegesi "ülkesinin "insani açıdan" Nesturilere karşı "manevi sorumluluk" duyduğunu ve Hakkâri'nin bu halka verilmesinin yerinde olacağını" belirtiyordu; Fethi Bey ise "çok küçük bir azınlık için Türk ve Kürt çoğunluğun hukukunun çiğnenmesine razı olmayacaklarını bildiriyordu" (Öke, 1995: 275).

İngiliz heyetinin Hakkâri'yi Nesturilerin vatanı olduğu gerekçesiyle talep etmesine karşın, Türk heyeti, Milletler Cemiyeti komisyonuna Hakkâri'de yerleşik olarak bulunan aşiretlerin bir tablosunu sunmuştu:

Aşiretin Adı ¹	Aşiretin Yerleştiği Mıntıka	Aşiretin Nüfusu
Gilli (Geliye) Goyan (Goyan Vadisi)	Beytüş-şehab (Beytüşşebap)'ın güneybatısında	12000

⁸ Nasturiler bölgeye yerleştikten bir süre sonra Çel'e (Çukurca) giden Hakkâri valisinin yolunu keserek yakaladılar. "Valinin serbest bırakılması için hemen harekete geçildiyse de Türkler valilerini kurtarmak üzere Ceziret bin Omer'de bir kuvvet toplayıp Hezil Nehri'ni geçerek Irak topraklarına girdiler... Musul tarafında bulunan dağların üzerinden geçerek tekrar Çal'a dönmeden önce birkaç gün daha ilerleyişlerini devam ettirdiler ve 8000 Asuriyi yerlerinden ettiler"(Edmonds, 2003: 504). Böylece Nasturiler bölgeden nihai olarak çıkarıldılar.

Kirki (Jirki)	Beytû's-şehab (Beytüşşebap)'ın güneyinde	2000
Ponyaniş (Pinyaniş)	Çal (Çukurca) mıntıkasında	2500
Borvaribala (Bervari)	İmadiye'nin kuzeybatısında	15000
Oramar	Çölemerik ve Şemdinan arasında	2000
Tuvvi (Dırı)	Çölemerik ve Şemdinan arasında	2000
Herki	Şemdinan'ın batısında	1500
Desteki (Doski)	Sibar (Zibar)ın kuzeyinde	800
Girdi (Gerdi)	Şemdinan'ın güneyinde	-

Kaynak: (Aydın, 2000: 151)

Öke'ye (1995: 275–6) göre İngiltere'nin Nasturiler için Hakkâri'yi talep etmesinin esas amacı Musul üzerindeki iddialarını kuvvetlendirmektir. Şöyle ki; Nasturiler Türkiye'ye karşı ayaklanıp İngilizlere destek verdikleri için Türklerin onlara sıcak bakmayıp, Musul'a yerleşmelerini komisyona kabul ettirmek ve böylece “yöre ahalişi içerisine Türk aleyhtarı bir grubun daha monte edilmesini” sağlamaktır. “İleride de görüleceği gibi, İngiltere'nin bu manevrası Musul'un akıbetini etkilemesi açısından oldukça başarılı olacaktır” (1995: 276).

Sonuçta komisyon, raporunda Asuriler (Nasturi) için Hakkâri'nin güney bölgesini de içine alacak şekilde sınırın çizilmesini talep eden İngiltere hükümetinin iddiasını göz önünde bulundurmuş, fakat İngiltere hükümetinin böyle bir sınırı iddia etmesinin haklı olmayacağını beyan etmiştir (Aydın, 2000: 284). Bununla birlikte komisyon “Asurilerin harbeden evvel resmen değilse bile fiilen haiz oldukları eski imtiyaz atın iade edileceği kendilerine temin edilmesi icaba ettiğini zikir etmek fikrindeyiz ve Devlet-i hâkime herhangi olursa olsun Asurilere kendi memurlarını aralarında tayin etmek hakkını tanıyarak ve onlardan patrikleri vasıtasıyla vergi tarh etmek ile iktifa içerek bir dereceye kadar mahalli bir muhtariyet tem'in etmesi iktiza idem” (Aktaran: Aydın, 2000: 284) diyerek bu konudaki fikrini ortaya koymuştur.

Türklerle İngilizler arasında Musul meselesi üzerinde anlaşmazlığın halen devam ettiği bir sırada Türkiye'de çok önemli bir olay meydana geldi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararıyla 3 Mart 1924'te hal-

ifelik makamı ilga edildi. Halifeliğin böyle bir zamanda kaldırılmış olması Türkiye'nin Musul üzerindeki iddiasını oldukça zayıflatmıştı (Öke, 1995: 317). Zira Türk tarafının Musul konusundaki en güçlü argümanı Kürtlerle aynı ırk, din ve örfte sahip olup yüzyıllarca beraber yaşamış olmalarıydı. Diğer taraftan halifeliğin kaldırılmış olması İngilizler için bulunmaz bir fırsattı. Nitekim Edmonds bunu şu şekilde itiraf eder:

Mart ayının ortalarında bu olayı ilk duyduğumuzda büyük şaşkınlığa düştük ve kulaklarımıza inanamadık. Bugüne kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan şeklinde tutan propagandalar esas itibariyle Kürtlerin, bu en büyük otoritelerine (halifelerine) karşı beslediği boş inançtan kaynaklanan derin saygılarına dayanıyordu. Bu nedenle Türklerin üzerine bastıkları zemini bu şekilde ayaklarının altından kaydırmaları bize gerçek olmayacak kadar güzel bir gelişme olarak görünüyordu. Yine de böyle düşünmekle birlikte bu yeni durumun sunduğu fırsatlardan yararlanmayı da ihmal etmedik (2003: 496).

Diğer taraftan Haliç Konferansı'nda Musul üzerindeki anlaşmazlık çözülemeyince Lozan Barış Antlaşması'nın üçüncü maddesine istinaden mesele 20 Eylül 1924'te Milletler Cemiyeti'ne havale edildi. Milletler Cemiyeti Konseyi sorunu olay yerinde incelemek ve bir çözüm bulmak için özel bir komisyon kurmayı kararlaştırdı. Komisyonunda Macaristan eski Başbakanı Kont Teleki, İsveç bakanı Af Wirsén ve Belçikalı Miralay Palis bulunuyordu (Aydm, 2000: 57). Konsey komisyon oluşturmanın yanında meselenin çözümlenmesine kadar geçerli olacak bir hattı (Brüksel Hattı) geçici sınır olarak belirledi. "Bu yeni hat tepelerin üzerinden değil de nehirleri izleyerek gitmesinin dışında Musul ve Hakkâri arasındaki eski vilayet sınırının neredeyse aynısıydı" (Edmonds, 2003: 505).

Komisyon bölgede yaptığı çalışmalar sonunda bir rapor hazırladı ve 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyeti'ne sundu. Komisyon üyeleri tarafların tezlerini coğrafi, tarihi, etnik, iktisadi vs. yönlerden inceledikten sonra Bürüksel Hattı'nın Irak ile Türkiye arasında sınır olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmişti (Edmonds, 2003: 562). Zira bölge halkının menfaati açısından ihtilaflı arazinin bölünmemesi gerektiği ifade edilmişti. Böylece komisyon Bürüksel Hattı'nın güneyindeki arazinin Irak sınırları içinde kalmasını uygun bulmuştu (Öke, 1995: 270). Fakat iki şartla:

a) ülke yirmi beş sene Milletler Cemiyeti'nin mandası altında kalacaktır ve b) ülke idaresinde adaletin icrası ve okullardaki tedrisat için Kürtlerden memur istemek ve Kürt lisanının da resmi dil olarak kabul edilmesini temin etmek gerekecektir. Fakat eğer manda idaresi sona erer ve Kürtlere bazı mahalli özeklikler sağlanmazsa, halkın Araplar yerine Türk hâkimiyetini tercih edeceği açıkça anlaşılmıştır. O zaman gerek iç ve gerekse dış siyasi vaziyeti kıyas kabul edilemeyecek şekilde Irak'ın fevkinde olan Türkiye'ye Musul'un devredilmesi daha faydalı ve uygun olacaktır. Yine de Meclis, ihtilafî arazinin taksiminin Irak'la Türkiye arasında taksimini daha adil bir çözüm olarak benimserse, Komisyon, Küçük Zap hattını muhtemel sınır olarak tavsiye edecektir (Öke, 1995: 270).

Öke'ye göre komisyonun bu kararı almasında Şeyh Said İsyanı'nın büyük bir rolü olmuştu, zira isyan komisyonun bölgede araştırmalarını sürdürdüğü bir zamanda olmuştu. "...bilindiği gibi Musul'daki Kürtlerin kendisini tercih ettiğini savunun bir Ankara'nın tezini yalanlarcasına Türkiye sınırları içindeki soydaşlarının isyanı ... nihai analizde Cenevre'deki Türk delegasyonunun tartışma zeminin yükseldiği temellerde çok önemli bir zelzele yaratmıştı" (1995: 271). Bir başka ifadeyle "Türklerin Türkiye'deki Kürtlerle bile barış içinde yaşayamadıkları ortaya serilirse, Türkiye'nin, çoğunluğu Kürt unsurundan oluşan Musul üzerindeki iddiası zayıflamış olurdu" (Öke, 1995:281).

b) Bu konuda Fransız Profesör Louis le Fur, Milletler Cemiyeti komisyonu çalışmalarına başladığı bir anda patlak veren Şubat 1925 isyanının tüm Kürtlerin Türkiye'ye bağlı olmak istediğine dair Türk iddiasının çok açık bir yalanlamasını oluşturduğuna dikkat çekiyordu. Komisyonun Kürtler için özerklik istemesinde ısrar etmesinin nedeni de bu isyandı (Abdulla, 2009: 469).

Komisyonla göre halk Türkiye'den ziyade Irak'a meyilliydi, ancak bu eğilimde bir hissi bağlılıktan çok iktisadi faktör öne çıkmaktaydı. İktisattan ziyade diğer faktörler göz önünde bulundurulseydi halkın çoğu Irak yerine Türkiye'yi tercih ederdi (Aydın, 2000: 283). Ayrıca yeni durumda kendilerini şaibeli addedenlerin endişelerini bertaraf etmek için Milletler Cemiyeti birkaç sene için bölgede bir temsilci bulundurmanın uygun olacağını ve bu temsilcinin ahalinin maruz kaldığı sıkıntılarla ilgileneceğini belirtmiştir. Bunun yanında vakitsiz hareketlere neden olmamak için, ege-

menlik hakkına karar verilmesinden itibaren altı ay dolmadan seçme hakkı kullanılmasına izin verilmemelidir. Bunu takip eden dört sene içinde de insanlar her iki tabiiyetten birini seçmede serbest olmalı ve göç edeceklerin sahip oldukları malları nakite çevirebilmeleri için onlara ayrıca bir sene daha zaman tanınmalıdır. Ayrıca herhangi bir zamanda komşu tabiiyeti seçecek olan hiçbir ferde beş sene dolmadan bölgeyi terk etmek zorunda bırakılmamalıdır. Komisyon, hicret edecek olanların menfaatini korumak ve sahip oldukları malların bir hiç pahasına satılmasını engellemek için bu kararı aldığını belirtmiştir (Aydın, 2000: 286-7).

Türkiye komisyonun kararına her ne kadar karşı çıkmış olsa da Milletler Cemiyeti komisyonun kararını 16 Aralık 1925'te kabul etti. Böylece Brüksel Hattı'nın güneyinde kalan topraklar Irak'a bırakıldı. 29 Ocak 1926'da İngiltere'nin Türkiye büyükelçisi Lindsay Dışişleri Bakanı ve Başbakan ile görüşti. Bu görüşmenin ardından Lindsay'ın Londra'ya gönderdiği mektupta, Başbakanın Musul'un geri verilmesine yönelik taleplerini yinelediğini ve Dışişleri Bakanı'na göre en önemli sorunun Kürtlerin durumundan etkilenen güvenlik sorunu olduğunu aktarmıştı (Abdulla, 2009: 478).

Nisan ayı boyunca görüşmeler sonucunda Lindsay Londra'dan anlaşmazlığı çözebilecek bir projeye gelmişti. Bu projeye göre Brüksel Hattı'nın güneyinde bazı yerlerin Türklere bırakılması kabul ediliyordu, ancak bu, Irak'ta ciddi maddi sorunlara neden olacak kadar iki ülke arasında büyük çapta nüfus mübadelesine izin verilmemeliydi (Öke, 1995: 305). Anlaşma Kürtleri ilgilendiren ve iyi komşuluk anlaşmasıyla çözülebilen aşiretsel sorunlar, göç, eşkıyalık gibi tüm sorunları çözüme kavuşturan düzenlemeler yoluyla Türkiye-Irak dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri üzerinde de duruyordu (Abdulla, 2009: 478). Ankara anlaşma tasarisını inceledikten sonra Lindsay'e Türkiye'nin "toprak" değil, "güvenlik" istediğini bildirecektir. Dışişleri Bakanı'na göre ikincisini elde etmenin bir yolu geniş bir arazi parçasının ilhak edilmesinden geçiyordu. Şimdi bu yol İngiltere'nin direnmesiyle kapandığına göre, Ankara, güvenliğini başka bir yöntemle sağlayacaktı (Öke, 1995: 305).⁹

⁹ Lindsay 22 Nisan'da Londra'ya yazdığı mektupta Türkiye'nin önersini tekrar dile getirerek şöyle yazacaktır: "Bana öyle görünüyor ki Türklerin petrolden pay alma talebine olumlu yanıt vermek bize önemli avantajlar sağlayacak... bu Irak'ı şu anda varılan toprak anlaşmalarının değişmesiyle ortaya çıkacak tüm karışıklıklardan koruyacaktır" (Aktaran: Abdulla, 2009: 479). Sonuçta İngiltere Türkiye'nin önerisini kabul ederek müzakerelere başladı. Türkiye daha önce pay sahibi olmaktan ısrar etmesine rağmen, sonra petrolün kârından pay almayı kabul etti ve bunu da nakit ve toplu bir ödemeye almayı teklif etti. Sonuçta 500.000 sterlin üzerinde uzlaşma sağlanarak 5 Haziran 1926'da Ankara Antlaşması imzalandı (Öke, 1995: 307-8).

Sonuç

Türkiye-Irak sınırına ya da “Musul Sorunu”na tarihsel sosyolojik bir açıdan bakıldığında hem Türkiye ve İngiltere hem de bölgedeki yerel topluluklar açısından birbirinden oldukça farklı sonuçların ortaya çıktığını görmek mümkündür. Sorun öncelikle Batılı güçlerin modern devletin yapısına yönelik hedeflerinin bir sonucu olarak inşa edilen ulus-devlet sisteminin bir sonucuydu. Bir başka ifadeyle söz konusu mesele, etnik unsurların ve devlet sınırlarının birbiriyle çakışmadığı ve çakışmasının da mümkün olmadığı durumlarda dayatılan keyfi sınırların açık bir göstergesidir. Keza Türkiye-Irak sınırı göz önüne alındığında batılı güçler tarafından başlatılan tartışmalar ve varılan sonuçlar teritoryal sınırların emperyal çıkarlara uydurulmasına dayanmaktadır. Bu konuda ilk başlarda Rusya ve Fransa’nın bölgeye yönelik hedefleri ile yine başından beri İngiltere’nin Musul’a yönelik emelleri bunu açıkça göstermektedir.

Diğer taraftan sınırın belirlenmesi sürecinde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin içinde bulunduğu durum ve buna bağlı olarak taşıdığı endişeler de manidardır. Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu’nda (hatta tüm modern öncesi devletlerde) sınırlar geçirgen ve belirsizdi; egemenlikler de sınırlarda tam olarak tespit edilemeyen bir biçimde iç içe geçmişti. Oysa Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte hem sınır hem de egemenlik anlayışı değişti. Buna bir de “Sevr sendromu” eklenince Türkiye-Irak sınırının belirlenmesindeki temel öncelik “güvenlik” meselesi oldu. Güvenlik endişesinin başta gelen nedeni ise sınırın her iki tarafında yaşayanların etnik açıdan Kürt olmalarıydı. Dolayısıyla sınırın belirlenmesinde devletin kurucu kadrosunun olmazsa olmazı olan bu ulusal ve seküler kırmızıçizgi insani boyutu ihmal etti. A. Gupta ve J. Ferguson’un belirttiği üzere devlet nazarında teritoryal sınırlar aynı zamanda ulusal ve kültürel sınırlar anlamına da geldiği için teritorya, mekân ve kültür eşbiçimli yani izomorfik olarak varsayılır (1992: 7). Ancak bu varsayım birçok açıdan sorunludur. Çünkü teritoryanın periferisini ya da sınır bölgesini mekân edinen insan, grup ve toplulukların sınır aşırı toplumsal ağlara sahip olduğu göz önünde bulundurulmaz. Oysa birçok sınır topluluğu, sınırın ötesiyle etnik, sosyal, kültürel, ekonomik vs. bağlarla sahiptir. Sınırlar belirlenirken bundan en çok etkilenenler kuşkusuz sınır bölgelerinde yaşayan insanlardır. Bu bağlamda Türkiye-Irak sınırının sosyolojik görünümünü aşiretleri bölen, akrabalık bağlarını azaltan, yüzyıllardır süren ticareti durduran ve gayri meşru ilan eden bir resim sunar bize. Türki-

ye-Irak sınırının çizilmesiyle birlikte sınır bölgesinde yaşayan yerel toplulukların (aşiretler) yaşamı önemli ölçüde dönüşmüştür. Bu sınırın çizilmesinden sonra özellikle Hakkâri ve Şırnak çevresinde göçer aşiretlerin sosyo-ekonomik yaşamı önemli ölçüde bir dönüşüm geçirmiştir. 1920'li yıllara kadar Hakkâri'de yaşayan Nesturilerin nihai olarak bölgeden çıkarılmaları neticesinde onların yerleşim yerlerine Kürt aşiretleri yerleşti. Türkiye-Irak sınırı belirlenmeden önce koyun sürülerini otlatmak amacıyla kışın Kuzey Irak'a giden Ertuşi ve Pinyanışi konfederasyonlarına bağlı göçer Kürt aşiretleri, Nesturilerin Hakkâri'den çıkarılmasından sonra gitmemeye başladılar. Zira Nesturilere ait köy, mezra ve meralar söz konusu aşiretlerin bu ihtiyacını büyük ölçüde karşılıyordu. Bu durum bir taraftan her aşiretin belli bir bölgeye yerleşerek göçebelikten yarı-göçebeliliğe geçmesini sağlarken, diğer taraftan da onları, sınırı aşırp daha uzak bölgelere gitme zorluğundan ve kısmen devletlerin (Türkiye ve Irak) kısıtlamalarıyla karşılaşmaktan kurtarmıştı. Aşiretlerin yaşam tarzındaki bu dönüşüm sadece burası ile sınırlı olmayıp neredeyse Türkiye'nin bütün güneydoğu sınırlarında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu coğrafyada modern sınırlarla ilk olarak karşılaşan ve onlara maruz kalanların aşiretler olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Abdulla, Nejat (2009), *İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843–1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, (Çeviren: Mustafa Aslan), İstanbul: Avesta Yayınları.

Aydın, Mesut (2000), *Türkiye ve Irak Hudutu Meselesi*, Ankara: ASAM Yayınları.

Burke, Peter (2005), *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (Çeviren: Mete Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.

Edmonds, C. J. (2003), *Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzey-doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*, (Çevirenler: S. Şengül ve R. Şengül), İstanbul: Avesta Yayınları.

Gupta, Akhil and Ferguson, James (1992). Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference, *Cultural Anthropology* 7 (1), s. 6-23.

Oran, Baskın (2001), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öke, Mim Kemal (1995), *Musul-Kürdistan Sorunu: 1918-1926*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Nikitin, Bazil (1979), Nesturiler, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s. 207-212.

Nikitin, Bazil (2002), *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme* (5. Baskı). (Çevirenler: H. Demirhan, C. Süreyya), İstanbul: Deng Yayınları.

Wigram, W.A. ve Wigram, Edgar T.A. (2004), *İnsanlığın Beşiği: Kürdistan'da Yaşam*, (Çeviren: İbrahim Bingöl), İstanbul: Avesta Yayınları.

Uzgel, İlhan - Kürkçüoğlu, Ömer (2001), "Batı Avrupa'yla İlişkiler" (Editör: B. Oran), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, (iç.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Wagner, Heather Lehr (2004). *The Division of the Middle East: The Treaty of Sèvres*, Chelsea House Publishers.

(Footnotes)

1 Parantezli ifadeler tarafımızdan eklenmiştir. Zira adı geçen aşiretlerin yöredeki isimleri parantezle belirtilenlerdir. Ayrıca verilen tabloda adı geçmeyen fakat Hakkâri'de o dönem yarı-göçebe bir tarzda yaşayan daha birçok aşiretin var olduğu bilinen bir gerçektir. Örneğin Beytüşşebap'ta Gravi, Feraşın mıntıkasında Gevdan, Çölemerik ve Beytüşşebap arasında Mamhuran aşireti vs. Sözkonusu aşiretler Hakkâri'de halen varlıklarını sürdürmektedirler.

Dr. İsmail KIRAN

DEĞİŞMEYE MAHKÛM YÜZYILLARIN
KADİM KÛLTÜRÜ "AĞALIK"IN KARAYA
VURUŞU: HERTOŞİ AŞİRETİ
(VAN ve HAKKÂRİ ÖRNEĞİ)

DEĞİŞMEYE MAHKÛM YÛZYILLARIN KADİM KÛLTÜRÜ “AĞALIK”IN KARAYA VURUŞU: HERTOŞİ AŞİRETİ (VAN ve HAKKÂRİ ÖRNEĞİ)

Dr. İsmail KIRAN¹

Özet

Doğu Anadolu Bölgesi’nde farklı bir sosyal düzen egemen olmuştur. Burada “modern devlet”in işlevlerini gerek aşiret ve gerekse de toprak “ağa”ları, “şeyh”ler ve “beyler” gibi geleneksel güçler yerine getirmişlerdir. Bu acı gerçekler bölgede, Duverger’in “devletsiz toplum” modelini yüzyıllarca yaşatmıştır.

Ağalık, grup hayatı içinde beşikten mezara kadar kişilerin sorunlarını çözen bir kurum olarak var olmuştur. Son yıllarda ise kitle iletişim araçlarının köylere kadar yayılması, zirai makineleşme, eğitim sürecinin etkinlik kazanması ve okullaşma gibi faktörler köylerin “kapalılık” özelliğini kısmen değiştirmiştir. Bunun sonucunda “ağa”nın sosyal görevi zayıflamakla beraber şekil değiştirmek suretiyle kendini yeni formatlarda var edebilmiştir.

Aşiretçilik sayesinde “modernleşen” ama hiçbir zaman “çağdaş”laşamayan bir bölge söz konusudur. Çünkü aşiretçilik, burada bir “idol” konumuna getirilmiştir. Oysa çağdaşlık “birey”i merkeze alır ve onu bütün değerlerin öznesi kabul eder. Bugün, birey istidadında olmak isteyen Kürtler bu ikilikten doğan “parçalı yaşam”ı benimsememekteyirler.

Anahtar Kelimeler: Ağalık, kadim kültür, Hertoşi Aşireti, çağdaşlık, birey, parçalı yaşam, devletsiz toplum, ağalığın karaya vuruşu

¹ Doktora Öğrencisi

ABSTRACT:

THE OBLIGATION OF CHANGEMENTS OF THE ANCIENT CULTURE "THE END OF THE SQUIRARCHY: SQUIRARCHY OF HERTOSHI (THE EXAMPLE OF VAN AND HAKKARI)

The region of east Anatolia have a beautiful landscape which includes high mountains and untouched nature. Despite of decreasing the blood feud and changings, the reality of the "Squires" who apply the status of ancient culture of Kurdish, still continues.

A different kind of social system dominated the region of east Anatolie. The traditional domineering, like seigniors, squires and sheiks or tribals execute the duty of "modern state".

Squirarchy, is the institution which was producing the solution to the people from their birth to end, in their group life. Lately, mass media arrived untill the villages, like agricultural automatisaion, schooling and the augmentation of the level of education are partially change the status of closeness of the villages. As a result, the social duty of squires diminish but it could continue by changing itself in a new way.

This region is developing but could not to modernize because of this system squirarchy. Because the squirarchy converted an "idol" here. Whereas, the modernisme placed the individuals at the center and accept that as a subject of all values. Today, the Kurdish people who wants their individualisme, does not accept a "partial life" which came from this contradiction.

The key words: Squires, the ancient culture, Squirarchy of Hertosi, modernity, individual, partial life, the community without state, the end of squires.

Giriş:

"Aşiret", kan bağı ile birbirine bağı belli bir alan üzerinde kendilerine ait yaşam tarzına sahip tarım ve hayvancılık yaparak geçinen topluluklardır. Eskiden göçebe olan bu topluluklar daha sonra yerleşik hayatı tercih etmişlerdir.

Doğu Anadolu Bölgesi güzel bir görünüme, heybetli dağlara, tahrip edilmemiş bir tabiata sahiptir. Tüm bu güzel hasletler bölgeyi büyüler. Diğer taraftan büyük oranda irtifa kaybeden kan davaları ile değişime rağmen yüzyıllardan beri Kürtlerin “kadim kültür”ünden kaynaklı yasalarını uygulayan ağaların varlığı bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüzyıllardan beri bölgede varlığını sürdüren ağa, şeyh ve aşiret oluşumlarına dayalı apayrı bir sosyal yapı var olmuştur. Toprak anlaşmazlıklarının ve aşiret çelişkilerinin yoğun bir şekilde yaşandığı bu bölgede anlam kazanan “aşiretçilik” ve buna uygun şekilde dizayn edilen bir sistem. Bu yapı, farklı bir karakterin zorlaması sonucu ortaya çıkmış ve temelinde aşiret, şeyh ve ağa gibi oluşumları barındırmıştır. Bildiride bu oluşumlarının nasıl meydana geldiği ve yüzyıllarca neden varlıklarını devam ettirdikleri araştırılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde neden bu kadar çok aşiret ve bunları idare eden ağalar vardır sorusuna birkaç açıdan cevap verilebilir ama en doğru cevap Kürtlerin, Ortadoğu’da kalbin attığı çok önemli bir yerde bulunmasına ve ağaların sahip olduğu özgüven duygusunda aramak gerekir. Bu özgüvene rağmen ağalar, bölgede “modern devlet” kuramamış ve bunun sonucunda “birey” yaşadığına inanmamıştır. Bu da ağalığının ve şeyhliğin kurumsallaşmasına neden olmuştur. Oysa bugün Türkiye’de ve dünyada büyük sosyal değişimler olmakta bu da mevcut yapıyı değişime tabi tutmaktadır. Bu süreci birebir yaşayan Hertoshi Aşiret ağaları incelenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma temel olarak iki tür veri tabanına dayanmaktadır. Birincisi, Van ve Hakkari illerinde kalitatif yöntem kullanılarak yapılmıştır. 12 kabileden meydana gelen Hertoshi Aşireti’nin 3 kabile ağası ile birebir mülakatlar yapılmış, bu mülakatlardan notlar alınmış ve verdikleri cevapların yorumlanmasına gidilmiştir. Bunun için Hertoshi Aşireti’nin Van ve Hakkâri’de yaşayan ağalarından; Alan Kabile Ağası Abdurrahman Şaylan, İzdanın Kabile Ağası Salih Özbek ve Gevdan Kabile Ağası Mehmet Aslan ile yüz yüze görüşülmüştür.

İkincisi ise literatür taramasıdır. İlgili eserler ile daha önce yapılmış sosyolojik ve antropolojik araştırmalara dayalı yayınlanmış makale, kitap ve araştırmalardan oluşmaktadır.

1. Aşiret

Kan bağı ile birbirine bağlı belli bir alan üzerinde kendilerine ait yaşam tarzı olan kısmen tarıma ama daha çok hayvancılık yaparak geçinen eskiden göçebe iken şimdi yerleşik hayatı tercih eden topluluklardır.

Beşikçi'ye göre aşiret, evlenme yolu ile meydana gelen akrabalıkların yani hısımlıkların bütünüdür. Aynı zamanda aşiret, kabilelerin birleşmesinden meydana gelir.² Bruinessen, aşireti bir ya da iki soydan oluşan aşiret bölümleri için de kullandığı³ gibi ortak bir ataya dayanan, akrabalık temelinde örgütlenmiş ve genellikle toprak bütünlüğü olan kendilerine özgü içyapıya sahip sosyo-politik bir birim olarak da tanımlamaktadır. ⁴ Ziya Gökalp'ın değerlendirmesi daha farklıdır: Bir aşirette eğer ağırlık noktası semiyevî(klan) de ise Gökalp ona semiyevî aşiret, eğer ağırlık noktası amare(konfederasyon) kuruluşunda ise buna da amarevî aşiret, ağırlık noktası kabile de ise buna da kabilevî aşiret⁵ demektedir. Arap ve Kürt aşiretleri buna örnektir. Bu sınıflandırmalardan yola çıkarak kabile ve aşireti birbirinden ayırmanın zor olduğunu söylemek mümkündür.

Nikitin ise aşireti “Bir aile, kan birliğinin sınırlarından öteye taşıp da nispeten daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşür”⁶ demektedir.

Özer'in anlattığı anekdot aşireti açıklayıcı mahiyettedir, şöyle ki: 91 yaşındaki Brukan Aşiret Ağası Kinyas Kartal, Van'da bulunan ve daha önce siyasetle de uğraşan oğlu Nadir Kartal'ın yazıhanesinde ona bir mektup yazdırmak istemiş ama Nadir Bey aynı aşirette olmasına rağmen mektup sahibinin kendisini seçimlerde desteklemediğini gerekçe göstererek yazmayacağını söylemiştir. Bunun sonucunda Kinyas Bey mektubu Ahmet Özer'e yazdırmak mecburiyetinde kalmıştır. Mektubun içeriğine gelince Kinyas Bey'in hakkında mektup yazdırmak istediği kişi Brukan Aşiret mensuplarından birisidir ve Diyarbakır havalisinden bir tüccara “bir sürü” büyük baş hayvan satmış ancak tüccar, zamanı geldiği halde borcunu

² İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri, (Yurt-Kitap Yay., Ankara:1992), s.77

³ Martin V. Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, Çev: N. Kıraç, S. Somuncuoğlu, L. Keskiner, H. Turanser, İletişim Yay., İstanbul, 1992, s.211

⁴ Martin V. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, Çev: Banu Yalkut, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s.82-3

⁵ Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Haz: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yay., 1.Baskı, İstanbul, 1992, s.21

⁶ Bazil Nikitin, Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme, Ç:H. Demirhan, C. Süreyya, Deng Yay., İstanbul, 1994, s.210

ödememiştir. Bunun sonucunda aşiret üyesi yardım için Kinyas Bey'e başvurunca, o da dostu ve aynı zamanda Diyarbakır eski senatörü olan arkadaşından aşiret üyesinin parasını alması için nüfuzunu kullanmasını istemektedir. Ama Kinyas Bey'i asıl üzen oğlunun o aşiret üyesinin siyasetteki tutumunu gerekçe göstererek mektubunu yazmak istememesidir. Çünkü Kinyas Bey'e göre "Siyaset başka, oy başka, akrabalık başka şeydir. Bunlar için akrabalıktan vazgeçilir mi?" sitemini etmektedir. Oğluna oy vermemesine rağmen aşiret üyesine yardım etme çabası söz konusudur.⁷ Bu resim, aşirette var olan duygu birlikteliğini göstermektedir. Aşiret budur. Gevdanların Ağası Mehmet Aslan aşireti, "Acı ve tatlı yönleri olmakla beraber aşiret bir aileden gelmez. Genel manada aşiret yardımlaşma ve dayanışmadır bunlar güzel taraflarıdır. Zorluklarına gelince bireysel zorlukları vardır ama aşiretlerin bazı geleneklerini çağa uydurmak gerekir" tanımlaması yapmaktadır.

İzdinanların Ağası Salih Özbek aşireti, "Kan bağına bağlamakta ve ona göre aşirette %99 kan bağı vardır. Çarşıda birisi bir İzdinanlıya karışırsa bir saat içinde bin kişi toplanır çünkü kan bağı vardır. Annesinin vefat ettiğini bu nedenle bütün aşireti yanında gördüğünü söylemektedir. İçimizde Minasyan, Akşepşin, Otoğanlar gibi ayrı babaların isimlerini taşıyan aileler de vardır ama yine de hepimiz İzdinanlıyız" demektedir.

Kan bağı, belli bir alan, hayvancılık ve göçebelik ile kendilerine ait yaşam şekli gibi faktörler bir aşireti diğerinden ayırabilmektedir. Bu yaklaşım Beşikçi'nin "Aşiret birbirine kan bağıyla bağlı olan gruplar arasındaki "idari ve siyasi birlik"tir tezini doğrulamaktadır.⁸

Ergil, 1994 yılında yaptığı araştırmada aşireti "bir güç kaynağı" olarak tanımlar. Ona göre aşiret, bireye fiziksel güvenlik yanında arazi ve mera gibi alansal güvenlik sunar. Ama aşiret dayanışmacı olduğu kadar bölüşümcü değildir. Eşitlikçi ve kaynak dağıtıcılığa dayalı sosyal adalet aracı değildir. Sahip olduğu hayvanları korur ama üretim için işbirliğine ve iş bölümünü düzenlemez. Aşiretin asıl koruyucu vasfı onun bir şemsiye vazifesi görmesidir. Üyelerini dışarıdan gelecek tehlike ve tehditlere karşı korur. Aşiretin koruyuculuğu vasfı ve aşiret mensuplarının sahip oldukları sosyal statüleri onları her bakımından aşireti olmayan insanlara göre üstün kılar ve bununda aşiret duygusunun oluşmasına yardımcı olduğunu⁹ söylemektedir

⁷ Ahmet Özer, Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni, Belge Yay., 2. Baskı, 2000, İstanbul, 1994, s.138.

⁸ İsmail Beşikçi, Kürt Toplumuna Üzerine, Yurt Kitap Yay., Ankara, 1971, s.108

⁹ Doğu Ergil, Doğu Sorunu, Teşhisler ve Tespitler, Özel Araştırma Raporu, Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, TOBB Genel Yayın, Ankara, 1995, s.110

Bir aşirete mensup olmanın o kişiye ayrıcalık duygusu getirdiğini Van'da bulunan Bruki ve diğer aşiret mensuplarıyla yapılan katılımlı gözlem ve mülakatlardan da öğrenmek mümkündür. Çünkü onlara göre aşiret aidiyeti sosyalleşmede en büyük araç olmakta ve bu da aşiret mensubu kişileri “eşir” olarak tanımlamaktadır. Aynı durum Hakkâri’de de yaşanmakta ve kişiler aşiretli-aşiretsiz ayrımı ile bir sosyal sınıflaşmaya gitmektedirler. Aşiretliler(eşir), aşiretsizleri hor görmekte hatta onları çoğu zaman “soylu olmamakla”(kurmanç) küçümsemektedirler. Bu tavır aşiretlilerin, kurmançlardan sosyal statü açısından daha üstün olmaları anlamına gelmektedir. Aşiretsiz kesimden biri toplum içinde tasvip görmeyen bir davranışta bulunduğu anda onun bu davranışı “kurmanç”(aşiretsiz) olmasına yorumlanırken aşiretli birisinin takdir edilecek bir davranışta bulunması ise onun bu davranışı aşiretliler tarafından onun “eşir” yani asil olmasına bağlanılır.¹⁰

Bu yapılanma kendini akraba ilişkilerinde bile göstermektedir. Örneğin ağa, şeyh ve toprak ağaları kendi deyimleriyle kurmançlara yani halka kız vermezler.¹¹ Aslında kurmanç Kürt demektir ama bu bölgede yaşayan ağa, şeyh ve toprak ağaları kendilerini kurmanç kabul etmemekte bu kavramı daha çok ezilen, horlanan ve aşiret sahibi olmayan Kürt halkı için kullanmaktadırlar.

1.1. Hertöşi Aşireti

Abdurrahman Ağa, Alanlardan söz ederken Van, Çatak ve Gürpınar ilçelerinde yaşadıklarını 1990 yılında yaşanan terör hadisesiyle beraber Van'ın merkezine göç ettiklerini söylemektedir. Kendilerine ait 40 köy ve 5.000 hanenin üzerinde nüfuslarının olduğunu bununda yaklaşık 40-45 bin insana tekabül ettiği bilgisini vermektedir. Abdurrahman Ağa, 12 kabileden meydana gelen Hertöşi Aşireti içinde Alan ve Gevdan kabilelerinin en kalabalık kabileler olduğu bilgisini de vermektedir.

Mehmet Aslan, Gevdanların Beytüşebap'ta toplam 33 köylerinin olduğunu ama 1990'lı yıllarda başlayan terör nedeniyle 3-4 köyün dışında bütün köylerinin boşaltıldığını ve bunun sonucunda Van şehir merkezine göç ettiklerini ve buradaki nüfusun %80 civarında olduğunu tahmin ettiklerini söylemektedir.

¹⁰ Ferhat Tekin, Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, s. 37

¹¹ İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu Düzeni, E Yay., Ankara, 1969, s.136.

Salih Ağa, İzdinanların Çatak'ta 13, Gürpınar'da 2 köylerinin olduğunu Ünseli Belde sınırları içinde de çok sayıda kabile üyelerinin yaşadığını söylemektedir. 1990 yılından itibaren başlayan terör nedeniyle Van şehir merkezine göç ettiklerini ve burada 1500 hane olduklarını tahmin ettiklerini de ilave etmektedir. Başka vilayetlere giden çok sayıda İzdinanlıların da olduğunu ve devlet tarafından kendilerine köy-kent projesi çerçevesinde Konaklı Köyü'nde 400 konut yapıldığını söylemektedir.

Salih Ağa, nüfuslarının Van merkezde 20-25 bin civarında olduğunu ve bu nüfus kadarının da Kuzey Irak'ta bulunduğunu söylemektedir. Osmanlılar zamanında Hertoshi Aşiretine mensup kişilerin kışın sıcak olduğu için Kuzey Irak'a, yazın serin olduğu içinde Van'a göç ettiklerini ve Osmanlı'nın dağılmasından sonra aşiretin yarısının Kuzey Irak'ta kaldığını ve o günden beri de yerleşik hayata tutundukları bilgisini vermektedir.

Abdurrahman Ağa Hertoshi Aşireti'nin 12 babadan meydana geldiğini kendi aralarında birbirlerine karşı çok saygılı olduklarını ve birbirlerini kontrol ettiklerini söylemektedir. Ama hepimizin liderliğini Salih Özbek yapar bu kabullenişin dedelerimizin zamanında yapıldığını bunun gelenekselleştiğini buna hepimizin saygılı olduğunu ve bunu değiştiremeyeceklerini de söylemektedir.

Hertoshiler, Hacı Mendı ve Menkı isimli iki babanın çocuklarıdır. Bu ikisinin de babasının adı Mehemed'dir.

Hacı Mendı grubu 6 babadan oluşur sırasıyla şunlardır:

1. Ezdinan Kabilesi: Ağaları Salih Özbek'tir. Çatak, Gürpına, Ünseli ve Van'da ikamet etmektedirler ve korucuları vardır.

2. Alan Kabilesi: Ağaları Abdurrahman Saylan'dır. Çatak, Gürpınar ve Van'da ikamet etmektedirler ve çok sayıda korucuları vardır.

3. Halilan Kabilesi: Ağaları Hasan Tomay'dır, Çatak'ta ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

4. Haviştan Kabilesi: Abdülğani Ağalarıdır. Kabilesi Çatak'ta kendisi ise Adana'da ikamet etmektedir ve korucuları azdır.

5.Mamepiran Kabilesi: Ali Can Ağadır. Gürpınar'da ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

6.Şidan Kabilesi: Kaya Bey'in ölümünden sonra oğlu Faysal Özer ve amcası Raif Özer ağalık yapmaktadırlar. Gürpınar'da ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

İkinci grup Menkı grubudur ve onlar da 6 babadan oluşmaktadırlar:

A.Mamğuran Kabilesi: Ağaları Hüsnü Teymur'dur, Beytüşebap'ta ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

B.Şerefhan Kabilesi: Ağaları İskender Ertoş'tur, Başkale'de ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

C.Gevdan Kabilesi: Ağaları Mehmet Aslan'dır, Beytüşebap'ta ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

D.Zevki Kabilesi: Ağaları Hacı Süleyman Gündüz'dür, Silopi ve Şırnak'ta ikamet etmektedirler ve korucuları azdır.

E.Keşori Kabilesi: Şırnak ve Beytüşebap'ta yaşarlar.

F.Jirki Kabilesi: Ağaları Tahir Adıyaman'dır. Beytüşebap'ta ikamet etmektedirler ve korucuları vardır. Kaşuriler kabilesi kendini Jirkilere yakın görürler.

Bu iki gruptaki arasındaki büyüklük sırası ise şöyledir: 1, A, 2, B, 3, C, 4, D, 5, E, 6, F şeklindedir.

Aşiretler yüzyıllardan beri bu coğrafyanın gerçeğidir. Hertöşi Aşireti'nde var olan ağalık statüye dayalıdır ve "son ağalık" kurumu olarak görülmektedir. Bu duruş, Bruinessen'in bu coğrafyada statülerin sınıflardan daha önemli olduğunun göstermektedir gerçeği ile de örtüşmektedir.¹²

2. Ağa ve ağalık

Aşiret ağalığı aşiretsel yapı içinde bireyin olmadığı toplumsal liderliktir. Buna karşın toprak ağalığı sahip olduğu toprakları atalarından kal-

¹² Martin Van Bruinessen, Kürdolojinin Bahçesinde, Çev: Mustafa Topal, İletişim, 2012, s.17

ma olabileceği gibi zorla da ele geçiren ve bunun işletme hakkını kendinde gören kişidir. Ağa, bu toprakların mutlak sahibidir. O bu toprakları işletebilmek için toprağı olmayan pek çok köylüyü barındırır. Bazı köylerin bütün mülkiyeti ağanın olduğu gibi bazı köylerde ise mülkiyetin tamamı olmasa bile büyük bir kısmı ağaya aittir. Ağa, köyde devletin fonksiyonlarını yerine getirir. Güvenlik, köye gelenleri ağırlamak ve kredi işlerini düzenlemek gibi.¹³

2.1. Hertöşi Aşiretinde Ağa

Hertöşi Aşireti'nde ağalık ne zaman var olmuştur sorusuna cevap vermek bir hayli güçtür. Çünkü aşiret ağaları dahi bu konuda kesin konuşamamaktadırlar. Ama bu kurumun başlangıcını modern Kürt Tarihi'nin Yavuz Sultan Selim ile başlayan ve ilk evresi olan Kürt feodalitesi dönemi ile başlatmak mümkündür.¹⁴

Ağalığın inşa süreci Michels'in, "Oligarşinin Demir Kanunu"-na¹⁵ benzer. Konuyu siyasi partiler ve sendikalar açısından inceleyen Michels, bünyesine demokratik bir şekil verilmiş bütün kuruluşlarda zamanla demokratik amaç ve prensiplerden sapma meydana geldiğini ve zamanla kuruluşun belirli bir zümrenin egemenliği altına girme eğiliminin belirlendiğini ileri sürmektedir. Michels, bu eğilimi, "Oligarşinin Demir Kanunu" olarak nitelendirmektedir. Michels'e göre oligarşi eğilimi, parti örgütünün büyümesi ile doğru orantılıdır. Örgüt büyüdükçe çoğunluğun siyasal karar verme sürecine katılması diğer bir deyişle kendi kendini yönetmesi imkânsız hale gelmektedir. Örgüt genişledikçe ortaya yönetim problemleri çıkmakta bunlar uzmanlaşmayı gerekli hale getirmektedir. Buna karşılık üyelerin çoğunluğu bu yeteneklerden yoksundur. Bu durum liderin iktidar konumunu güçlendirmektedir. Liderin iktidar durumunu güçlendiren bir başka bir faktörde Michels'in "kütlelerin ehliyetsizliği ve kayıtsızlığı" adını verdiği durumdur.

Hertöşi Aşireti'nde işleyen ağalık kurumu "Oligarşinin Demir Kanunları"nı taşımakla beraber gerek kuruluşunda ve gerekse de işleyişinde farklı karakterler ihtiva etmektedir.

¹³ İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'nun Düzeni, E Yayıncılık, Ankara, 1969, s.106.

¹⁴ Celadet Ali Bedirxan, De La Question Kurde, Avesta, İstanbul, 1997, s.13

¹⁵ Ayşe Öncü, Örgüt Sosyoloji, (Turhan Yay., 2. Baskı, Ankara:1982), s.24

Abdurrahman Ağa, “Ağayı bir aşiretin reisi” olarak tanımlamakta ona göre bey ise “daha küçük bir topluluğun lideri”dir. Beyin 3-4 köyü olabilir demektir. Kendisini “toprak ağası” değil de aşiretine liderlik yaptığı için “aşiret ağası” olarak tanımlamaktadır. Aşiret ağalığının babadan oğla geçtiğini “Benden önce 1933 doğumlu olan babam Sadun Ağa ölüm tarihi olan 1994 yılına kadar aşiretimizin ağasıydı. Dedem Ali Ağa, o da Şakuri’nin oğludur. Şakuri, Şemsettin’in oğlu, o da Zer’in oğludur. Hepsi ağaydı. Bugünde ben ağayım” demektedir.

Mehmet Ağa ise şeceresi için “Hecer Ağa’nın oğluyum. Dedem Farız Ağa o da Ebîd Ağa’nın oğlu son dedemiz ise Ertoşi Ağadır” demektedir.

Salih Ağa ağalığın sülaleden geldiğini babası Abdurrahman Özbek’in ağa olmasının yanı sıra dedesi Farız Ağa ve onun da babası Sadun Ağa’nın da ağa olduğunu söylemektedir.

Abdurrahman Ağa’ya göre ağalık bir meslektir ve kendisi “Ben ağalığın dışında başka bir şey yapamam ağalık bizim mesleğimizdir” demektedir. Nasıl ağa oldunuz? Sorusuna “Aşiretimizin içinde sağ ve sol kollarımız vardır bunlar köylerde bulunan yaşlı(rusipi) insanlardan oluşur. Babamın ölümünden sonra 50 civarında olan rusipiler bundan sonra ağamız Abdurrahman olacak dedikleri için ben ağa oldum” demektedir.

Hangi konularda rol sahibi siniz? Sorusuna “Kan davaları, kız kaçırımlar, alacak işleri ve hastalara yapılacak yardım gibi” konularda rolünü oynadığını söylemektedir. Şu ilginç örneği de vermektedir: “Geçen yıl “Mırtıp” kökenli bir erkek benim aşiretten bir kız kaçırdı ve kızı benim evime getirdi. Ben de bu durumu normal karşıladım, ikisini evlendirdim ve erkeğe de para verdim” demektedir.

“Mırtıp” kavramı Van’da iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, her hangi bir aşirete mensup olmayan ve sosyalleşemediği içinde agresif hareketler içinde bulunanlara mırtıp denilmektedir. Bu tanımlama daha çok aşağılayıcı ve ötekileştirici anlam ihtiva etmektedir. İkincisi ise Çingenerlerin bir koludurlar ve birçok vilayette yaşadıkları gibi Doğubeyazıt ve Van Kalesi civarında yaşayan Kürtlere de “mırtıp” denilmektedir. Yöre düğünlerinin vazgeçilmez insanlarıdır. Çünkü çok güzel davul ve zurna çalarlar. Mırtıpların diğer kesimlerle ilişkileri normal düzeyde değildir.

Toplumun kendilerine karşı koymuş olduğu rezervi bildikleri için bu bilinç içinde hareket etmektedirler. Mırtıplık, bir kültür ve bu kültürün belirlediği bir yaşam biçimi olmuştur.

Mehmet Ağa ise ağalığı “bir sistem” olarak tanımlamaktadır. Nasıl ağa oldunuz sorusuna “Babanın vefatından sonra aşiret üyelerinin tercih yapma hakkı vardır. O da şu şekilde olmaktadır: Aşiretin bütün ileri gelenlerinden oluşan kollar toplanır ve kendi aralarında seçim yaparlar. Yaptıkları seçim sonucunda bir aday belirlenir onu da ağa olacak kişinin ailesine bildirirler. Ailede buna göre aşiret ağasını kabul eder. Aşiret ağalığı ölünceye kadar devam eder. Ağa olmak için aşireti ve onun kültürünü bilmek gerekir” demektedir.

Sizden sonra oğlunuz ağa olacak değil mi? sorusuna “Evet. Ama umarım ki olmasın” cevabını vermektedir. Gerekçesi sorulduğunda ise verdiği cevap enteresandır: “Eğer zaman çarkı geriye babamın zamanına dönebilseydi ağa olmam için bütün Türkiye’yi üzerime tapulasalardı ağa olmayacaktım. Çünkü bu sistem içinde kendin için yaşamadığın gibi kendine ait bir hayatın ve zamanın da yoktur. Ağalık, dışı başkasını içi de beni yakar dedikleri bir durumdur. 22 yaşında ağa olduğunu, hep aşiretin işleriyle uğraştığını örneğın kan davası, kız kaçırma, adam yaralama, düğün ve nişan gibi işlerle ilgilendiğini söylemektedir. 30-40 bin kişilik aşiretin içinde binlerce sorun var ve bütün bunları halletmen gerekir, kendine ve ailene zaman ayıramazsın” demektedir.

Salih Ağa, babasının vefatından hemen sonra aile büyüklerinin toplandığını, vefat eden babanın çocukları içinde kim daha iyi ise onun ağa olmasına karar verdiklerini söylemektedir. Her aşiretin ve hatta her köyün 2-3 ileri geleni(rusipi) vardır. Rusipileri de köylü seçer onlar da köyün ileri gelenleridirler. 15-20 civarında olan bu rusipilerle belirli zamanlarda iyi ve kötü günlerde bir araya geldiğini ve mevcut sorunları onlarla da çözmeye çalıştığını söylemektedir.

Salih Ağa’ya göre ağalık seçimi bütün aşiretlerde aynı şekilde yapılmaktadır. Bu konuda oluşan bir gelenek vardır “Örneğın Van’daki Gravilerin reisi Rıza Aktaş’tır. Abisi daha büyük olmasına rağmen aşiret onu seçmiş ve o şimdi ağadır” demektedir.

Salih Ağa'ya "erkek çocuğunuz yoksa kızlar ağa olabilir mi" sorusuna "Kızlar yapabilir ama damatlar yapamaz demekte ve eskiden aşiretleri içinde bunun yaşandığını örneğin Fatma Hanım adında bir bayanın bir hastalık nedeniyle erkek çocuklarının tamamının öldüğünü ve Fatma Hanım'ım bunun sonucunda çok güzel ağalık yaptığını söylemektedir. Salih Ağa'nın bu anlatımının Kürt coğrafyasında en yakın tanığı Güneydoğu'da Suna Kepolu'dur. O, "Hanımağa" olarak bu vazifeyi Silvan'da bulunan "Şeyhdodan Aşiret" ağası olarak yapmaktadır. Suna Kepolu, liseyi dışarıdan bitirmiş, Güneydoğu'da tek kadın aşiret ağasıdır. O'na her ne kadar aşiret üyeleri "hanımağa" deseler bile o, kendisi için "aile reisi" demeyi uygun görmektedir. Ona bağlı 25 köy, 10 bin dönüm arazi, 20 bin kişiden oluşan "Şeyhdodan" aşireti bulunmaktadır. Kendisi 1998 yılından beri aşiret ağasıdır. Evvela AP'den sonra da ANAP'dan milletvekili olan Mahmut Kepolu'nun kızıdır. Babası 1988 yılında vefat edince, aşiret 10 yıl ağasız kalmış, aşiret üyeleri tek başına hareket ettiğini görünce aşiret üyelerine danıştıktan sonra 25 yaşında aşiret reisi olmaya karar vermiştir. Aşiret üyelerinin eve girerken ayakkabılarını çıkardığını ama kendisinin ise ağalık statüsünden dolayı ayakkabılarını çıkarmadan evlerine girdiğini söylemektedir. Taziyelere mutlaka etek giyerek gittiğini Silvan halkını ve kendinden ziyade aşiret üyelerini düşündüğünü, mutluluğu aşiret üyelerinin mutluluğunda aradığını söylemektedir. Hanımağa, ağalığın yanında YDP Silvan İlçe Başkanı ve patinin merkez yürütme kurulu üyesi olarak da aktif siyasette rol oynamıştır. En son 22 Temmuz 2007 tarihinde yapılan milletvekili genel seçiminde Yeni Demokrat Parti Diyarbakır Milletvekili aday olmuştur ama partisi Türkiye genelinde uygulanmakta olan yüzde 10 barajına aşamadığı için seçilememiştir. Hanım ağa 2008 yılında partisinden biriyile evlenmiştir¹⁶.

Salih Ağa'ya sizden sonra aşiretin ağası oğlunuz mu olacak" Sorusuna "Çok ciddi bir şekilde evet demekte ve şunu da ilave etmeyi ihmal etmemektedir. Rusipiler toplanacak ve dört oğlundan birini ağa seçecekler, ağalığı onlardan birinden alıp başkasına veremezler" bilgisini gülererek vermektedir.

Salih Ağa'ya Hertöşi Aşireti içinde Mustafa Bayram gibi milletvekilliği yapmış, çok tanınan ve zengin birisi ağa olabilir mi? Sorusuna kesinlikle olamaz demektedir. Mustafa Bayram'ın Şerefhan Kabilesi'ne mensup olduğunu onun sahip olduğu zenginliğin ve bunun ona vermiş olduğu tanınmışlığın yanı sıra onu milletvekili yapan iradenin

¹⁶ "Aşiret Reisi" Hürriyet (6 Ocak 2002)

dahi onu kesinlikle ağa yapamayacağını ve bu durumda olan hiç kimsenin de ağalık iddiasında bulunamayacağını söylemektedir.

Salih Ağa, ağalık nedir ve ağa ne iş yapar? Sorusuna “Bizim ağalığımız Güneydoğu ağalığından ayrılır. Oranın ağalığı toprak ağalığıdır, bizimkisi ise yardımlaşma, koruma ve kollama üzerine kurulduğunu örneğin aşiretinin bütün düğünlerine gittiğini, hastalarıyla ilgilendiğini ve ekonomik açıdan durumu iyi olmayanlara yardımcı olduğunu” söylemektedir.

Salih Ağa’ya; mir, ağa ve bey arasında ne tür farklılıklar vardır sorusuna “Mir, Osmanlılar zamanında birisine verilen unvan olduğunu bey ile ağanın ise aynı anlama geldiğini ve örnek olarak da Şidanlar, Ertoşi olmalarına rağmen ağalarına “bey” dediklerini” söylemektedir.

Van’da ikamet eden Hertošilerle yapılan görüşmelerde Hertošî kabile üyelerinin liderlerinin isimlerini söylerken onu muhakkak surette ünvanı olan “ağa” ile birleştirdiğini ve sonuçta ortaya çıkan Sadun Ağa, Abdurrahman Ağa ve Hecer Ağa gibi tamamlayıcı isimlerin kendilerini büyük bir saygıyla telaffuz ettirdiğini duymak mümkündür. Şidanlılarda ise aynı saygının kendini Kaya Bey olarak tanıttığını görmek mümkündür. Diğer yanda iki evli olan Kaya Bey’in eşlerinden birinin Bruki olması nedeniyle Şidanlıların kendilerini Brukilerin yeğeni olarak gördüklerini bunu da büyük bir memnuniyetle ifade ettiklerini görmek mümkündür. Hatta Şidanlılar ile Brukiler arasındaki bu akrabalık onların günlük pratiklerine de yansımıştır örneğin bu iki kesim arasında gerek Van’da ve gerekse de Gürpınar’da kavgaların hiç yapılmadığını buna karşın geçmişte Van’da Brukiler ile Gevdanlar, Alanlar ve İzdinanlar arasında zaman zaman büyük kavgaların yapıldığını da söylemek mümkündür. Aşiretler arası yapılan evliliklerin kendi aralarında sosyal ilişkilerin daha sağlıklı işlemesine katkı sunduğunu aşiret üyelerinin beyanlarından anlamak mümkündür.

Kürt coğrafyasında iki tür ağadan söz etmek mümkündür. Birincisi, toprağı ve aşireti olan; miras, seçim ya da zor kullanarak iktidara gelen, iktidarı sağlamlaşınca bunu tartışılmaz ve itiraz götürmez bir şekilde yürüten kişidir. Ağa, topraksız ya da az toprağı olan köylüyü arazisi üzerinde ortakçı veya yarıcı olarak çalıştırabildiği gibi köylüyü toprağına bağımlı kılmak için borçlandırma yoluna da gidebilmektedir. Ağalığın bu çeşidi daha çok Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunmasına rağmen

ikinci türü ise sadece aşireti olan ağalardır ki bu da daha çok dağlık bir bölge olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır. Kürtlerde, Kürt Yezidiler hariç sosyal statü "ağa" da toplanmıştır. Ağa, köyde yönetimi elinde bulunduran önemli bir güçtür. Arkasında "geniş akraba grubu liderliği" gelmektedir. Bunu da "rusipi"ler ve "hacı" unvanını kazanmış kişiler temsil etmektedirler.¹⁷

Doğu Anadolu Bölgesi'nde toprak ağalarının fazlaca olmaması anlaşılır bir nedendir. Bunu doğrulayıcı mahiyette Abdurrahman Ağa, Van, Hakkâri ve Şırnak aşiretçiliği ile Diyarbakır ve Urfa ağalığını birbirinden ayırır. Sözü edilen üç vilayetteki ağalıkta toprak ağalığı yoktur. Diğer 2 vilayette ise toprak ağalığı vardır. "Onun parası ve toprağı bittiği zaman ağalığı da biter. Oysa biz Alanlar aynı kanı paylaşırız" demektedir. Toprak ağalığına dayanan sosyal yapıda ise ağa ile onun denetlediği kişiler yani köylüler arasında kan bağı yoktur. Sonuçta ağalığın her iki çeşidinde de Bozaslan'ın dediği gibi bu oluşumun temsilcileri olan insanlar tamamıyla işlerini kendi aralarında halletmek için kapalı topluluklar olarak teşkilatlanmış, kendilerine ait örfler, şeyhler ve ağalar çıkarmışlardır¹⁸ sonucu çıkmaktadır.

Yıllarca bu iki bölgede ağalığın bu iki çeşidi de her yönüyle bir itibar kurumu olarak var olmuş ve büyük arazi sahipleri ağa olarak kabul görmüşlerdir. Örneğin "Tarım kesiminde toprakların mülkiyet dağılımında da büyük bir çarpıklık vardır. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı, 1981 Envanter Etütlerine göre bu bölgedeki toprakların dörtte birinden azına ailelerin dörtte üçü sahip bulunmaktadır. Diyarbakır ilinde toprak sahibi ailelerin %6'sı toplam tarım arazilerinin %57'sine sahipken; ailelerin %76'sı, toplam tarım arazilerinin %17'sine sahip bulunmaktadırlar.¹⁹

Bununla bağlantılı olarak Ecevit, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde var olan ve çoğunluğun "Kürt sorunu" olarak tanımladığı sorunu, o bunu "Güneydoğu sorunu" olarak tanımlamıştır. Çünkü Ecevit'e göre sorun etnik düzeyde değil, daha çok feodal yapı ile ilgilidir. Salih Ağa dönemin SHP İl Başkanı olan babası Abdurrahman Ağa'nın Ecevit'in her seferinde bölgenin sosyal yapısını bilmediği halde onu "feodal yapı" olarak tanımlamasına çok kızdığını ve bunun için "Eğer Ecevit Or-An'da-

¹⁷ İsmail Kıran, Doğu ve Güneydoğu'da Bulunan Ağa, Şeyh ve Aşiret Oluşumlarının Yönetim Sosyolojisi Açısından İncelenmesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, s.119

¹⁸ M. Emin Bozaslan, İslamiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık, Toplum Yay., Ankara 1964, s.157

¹⁹ 1981 Köy Envanter Etütleri, (TZDK, Mesleki Yay., No: 48, Ankara), s. 192

ki evini bana verirse ona ne kadar gayri menkulüm varsa hepsini veririm” çağrısında bulunduğunu ve bu çağrıdan sonra Ecevit’in sustuğunu ve bir daha bu ifadeyi kullanmadığını anlatmıştı.

Abdurrahman Ağa’da benzer tepkiyi vermekte ve demektedir ki “Aşiretçilik feodal yapı değildir. Ecevit, Doğu’da feodal yapıdan sık sık söz etmekle doğru söylemiyor. Aşiret, birbirini destekleyen insanların meydana getirdiği ruhtur. Medyanın söylediği gibi aşiretin vurucu kırıcı tarafı yoktur. Örneğin haftada 2 defa halı sahada aşiretlilerimle futbol oynuyorum. Bir takım oluşturdum “Alan Gücü” diye. Ağa oldum insanları yiyen bir insan değilim” demektedir..

Siyasal ilişkilerin işlevsel olduğu ağalık sisteminde bireylerin vatandaşlık haklarını kullanamadığı dönemler de söz konusu olabilmektedir. Bruinessen’in söylediği gibi “Aşiret reislerinin kendilerini vazgeçilmez kılmalarının başka bir yolu da devletle olan tüm ilişkilerinde arabuluculuk yapmalarıdır”.²⁰ Ağa, aşiret içi bir takım toplumsal görevleri benimsemiştir. Köylünün jandarma, nüfus idaresi, devlet kapısıyla ilgili işleri olduğu zaman bunu doğrudan doğruya müracaat ederek halledemezdi.

Feodal geleneklere dayalı yaşam biçimi ile çağdaş yaşamın yan yana yaşatılması “parçalı yaşam”ın örneklerindedir. Cumhuriyet döneminde “parçalı yaşam” ekonomik ve sosyal alanlara da girmiştir. Ama sosyal ve ekonomik reformların giremediği Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde farklı bir sosyal düzen egemen olmuştur. Burada modern devletin işlevlerini ağalar ve şeyhler gibi geleneksel güçler yerine getirmişlerdir. Gerçek anlamda modern devlet bu yörelerde egemen olamadığı için yöre halkı, modern devletin yerine geleneksel güçleri tanımıştır. Çünkü onlar buralarda modern devletin yapamadıklarını yapmışlardır. Bu acı gerçekler, karşımıza “devletsiz toplum” modelini çıkarmaktadır.²¹

Zamanın ağalığı böyle bir ihtiyaçtan doğmuş ve grup hayatı içinde beşikten mezara kadar fertlerin sorunlarını çözümleyen bir kurum olarak anlaşılmıştır. Beşikçi’ye göre “devletsiz toplum” saç ayağını meydana getiren “aşiret reisliği” yani ağalık olgusu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge insanlarının sosyal yapısı ile iç içe olmuş halkın sırtından geçinen bu kurum, insanları “aşiretçilik” şemsiyesi altında idare etmeye devam etmiştir. Bu şemsiye, “Kürt uluslaşması”nın önünde bulunan en büyük engel

²⁰ Bruinessen, Ağa, Şeyh Devlet., s.448

²¹ Mustafa Coşturoğlu, Toplumsal Çözüm, Gündoğan Yay., Ankara:1992, s.199

ve gayri resmi düzeyde inşa edilen kurumun dayanağı olmuştur²² demektir.

Mehmet Ağa, babası Hecer Ağa ile Abdurrahman Ağa'nın babası Sadun Ağa ve Salih Ağa'nın babası Abdurrahman Ağa'nın aynı yılda öldüklerini ve kendisinin bundan şüphelendiğini bu ölümlerin altında başka bir elin ve hedefin olabileceğini de söylemektedir. Onun bu açıklamaları Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet isimli kitabında Kürt coğrafyasındaki üç iktidar odağının var olmasından söz eder. Bunlar yerel siyasi iktidar odağı olarak aşiret reisleri yani ağalar, yerel dinsel iktidar odağı olarak şeyhler ve bölgede her ne kadar dışsal olarak gözükse dahi onların kaderi üzerinde yıllardan beri belirleyici rol oynayan devlet vardır. Bu üç iktidar odağı bazen ittifak ve bazen de ihtilaf içinde yer aldıklarını bu üç odağın kendi aralarındaki uyum, gerilim ve etkileşimden çıkan bir yaşamın gerçekliği ile de örtüşmektedir.

Cumhuriyetin ilanından 1945 yılına kadar doğulu ağa, şeyh ve aşiret reislerinden oluşan egemen sınıfın tutumu iki açıdan değerlendirilebilir. Birinci kesim gerek dini ve gerekse de etnik kimlik açısından devletle ters düşmüş ve bunun sonucunda devletin hışmına uğrayarak zarar görmüştür. İkinci kesim ise pragmatist davranmış bürokrasiden oluşan egemen güçlerle işbirliği yapmış ve kazançlı çıkmıştır. 1945 onun sistemle bütünleştiği yıldır.

2.2. Ağaların ve Şeyhlerin Nüfuz Alanları

Türkiye'de çok partili hayata geçiş, ağalar ve şeyhler için yeni bir ümit kapısı olmuştur. Çünkü çok partili hayata geçiş onların siyasete girmesini kolaylaştırmış

Milletvekilleri belirlenirken unutulmayan birçok toprak ağası vardı. İlk mecliste bulunan 380 milletvekilinin 61 sarıklı hoca, 83 eşraf (çiftçi-tüccar), 8'i şeyh, 10 ağa ve aşiret reisiydi.²³ Bunların dışında Cahit Oral, Damar Arıkoğlu, Ali Saip Ursavaş, Cemal Hüsnü Taray, Hilmi Taray, Hilmi Uran, Kasım Gülek ve Hilmi Uluğ gibi isimler de unutulmayan ağalardı. Toprak ağalarının cumhuriyetin ilanından başlayıp 1950 yılına kadar milletvekili olma şansları bir hayli yüksekti. Örneğin Emin Sazak, Eskişehir yöresinin en büyük toprak ağalarındandı 70 bin dönüm arazi ve

²² İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri, Yurt Kitap Yay., Ankara, 1992, s.76.

²³ Süreyya Aydemir, Tek Adam II, (Remzi Kitapçı, 17. Baskı,1999), s.321

bu arazisinin içinde dört tren istasyonu, 15 köy, 7 çiftlik ve her çiftlikte bir saray bulunuyordu.²⁴

Benzer yansımayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde bulunan gerek şeyh, gerek toprak ve gerekse de aşiret ağalarında görmek mümkündür: Örneğin Elazığ'da Septioğulları, Şanlıurfa'da Zülfikar İzol, Cevheriler, Gürpınarlar ve Bucaklar. Bitlis'te İnanlar, Diyarbakır'da En-sarioğulları, Van'da Kartallar, Ağrı'da Kasım Kührevi ve Halis Öztürk, Hakkari'de İbrahim Arvas, Sevenler, Zeydanlar, Geylaniler ve Esat Canan en bilinenleridirler.

Son yıllara kadar partilerin ağa ve şeyhlerle seçim ittifakları yaptıkları bir gerçektir. Ama bu ittifak 2011 yılı genel seçimlerde AKP'nin Ağa, Şeyh ve Beyleri elinin tersiyle itmesiyle neticelenmiştir. BDP, bunu yıllardan beri uygulamaktaydı. Bu yapılanlar Mehmet Ağa'ya sorulduğunda "AK PARTİ'nin bunu yapmakla hata yaptığını parti ne düşündü bilemem ama partinin bu bölgeye yönelik çizgisi yanlıştır. Parti kendine zarar vermiştir. Bana milletvekilliğini verseler kabul etmem çünkü benim konumum milletvekilliğine bedeldir" demektedir".

Dönemin AK PARTİ Van İl Başkanı Abdullah Aras'ın bu konudaki değerlendirmesi ise şöyledir: "Evet. Çünkü partimiz bölgede etnik yapıyı kesinlikle bitirmek istemekte onu şahlandırmak gibi bir düşüncemiz yoktur. Kısa vadede düşünüldüğü zaman partinin bu politikası yanlış olabilir ama uzun vadede düşünüldüğü zaman doğrudur. 2011 seçimleri için parti merkezine yazmış olduğum raporda bölgemizin etnik yapısını düşünerek buna göre kara verelim demiştim. Yani daha pragmatist davranarak partiye oy kazandıracak insanları aday yapalım demiştim. Ama kendim yaptığıma baktığımda yanlış düşündüğümü söyleyebilirim. Bugün Van'da 15 civarında büyük çaplı aşiret ve kabile vardır. Biz bu seçimde bütün bu aşiretlere yer veremedik ama en fazla 3 aşiret ileri gelenine yer verebilirdik. Geriye kalanları ihmal etmiş veya karşımıza almış olurduk. Buradan doğan etki ve tepki mantığının sonucu olarak yanımıza alacağımız 3 aşirete karşılık bizden küsen veya diğer partilere gidecek olan 12 aşiret ortaya çıkacaktı" demektedir.

²⁴ Fikret Başkaya, Paradigmanın İfasi, Doz Yay., İstanbul, 1992, s.119

3. Sosyal Değişim ve Ağalık

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra sosyal yapıda başlayan değişim süreci Doğu'da var olan ağalık kurumu üzerinde de etkili olmuştur. Bunun ilk örneklerinden birini 1948 yılında Van'dan Hakkari'ye yapılan bir yolculukta görmek mümkündür şöyle ki: “Burada halen Ebubekir ağanın riyasetindeki Gravi aşireti yaşıyor. Ağalar umumiyetle eski nüfuzlarından çok kaybetmiş olmalarına rağmen bu bölgede hala daha hatırı sayılır bir role sahip bulunuyorlar. Bunun başlıca sebeplerinden biri; halk ile hükümet arasındaki temaslarda ağanın zahiren veya hakikaten mutavassıt rolünü oynaması ve adeta bir nevi halk mümessili durumunu muhafaza etmesidir.”²⁵

Mehmet Ağa'ya “Aşiretçiliğin biteceğine inanıyor musunuz? Sorusuna “Zaman çarkının neyi göstereceğini bilemediğini örneğin Saddam Hüseyin'e bakıldığı zaman hiç kimse onun saltanatının yıkılacağına inanamazdı ama sonunu hep gördük. Aşiretlerde değişiyor ve değişmek mecburiyetindedir hem de zamana ayak uydurarak. Benden sonra oğlumun ağa olmasını istemiyorum. Bütün çocuklarımın eşit olacağı, geleceğinin olacağı bir yaşam istiyorum” demektedir. Bölgede aşiretlerin değişmesinde birkaç nedenden söz edilebilir ama en baskın olan 3 nedeni şöyle sıralamak mümkündür:

3.1. Şehirlere Yapılan Zorunlu Göçler

Mehmet Ağa, 1990 yılında yaşanan terör sonucu köylerin boşaltılmasından sonra aşiretine mensup insanların %80'ninin Van'a, diğerlerinin ise Hakkâri, Şırnak, Mersin, Adana ve İstanbul'a kadar göç ederek yayıldıklarını söylemektedir. Ona göre 1995'ten 2005 yılına kadar aşiretinin toplam 33 köyünden 3-4 köyü hariç tamamı tanpon bölge ilan edilmiş bu yüzden hiç kimse köyüne gidememiştir. Evler hem yıkılmış ve hem de yıktırılmıştır. Oralarda tek bir canlının yaşamasına müsaade edilmemiştir. 2005 yılı ilkbahar aylarından itibaren sonbahara kadar köye giden ve oralarda çadırlarda yaşayan insanların olduğunu söylemektedir.

Mehmet Ağa'ya “Göçle beraber kente gelen insanlar nasıl geçiniyorlar? Sorusuna “Kazma kürekle çalışarak geçiniyorlar ve bir kısmı da cambazlık yapmaktadır” demektedir. “Göçle beraber aşiret üyelerinin Van'a geldiğini şimdi adetlerimiz değişiyor ve asimile oluyoruz endişe-

²⁵ Sırrı Erinc, Van'dan Cilo Dağlarına(1), 1948, s.88.

si taşıyor musunuz?” sorusuna “Elbette. Sadece biz değil bütün aşiretler değişiyor. Ama bir yerlerde de az da olsa aşiret kültürünü sürdürmeye devam ettiklerini ve zamanın kendilerini nereye götüreceğini bilmediğini ve her şeye rağmen aşirette bir çözüme olduğunu” söylemektedir. Bunu tamamlayıcı mahiyette Van’da yapılan bir araştırmada oy tercihlerinin belirlenmesinde aşiretlerin belirleyici olmadığı görülmüştür. Bu durum, modernleşme ve siyasal gelişme teorilerinin verileriyle de uyumlu bir şekilde aşiret yapısının halk nezdinde önem ve ağırlığının yanı sıra varlığını dahi yitirmekte olduğunu gösteren önemli bir noktadır.²⁶

Günümüzde göçle beraber kentlere gelen aşiretlerdeki çözümlenin ikinci boyutu ise kendini aşiretliyle aşiretsizler arasındaki ilişkilerin niteliğini değiştirerek göstermektedir. Örneğin aşiretlerin eskisi gibi güçlü olmamaları ve son 20-25 yıldır bölgede büyük oranda kırsal çözümlenin olması aşiretli sınıfın aşiretsiz sınıf üzerinde uyguladığı baskı ve sömürüyü önemli ölçüde azaltmıştır. Bunun Hakkâri’de yansımaları ise kırsal kesimin neredeyse tamamı göç etmiş, bu göçler sonucunda kırsal nüfus genellikle Hakkâri, Yüksekova ve Van’a yerleşmiştir. Kırsal çözümler sonucunda aşiretli ve aşiretli olmayan kesim arasında uğraş bakımından dikkat çekici bir fark kalmamıştır. Her iki kesim de şehir hayatında genellikle inşaat, esnaflık ve benzer işlerle uğraşmaktadırlar bu nedenle de yaşam standartları birbirine eşittir. Bununla birlikte, eşir ve kurmanç ayırımı şehir hayatında hala sürmektedir.²⁷ Ama Van ve benzeri büyük şehirlerde bu ayırımın neredeyse hiç dillendirilmediğini de söylemek mümkündür. Bu da kent hayatında uluslaşma sürecinin başladığının habercisidir.

Mehmet Ağa, ağalığın verdiği statüye dayanarak aşiretsel yapının devamından yana olduğunu söylemeyi de ihmal etmemekte ve gerekçe olarak da “Ben bugün isterdim ki çocuklarımı 10 yıl boyunca köyde yaşatabilseydim onlara saygıyı ve sevgiyi öğrettikten sonra buraya getirebilseydim. Şehirde okula gitmelerine rağmen sevgiyi öğrenememekteler. Oysa köyde yaşayan birisinin saygıdan kusur etmediğini, bugün aşiret mensuplarının şehir ortamında kafayla selamlaştıklarını gördüğünü bunun ise aşiret geleneklerine aykırı olduğunu” söylemektedir.

1990 yılında terör nedeniyle köyden kente göç eden insanların yanında dini itibar ve etkinliğe sahip insanlar da göç etmişlerdir. Örneğin

²⁶ Hüseyin Bal vd., Sosyo-Politik Parametreler Açısından Van’daki Siyasal Temsil Anlayışı: II Merkezi Üzerine Bir Araştırma, VAN 2011-2012 s.129-152

²⁷ Tekin, s.40

Cizre'deki bir kısım şeyh, molla ve seyyidlerin de Cizre dışına göç etmesi, dini otorite tiplerinin niceliğinde ve niteliğinde azalmaya yol açmıştır.²⁸

3.2. Seçkinlerin Dolaşımı: Dindar Kürtlerden Marksist Kürtlere Dönüş

Kürtler, Anadolu coğrafyasında Müslümanlığı kabul eden ilk kavimlerdenidir. İslam'ı kendi coğrafyalarında inşa ettikleri medreseler aracılığıyla teoride ve pratikte mükemmel düzeyde yaşamışlardır. Binlerce âlim bu medreselerde eğitim almış ve Şafii Mezhebi bu bölgede adeta Kürtlerle kemale ermiştir. İslam, Kürt coğrafyasında altın devrini yaşamış ve bu süreç I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile bölgede başlayan fetret devri çeyrek asır sürmüştür. Şeyh Said Ayaklanmasının iki nedeni varsa bunun birincisi geçmişte yaşanan ve sonrada kesintiye uğratılan bu fetret devrinin durmasına karşı duyulan tepkidir. Çünkü Kürt coğrafyası medreseler aracılığıyla kendisine hitap edecek "elit" bir sınıf oluşturmuş ama cumhuriyetin ilanı bu elit kesime yaşama hakkı vermemiştir.

1946 yılından itibaren çok partili dönemin başlamasıyla beraber katı ve elitist Kemalist siyasete son verilmiş ve 1950'den itibaren DP hükümetleri dini duyguların açıkça dile getirilmesine izin vermişlerdir.²⁹ Bu olumlu tablodan Türkler ve Kürtler faydalanabilmişlerdir ama sonucun fazlaca iç açıcı olduğu söylenemez.

Bu tarihten itibaren her ne kadar kendini birinci fetret devrinin küllerinden var eden süreç Kürt coğrafyasında şeyhlerin ve diğer din adamlarının büyük gruplar üzerinde etkisini hissettirse dahi din görünürde kamu hayatında irtifa kaybetmeye başlamıştır.

Bunun Türkiye içindeki yansımalarına bakıldığında ise dindar olduğunu söyleyen bazı Türklerin "ulusalcı" ve "milliyetçi" oluşları Kürtlere güven vermemiş bu da dindar Kürtlerin, dindar olduğunu söyleyen Türk kesimine olan bakış açısını değiştirmiş ve İslam'ın etki alanının büyük oranda azaltmasına neden olmuştur. Abdullah Öcalan ve benzeri Kürtlerin evvela beş vakit namaz kıldıkları bir dönemden nasıl Kemalist, sol ve Marksist bir kulvarlara savrulduklarını ve bunun sonucunda PKK, DDKD (Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri), Rızgari(Kurtuluş) ile Rıy-a

²⁸ Tahir Pekası, Dini Statü Tiplerinde Farklılaşma: Cizre Örneğinde Şeyh Molla ve Seyyidler, Tarih Küll. ve San. Arş. Dergisi, 2013, s. 34

²⁹ Thierry Zarcone, La Turquie Moderne et L'İslam, Flammarion, 2004, s.156.

Azadi(Özgürlük Yolu) gibi derneklerin nasıl kurulduğunu ve yapılanmaların içine neden girildiğini bu zaviyeden görmek mümkündür. DDKD ilk derneğini 21 Mayıs 1969'da Ankara'da ikincisini ise 27 Mayıs 1969'da İstanbul'da kurmuştur. Bu dernekler aracılığıyla Kürt gençlerinin siyaset öğrendiklerini Kürtler adına konuşma hakkını kendilerinde gördüklerini ve bunun sonucunda da "Kürt elit"i olarak tanınmaya başladıklarını söylemek mümkündür. Daha sonra ise sahip oldukları ideolojik farklılıklar ve özellikle kişisel çekişmeler örgütlerde bölünmelere yol açmış ve bunun sonucunda onlarca örgüt ortaya çıkmıştır. Bu örgütlerden Kürdistan İşçi Partisi(PKK) Şubat 1961'de kurulmuştur.³⁰

Bu Kürt elitlerin belli bir dönem kalabalıklarla beraber kılınan "sivil cuma namaz"larına öncelik verdiklerini, dinin bu coğrafyada hala rant aracı olarak kullanma angajmanını doğru okuduklarını ve bunu da sözü edilen dernekler aracılığıyla elde ettiklerini de söylemek mümkündür. Buna rağmen Kürt coğrafyasında ve bu çizgide siyaset yapan Kürt politikacılarının çoğunun dinle barışık olduklarını söylemem mümkün değildir. il

3.3. HDP- PKK çizgisi

Cumhuriyetin ilanından sonra bastırılan Kürt milli duyguları 1960'larda yavaş yavaş yeniden uyanmaya başlamıştır. Bunu tetikleyen süreçlerden biri Barzani'nin Irak'ta yer yer sekteye uğrasa dahi bağımsızlığa yönelik ettiği başarıdır. Türkiye'de uygulanan ekonomik ve sosyal politikalar Kürt milliyetçiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Köylerden kentlere yapılan göçler yeni yetişen Kürtlerin okumalarına ve politize olmalarına neden olmuştur. 1961 anayasasının özgürlükçü karakter arz etmesi beraberinde Türkiye İşçi Partisi'ni kurma sürecini getirmiştir. Bu parti başlangıçta doğunun az gelişmişliğine vurgu yapmış ve her ulusun kendi kaderini tayin hakkını savunmuştur. Eğitim görmüş Kürtler arasında parti taraftar bulmuş ve hızla yaygınlaşmıştır. Evvela parti ve sonra kurulacak olan dernekler Kürt hareketinin ana kaynakları olmuştur. 1971 yılında yapılan askeri müdahale onların çalışmalarını yeraltında sürdürmelerine neden olmuştur.

³⁰ Özcan Yılmaz, La Formation de la Nation Kurde en Turquie, Presses Universitaires de France, 2013, s.91

1973'te başlayan demokrasi süreci Kürt örgütlerinin çoğalmasına ve hızla radikalleşmesine neden olmuştur. 1970'lerden önce Kürtlerin talepleri, Kürt bölgelerinin ekonomik olarak geliştirilmesi ve Kürtçe eğitim gibi temel kültürel hakları istemekle sınırlı iken 1973'te başlayan süreç radikal ayrılıkçılık içeriyordu. Sömürgeciliğe karşı savaş ilan eden elit Kürt gençleri mücadelelerini Türk sömürgecilerine ve onların Kürt işbirlikçilerine yöneltmelerinin yanı sıra vatan haini olarak gördüklerine de yöneltmişlerdir. Bunların işbirlikçi dedikleri; aşiret reisleri, şeyhler ve politikacılarıdır. Kürtlerin sosyal yapısını Marksizm üzerinden eleştiren Kürt elitleri bir süre sonra Marksistlerin düştüğü hataya düşmüşlerdir. Vurgu, aşiret reislerinin bir zamanlar kendilerini önemli kılabilmek için başvurdukları yöntemlerin aynısıydı yani acımasızdı.³¹

12 Eylül 1980'de ordunun yönetime yeniden el koymasıyla kitle halinde tutuklamalar ve askeri operasyonlar başlamıştır. Askerlerin bu girişimleri daha önce kurulan Kürt örgütlerinin büyük kısmını yok etmiş ama PKK'lı üyelerin çoğu ve militanları Türkiye'yi terk etmemişlerdir³².

Ayrılıkçılığı bastırıldığını zanneden askerler kurulan hükümetler aracılığıyla yumuşak asimilasyonda karar kılmışlardır. Cumhuriyetin ilanı ile beraber başlayan "Türk uluslaşma" süreci "monolitik kültür"³³ üzerine inşa edildiğinden Kürt-Türk ayrımı filizlenmeye başlamıştır. Aşalık, bu ayrımın daha fazla sürmemesi için aygıt olarak vazifesini Kürtleri temsil eden siyasal partilerin 1990'lı yıllarda siyaset sahnesine çıkmasına başladığı zaman kadar devam ettirilmiştir. Bunun sonucunda ilk Kürt partisi olan HEP 1990 tarihinde kurulmuş bunu sırayla HEP-DEP-HADEP-ÖZDEP-DTP-BDP izlemiştir.

Bugün ise bu çizgi kendini HDP olarak tanımlamaktadır. Aslında HDP çizgisi ile PKK, 12 Eylül darbesini gerçekleştiren Kemalist elitlerin toplum üzerinde inşa ettikleri efendilik tarzının kötü bir kopyasıdır. Bu kadar değişime rağmen Kürtlerin yaşadığı coğrafyada aslında "asıl ağa" yeni gelmektedir. Devletle yaptığı mücadeleyi kazanan ve bunun sonucunda her ne kadar yeni bir devlet olmazsa dahi kendine ait seküler bir sistem kuran HDP ve PKK çizgisi vardır. Bu çizgi devletin sahip olduğu kudrete sahip olmuştur. Sahip olduğu bu kudret üzerinden Kürt toplumunu değişime tabi tutmaktadır. Kendisine biçilen rol ise "devlet ağa"dır. O da;

³¹ Müfid Yüsel, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yay., Ankara, 1993, s.119

³² Özcan Yılmaz., La Formation de la Nation Kurde en Turquie, s.142

³³ Martin Van Bruinessen, Kürtlük Türklük Alevilik, Ç: Hakan Yurdakul, İletişim, İstanbul, 2002, s.129.

- 1.Seküler,
- 2.Kemalist,
- 3.Marksisttir.

Klasik düzeyde ağalığın son kalesi olan Hakkâri'de çözülen aşiret, ağa, şeyh ve devletten oluşan saç ayağı yerini başka formatta "devlet ağa"ya bırakmıştır.

Sonuç

Ağalık, Osmanlıdan günümüze devletin düzenini sağlamak için korunan bir "aygıt" olarak varlığını devam ettirmiştir. Kurulu devlet düzeni Doğu ve Güneydoğuda gerek toprak ve gerekse de aşiret ağalarıyla anlaşmaya gitmiş normal şartlarda çözülmesi gereken bu kurumu yaşatmayı kendisi için görev bilmiştir. Bu durum aşiret düzenini 1990 yılına kadar daha da güçlendirmiştir. Çünkü toprak zengini olan bu insanlara devlet nakit yardımı yaparak onları "geleneksel seçkin"likten "nakit zengini" konumuna getirmiştir.³⁴

Buna rağmen Hertoşi Aşiret ağaları dâhil olmak üzere mevcut ağalar kurulu düzenin son temsilcileridirler. Onlardan sonra ağa olmayacak ve çocukları da ağa olamayacaktır. Çünkü güçlü değişim istemi buna müsaade etmeyecektir. Bu coğrafyada bundan böyle hâkimiyet HDP ve PKK'nın kontrolüne geçecektir. Kurulduğu günden beri ağalığı ve ondan beslenen yapıyı kaldıracığını söyleyen çizgi bu boşluğu kendisi dolduracaktır.

Görülmektedir ki Kürtlerin bundan böyle sosyal yapıda yaşadıkları ve yaşayacakları değişim; birey olmaları şartıyla aşiretlerini, buna dayalı kadim kültürlerini ve onlara yıllardan beri liderlik yapan "ağa"larını ve onların kurduğu sistemi tortuları ile beraber değiştirmeye mahkûm etmiştir. 21. yüzyıl Kürt coğrafyasında, aşiretlerin meydana getirdikleri grupla beraber "karaya vuracakları" asırdır. Ama bunların yerine var olmak isteyen "devlet ağa"nın hâkimiyetinin kırılmasıyla da bu asır "Kürt asrı" olacaktır.

³⁴ Doğu Ergil, Bir Düz Bir Ters, (Milliyet Yay., 1. Baskı, İstanbul: 1995), s.154

Kaynaklar

- Aydemir, Ş.Süreya, Tek Adam II, Remzi Kitapevi, 17. Baskı, İstanbul, 1999.
- Bal, Hüseyin vd, Sosyo-Politik Parametreler Açısından Van'daki Siyasal Temsil Anlayışı, VAN 2011-2012
- Başkaya, Fikret, Paradigmanın İflası, Doz Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Bedirxan, Celadet Ali, De La Question Kurde, Avesta, İstanbul, 1997.
- Beşikçi, Beşikçi, Doğu Anadolu'nun Düzeni, E Yay., Ankara, 1969.
- Beşikçi, İsmail, Kürt Toplumunu Üzerine, Yurt Kitap Yayın, 1971, Ankara.
- Beşikçi, İsmail, Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri, Yurt Kitap Yay.,1. Baskı, Ankara, 1992.
- Bozarslan, M.Emin: İslamiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık, Toplum Yay., 1.Baskı, Ankara, 1964.
- Bruinessen, Van Martin, Kürdistan Üzerine Yazılar, (Çev: Nevzat Kırış, Selda Somuncuoğlu, Leyla Keskiner, HalilTuranser), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Bruinessen, Van Martin, Kürtlük, Türklük, Alevilik, Ç.:Hakan Yurdakul, İletişim Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2002.
- Bruinessen, Van Martin, Ağa, Şeyh, Devlet, (Çev: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Bruinessen, Van, Martin, Kürdolojinin Bahçesinde Kürdologlar ve Kürdoloji Üzerine Söyleşi ve Makaleler, Çev: Mustafa Topal, İletişim Yay., İstanbul, 2012.
- Çoşturoğlu, Mustafa, Toplumsal Çözüm, Gündoğan Yay., 1. Baskı, Ankara, 1992.
- Ergil, Doğu, Doğu Sorunu, Teşhisler ve Tesbitler, Özel Araştırma Raporu, Stratejik Araştırmalar Dizisi I, TOBB Genel Yayını, Ankara, 1995.
- Ergil, Doğu, Bir Düz Bir Ters, Milliyet Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1995.

Erinç, Sırrı, Van'dan Cilo Dağlarına (1), 1948

GÖKALP, Ziya, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Haz.: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1992.

Kıran, İsmail, Doğu ve Güneydoğu'da Bulunan Ağa, şeyh ve Aşiret Oluşumlarının Yönetim Sosyolojisi Açısından İncelenmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi.

Köy Envanter Etüdüleri, TZDK Mesleki Yay., No:48, Ankara, 1981.

Nikitin, Bazil: Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme, Ç.: H.Demirhan, C.Süreyya,Deng Yay., İstanbul:1994.

ÖNCÜ, Ayşe, Örgüt Sosyolojisi, Turhan Kitabevi, 2.Baskı, Ankara:1982.

Özer, Ahmet, Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni, Belge Yay.,2. Baskı, 2000, İstanbul.

Pekasıl, Tahir, Dini Statü Tiplerinde Farklılaşma: Cizre Örneğinde Şeyh Molla ve Seyyidler, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 2013.

Tekin, Ferhat, Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi

Yılmaz, Özcan, La Formation de la Nation Kurde en Turquie, Presses Universitaires de France, 2013.

Yüksel, Müfid, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yay., Ankara, 1993.

Zarcone, Thierry, La Turquie Moderne et L'İslam, Flammarion, 2004.

Gazeteler:

"Aşiret Reisi."Hürriyet (6 Ocak 2002)

Özden ÖZGEN

İNGİLİZ EMPERYALİZMİNİN
GÖLGESİNDE

1925-1930 DÖNEMİ HAKKÂRİ
BÖLGESİNDEKİ AYAKLANMALAR

İNGİLİZ EMPERYALİZMİNİN GÖLGESİNDE 1923-1930 DÖNEMİ HAKKÂRİ BÖLGESİNDEKİ AYAKLANMALAR

Özden ÖZGEN¹

Özet

Hakkâri vilayeti bulunduğu konum itibarıyla Türkiye'nin pek çok meselesinin çözümünde ya da çözümsüzlüğünde bıçak sırtı değil bıçağın ucu denilebilecek hassasiyette bir yere sahiptir. Hakkâri vilayetinin bulunduğu konum çok önemlidir. Bu bölgede yaşamış pek çok uygarlığın kültürlerine tanıklık eden Hakkari, Müslüman ve Hıristiyan dinlerinden olan insanların kaynaştığı, hayat bulduğu bu toprakların kavşak noktasındadır. Tüm Batılı devletlerin gözü bu coğrafyadadır. Milletlere can veren hayat suyu, petrol, bu bölgenin can damarıdır, atar damarıdır. Dünyada tek güç olmak isteyen Batılı güçler bu topraklara sahip olabilmek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. XIX. yüzyılda hammadde arayışına giren Batılı güçler, yüzlerini Ortadoğu'ya çevirdiler. Hakkâri bölgesinde yaşayan Kürtler ve Nasturiler, kışkırtılacak, tahrik edilecek milletlerdi. Din, onlar için en etkili silahtı. Dini propagandalarının örtüsünde yüzyıllardır birlikte barış içinde yaşayan bu bölgedeki insanları birbirlerine düşürdüler. Önce Nasturilerle, sonrada Kürtlerle, petrolün güvenliğini sağlayacak devlet kurma girişiminde bulundular. Kürtler, 19. yüzyıldan itibaren siyasi oluşumlar içine girdiler. Hilafetin kaldırılmasından sonra da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ayaklandılar. Bu ayaklanmalar yeni kurulan Cumhuriyet Hükümeti için bir tehditti. Kürtler her defasında şiddetli bir şekilde bastırılmalarına rağmen içlerindeki Kürt devleti kurma fikrinden vazgeçemediler.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, petrol, Nasturi, ayaklanma, Hakkâri.

THE REBELLIONS AT THE REGION OF HAKKÂRİ AT THE SHADOW OF ENGLISH IMPERIALISM IN 1923-1930 PERIOD

Abstract

Hakkâri with it's position is not ridge of knife, is tip of knife. The position of Hakkâri is very important in this region. Hakkâri witnessed

¹ Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bili Dalı.

the cultures of many civilisations lived in this region. Hakkâri is at the intersection point of these lands on which Muslim and Christian nations joined with each other and lived. The eye of all the western states is on this geography. Petroleum which gives life to nations, vital point and artery of this region. Western states which want to be unique power do everything to gain these lands. In the nineteenth century, western states looked for the raw materials in the Middle East. The Kurds and Nestorians who lived in this region were provoked. Religion is only gun for them. With covered religion propagandas they started quarrelling among this nations who lived for many years. They tried to establish new government first with Nestorians than Kurds to make a security for petroleum. The Kurds had been in the political formations from the nineteenth century. After removing the caliphate, Kurds rebelled in eastern and southeastern part of Turkey. Rebellions was a threat for the young republic government. All the rebellions were impressed by Turkish government Kurds did not give up establishing Kurd government.

Keywords: Middle East, Petroleum, Nestorian, rebellion, Hakkâri.

Hakkâri Bölgesinin Coğrafi Durumu, Konumu, Önemi

Hakkâri vilayeti, Van Gölü'nün güneydoğusuna düşen ve doğuda İran, güneyde Irak sınırına kadar uzanan, memleketimizin en yüksek, sarp ve dağlık yerlerinden biridir.² Batıdan Siirt, Şırnak ve kuzeyden Van vilayetleri ile çevrilidir.³ Hakkâri'yi görüp tarif etmek isteyenler "Şemsiyenin ters çevrilmiş şekli" derler ki bu benzetme gerçekten doğrudur.⁴

Yüzyıllardır birçok kavime ev sahipliği yapan Hakkâri, etrafındaki tabii koridor konumundaki vadiler ve geçitlerle Anadolu, Mezopotamya ve İran üçgenini birbirine bağlayan yolların kesiştiği noktada yer almaktadır. Bugün Hakkâri olarak tanınan şehrin eski adı Çölemerik'tir. Hakkâri adı, 639 yılında ilk Müslüman Arap akınları bölgeye ulaştığı sırada, bu bölge için kullanılan Hakariyye (Hakkariyye)'den gelmektedir.⁵

² Reşat İzbirak, Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951, s. 11; Hakkâri bölgesi İslam kaynaklarına göre şimdiki sınırlarından çok daha geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Buna göre güneyde Musul, kuzeyde Van Gölü kıyıları, batıda Cizre ve doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar olan dağlık bölgeyi kapsamaktaydı. Bkz. Yaşar Kaplan, "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri", Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014, s. 109.

³ *Vatan*, "Memleket İlaveleri", 5 Kasım 1952.

⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1.

⁵ Dündar Ali Kılıç, *İrisan Beyleri*, Bilge yay, İstanbul, 2006, s. 2.

İngilizlerin Hakkâri Bölgesindeki Emelleri

Hakkâri'nin bulunduğu bölge, petrol yönünden zengin yataklara sahip olan Mezopotamya'yı kuzeyden kontrol etmektedir. Musul için Hakkâri hayati öneme haizdir ki Lozan sonrasındaki Musul görüşmelerinde İngilizler Hakkâri vilayetini talep etme cüretini dahi göstermişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede kontrolü sağlamak isteyen İngilizler Mondros Mütarekesi'nden birkaç gün sonra, Kasım 1918'in ilk günlerinde Musul ve Kerkük ile beraber, bugünkü Kuzey Irak'taki Türk topraklarını işgal ettiler. Ancak burada kalıcı olmanın bazı şartları vardı. Bu şartlar; bölgedeki Kürt aşiretleri ile iyi geçinmeyi, Türk nüfuzunu ve nüfusunu yok etmeyi, Türk Devleti ve de muhtemel Rus ilerlemelerine karşı bir tampon bölge tesis etmeyi gerektiriyordu. Bunun adı Kürdistan, Ermenistan veya Nesturi yurdu olabilirdi. Önemli olan İngiliz menfaatlerinin elde edilmesiydi.⁶

İngilizler öncelikli olarak bölgede bir Kürt özerk bölgesi veya konfederasyonu yerine Hıristiyanlardan oluşan ve böylece siyasi olduğu kadar dini olarak da kendilerine bağlı bir güç oluşturmak istiyorlardı. Nitekim yıllardır Nesturilerle ilgilenmelerinin asıl sebebi buydu.⁷

İngiliz yönetiminin bölgede kontrolü sağlamak için Nasturileri kullanma fikrine karşı, 1919 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtler üzerine çalışma yapan İngiltere Gizli Servisi çalışanı Edward William Charles Noel, Kürtler için kurulacak çağdaş ve güçlü bir hükümetin dünyaya sağlayacağı yararın, diğer bütün Doğu milletlerinininkinden daha fazla olacağı fikrindedir ve Ortadoğu⁸'daki çıkarlarından ötürü bölgedeki Ermeni ve Kürt sorununa tarafsız olmamaları yönünde de rapor düzenlemiştir.⁹

⁶ Mehmet Çevik, "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsur: Nesturiler", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 94; Musul'a ve oradaki petrole sahip olmak isteyen İngiltere'nin bir Kürdistan siyaseti oluşturmadan kolaylıkla Musul'a sahip olunamayacağı yönündeki tezi nedeniyle İngilizler, Anadolu Türk toprağı üzerinde bir Kürdistan ve Ermenistan oluşturmak yönünde siyasetini geliştirdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hakan Yılmaz Çebi, *Türkiye'de Petrol Kime Saklanıyor*, Tutku Yayınevi, Ankara, 2014, s. 34.

⁷ Mehmet Çevik, *a. g. m.*, s. 94.

⁸ "Orta Doğu" sözü 1902'de doğmuş. Mucidi de Amerikan deniz tarihçisi Alfred Thayer Mahan'dır. Orta Doğu, Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs, Lübnan, Irak, İran, Filistin, İsrail, Ürdün, Mısır, Sudan, Libya ve doğrudan doğruya Arabistan'ın çeşitli devletlerinden ibarettir. Daha sonra Tunus, Cezayir ile coğrafi, kültürel ve dini amiller yüzünden Afganistan ve Pakistan bu bölge içinde mütalaa edilmiştir. Bkz. Mustafa Keskin, "Emperyalizm ve Ön Asya", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 301.

⁹ E. W. Charles Noel, *Kürdistan 1919*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 159; İsmail Beşikçi, *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi (1915-1925) I*, Yurt Yayınları, Ankara, 1992, s. 174.

İngiltere'nin bu bölgede istediği kalıcı Kürt politikası; Irak'ta tam kontrolü sağlamak, Irak'ta İngiltere'yi tehdit etmeyecek zayıf ülkelere meydana getirmek suretiyle Hindistan yolunu ve Musul-Kerkük petrol yataklarını güvenlik altında bulundurmaya yöneliktir.¹⁰

Lord Curzon'un sarf ettiği "Hindistan'ın hududu Fırat üzerinde olmalıdır" cümlesi, aslında İngiltere'nin bölge üzerindeki politikasını çok iyi özetlemektedir.¹¹

Misyonerlik Faaliyetleri ve Nasturiler

Doğu milletlerini köle yapma arzusunda olan İngiltere gibi Batılı devletler Hıristiyanlığı emperyalist politikaya alet etmişlerdir. Ekonomisi için hammadde arayışına giren Avrupalı devletler gözünü Orta Asya'ya dikmişti. Bu coğrafyada yaşayan Hıristiyan milletlere mezheplerini kabul ettirmek için eğitim ve sağlık konularında destek vermeye başladılar. Masumane başlayan yardımlar zamanla yerini bölgedeki halklar arasında ni-fak tohumlarının ekilmesine sebep oldu.¹²

Doğu Anadolu'da tampon ve piyon bir devlet kurmak arzusundan başka bir şey olmayan bu faaliyette, himaye etmekten ziyade bu bölgeye hâkim olmak, sömürgelere giden yolları ve petrol bölgelerini kontrol etme arzusu vardır.¹³

Petrol bölgesinin çok yakınında bulunan Hakkâri vilayetinde, misyonerler buraya gelinceye kadar yüzyıllardır Kürtler ve Nasturi denilen Hıristiyanlar beraber ve huzur içinde yaşıyorlardı.¹⁴ 19. yüzyıl başlarında Amerikalı ve İngiliz misyonerler, Doğu Anadolu'da Hıristiyan Nasturileri

¹⁰ Halil Şimşek, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 103.

¹¹ *Vakit*, 19 Ağustos 1930; Hasan Köni İngiliz arşivlerinde çalışırken eline bir belge geçtiğini ve bu belgede "Kürt milliyetçiliğinin İngiliz politikasının çocuğu" olduğu yazısı gördüğünü beyan etmektedir. Bkz. Hasan Köni, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1*, (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 83.

¹² Keskin, *a.g.m.*, s. 119.

¹³ Abdülkerim Abdulkadiroğlu, vd., *Van Kütüğü*, Türk Hava Kurumu Matbaası, Ankara, 1992, s. 120.

¹⁴ Osmanlı Devleti'nde bulunan Nasturilere, kurulacak istasyon merkezi için araştırmalarda bulunmak amacıyla bir ziyaret gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Amerikan misyoneri Dr. Grant'ın bu amaçla Hakkâri dağlarında yaşayan Nasturiler arasında gerçekleştirdiği ilk ziyaret 1837 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihe kadar Hakkâri bölgesine hiçbir misyoner girmemiş ve Nasturilerle ilişkiye geçmemiştir. Bkz. Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830-1870)*, Öncül Yayınları, Ankara, 2012, s. 54; Hakkâri'de rahipler dolaşarak Nasturi ahalisine dini telkinlerde bulunuyorlardı. Bu dini telkinler yerini şiddet olaylarına bıraktı. Bkz. *BOA*, HR. TO, 498/113.

keşfederek onları kendi kiliselerine bağlama konusunda kendi aralarında hiç de yapıcı sayılamayacak bir yarışa başladılar.¹⁵

Kafkasya bölgesi, Rusların güneye inişini engellemede nasıl birinci tabii barikat durumunda ise, Urmiye ve Hakkâri bölgesi de ticaret yollarının dışında, petrol bölgelerinin kontrolü bakımından önemli bir kontrol ve ikinci engel bölgesidir. Bu sebeple burası Avrupalı yayılımcı, sömürgeci güçlerin mücadele sahası olmuştur. Yoksa hümanist duygular veya sadece buralardaki Hıristiyan unsurları korumak kimsenin esas hedefi olmamıştır. Din, sadece onlara yaklaşmaktaki yardımcı bir vasıta olarak kullanılmıştır.¹⁶

Nesturiler, Hakkâri'nin güneyinde yoğun olarak, Gevar (Yükseko-va), Şemdinan, Başkale ve Hoşab'ta, İran'da Tergavar, Mergavar, Urmiye yaylası ile Güneyde Musul ve çevresinde Müslüman çoğunluk içinde dağınık olarak yaşıyorlardı. Bölgede altı Nesturi aşireti vardı, bunlar; Tiyari, Jeylo, Diz, Tekuba, Baz, Valto.¹⁷

Dağlı Nestoryenlerin yaşam tarzı, dağlardaki Kürtlerin yaşam tarzına çok benzemektedir. Kürtler gibi onlarda koyun yetiştirirler, mevsimlik göçler yaparlar ama ayrıca dağların kesikli yamaçlarında ve vadilerde sulanabilen bazı arazilerde tarım da yaparlar.¹⁸

Nesturiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerden sonra gelen en önemli Hıristiyan cemaattir.¹⁹

Osmanlı Devleti içersindeki mutlu azınlıklardan biri olan Nesturiler, sahip oldukları serbestlik ve gösterilen dini toleranstan dolayı dev-

¹⁵ Cabir Doğan, "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, (Aralık 2010), s. 6.

¹⁶ Çevik, *a.g.m.*, s. 91.

¹⁷ Muzaffer İlhan Erdost, Şemdinli Röportajı, Kurtuluş Basımevi, Ankara, 1993, s. 65; H. Abdülhamit tarafından yaptırılan bir sayıma göre Nasturilerin sayısı 4500 hanedir. Batılı kaynaklar ise Nesturi nüfusunu, onlarla beraber hesaplanan çok az sayıdaki Keldani çıkarılacak olursa 50 ile 56 bin kişi olarak göstermektedir. Bkz. Çevik, *a.g.m.*, s. 88; Hirmis Aboona, *Assyrians, Kurds and Ottomans*, Newyork, 2008, s. 9.

¹⁸ *Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, Med Yayınları, İstanbul, 1991, s. 137.

¹⁹ Nesturiler, Mesih'in kutsallığı üzerine çıkan tartışmalar sonunda 431 yılındaki Efes konsül toplantısında kınanan ve aforoz edilen Rahip Nestorius'un taraftarının oluşturduğu bir Hıristiyan mezhebidir. Hakkâri muntikasında yaşayan Nesturilerin dini ve idari merkezi Hakkâri'nin merkez köyü bu günkü adı Konak olan Koçanis köyü idi. Cemaatin idari ve ruhani lideri Mar Şemun burada ikamet ederdi Bkz. Çevik, *a.g.m.*, s. 88; Şenol Yücedağ, Şeyh Sait İsyamı ve Ezeli Düşman İngiltere, IQ Yayınları, İstanbul, 2010, s. 148.

lete sadık bir cemaatti. Ancak, bölgede siyasi ve ekonomik menfaatlerin çakıştığı noktada bulunan bu küçük cemaat, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren, kendileriyle yakın ilişki kuran misyonerler vasıtasıyla tıpkı Ermeniler gibi bir maceraya sürüklenmiş ve yavaş yavaş sahip oldukları huzurları bozulmaya başlamıştı.²⁰

Siyaset dolabını istenildiği gibi çevirmek için iki yol vardır: Birincisi misyonerlik, ikincisi farmasonluktur.²¹

Nasturiler, misyonerlerin gelişini hoş karşıyorlar, çünkü Avrupa güçlerinin kendi kaderlerini tayin konusunda yardımcı olacaklarını umuyorlardı. Nasturilerin misyonerler aracılığıyla iktidar sahibi olma arzusu Kürtleri tedirgin etmeye başlamıştı. Amerikalı misyonerlerin Aşita'da yaptırdığı kaleyi andıran yapı, Kürtlerin şüphelerini daha da artırdı. Tiyari Nasturileri yıllık haracı ödemeyince, bağlı oldukları Hakkâri miri, cezalandırılmaları için Bedirhan Bey'den yardım istedi. 1843 yılında Tiyari'nin üzerine büyük bir kuvvet gönderildi ve korkunç bir katliam patlak verdi ve bunu birkaç yıl sonra başka bir bölgeye yapılan aynı ölçüde kanlı bir saldırı izledi.²²

Nasturiler ile Kürtler arasındaki gerilim devamlı arttı. Vergilerindeki artış onların geçimini zorlaştırmaya başlamıştı ve Nasturiler Kürtleri şikâyet eden bir mektubu İngiliz kraliçesine göndermişlerdi.²³

Nasturiler 1924 yılına kadar bölgede Kürtler ile kavgalı hayatlarını devam ettireceklerdi.

Batılı misyonerlerin faaliyetleri karşısında Ruslar da suskun değillerdi. 1897 yılında Rus Ortodoks misyonerleri Urmiye'ye gelerek Ortodoksluğu kabul eden herkese para ve çeşitli hediyeler dağıtarak onlara politik destek vaadinde bulundular. Bu yıllarda, özellikle Urmiye bölgesinde, Ruslar açık bir üstünlük elde etmiş ve Nasturilerin hemen tamamı Ortodoksluğu kabul etmişlerdi.²⁴

²⁰ Çevik, *a.g.m.*, s. 89.

²¹ Ahmed Hamdi Paşa, *Misyoner*, Tibyan Yayınları, İzmir, 2006, s. 61.

²² Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 277; Safiye Dündar, *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 95.

²³ BOA, HR. TO, 240/26.

²⁴ Çevik, *a.g.m.*, s. 94.

Nesturiler geleceklerini Rusya çarlığına bağlamışlardı.²⁵ Rus hükümeti, silahlanmalarını ve Rus sınırlarını korumalarını kendilerinden istedi. Para, silah, kıyafet yardımında bulunarak, eğitimlerini yaptırdılar. 1. Dünya Savaşı'nda Nesturiler Ruslarla birlikte hareket ettiler ve yüzlerce yıl beraber yaşadıkları Kürtleri katletmek için olanca güçleriyle saldırdılar. Çarlık birlikleri 3 Aralık 1914'te Çölemerik'i işgal etmiş, bir hafta sonra çekilmişti. Rus komutanıyla anlaşmış olan Mar Şimun, 10 Mayıs 1915'te Nesturi aşiretlerini, ayaklanmaya, Türk ordusuna karşı direnmeye çağırmıştı. Ruslar, 23 Mayıs 1915'te Nesturilerin de yardımıyla Çölemerik'i kesin olarak ele geçirdiler.²⁶ Rusların tek bir amacı vardı; Selmas ve Urmiye ile Hakkâri sınırları arasında kalan alanda bir Nesturi devleti kurmak, Van'ın güneyinden Hakkâri'ye kadar bu sınırı genişletmek.²⁷

Osmanlı askeri birlikleri Hamidiye Alayları'nın desteği ile isyanı bastırırken Barzan aşireti de yardımcı olmuştu. Diğer yandan İngiltere'nin Musul politikası 9 yıl içerisinde birkaç kez değişti. 1915'te Mekke Şerifi Hüseyin ile Musul'un kurulacak Arap İmparatorluğu'na bırakılması konusunda anlaşan İngiltere, 1916'da Sykes-Picot gizli anlaşması ile Musul'un Fransızlara verilmesini kabul etti. Ancak 1920'de Sevr Antlaşması ile Musul, kurulması öngörülen Kürdistan'a bırakıldı. Daha sonra İngiltere Lozan'da Musul'u mandası altındaki Irak sınırları içerisine almayı düşünüyordu. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, İngiltere mütareke şartlarına aykırı olarak Musul'u işgal etmişti. Meselenin halli için Türkiye'yle İngiltere delegasyonu Irak sınırı belirlemek üzere 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da toplandı. 20 Eylül 1924'te ise Lozan Konferansı'nda alınan karar gereğince meselenin çözümü Cemiyet-i Akvam'a götürüldü.²⁸ Asurlu-Nestoryenlerin, Musul vilayet sınırının kuzeyinde bulunan eski

²⁵ Nasturiler, Rus himayesine girmişlerdi, hatta Ermenilerde kurtuluşu Ruslarda görmeye başlamışlardı. Bkz. *BOA*, HR. TO, 258/72.

²⁶ 1917 yılında Rus Çarlığının devrildiği Ekim Devriminden sonra, Rus birlikleri, Çölemerik'ten 22 Nisan 1918'de çekilecektir. Bkz. Erdost, *a.g.e.*, s. 71; Gevar'a gelen Rus ve Nasturi çeteleri Oramar'da sopa ile iki yüz elli Müslümanı şehid ve esir etmişlerdir. Bkz. *BOA*, DH. ŞFR., 562/91; Birinci Dünya Savaşı sırasında, Rus orduları Çölemerik'e, Nerva'ya ve Faraşin'e kadar geldiğinde, Oramar'ı yakıtıklarında, müfrezeleri Amadiye'ye doğru Hirik'e dek indiklerinde, Kürtlerin çoğu, özellikle Şerefanlar, Şidalar, Margavartlar ve Şikakiler, Zaho ve Revanduz üzerinden Dohuk, Musul ve Erbil ovalarına ve tepelerine doğru çekildiler. Bu çekiliş aşırı sert bir kış sırasındaydı. Çoğu çadırsız kalan bu nüfus çok acılar çekti. Göç edenlerin dörtte üçü soğuktan ve hastalıktan öldü. Otlaksız bırakılan sürüleri yok oldu, dağlardaki Hıristiyanlardan aldıkları ganimetleri de kaybettiler. Erbil-Revanduz yolu üzerinde uçsuz bucaksız mezarlıklar vardır. Bkz. *Musul Kerkük sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, Med Yayınları, İstanbul, 1991, s. 110; Ayrıca Bkz. İhsan Çölemerikli, *Mezopotamya Uygarlığı'nda Hakkâri*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2006, s. 375;

²⁷ Erdost, *a.g.e.*, s. 72.

²⁸ Yaşar Kalafat, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Said*, Asam Yayınları, Ankara, 2003, s. 123.

yerleşim bölgelerine yeniden yerleştirilmeleri Lozan Konferans'ında görüşülmedi. Yalnız Lord Curzon, İsmet Paşa'ya 14 Aralık 1922 tarihinde verilen "Musul Üzerine" başlıklı muhtıradaki, savaş sırasında Türk birlikleri tarafından Çölemerik ve İran sınırındaki bölgelerden kaçmaya zorlanan ve birçoğu sonradan yerleştikleri Irak'a kaçarken yolda yok olan Nestoryenlerin, yeni yerleştikleri bölgede asimile olmaksızın ölene dek savaşıcaklarını söylemiştir. İsmet Paşa ise buna, Nestoryenlerin, Van vilayetinin Çarlık Rusyası ordularınca işgali sırasında ve Rusların bölgeden ayrılması esnasında, yüzyıllardır birlikte huzur içinde yaşadıkları kendi Müslüman vatandaşlarına karşı, haince ve zalimce davrandıkları ve bu yüzden bölgeden ayrıldıkları yanıtını verdi.²⁹

Asurlular, geri çekilişleri sırasında büyük acılar yaşadılar, birçoğu çarpışmalarda öldü, diğerleri bitkinlik ve açlıktan yok oldu. Yine de 50.000 civarında Asurlu ve Ermeni, 1918 Ağustosunda ortalarında Hamadan'a varmayı başardı. Buradan peyderpey, Bağdat'a elli kilometre kadar uzakta, Diyala üzerinde bulunan Bakuba kampına gönderildiler.³⁰

En son olarak Nesturiler Haliç Konferans'ında gündeme getirilerek, Musul münakaşaları sırasında bir koz olarak kullanılacak ve insani açıdan Nesturilere Hakkâri'de yer verilmesi gerektiği tezi savunulacaktır. Ancak, Musul görüşmelerinin çıkmaza girdiği 1924 yılında Hakkâri civarındaki bir miktar Nesturi isyan ettirilir.³¹

1924 Nasturi Ayaklanması

Nasturilerin Çukurca (Çal) bölgesindeki asayişsizlikleri her geçen gün artıyordu. Fakat Türk hükümetinin bu bölgedeki hareketleri bastırabilecek birlikleri bulunmuyordu. 7 Ağustos 1924'te Nasturilerin teşkillerini ve kuvvet durumunu öğrenmek için yetersiz bir kuvvetle yola çıkan Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey Tuhup kabilesi reisinin Hangediği bölgesinde tertip etmiş olduğu saldırıyla ele geçtiler. Olayı duyan Tiyari kabilesinin reisi

²⁹ *Musul Kerkük Sorunu...*, s. 213; Rusların denetimindeki Asur birlikleri, Kürtlerden intikam almaya başlamıştı. Kanlı çatışmalar Hakkâri'ye sıçramıştı. Şemdinli, Oramar ve Çukurca'da büyük tahribata yol açtılar. Onların bu vahşilikleri Ruslar tarafından da ödüllendirildi. Rus Çar'ı Patriğe St. Anne Kilisesinin haçını ve yanındaki liderlerin bir kaçına da St. George Kilisesi'nin haçını gönderdi. Bkz. Çölemerikli, *a.g.e.*, s. 385.

³⁰ *Musul Kerkük Sorunu...*, s. 222.

³¹ Çevik, *a.g.m.*, s. 99; İngilizler, Musul sorununun çözülmesinden önce Türkiye ve Rusya'ya karşı birer Kürt, Ermeni, Asuri ve Keldani hükümeti kurmak siyasetini izlemekte idiler. Bkz. *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54; Erol Mütercimler, *Fikrimizin Rehberi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1058.

Hoşabe, tutsakların bırakılmasını, bu durumun Türk hükümeti ile aralarında sorunlar çıkartacağını söylemesi üzerine İmadiye'ye gönderilecek olan tutsaklar serbest bırakıldı.³²

Bölgede fazla nüfusa sahip olan Nasturi Tiyari aşiretinin tüm iyi niyet yaklaşımlarına rağmen isyan, Çal-Oramar-Çölemerik güneyi-Beytüşşebap'ın hemen doğusu ve Habur suyu bölgesinde patlak vermiştir.³³

Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa'ya göre, sınırimız içindeki Nasturi kuvvetlerinin silah gücü bakımından 1000-3000 tüfeğe sahip olduğunu, sınırimız dışında da Erbil ve Musul'da önceleri süvari olduğu öğrenilen Nasturi kıtalarının toplam olarak 300-600 mevcutlu 7-8 taburdan oluştuğunu belirtmekteydi. Bunlar da sınırimız içindeki Nasturi kuvvetlerine eklenecek olursa o takdirde toplam olarak 3400 ila en çok 7500 tüfek mevcuduna yükseleceklerini kabul etmek lazımdı.³⁴

Harekatta kullanılacak Türk birlikleri ise; 7. Kolordu emrinde, Başkale Grubu, Çölemerik Grubu, Beytüşşebap Grubu, Habur Grubu, Cizre grubu olmak üzere toplam 5 grup ile; 6 tümen, 8 alay, 3 tabur, 6 dağ bataryası, 1 sahra bataryası, 2600 aşiret er'inden müteşekkildi.³⁵

Kuvvet planlanmasında her türlü ihtimaller düşünülmeliydi. Özellikle İngilizlerin yapabileceği hareketler üzerinde tüm ihtimaller değerlendirilmeye çalışıldı. İngilizlerin şimdiye kadar olduğu üzere çeşitli yollara ve oyunlara başvurarak Rumiye'deki Ermeni ve Nasturilerle İranlıları doğudan, Nasturilerle diğer Arapları ve aşiretleri güneyden (Cizre bölgesinden), Bitlis ve civarındaki Kürtleri de içeriden saldırtmaya ve sınır dolaylarındaki olayları, uçaklar dolaştırmak suretiyle cesaretlendirmeye gayret edecekleri kabul olunarak tedbirler alınması ileri görüşlülük olurdu.³⁶

Harekâtı icra edecek olan 7. Kolordu Komutanlığı birliklerdeki erlerin yeni tertip oldukları ve savaş tecrübelerinin olmamasından dert yanıyordu. Bu zafiyeti kapatmak için bölgedeki Kürt aşiretlerinden fay-

³² Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyân*, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul, 2009, s. 309; Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey, kendilerini esir alan Tuhup lideri Gulyano'nun yanında İngiliz muhafızları gördüğünü ve üzerlerinden de İngiliz uçaklarının uçtuğunu anlatmaktadır. Bu tertip edilen olayın arkasında İngilizlerin olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bkz. *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyânları I*, s. 59.

³³ Mütercimler, *a.g.e.*, s. 1058.

³⁴ Bulut, *a.g.e.*, s. 321.

³⁵ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyânları I*, s. 70.

³⁶ Bulut, *a.g.e.*, s. 323.

dalanılmalıydı. Fakat bu aşiretlerin nerelerde görevlendirileceği hususu Genelkurmay Başkanlığı tarafından Güneydoğu Sınır Komiserliği ile 7. Kolordu Komutanlığı'na soruldu. Her iki makamda; Şıvak Kürt aşireti reisi İsmail Ağa'nın (Simko) 8. Aşiret Tümeni emrinde olmak kaydıyla Bezgavur ve Mergavur bölgelerindeki Ermenilere karşı kullanmak üzere Başkale bölgesinde toplu bulundurmanın, Şemdinan ve Gevar bölgelerindeki aşiretlerin ise İran Ermenilerinin muhtemel tecavüzlerine karşı kullanılmasında fayda olduğu, harekate katılacak aşiretlere, iaşelerinin sağlanması, örtülü ödenekten münasip ikramiyeler, hil'at, dürbün ve sair verilmesi, içlerinde olağanüstü yararlıkları görülenlerin harp veya istiklal madalyası ile taltif edilmeleri görüşünü Genelkurmay Başkanlığı'na bildirdi.³⁷

Kürt aşiretlerinden Gavdan, Mamhuran, Pavrız, Bardino, Gıravı aşiretleri 15 Eylül 1924'te Diyarızır gediğinde Beytüşşebap Grubu'na gelerek hizmete hazır olduklarını bildirmişler ve bunlardan 500-600 silahlının harekate iştiraki uygun görülmüş, ayrıca dehalet eden Zeşiriki aşiretinin de 300 tüfekle hizmete hazır olduğu öğrenilmişti.

Nasturileri tenkil harekâtı 12 Eylül 1924 tarihinde başladı. Türk birlikleri hiçbir sorun olmadan ilerliyordu. Fakat 14, 20, 21 Eylül 1924 tarihlerinde İngilizlere ait uçaklar harekâtı yapan Türk askerinin üzerine bombalar atarak zayıf verdirmişlerdi. İngiliz hava saldırısında 14 şehit, 15'i ağır olmak üzere 43 er yaralanmıştı.³⁸

Nasturilere yönelik tenkil harekâtı 28 Eylül 1924'te sonlandı. Gerçekte Türk kuvvetleri, ne asiler üzerinde ve ne de Musul meselesinin nihai çözümüne etkili olacak bir başarı elde edebildiler.³⁹

Kürt Özgürlük Hareketleri

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle gerçekleştirilmeye çalışılan bir dizi ıslahat hareketleri misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştırdığı gibi Kürtlerin de tepkilerini açıktan açığa ortaya koymalarına sebebiyet vermiştir. Merkezi idarenin güçlendirilmeye çalışılması, aşiretlerin merkezi yönetime bağlanarak tek elden kontrol edilmesi çoğu aşiretin işine gelmemiştir. Bölgede kontrolü ve güçlerini kaybetmeye başlayan bu

³⁷ Bulut, *a.g.e.*, s. 327.

³⁸ Bulut, *a.g.e.*, s. 349.

³⁹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, s. 126.

aşiretler içersinde huzursuzluklar kendini göstermiştir. Bu yüzyılda aşiretler diğer devletlerle tanışmış ve yakınlaşmıştır. Yabancı devletler açısından bu yakınlaşmanın nedeni ise Kürtlerin yaşamakta oldukları bölgenin emperyalist politikalara alet edilmeye başlamasıdır.

Bölgedeki güçlerini kaybeden aşiretler merkezi otoritenin de zayıflaması sonucunda Doğu bölgesinde isyan olaylarını başlatmıştır.⁴⁰ Bu isyanlar şunlardır; 1-Babanzade Abdurrahman Paşa İsyanı, 2-Babanzade Ahmet Paşa İsyanı, 3-Yezidi İsyanı⁴¹, 4-Mir Muhammed İsyanı, 5-Kör Mehmed Paşa İsyanı, 6-Bedirhan İsyanı⁴², 7-Nurullah Bey İsyanı⁴³, 8-Şir Yezdan İsyanı, 9-Babanzade Ahmed Paşa İsyanı, 10-Bedirhan oğullarından Osman ve Hüseyin Beylerin İsyanı, 11-Şeyh Ubeydullah İsyanı⁴⁴, 12-Emin Ali Bedirhan Olayı, Molla Selim İsyanı.⁴⁵

⁴⁰ Dündar, *a.g.e.*, s. 68.

⁴¹ 1830 yılında başlayan ve üç yıl süren isyanın nedeni, Yezidilerin, Sultan II. Mahmud'un Revanduz, Hakkâri ve Irak/Sincar bölgesinde yapmaya çalıştığı bazı idari düzenlemeleri bahane etmeleridir. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 92.

⁴² Bitlis Emiri Şeref Han'ın torunlarından olup, Cizre ve Botan'ın hâkimidir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni ordu kuruluşu için devletin, ülkenin her yerinden asker alması kararıyla, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından da cesaret alarak muhalefet etmiştir. Bu tutumu ile Osmanlı Devleti'nin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Daha sonra Osmanlı ordusunun Kavalalı Mehmed Ali Paşa kuvvetlerine yenik düşmesiyle Cizre aşiretleri ile birlikte Ermeni ve Nasturileri de kendi tarafına çekerek ayaklanmıştır. Bu isyanı bastırılarak devlet tarafından sadakatten ayrılmayacağına söz verdiğinden affedilmiştir. Bir ara da Musul Valisi ile ters düşen Bedirhan Bey, batılı misyonerlerin kışkırtmaları sonunda Hakkâri bölgesindeki Nasturilerin yıllık vergilerini Bedirhan'ın taraftarı olan Hakkâri Bey'ine vermekten vazgeçmesi sonucu, 1843'te Nasturilere saldırarak onbinleri bulan bir katliam yapmıştır. Olayın uluslar arası bir mesele haline gelmesiyle hükümet kuvvetleri Bedirhan'ın üzerine yürümüştür. Etrafındaki aşiretlerin Bedirhan'ı yalnız bırakmasıyla 1847'de teslim olmuştur. Önce İstanbul'a getirilmiş, Girit Adası'na sürgün edilmiş, sekiz yıl burada kaldıktan sonra İstanbul'a, oradan da Şam'a yerleşmiş ve 1870'te Şam'da ölmüştür. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 95.

⁴³ Hakkâri'nin yönetiminde görevli olup zimmetine para geçirmesi nedeniyle cezalandırılacağı endişesiyle olaylar çıkarmıştır. İran'a geçerek İngiliz konsolosluguna sığınan Nurullah Bey, girişimler neticesinde 1849 yılında teslim alınarak tutuklanmıştır. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁴ Şeyh Ubeydullah, Nakşibendiliğin Kürdistan'daki yayıcısı Mevlana Halid'in en ünlü halifelerinden Şemdinanlı Seyyid Taha'nın oğludur. Bkz. Altan Tan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 95; İran'ın Hoy bölgesinde yaşayan ve Nakşibendi tarikatına mensup Kürtlerin İran'a vergi vermek istememesi ile İran ile aralarında huzursuzluk baş gösterince Şeyh'ten yardım istemişlerdir. Şeyh Ubeydullah, Mungur aşiretinin de yardımıyla 20 bin kişiyle İran sınırını geçerek önce Mehabat'ı işgal ederek Meyanduvap'a yürüyerek pek çok Azeri Türkünü katletmiştir. İran ordusunun harekete geçmesiyle Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra tekrar Şemdinan'a gelmiş fakat huzursuzluk çıkarmaya devam edince Mekte'ye gönderilmiştir ve ölümüne kadar orada kalmıştır. İsyan milli duygularla değil tamamen şeyhe bağlılıktan kaynaklanmıştır. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 95; Celile Celil, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul, 1998, s. 89-122; Bkz. Bruinessen, *a.g.e.*, s. 372.

⁴⁵ Dündar, *a.g.e.*, s. 91-109.

Ancak burada altı çizilmesi gereken husus, bu dönemlerde Doğu bölgesinde meydana gelen isyan hadiseleri siyasi, dini ve etnik bir mahiyette bulunmayıp tamamen bölgedeki yöneticilerin keyfi uygulamalarına tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Kürtler, tarih boyunca her türlü siyasal kurumlaşmayı -bunların özgün aşiret yapılarını tehdit ettiğini düşünerek- reddetmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, gerek coğrafi olarak merkezi otoritenin uzağında kalmaları gerekse Osmanlı yönetim anlayışının onlara sağladığı yarı-özerk statü sayesinde geleneksel toplumsal yapılarını korumayı başarmışlardır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve yerine güçlü merkezi otoritelere dayanan ulus-devletlerin kurulması ile birlikte yerel Kürt aşiretleri ile merkezi devletlerarasında çatışma yaşanmaya başlamıştır. Merkezi devletlerin çağdaşlaşma ve modernleşme yönünde atıkları her adım, Kürt aşiretlerinin şiddetli direnişi ile karşılaşmış, böylece Kürtler, bölgede sürekli ve kalıcı bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmişlerdir. Bu durum ise, hem bölge-içi ilişkilerin sağlıklı biçimde gelişmesini engellemiş, hem de bölge-dışı büyük güçler için sürekli bir müdahale ve istismar gerekçesi yaratmıştır.⁴⁷

Bütün bir imparatorluğa yayılan özgürlük rüzgârları diğer halklar gibi Kürtleri de etkilemişti.⁴⁸ Meşrutiyetin ilk yıllarında İstanbul'da bir Kürt cemiyeti teessüs etmişti. Bunun organı olan gazete ve mecmualarda vardı.⁴⁹ Kürtçülük ideolojisi Türk Devleti'nin dışında Mısır'da Kahire'de başlamıştır. Kahire'ye yerleşen Kürtçülerden bir grup 22 Nisan 1898'de Bedirhanzade Mikdat Midhat'ın yayımcısı olduğu ve ilk Kürtçe gazete kabul edilen Kürdistan'ı yayımlamaya başlamıştır.⁵⁰

Kürt milliyetçiliğini anlatan, 'Kürtlere milliyet ve istiklal fikir ve aşkı ilk aşılayan kişi, "Mem ü Zin" kitabının yazarı, Ahmede Xani'dir.⁵¹ Etnik ayrıcalık muhtevalı örgütler, Şeyh Sait olayından 20-25 yıl kadar evvel faaliyete başlamışlardı; Azadi ve Hevi "Kürt Talebe Cemiyeti", Kürt Neşir ve Maarif Cemiyeti, Kürdistan Teşriki Mesai Cemiyeti, Kürdis-

⁴⁶ Dündar, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁷ İhsan Şerif Kaymaz, "Emperyalizmin Kürt Kartı," *Akademik Bakış*, 1, 1, (Kış 2007), s. 157.

⁴⁸ Tan, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Temmuz 1930.

⁵⁰ İlk çıktığında on beş günde bir yayımlanan Kürdistan, altıncı sayısından sonra Mikdat Bedirhan'ın kardeşi Abdurrahman Bedirhan, daha sonra da diğer kardeşi Süreyya Bedirhan tarafından yayımlanmıştır. Aralıklarla Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar çıkmış, önce Kurmanci, daha sonra hem Türkçe hem de Kurmanci olarak 31 sayı yayımlanmıştır. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 101.

⁵¹ Mehmet Bayrak, *Şark Islahat Planı, Öz-Ge Yayınları*, Ankara, 2009, s. 53.

tan Cemiyeti, Kürt İstiklal Komitesi, Kürt Teavün Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti gibileri Şeyh Sait olayının Kürtçü boyutu için zemin hazırlamışlardı.⁵²

Birinci Dünya Savaşı döneminde bu derneklerin dışında Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Kürt Talebe Hevi Cemiyeti, Kürt Kulübü,⁵³ Kürt Milliyet Fırkası, Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Hoybun Cemiyeti gibi Kürtçü siyasi teşekküller kurulmuştur. Her birinin güttüğü ortak politika; Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki derebeylerin, ağaların, şeyhlerin desteğinin sağlanmaya çalışılması; bunun için bölgenin ekonomik ve sosyal yönden geri kalmışlığının istismar edilmesi olmuştur.⁵⁴

Kürtçülük faaliyetleri, özellikle İngiltere'nin Musul ve çevresini işgal etmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde, bölgede Ermeni ve Kürt oluşumunun gerçekleşme şanslarının birbirleriyle bağlantılı olduğu ön kabulüyle, Musul'dan Van Gölü'ne kadar uzanacak bir Kürt oluşumu gerçekleştirilebileceği kanaati bu çevrelerde hâkim olmuştur. Bu ortam, siyasi dernekler ile partileri olduğu kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun aşiret liderlerini de harekete geçirmiştir.⁵⁵

Kürt özgürlük oluşumu içinde en önemli yeri Cıvata Azadiya Kurd (Azadi) teşkilatı almaktadır. Kuruluş tarihi yönünde net bilgiler bulunmamaktadır.⁵⁶ Ayrıca Azadi'nin örgütlenme anlayışına bakıldığında halk kesimlerinden ziyade etkili olan sosyal liderlerin (ağa, şeyh, pir, aşiret şefi gibi) üzerinde etkili olduğu görülür.

⁵² Kalafat, *a.g.e.*, s. 95.

⁵³ Kürt Teali Cemiyeti'ne halkın ilgi göstermemesi üzerine 1919 yılında Diyarbakır'da kurulan "Kürt Kulübü" adlı örgütün yöneticileri, İngiliz himayesinde özerk bir Kürdistan kurulmasını istemişler, bunun için İngiliz ajanı Noel'le temas kurmuş ve onun vasıtasıyla temin ettikleri çok miktardaki yabancı parayı yine Noel'in direktifleri doğrultusunda çeşitli aşiretlere vermişler ve bunları devlete karşı kıskırtmaya çalışmışlardır. Bu tip çalışmalarla bölge insanının milli birlik duygusu yok edilerek, gençlere Kürtçülük fikri empoze edilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün 15 Haziran 1919'da Diyarbakır Valiliği'ne gönderdiği yazıda, Kürt Kulübü'nün faaliyetlerinin engellemesine yönelik alınan kararların yerinde olduğu ifade edilmiş, bunun üzerine kulüp kapatılmıştır. Bu olaylar dönemin hassasiyetini ve İtilaf devletlerinin ülke insanı üzerinde oynadığı büyük oyunları göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 117; Kalafat, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁴ Dündar, *a.g.e.*, s. 117.

⁵⁵ Dündar, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁶ Azadi örgütünün kuruluş yılı hakkında çoğu yazar net bilgi verememektedir. Bu da örgütün kapalı kutu olması, çalışanlarının hakkında da fazla bilgi olmamasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Osman Aydın, *1925 Kürt Ulus Hareketi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52; Azadi örgütünün eski milis subaylar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bkz. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 248.

Azadi örgütü bağımsız Kürdistan için ağa ve şeyhlerin desteğine ihtiyacı olduğunu biliyordu. Bunun için de bölgedeki tüm Kürt liderlerine bağımsızlık mücadelesine katılmaları için mektuplar göndermiştir.⁵⁷ Bu mektuplar Hakkâri bölgesinde ki Giravilerinden İsmail Ağa (Beytüşşebap), Çatak'ta oturan Giravi ailesinden Lezgin ve Ebubekir Ertaş kardeşler, Jirki Aşireti reisi Ehya (Yahya) Ağa, Mahmuran Aşireti reisi Ömer Ağa, Gevdanlardan İsmail Ağa'ya ulaştırılıyordu. Kürt özgürlük hareketine Mahmuran ve Gevdan haricindeki diğer aşiretler olumlu cevap vermiştir.⁵⁸

Azadi örgütünün çalışmaları sonucu ilk eylemsel hareketlerde kendini göstermeye başladı. İhsan Nuri ve Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Rıza da dâhil, içinde Azadi'nin önemli üyelerinin bulunduğu 7. Ordu'ya bağlı Beytüşşebap'daki bir alay, Ağustos 1924'te Hakkâri'deki Nasturileri cezalandırmak üzere sefere gönderildiğinde, bu kişiler hükümete bağlılık duymadıklarını gösterdiler. Beytüşşebap'da buldukları sırada Azadi'nin ilişkileri üzerinden askeri telgraf sisteminden yararlanabilen Yusuf Ziya'dan şifreli bir telgraf aldılar. Yusuf Ziya o sırada Türk muhalif çevrelerin durumunu kolağan etmek üzere İstanbul'da bulunuyordu. Telgrafı bu konudaki bulgularına ilişkin bir rapor içeriyordu. Ancak kardeşi Rıza ve diğer Kürt subaylar telgrafı yanlış yorumladılar ve ayaklanmanın başlaması için bir işaret olarak anladılar. Yanlarına birçok silah ve hemen hemen hepsi Kürtlerden oluşan dört bölüğü de alarak dağlara çıktılar. Boşuna yerel Kürt aşiretlerini ayaklanmaya katılmaya ikna etmeye çalıştılar. Genel bir ayaklanma olmadığını ve durumlarının çok tehlikeli olduğunu fark ettiklerinde ağır silahları tahrip ederek Irak'a kaçtılar. Burada misafirperverlikle karşılandılar. İhsan Nuri, 1929-30 Ağrı ayaklanmasında da Kürt ayaklanmasının önderliğini yapacaktı.⁵⁹

Şeyh Said Ayaklanması (13 Şubat-31 Mayıs 1925)

3 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hilafetin ilga edilmesinden sonra, Kürdistan'da milliyetçilikten az ya da çok ilham alan bir dizi ayaklanma patlak verdi.⁶⁰

⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁸ Çölemerikli, *a.g.e.*, s. 450; 1926 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Ertaş ailesi Çatak'ta, Jirkili Ehya Ağa Beytüşşebap ve Uludere'de, Giravili İsmail Ağa da Hakkâri merkezinde isyan başlatmışlardır; Dündar, *a.g.e.*, s. 141.

⁵⁹ Bruinessen, *a.g.e.*, s. 418; 4 Eylül 1924'te Genelkurmay'a gelen bir raporda; Beytüşşebap Grubu'ndan 18. Alay 1. Bölük Teğmeni Vanlı Hurşit'in 76 mevcutlu grubu ile ve bir süre sonra Yüzbaşı İhsan'ın yönetiminde Teğmen Rasim ve Teğmen Tevfik ile birlikte 275 mevcutlu grubun üzerlerinde 10 otomatik, 380 tüfek olduğu halde ve Garnah ambarından 800 kilo buğday almak suretiyle bilinmeyen bir istikamete firar ettikleri bildiriliyordu. Bkz. Bulut, *a.g.e.*, s. 331; Kalafat, *a.g.e.*, s. 123; Nurer Ugurlu, *Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 95.

⁶⁰ Bruinessen, *a.g.e.*, s. 393.

Cumhuriyetin kurulduğu dönemde memleket içinde tam bir birlik sağlanamamıştı. Genç Cumhuriyeti kuran kadro ulus devleti yaratmak istiyordu. Memleket sathında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde İngilizlerin tahrikleri devam etmekteydi. 1925 yılında patlak veren ayaklanma ile Meclis bir dizi sert önlemler almaya başladı.⁶¹

Şeyh Said isyanı, 13 Şubat 1925'te Bingöl'de başlamıştır. Silahlı olaylar, Genç, Bingöl, Muş, Diyarbakır, Tunceli, Elazığ, Ergani, Palu, Çermik, Çemişgezek, Silvan, Siirt ve Urfa bölgesinde etkili olmuş, çok sayıdaki yerleşim alanı eylemcilerin saldırılarına maruz kalmıştır.⁶²

Şeyh Said'in ayaklandığını bildiren telgraf Çankaya Köşkü'ne ulaştığında, Başvekil Fethi Bey telgrafı okuduktan sonra oyuna devam ediyor, Atatürk telgrafı İsmet Paşa'ya gönderdiğinde telgrafı okuyan İsmet Paşa'nın telaşlanması üzerine Atatürk, "İşte iki adam arasındaki fark" diyor ve ilave ediyor, "Şeyh Said çeteleri Şemdinan'a gelip dayanmışlar."⁶³

Fethi Bey'in Kürt ayaklanmasına olan rahat yaklaşımı hükümetinin düşmesine, İsmet Paşa başkanlığındaki yeni hükümetin seçilmesine sebep oldu. Yeni hükümet seçilir seçilmez bir dizi siyasi önlemler almaya başladı. Bunlar sırasıyla; Takrir-i Sükun Kanunu ilan edildi, İstiklal Mahkemeleri⁶⁴ kuruldu. Sonrasında da Kürtleri dizginlemesi düşünülen kanunlar çıkarıldı. Bunlardan ilki ise Şark Islahat Planı idi. Şark Islahat Planı 8 Eylül 1925 tarih ve 2536 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulmuştur.⁶⁵

Hakkâri aşiretleri Şeyh Said isyanına doğrudan katılmamıştı, bunun nedeni muhtemelen, siyasi olaylar, kıtlık, zorunlu göçler nedeniyle bölge nüfusunun önemli ölçüde azalmış olmasıdır.⁶⁶

⁶¹ Bayrak, *a.g.e.*, s. 11; Sait Aşgın, *Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 10.

⁶² Dündar, *a.g.e.*, s. 135; Ayaklanma 200 km. genişliğinde, 150 km. derinliğinde yaklaşık olarak 30.000 km²'lik bir sahada cereyan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşek, *a.g.e.*, s. 89.

⁶³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 74.

⁶⁴ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1920-1927*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988, s. 261; Ahmet Çermeli, "Şeyh Said İsyanı Sırasında ve Sonrasında Alınan Siyasi Tedbirler", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (23-25 Ekim 1995)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 126.

⁶⁵ Bayrak, *a.g.e.*, s. 35; Planın içeriği ise aşağı yukarı şundan ibarettir; Kürtlerin yaşamış olduğu yerler behemahal Türkleştirilecektir. Türkleştirme tamamlanuncaya kadar Fırat'ın batısıyla doğusu ve buraların sakinleri özel yönetim araçlarıyla, sıkıyönetimle, umumi müfettişlikçe idare edilecektir. Bkz. Bayrak, *a.g.e.*, s. 15; Bu kanunu, 10 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Mıntakasından Garp Vilayetlerine Nakline Dair Kanun, 1934 yılında 2510 sayılı Mecburi İskân Kanunu, 1935 Tunceli Kanunu izlemiştir. Bkz. Bayrak, *a.g.e.*, s. 153.

⁶⁶ Lale Yalçın Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 91.

Her ne kadar Hakkâri aşiretleri isyana katılmasa da Şeyh Said ayaklanması sırasında Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış olan Seyyit Abdulkadir, ayaklanma ile bağı olduğu ileri sürülerek yakalanmıştır. Şark İstiklal Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilerek oğlu Seyyit Mehmet ile beraber 27 Mayıs 1925 tarihinde infaz edildi.⁶⁷

Hakkâri Bölgesi'ndeki Ayaklanmalar

Şemdinli Olayı

Seyyid Abdülkadir'in oğlu Şeyh II. Abdullah, babasının Şeyh Sait'le birlikte asılmış olduğunu öğrenince, 1926'da yerel bir isyan başlattı. İntikam almak isteyen Seyyid Abdullah amcasının oğlu Seyyid Müslîh ile birlikte İran'da göçer reislerinden beş yüz silahlı adam topladı. Oradan Bradost aşiretine gitti ve amcasının oğlu olan Seyyid Taha'dan da iki yüz silahlı adam aldı. Seyyid Abdullah'ın kuvvet topladığının haberini alan Seyyar Tabur Komutanı Abdülatif Bey Nehri'deki Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey'i arayarak haberdar etti.

10 Haziran 1925 sabahı, Seyyid Abdullah, İran'dan ve sınırı saptanmamış olan İngiliz işgali altında bulunan Irak'tan topladığı isyancılarla (tahminen 1200-1700 kişi) Navşar (Şemdinli) bölüğünü, Gerdi Şapatan ve Nehri'de bulunan tabur merkezini bastı. İsyancılar Pesen deresinde Tabur Komutanı ile Tabur doktorunu yakaladılar. Navşar Bölük Komutanı Üsteğmen Bekir Sıtkı Bey, müsademe de kolundan yaralandı ve iki er şehit düştü. Gerdi Şapatan takım komutanı Mülazım-ı evvel isyancılara var gücüyle karşılık verdi.

Seyyid Abdullah'ın esir aldığı mülkiyeli memurlar serbest bırakıldı. Binbaşı İsmail Bey subaylarında serbest bırakılmasını keza emri kendisinin verdiğini söyledi. İsyancılar subayları Gerdi Şapatan'a götürdüler ve karargahlarını da oraya kurdular. Esir edilen subaylar öldürülmeleri için aşiret reislerine, ileri gelenlerine teslim edildi.

Şemdinli baskınından üç dört gün sonra Yüksekova'ya 24 uçak geldi. 27 ve 28. alaylardan hazırlanmış bir tümen, 6. Seyyar Tabur, 5 aşiret

⁶⁷ Uğurlu, *a.g.e.*, s. 450; Seyyit Abdülkadir Efendi, Şuray-ı Devlet Reisiği ve Ayan azalığı yapmıştır. Hakkâri vilayetinin Şemdinan (Şemdinli) ilçesinden Şeyh Abdullah'ın oğludur. Binbaşı Novil ile (İngiliz ajanı) işbirliği yaparak, Malatya Valisi Ali Galip'le beraber, Sivas Kongresi'ni basmak istemiştir; Erdost, *a.g.e.*, s. 101; Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul 1999, s. 16.

hafif süvari alayı, bir topçu taburu, Süleyman Sabri Paşa komutasında Yüksekova'da toplandı.

1 Ağustos 1925 günü sabahı, asker üç koldan Şemdinli'ye yürüdü. Şemdinli'de isyana katılan bölgeler ise daha önceden boşaltılmıştı. Nehri'den başlayarak Gerdi mıntıkasındaki bütün köyler, çoluk çocuk, kadın ihtiyar toplanmış, Irak'ın Siro köyüne (İngiliz işgal bölgesine) götürüldü. Navşar'dan başlayarak bütün Zerza mıntıkası ise Serkem'e (İngiliz işgal bölgesine) taşındı.⁶⁸

Bu isyan yerel bir isyan olarak kaldı ve çok geçmeden Türk ordusu tarafından bastırıldı. Ailenin önde gelen son üyeleri de Irak ve İran'a kaçmak zorunda kaldı.⁶⁹

Şark Hadisesi, Şeyh Sait isyanından beri maalesef, her sene mutut bir mahiyet aldı.⁷⁰

Çatak İsyanı

Ayaklanma Azadi Teşkilatı'nın talimatıyla gerçekleştirildi. Çatak isyanının önderi Şakir Ağa'nın büyük oğlu Lezgin Ağa'dır. İsyanı Giravi aşireti dışında Alan, Ezdinan aşiretlerinin de katıldığı biliniyor. Ayaklanma Mart 1926'da gerçekleşti. İlçe çevresindeki askeri birlikler etkisizleştirilerek 70 kadar kayıp verdirildi. İsyan Van'dan sevk edilen askeri birlik ve devlet yanlısı aşiretler tarafından bastırıldı. İsyanın elebaşlarından Lezgin Ağa, Ezdinan aşireti reisi Mustafaye Kerevan, Alan aşireti ağası Ali'ye Şakuli ve Çatak ailesinden Şeref, Kadir, Cevher, Delo Ahmet, Mustafa yakalanarak Van'da infaz edildiler. İsyanı aktif görev alan Şakir Ağa'nın küçük oğlu Ebubekir, İran'a sığınır. Bir süre sonra çıkartılan aftan yararlanarak Çatak'a döndü.⁷¹

Jirkili Ehya Ağa İsyanı

1924'te Asurilere karşı yapılan savaşta devletin yanında yer alan Jirki aşireti, Azadi örgütünün talimatları doğrultusunda 1926 yılının Nisan ayında ayaklandı. Önce Beytüşşebap ilçe merkezini basan Ehya Ağa, sonra

⁶⁸ Erdost, *a.g.e.*, s. 103-110.

⁶⁹ Heckmann, *a.g.e.*, s. 91.

⁷⁰ *Vakit*, 20 Ağustos 1930.

⁷¹ Çölemerikli, *a.g.e.*, s. 452.

da Uludere çevresine konuşlandırılan askeri birliklerin üzerine yürüdü. Mergeh karakolunu basarak askerlerin silahlarına el koydu. Ehya'nın Uludere'ye girişi haberini alan Ortabağ taburu komutanı, birliğini Şırnak'a kaydırma kararını aldı. Ehya giden taburun peşini bırakmadı. Tabur, Şeyhan deresine vardı ve kendilerine yardım için Siirt'ten gönderilen ikinci taburla buluşmak üzere iken Ehya saldırdı. İki taburun hemen hemen tamamını imha ederek asker gelmeden Kuzey Irak'a kaçtı.⁷²

Gıravili İsmail Ağa (Özbek) İsyanı

İsmail Ağa'nın 1926 Mayıs ayında 500 silahlı Kürt köylüsü ile gerçekleştirdiği üç gün süren isyandır. İsyanın bastırılması için Çukurca Ağası Velya Bey ve Çukurca ağa ailesinden Mustafa (Turan) 50 kişilik bir Pinyanişi gücü ile İmadiye ağalarından Hacı Şaban 30 kişilik silahlı adamıyla, Güzereş (Cevizli) köyü ileri gelenlerinden Hacı Abdurrahman 15 silahlı adamıyla, Yüksekova Pinyanişilerinin Ağası Kerem Zeydan 70 silahlı adamıyla isyanı bastırmaya geldi. İsyanın üçüncü günü isyancılar kenar mahalleleri yağmalayarak ve hükümet erkânına ait binaları tahrip ederek kuşatmaya son verdiler.⁷³

Hakkâri Olayı

Bu olayın nedeni; Şeyh Said olayının ardından Anadolu'da zorunlu ikamete tabi tutulmak istenen Şeyh Enver'in kararın uygulanmasını engellemek isteysidir. Şeyhin bir ayaklanma çıkartarak askeri birliklerin gücünü zayıflatma fikri; Ertuş, Güyan, Jirki ve Şerefhan aşiretlerinin ileri gelenleri tarafından da uygun bulundu. Bu maksatla 1926 Ekim ayında Hakkâri merkez ilçesi Çölemerik ve Beytüşşebap ile Van'ın Norduz bölgesinde olaylar çıkartıldı. Devlet daireleri yağmalanarak, karakollara baskınlar düzenlendi. 1927 Şubat ayında eylem alanının genişlemesi üzerine bölgeye ilave askeri birlikler gönderildi. Harekâta bir kısım asiler ölürlen bir kısmı İran ve Irak'a kaçtı, yakalananlar ise cezalandırıldı.⁷⁴

1926 yılı içinde Ağrı olayları başladı. 1930 yılına kadar devam eden bu ayaklanma devleti çok uğraştırdı. Kürtçülük akımı hızını kesmeden devam ediyordu. Kürtlük ve Kürtçülük o kadar canlıydı ki, Meclisin aldığı tüm tedbirlere karşı ayaklanmalar devam ediyordu.⁷⁵

⁷² Çölemerikli, *a.g.e.*, s. 455.

⁷³ Çölemerikli, *a.g.e.*, s. 459.

⁷⁴ Dündar, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁵ Mustafa Remzi Bucak, *Bir Kürt Ayarından İsmet İnönü'ye Mektup*, Doz Yayınları, İstanbul 1991, s. 52.

Oramar Ayaklanması (16 Temmuz-10 Ekim 1930)

1929-1930 yılları boyunca, yeni bir Kürt ayaklanması olacağı söylentileri dolaşıyordu. Özellikle Suriye’de yeni kurulmuş (1927) Kürt milliyetçisi bir örgüt olan Hoybun’un⁷⁶ çalışmalarını takip eden kaynaklar bu tür bilgiler veriyorlardı. Hoybun’un üyelerinin bir kısmı Şeyh Sait isyanına katılmıştı, diğerleri yörenin Kürt liderleriydi. Beytüşşebap ayaklanmasında bulunan İhsan Nuri⁷⁷ liderliğinde Şubat/Mart 1930’da Ağrı Dağı civarında isyan patlak verdi. Birkaç ay sürdü ve Türkiye’nin doğusunda çeşitli bölgelerde destek amaçlı daha küçük isyanlar çıktı. Bu isyanlardan biri de, Temmuz/Ağustos 1930’da Hakkâri’nin Oramar bölgesinde çıkan isyandı. Iraklı Barzani ve Gerdi aşiretlerinden 500 kadar atlı bir grup, bazı yerel aşiretlerin de desteğini alarak Oramar’daki jandarma karakoluna saldırdı.⁷⁸ Saldırı, Ağrı’daki olayla ilgiliydi. Barzani aşiretinden Şeyh Ahmed’in Türk ordusunu güney tarafa çekerek Ağrı’daki operasyonu zayıflatmak istediği iddia ediliyordu. Oramarlı Kasım Ağa ve arkadaşlarının 21 Temmuz’da Oramar Sınır Bölük Komutanı’na gelerek 21/22 Temmuz gecesi bölüğün basılacağı haberini vermeleri isyancıların işini çok zorlaştırdı.⁷⁹ Yöredeki aşiret mensupları (Oramari) ikiye bölündü, bir kısmı Barzani’nin tarafını tutarken diğerleri Türk hükümetinin tarafında yer alıyordu.

28 Temmuz sabahı uçaklar Oramar’ı kuşatan asi gruplarını bombaladılar. Akşamüzeri milis ve askeri kuvvetler Oramar’a baskın yaptılar ve eşkıyayı tart ederek saat 19.00’da kasabaya girdiler. Böylece yedi günden beri muhasarada bulunan bölük kurtarılmış ve eşkıya güneye doğru çekilmişti.⁸⁰ Bu süre içinde bölük dört şehit, dört yaralı vermiş, eşkıya ise daha çok kayıp vermişti. Bu olayda Kasım, Kerim ve Ferhat Ağaların yardımları takdire değer derecede idi. Nihayet 30 Temmuz’da Oramar bölüğü ile Baştazin müfrezesi ve Çal Hudut Bölüğü Gevar’a geldiler.⁸¹

⁷⁶ Hoybun, Lübnan’da (Bihardun’da) 1927 yılında, temeli Ermeni Taşnaklardan, organları Kürtlerden ve organizatörü de İngilizlerden oluşan bir örgüt olarak kurulmuştur. Bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 146; Hoybun’un ilk toplantısı 1927 Şubat ayı içerisinde Revandiz’deki Seyit Taha’nın evinde yapılmıştır. Bkz. Kalafat, *a.g.e.*, s. 112; Hoybun Meclisi Kürt İstiklalini ilan etmiştir. Bkz. *Akşam*, 9 Ağustos 1930; Hoybun; Kürt İstiklali, Bkz. *Vakit*, 17 Ağustos 1930; Hoybun, “Benlik” manasına gelmektedir. Bu kelime Ermeni yurdu anlamına gelen Haybun’un benzeridir. Bkz. Kalafat, *a.g.e.*, s. 114.

⁷⁷ Bitlisli olan İhsan Nuri, Ağrı Dağı hadisesinde asilerin başında bulunmaktadır. Harbiye’den mezun makineli tüfek zabiti olan İhsan Nuri, Sivas Kongresi’nde bulunmuştur. Bkz. *Akşam*, 27 Temmuz 1930.

⁷⁸ *Akşam*, 27 Temmuz 1930.

⁷⁹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, s. 478.

⁸⁰ *Akşam*, 31 Temmuz 1930.

⁸¹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, s. 484.

1930 yılında Türk-İrak siyasi ilişkileri⁸² iyi olmakla beraber Irak Hükümeti İngiliz mandası altında olduğu için serbest iş görecek durumda değildi. Bu şekavet olaylarının da sonlandırılması gerekiyordu. Genelkurmay Başkanlığı 7. Kolordu'ya Şemdinan ve Oramar bölgelerindeki eşkıyaların kış gelmeden tedip edilmesi emrini verdi.

Barzan eşkıyasının tedibi için 3 grup olarak teşkilatlanma yapıldı. Şemdinan Grubu'nda; 2 hudut taburu, bir dağ bataryası ve Kerem Ağa Milis Kuvvetleri bulunuyordu. Oramar Grubu'nda; 1 hudut taburu, 1 istihkâm, 1 dağ topçu takımı ve Ferhat Ağa Milis Kuvvetleri bulunuyordu. Çölemerik Grubu'nda ise; 3 tabur, 1 dağ bataryası ve Ebubekir atlı milis kuvvetleri bulunuyordu.

27 Eylül tarihi itibarıyla 3 koldan 3 grup olarak Barzani eşkıyalarının bulunduğu bölgelere doğru yürüyüşe başlandı. Harekât sırasında Oramar, Zinebar ve Keletan civarında rastlanan eşkıya grupları birliklerin taarruzları⁸³ karşısında Irak arazisine iltica ettiler.⁸⁴ Fakat Oramar ve Şemdinan isyanlarını sevk ve idare eden Banavikli Ahmet ile Şemdinanlı Asi Oğuz yakalanarak Çölemerik cezaevine konulmuşlardır. Daha sonra bu iki asi, 28.8.1932 yılında cezaevindeki jandarma ve gardiyanların zafiyetinden yararlanarak kaçacaklardır.⁸⁵

Sonuç

Batılı devletler özellikle İngiltere, Musul bölgesindeki yer altı zenginliklerine sahip olabilmek için planlı ve sinsice bir sabırla yürüttüğü çalışmalar neticesinde hedefine ulaşmıştır. Misyonerlik faaliyetleri kapsamında eğitim ve sağlık alanında yapılan yardımlar, yerini zamanla bölge halkları arasında yeşeren nifak tohumlarına bırakmıştır. Bölgede özerk yönetim hakkına sahip olan Kürtler, Tanzimat döneminde yapılan aşiretleri merkeze bağlama çalışmalarında, bölge halkı üzerindeki etkinliklerini kaybedecekleri korkusuyla huzursuzluklar çıkarmışlardır. Bu dönemde çıkan ayaklanmalarda Kürtçülük fikirleri planlı ve teşkilatlı değildi. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Kürtçülük fikirleri doğrultusunda örgütlenmeler ve bilinçlenmeler olduğu görüldü. II. Meşrutiyet'in ilanı

⁸² Tedavisi için Berlin'e giden Irak sefiri Oramar'daki ayaklanma ile ilgili olarak haberinin olmadığını, Irak hükümetinin bu mütecavizlere yardım etmesi ve müsamahakâr davranmasının imkânsız olduğunu söylemektedir. Bkz. *Akşam*, 4 Ağustos 1930.

⁸³ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyânları I*, s. 488-494.

⁸⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Ağustos 1930.

⁸⁵ *BCA*, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 104, Dosya No: 676, Sıra No: 20.

ile siyasallaşma çalışmalarına ağırlık verildi. Milli Mücadele'den sonra yapılan Lozan görüşmelerinde Musul başlı başına sorun oldu. İngiltere oldubittilerle bu bölgeyi alabilmek için önce Nasturileri kullandı. Başarısız olunca da Kürt kartını devreye soktu. Yeni kurulan Cumhuriyetin karşısında yegâne güç ancak Kürtler olabilirdi. Hilafetin kaldırılmasıyla Doğu ve Batı arasındaki harç da ortadan kalkmış oldu. Lozan halk üzerindeki manevi gücü yok etmişti. Kürt ayaklanmaları Şeyh Said ayaklanmasından sonra hızını artırarak devam etti. Kürtler artık özgürlüğünü istiyordu. İngilizler Nasturi ayaklanmasında taraf olmaktan kaçınmadılar ama Kürt ayaklanmalarında desteklerinin olduğuna dair herhangi bir emare de bulunamadı. Fakat Musul görüşmelerinin yapıldığı bu dönemde çıkan Kürt ayaklanmalarının İngilizlerin elini güçlendirdiği varsayımları da görmezden gelinemezdi. 1923-1930 dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki ayaklanmalarda olduğu gibi Hakkâri bölgesindeki ayaklanmalarda da aşiretler birlik ve bütünlük sağlayamadı. Bölgedeki mezhep farklılıkları aşiretlerin bütünleşmesine engel oldu. Kürtçülük ve özerk yönetim istekleri 1930'dan sonra da devam etti.

Kaynakça

BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1.

BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 104, Dosya No: 676, Sıra No: 20.

BOA, HR. TO, 240/26.

BOA, DH. ŞFR, 562/91.

BOA, HR. TO, 258/72.

BOA, HR. TO, 498/113.

Akşam, 27 Temmuz 1930.

Akşam, 31 Temmuz 1930.

Akşam, 4 Ağustos 1930.

Akşam, 9 Ağustos 1930.

Hakimiyet-i Milliye, 27 Temmuz 1930.

Hakimiyet-i Milliye, 11 Ağustos 1930.

Vakit, 17 Ağustos 1930.

Vakit, 19 Ağustos 1930.

Vakit, 20 Ağustos 1930.

Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, vd., *Van Kütüğü*, Türk Hava Kurumu Matbaası, Ankara, 1992.

Aboona, Hirmis, *Assyrians, Kurds and Ottomans*, Newyork, 2008.

Ahmed Hamdi Paşa, *Misyoner*, Tibyan Yayınları, İzmir, 2006.

Aşgın, Sait, *Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Aydın, Osman, *1925 Kürt Ulus Hareketi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006.

Bayrak, Mehmet, *Şark Islahat Planı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 2009.

Beşikçi, İsmail, *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi (1915-1925) I*, Yurt Yayınları, Ankara, 1992.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Bucak, Mustafa Remzi, *Bir Kürt Aydınından İsmet İnönü'ye Mektup*, Doz Yayınları, İstanbul 1991.

Bulut, Faik, *Dar Üçgende Üç İsyân*, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul, 2009.

Celil, Celile, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul, 1998.

Çebi, Hakan Yılmaz, *Türkiye'de Petrol Kime Saklanıyor*, Tutku Yayınevi, Ankara, 2014.

Çermeli, Ahmet, "Şeyh Sait İsyanı Sırasında ve Sonrasında Alınan Siyasi Tedbirler", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II* (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Çevik, Mehmet, "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında

Bir Başka Unsur: Nesturiler”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Çölemerikli, İhsan, *Mezopotamya Uygarlığı'nda Hakkâri*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2006.

Dalyan, Murat Gökhan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Gün-lüğü (1830-1870)*, Öncü Yayınları, Ankara, 2012.

Doğan, Cabir, “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *SDÜ Fen Edebi-yat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22 (Aralık 2010), Isparta.

Dündar, Safiye, *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Erdost, Muzaffer İlhan, Şemdinli Röportajı, Kurtuluş Basımevi, Ankara, 1993.

Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri 1920-1927, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayın-ları, İzmir, 1988.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

Heckmann, Lale Yalçın, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayın-ları, İstanbul 2002.

İzbirak, Reşat, *Cilo Dağı ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştır-maları*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.

Kalafat, Yaşar, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait*, Asam Yayınları, Ankara, 2003.

Kaplan, Yaşar, “Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri”, *Uluslar arası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Kaymaz, İhsan Şerif, “Emperyalizmin Kürt Kartı,” *Akademik Bakış*, 1, 1, (Kış 2007).

Keskin, Mustafa, “Emperyalizm ve Ön Asya”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Kılıç, Dündar Ali, *İrisan Beyleri*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2006.

Köni, Hasan, ‘‘Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’yi Bölme Çabaları’’, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (23-25 Ekim 1995), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul 1999.

Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı, Med Yayınları, İstanbul, 1991.

Mütercimler, Erol, *Fikrimizin Rehberi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2008.

Noel, E. W. Charles, *Kürdistan 1919*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Şimşek, Halil, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Tan, Altan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Uğurlu, Nurer, *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2009.

Yücedağ, Şenol, *Şeyh Sait İsyanı ve Ezeli Düşman İngiltere*, IQ Yayınları, İstanbul, 2010.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Özden ÖZGEN

CUMHURİYET DÖNEMİ HAKKÂRİ
BÖLGESİNDEKİ MADENLER
(1923-1980)

CUMHURİYET DÖNEMİ HAKKÂRİ BÖLGESİNDEKİ MADENLER (1923-1980)

Özden ÖZGEN¹

Özet

Türkiye'nin en uç noktasında bulunan Hakkâri vilayeti, İran ve Irak ile sınır oluşturmaktadır. Coğrafi özellikleri açısından Türkiye'de hemen hemen tektir. Yüksek dağları, geçit vermeyen yolları, bu ilimizi diğer illerden ayırmaktadır. Hakkâri, tarihi eski olup yaşadığı bölgede pek çok uygarlığa tanıklık etmiş ve Urartu ve Asur gibi iki büyük krallığın orta noktasında köprü vazifesi görmüştür. Bu bölgedeki demir madeni yatakları Asur Krallığının Urartu Devletine savaş açmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti döneminde bir ara İran'dan alınan kükürdün pahalıya mal olması nedeniyle kükürt, Hakkâri bölgesinden çıkartılarak işlenmiştir. Hakkâri bölgesi tarihin her döneminde önemini korumuştur. Lozan Antlaşması sonrasında Musul'u almak isteyen İngilizlerin Hakkâri'yi de istemelerinin özel bir sebebi olabilir mi idi sorusunu akıllara getirmektedir. Sadece ekonomik yönden bölgeyi ele aldığımızda Cumhuriyet döneminde Hakkâri bölgesinde yer altı zenginlikleri ile ilgili olarak doğru düzgün çalışmalar yapılmamıştır. Bölgenin maden envanteri ile ilgili çalışmalar 1967'lerden sonra başlamıştır. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün çalışanlarının hazırlamış olduğu raporlar incelendiğinde bölgede; titan, mermer, krom, kurşun-çinko, kükürt ve asfaltit (petrol) madenlerinin tespit edildiğini görmekteyiz. Petrol ile ilgili çalışmalarda ciddi sonuçlara ulaşılmış fakat her nedense bölge petrol yönünden detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Çalışma sahasının 1923 ile 1980 arasında sınırlanmasının sebebi ise 1984 sonrası PKK terör örgütünün bölgedeki faaliyetleridir. Bu terör olayları bölgedeki maden araştırmalarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Maden, sınır, uygarlık, M.T.A., petrol.

Abstract

Hakkâri occurs frontier with Irak and İran which is at the tip point of Turkey. Hakkâri is almost unique province because of the geographical properties. It's high mountains and without passageways seperate it from

¹ Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanlığı.

other provinces. It's ancient history and witnessed many civilisations, and also it has mission of being bridge between Urartu and Asur kingdom. Iron mines was reason of waging war against Urartu for Asur. Once upon a time the sulphur was buying from İran due to the fact that expensive, was extracted from Hakkâri. At every period of history Hakkâri saved it's importance. After the treaty of Lozan, demanding of Musul by English at the same time demands Hakkâri comes special reasons to the minds. If we handed Hakkari with it's economical aspects, we could see that there were no hard works about that region. The studies about mineral inventory of that region began after 1967's. If we examine the reports which prepared by members of Mineral Study and Investigation Institute we see titanium, marble, chrome, lead-zinc, sulphur and petroleum minerals. However serious results were handed about petroleum but were not studied enough at that territory. The reason of limiting this study between 1923 and 1980 years, is activities of PKK terror organization. The terror activities influenced mine investigations in negative way.

Key Words: Mineral, frontier, civilisation, Mineral Study and Investigation Institute, petroleum.

Hakkâri Vilayetinin Konumu ve Coğrafi Özellikleri

Hakkâri denildiği zaman ilk akla gelen şey Türkiye'nin en ücra köşesi ve muasır medeni dünyanın hemen hemen en geri vilayetlerinden birisi olduğudur.² Hakkâri ili "Dağların Kenti" olarak da bilinen ve Zap vadisinin güney yamacına kurulmuş, etrafı dağlarla çevrili bir ilimizdir. Hakkâri dağları, Alp-Himalayalar'ın ülkemizdeki bağlantı kuşağı durumundaki Torosların en heybetli bölümünü oluşturur³ ve Doğu Anadolu Torosunun dış kolu (Dış Doğu Toros) üzerindedir.⁴ Doğu Anadolu'nun en Güneydoğu ucunda yer alan Hakkâri kuzeyden Van, batıdan Siirt, Mardin, doğudan İran, güneyden Irak ile sınırlıdır.⁵ Deniz seviyesinden 1650 m. yükseklikte kurulmuştur.⁶ Hakkâri

² *Hakkâri*, 5 Mart 1962; Tunç Yalman, "Hakkâri'yi Terk Eden Hâkimin Öyküsü", *Vatan*, 27 Şubat 1952, s. 4.

³ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Yer Altı Kaynakları (İllere Göre)*, Yer Bilimleri ve Kültür Yayınları, Net Ofset Matbaacılık, Ankara, 2009, s. 277.

⁴ İ. E. Altınlı, "Hakkâri Güneyinin Jeolojisi", İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, XIX, 1, Halk Basımevi, İstanbul, 1954, s. 33.

⁵ Demir Erkanol, vd, *Hakkâri İlinin Genel Jeolojisi ve Maden Envanteri*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Doğu Anadolu Bölge Müdürlüğü Yayınları, Van, 1988, s. 1.

⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No:658, Dosya No: 199, Sıra No: 2; Metin Tuncel, "Geçmişten Günüme Hakkâri Şehri", *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (6-8 Haziran 2007), Hakkâri Valiliği Yayınları, Ankara, 2008, s. 203; Reşat İzburak, *Cilo Dağı ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951, s. 11; Oya Çiçekoğlu, vd, *Hakkâri İli Yapı Malzemesi ve Mahalli Şartları*, Bayındırlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1969, s. 2.

bölgesinde en düşük rakım 900 m. (Narlı Köyü köprüsü) en yüksek rakım ise 4168 m. (Reşko tepesidir).⁷

Hakkâri bölgesi çok dağlık, sarp ve kayalıktır. Hakkâri bölgesinin yüzde altmışa yakını, yüksekliği 2500 metreyi geçen dağlarla kaplıdır. Geri kalan yerlerinde de yükseklik 1000 metreden aşağı düşmez. Bu bölgede yüksekliği 3000 metreyi aşan dağlar ve 3500 metreden yüksek doruklar çoktur.⁸ 80 km.lik bir uzunluk üzerinde 3000 metreyi geçen 23 tane tepe vardır. Eğer buna aşağı silsilelerin şimalindeki Mere, Celku, Kandil ve cennetdeki Gare Dağı tepeleri ilave edilecek olursa bu rakam 40 a çıkar.⁹ Bunlar arasında Karadağ 3630, İspiriz Dağı 3587, Hirabit Dağı 3550, Başet Dağı 3530, Gevaroki Dağı 3556, Mor Dağı 3810, Sat Dağı 3811, Sümbül Dağı 3940, Cilo Dağı 4170 metre yükseklikler ile başlıca sivriliklerdir. Ancak öteki doruklardan üç beş yüz metre daha yüksek bulunan ve üzerinde 3500 metreden yüksek birçok sivri dorukların sıralandığı Cilo Dağı, bütün Hakkâri bölgesinin çatısı durumundadır.¹⁰

Hakkâri bölgesinin en çok su akıtan çayı Zap olup Hakkâri ilini kuzeyden güneye ikiye böler. Şemdinli, Tisi, Nehil, Oramar, Erziki, Han, Levin, Faraşın, Evrek, Habur, Robozik, Şi ve Hezil önemli çaylardır.¹¹

Bu bölgedeki ortalama yükseltinin 3000 metre civarında bulunması ve coğrafik konumu, bölgenin iklimini etkileyen en önemli etkenlerden birisidir.¹² Hakkâri bölgesinde şiddetli bir karasal iklim egemendir.¹³ Sıcaklık güneye ve batıya doğru artar. Devamlı olarak karların ve canlı buzulların görüldüğü doruklar vardır. Bunların içinde en önemlisi Cilo Dağı buzullarıdır. Akdeniz yağış rejimi gözlenir. Yağış 400 milimetrenin üzerindedir.¹⁴

Dağlık bir coğrafi yapıya sahip olan Hakkâri vilayetinin mülki idari yapısında dönem dönem değişiklikler olduğu bilinmektedir. Eski adı Çölemerik olan Hakkâri vilayeti, 1272 yılında ilçe, 1302 yılında sancak,

⁷ *Yol Su Elektrik*, 1965, s. 2.

⁸ İzbirak, *a.g.e.*, s. 11.

⁹ Süleyman Türkünal, *Hakkâri Dağları Hakkında Jeolojik Not*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1950, s. 1.

¹⁰ İzbirak, *a.g.e.*, s. 1.

¹¹ *YSE*, s. 2; Türkünal, *a.g.e.*, s. 2.

¹² Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 1.

¹³ Sabri Topluoğlu, Şemdinli (Hakkâri) Mermer Zuhurlarının Ön *Prospeksiyon Raporu*. M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983, s. 3.

¹⁴ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 1.

1876 yılında vilayet¹⁵, yine 1888'de Van vilayetine bağlı bir sancak olmuştur.¹⁶ 1933 yılında kaza olarak Van'a bağlanmış, 1936 yılında tekrar vilayet olmuştur. İncelemiş olduğumuz 1923-1980 döneminde, Hakkâri vilayetinde merkez ilçe ile beraber altı ilçe bulunmaktadır.

Bu ilçelerden eski adı Elki olan Beytüşşebap 1925 yılında, eski adı Çal (Şarikiçal) olan Çukurca, 20 Mayıs 1553'te, eski adı Navşar olan Şemdinli, 4 Ocak 1936 yılında, eski adı Güyan olan Uludere, 1957 yılında Beytüşşebap ilçesinden ayrılarak ilçe oldu. Eski adı Gever olan Yüksekova, 1266 yılında Bucak, 1277 yılında mutasarrıflık bilahare ilçe olmuştur.¹⁷

Ulaşım

Hakkâri vilayetinin bulunduğu bölge sarp ve kayalık¹⁸ olduğu için ulaşımında da zorluklar çekilmiştir ve bunun doğurduğu sıkıntılar; eğitim, sağlık, yatırım gibi hemen hemen her alanda kendini göstermiştir. 975 no'lu devlet yolu Hakkâri halkını ekonomik olarak daha iyi durumda olan Van'a bağlamaktadır.¹⁹ Van'dan önce doğuya, sonra da güneye yönelen yol, Van-Başkale arasındaki 2260 metre yükseklikte Kurubaş Geçidi ve 2370 metre yükseklikte Güzeldere Geçidi'ni aştıktan sonra Başkale'den itibaren Zap suyu vadisine inip burayı çok virajlı bir şekilde takip ederek Hakkâri'ye ulaşır. Van-Gürpınar-Kırkgeçit güzergâhı daha kısa ise de Karadağ (3752 metre) kütlesi gibi yüksek yerler aşıldığı için ayrıca buranın yılın ancak iki buçuk üç ayında geçit vermesi ve bakımsız bulunması dolayısıyla tercih edilmemektedir.²⁰ Van-Hakkâri karayolunun 205'inci kilometresinde Bağışlı yol ayrımından²¹400 no'lu devlet yolu ile Yüksekova'yı geçtikten sonra 2100 metre yükseklikteki Dilezi Geçidi'ni aşıp²²Esendere üzerinden İran'a geçilmektedir. 370 no'lu devlet yolu ise Beytüşşebap-Uludere-Şirnak-Eruh vasıtasıyla Siirt'e bağlanır.²³

¹⁵ YSE, 1965, s. 2.

¹⁶ İslam Ansiklopedisi, *İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*, V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 99.

¹⁷ YSE, s. 2.

¹⁸ Bölgenin fevkalade dağlık bir yapıya sahip olması, buralarda yapılacak bayındırlık olmak üzere birçok işleri hem zorlaştırıyor, hem de pahalılaştırmaktadır. Bölgeyle ilgili hazırlanan raporlar da, tabiat şartlarının çok çetin olduğundan, kışın sekiz ay hüküm sürdüğünden, Ankara'dan gönderilen postanın bir aydan önce buralara ulaşamadığından, 40-50 yıldan beri yol yapılmayan yörede yolları hayvanla kat etmek gerektiğinden, söz ediliyordu. Bkz. Sait Aşgın, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 102.

¹⁹ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 1.

²⁰ Tuncel, *a.g.m.*, s. 202.

²¹ Topluoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

²² Tuncel, *a.g.m.*, s. 202.

²³ Erkanol, *a.g.e.*, s. 1.

Doğu'nun gelişmesinde ulaşım sektörü her dönemde önemini muhafaza etmiştir.²⁴ Motorlu taşıtlar için elverişli yolların bulunmaması, diğer temel alt yapı hizmetlerinin sağlanmasına ve sürdürülmesine önemli bir engel oluşturmaktadır.²⁵

Cumhuriyet döneminde Hakkâri'de yol görmeyen kazalar mevcuttur. 1965 yılına kadar Çukurca ve Uludere kazaları Türkiye'de yolları olmayan yegâne kazalardır. Uludere ve Çukurca kazaları bugüne kadar motorlu taşıtlar görmemiştir.²⁶

Her ne kadar Hakkâri-Van, Hakkâri-Şivelen yollarının yapım çalışmalarının büyük bir kısmı 1949 yılında tamamlansa da²⁷, 1955 yılında, Van, Doğu Anadolu'daki Nato yol şebekesinin bir parçası olması hasebiyle, Van-Başkale-Hakkâri yolu tam anlamıyla açılıp 1970'den sonra genişletilerek asfaltlanmıştır.²⁸

Tarihi Süreçte Hakkâri Bölgesi Madenleri

Hakkâri bölgesi İslam kaynaklarına göre şimdiki sınırlarından çok daha geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Buna göre güneyde Musul, kuzeyde Van Gölü kıyıları, batıda Cizre ve doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar olan dağlık bölgeyi kapsıyordu. Hakkâri ismi hem Arap kaynaklarında hem de Osmanlı kaynaklarında ve aynı zamanda bölge halkı tarafından "Hekari" şeklinde telaffuz edilmekte idi. "Hekari" geniş bir bölge için kullanılırken "Culemerg" ise bu bölgenin merkezi olan şimdiki Hakkâri merkez bölgesi için kullanılıyordu.²⁹

Van Gölü Havzası ve Hakkâri bölgesi, Mezopotamya da yaşamış uygarlıklar için cazibe merkezi olmuştur. Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede bulunan altın, gümüş, simli kurşun, kurşun, bakır, demir, kükürt ve arsen yatakları, hem Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki uygarlıklar

²⁴ Semih Yalçın, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1960-1980)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 200.

²⁵ Lale Yalçın Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 112.

²⁶ *Hakkâri*, 12 Haziran 1963; Cizre-Şırnak-Uludere ve Hakkâri-Çukurca arası yolların inşasına şantiye çalışmalarının 1964 yılında tamamlanmasının ardından geçileceği planlanmıştır. Bkz. Yalçın, *a.g.e.*, s. 202.

²⁷ Aşgın, *a.g.e.*, s. 138.

²⁸ Abdulkadir Abdulkadiroğlu, vd., *Van Kürtüğü*, Türk Hava Kurumu Matbaası, Ankara, 1992, s. 155.

²⁹ Yaşar Kaplan, "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bâhdinan ve Nehri", *Uluslar arası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014, s. 109.

için hem de Mezopotamya'da kurulan uygarlıklar için büyük bir önem taşımıştır. Maden yatakları açısından çok fakir olan Mezopotamya'da kurulan krallıklar ile bu bölge arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler, barıştan çok, genellikle savaş yoluyla olmuştur. Örneğin bu bölgedeki maden yataklarından yapılan üretimin ürünü olan çeşitli metal eşya ve silahın ele geçirmesi yüzünden Assur Krallığı ile Nairi ve Urartu Krallığı arasında yapılan kanlı savaşlar, M.Ö. 13. yüzyıldan 8. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aralıklarla devam etmiştir.³⁰

Van Gölü Havzası ve Hakkâri bölgesindeki madenler, bu bölgede hüküm sürmüş tüm devletler için zenginlik kaynağı ve savaş kazandıracak yegâne doğal kaynaklardı. Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. yüzyıl ikinci yarısından sonra 1577-1590 yılları arasında İran ile yaptığı savaşlarda Van Gölü Havzası ve Hakkâri bölgesindeki madenleri işleyerek silah ve patlayıcı olarak kullanmışlardır.³¹

Osmanlı Devleti döneminde kükürt, kurşun ve patlayıcı madde yapımında kullanılan potasyum nitrat Hakkâri bölgesinden temin ediliyordu. Osmanlı Devleti ile Van Beylerbeyi ve Hakkâri Emiri arasındaki yazışmalardan bunu anlayabiliyoruz.

1570 yılında Van Beylerbeyi, vergi toplamakla görevlendirilen Malazgirt Dizdarı Ali'ye Van'daki güherçile (potasyum nitrat) ve kükürt ile Hakkâri Beyi Zeynel'in elinde bulunan kükürdü İstanbul'a götürülmek üzere teslim etmiştir.³²

³⁰ Oktay Belli, "Van Gölü'nün Güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde İşletilen Maden Kaynakları" *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (6-8 Haziran 2007), Hakkâri Valiliği Yayınları, Ankara, 2008, s. 91; Asur kralları hemen her seferini Urartu üzerine yapmıştır. Bunun sebebi de Urartu bölgesinin zengin demir yataklarına sahip olmasıdır. Geçmişin tunç silahları artık ehemmiyetini kaybetmiştir. Çünkü M.Ö. 12. yüzyıldan itibaren demir madenin kullanım alanı genişlemiş, özellikle silahların yapımında tunca göre çok daha sağlam ve dayanıklı olan demir madeni tercih edilmeye başlanmıştır. Bütün gücünü ordusundan alan Asur Devleti'nin de, hiç şüphe yok ki, devamlı surette başarılı olabilmesi için hiç değilse silah yapımında kullanmak üzere bu madene şiddetle ihtiyacı vardı. Mezopotamya'da mevcut olmayan bu maden, hemen burnunun dibindeki Doğu Anadolu'da mevcuttu. Eğer Urartu Devleti'ni ortadan kaldırılabilsen, zengin demir yatakları Asur Devleti'nin eline geçecekti. Bkz. Ekrem Memiş, "Eskiçağda Irak-Anadolu İlişkileri" İkinci Ortadoğu Semineri Bildirileri (27-29 Mayıs 2004), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2006, s. 425; Zengin Asur kralları altın madeni de çıkartırlardı. Bkz. Surma d Bayt Mar Samcun, *Ninova'nın Yakarışı*, çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s. 54.

³¹ Belli, *a.g.m.*, s. 101.

³² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 135.

1572 yılında Hakkâri sancağındaki kurşun ve kükürtten yeteri kadarının Trabzon'a gönderilmesi Van Beylerbeyi'nden istenmektedir. O dönem içerisinde Hakkâri bölgesindeki madenler Trabzon üzerinden İstanbul'a gönderilmekteydi.³³

Osmanlı Devleti bir dönem kükürt ihtiyacını İran'dan karşılamıştır. İran'dan getirilen kükürt Erciş'te işlenerek Trabzon üzerinden İstanbul'a gönderiliyordu. Hakkâri'deki kükürt madeninden alınan numunenin İran'dan getirilen kükürtten daha kaliteli olduğunun tespit edilmesiyle iki bin kantar yüksek kalitedeki kükürt Hakkâri Bey'i tarafından İstanbul'a ulaştırılmak üzere Trabzon'a gönderilmiştir. Bundan sonra da kükürt ihtiyacı Hakkâri'den karşılanmıştır.³⁴

Osmanlı Devleti döneminde maden yataklarının tespiti ve işletilmesi zordu. Tespit edilen maden sahalarında ise numune alımı için maden mıntıklarına hususî mübaşirler gönderilir beş on okka nümunelik cevher aldırılarak yakın bir darphaneye veya İstanbul'a getirilir orada çeşni tutulur yani ham ve karışık cevhere nisbetle içindeki mâdenin yüzde nisbeti, maliyet fiyatı hesabedilir işletildiği, takdirde mîrîye kâr temin edeceği anlaşılırsa faaliyete geçirmek için teşebbüse girişilirdi.³⁵

XIX. yüzyılda Hakkâri bölgesindeki Kürtler, Türk hükümetinden gizli olarak demir ve kurşun da işletirlerdi. Bunları hem gerek duydukları araçları yapmakta kullanırlar, hem de satarlardı.³⁶ Zerneh-Meydan kasabasında, sarı boya olarak, Müslümanların kıl dökücü olarak da kullandıkları toprağın (aşu boyası) çıkarıldığı bir ocak vardı. Bu topraktan İstanbul'a, Bağdat'a ve Hindistan'a yılda 30.000 kantar satılır. Bu ocak killi bir dağda bulunur ve onu işleten Hakkâri hükümetinin malıdır.³⁷

³³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi: IV, 12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572), s. 434.

³⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 12 Numaralı Mühimme Defteri II (978-979/1570-1572), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 77-78.

³⁵ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, 1, 1943, s. 121.

³⁶ Hakkâri bölgesindeki Çölemerik ve Çuh'taki kurşun madenleri tüfek kurşunu üretimi için işletmesi yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Mangaltepe, "XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri", *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (06-08 Haziran 2007), Hakkâri Valiliği Yayınları, Ankara, 2008, s. 341.

³⁷ Basil Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 130.

Hakkâri bölgesinde Kürtlerle birlikte yaşayan Nasturilerin bulunduğu yerler de, çoğunlukla işlenmemiş madenler bakımından oldukça zengindir. Tiyyari'de Mazruğa'da bir kurşun madeni, Yukarı Barvari'de arsenik çıkarılmıştır. Albak'ta bir tür kırmızı mermer, Urmiye'de beyaz mermer madeni, İmadiye yakınındaki geniş kömür yataklarından başka Urmiye ovasında ve Nurdîs'te Nasturilere ait maden yatakları kullanılmıştır. Çıkarılan madenler arasında sülfür ve cıva da vardı.³⁸

Osmanlı Devletinin XIX. yüzyılın ortalarına kadar maden arama ve istihracını düzenleyen bir yasası ya da benzeri yönetmelikleri yoktu. Şer'i hükümler bu konuda geçerliydi. 1858 yılında neşredilen "Arazi Kanunnamesi" uyarınca "...kimin uhdesinde olursa olsun arazi-i emiriye ve mevkufede zuhur eden madenler Hazineye intikal etmiş, arazi mutasarrıfları madenden hisse almağa yetkili kılınmadıklarından kendilerine maden işletilmesi dolayısıyla ziraat ve tasarruftan tatil edilen topraklarının kıymeti kadar bir tazminat verilmiştir. Sair arazide zuhur eden madenler arazi sahiplerinin tasarrufunda kalmakla beraber, beşte bir nisbetinde bir devlet hissesine tabi tutulmuşlardır."

Arazi Kanunnamesinin genel hükümlerinin yetersizliği iyice ortaya çıkınca, Hükümet, 1861 yılında bir "Maadin Nizamnamesi" yayınlamıştır. Daha sonra 1869, 1887 ve 1906 tarihlerindeki nizamnamelerle maden arama ve çıkarma faaliyetleri sürekli olarak gelişen koşullara paralel bir biçimde düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu konuda en son nizamname 1908 yılında meydana getirilmiştir.

Başlangıçta yabancıların maden şirketlerine ancak hissedar olabileceklerini kabul eden Hükümet (1861 Nizamnamesi) bu tutumundan zamanla vazgeçmiş, nihayet yabancıların gayrimenkul edinmelerini sağlayan 1867 nizamnamesinin tabii bir sonucu olarak Maadin Nizamnamesinin eski hükmü de 1869'da değiştirilmiştir.³⁹

Milli Mücadele'den sonra Lozan Antlaşması'nda, petrolün bol olduğu bilinen Musul bölgesinin hangi tarafta kalacağı sorun olmuştu. İngiliz

³⁸ Surma d Bayt Mar Samcun, *a.g.e.*, s. 54; Hakkâri bölgesinde Habur nehrinin yakınında sülfürlü kükürtlü sıcak su kaynağı bulunmaktaydı. Hakkâri bölgesinde faaliyet gösteren misyonerlerden Dr. Wright ve Breath, 1846 yılında Bedirhan Bey'i ziyarete giderken bu sıcak su kaynağını kullanmışlardır. Bkz. Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü* (1830-1870), Öncü Yayınları Ankara, 2012, s. 147

³⁹ Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayınlarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 32.

ve Türk hükümetleri Musul'a yani petrole sahip olabilmek için tüm tezlerini ortaya koydular. İngilizler, Türkler ve Ruslar ile bu bölge arasında tampon bir bölge yaratmak için çok çalıştı. Başarısız bir Nasturi devleti kurma girişiminden sonra bu bölgede Kürt devletini kurmaya çalıştılar. İngilizler bu bölgede çok fazla maden olduğunu çok iyi biliyorlardı⁴⁰ ve çıkarttıkları ayaklanmalarla Musul'un Türkiye'den koparılmasını sağladılar.⁴¹

Musul ve Kerkük petroleri yeni kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti için ilk ve en büyük kayıptı. Bu tarihten sonra içe dönüldü ve memleket dâhilindeki madenlerin çıkartılması için çalışmalara ağırlık verildi. Kapsamlı ve tekniğiyle arama çalışmaları, 1935 yılında M.T.A. Enstitüsü'nün kurulmasıyla başlamıştır.⁴²

Hakkâri bölgesindeki ilk çalışmalar jeolojik etüdler için yapılmıştır. J. H. Maxson adlı jeolog 1937 yılında, 6 Temmuz'dan 12 Temmuz'a kadar olan süre içinde Çal'dan Han deresi, Oramar deresinden Gevar ovasına geçmiştir. Buralarda elde ettiği kayaçları Mardin bölgesiyle kıyaslamıştır. Yine aynı sene içinde 9-15 Eylül 1937'de, Alman Dağcılık Kulübünden Hans Bobek ekip şefi, Herbert Kuntscher, Hans Pacher, Siegfried Rohrer, Fredrich Ruttner'den oluşan ekip Cilo Dağları bölgesinin 1/200.000'lik jeolojik haritasını yapmak üzere bölgeyi gezmiştir.

Türkiye Dağcılık Federasyonu 1945 yılında, Asım Kurt ekip şefi, Muvaffak Uyanık, Şinasi Barutçu, Dr. Reşat İzbirak, Dr. Şaban Örnektekin, Mevlüt Göksean Dezi köyünden İsmail Yüzgeç'in kılavuzluğunda Cilo dağı gezmişlerdir. Aynı ekip 1947 yılında bir daha bu bölgeye geldi.

Yine 1947 yılında M.T.A. Enstitüsü tarafından bölgeye Süleyman Türkünal ve Jeolog Hayri Uysal, bölgenin 1/100.000'lik jeolojik haritasını yapmak için görevlendirilmişlerdir.⁴³

Tüm bu çalışmalar Hakkâri bölgesinin jeolojik haritasını yapmak içindir. Bölgenin genel maden jeolojisini ortaya çıkaran herhangi bir çalışmaya denk gelinmemiştir.

⁴⁰ Safiye Dündar, *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 68; Bkz. *Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, Med Yayınları, İstanbul, 1991, s. 37-221.

⁴¹ Hakan Yılmaz Çebi, *Türkiye'de Petrol Kime Saklanıyor*, Tutku Yayınevi, Ankara, 2014, s. 35.

⁴² M.T.A. Enstitüsü, *1935-1971*, M.T.A. Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. II; Çebi, *a.g.e.*, s. 36.

⁴³ Türkünal, *a.g.e.*, s. 2.

Cumhuriyet döneminde Hakkâri vilayetine yapılan yardımları incelediğimizde; Devlet, Hakkâri vilayetine 1946-1960 döneminde sadece bayındırlık, asayiş ve adalet konularında yardımlarını yoğunlaştırdı. Bu dönemde devletin madencilik konusunda herhangi bir teşvik ve yatırımı bulunmamaktadır.⁴⁴

Tablo 1: 1960-1980 Yılları Arasında Devletin Hakkâri'de Madencilik Yatırımları⁴⁵

Yıllar	I.Plan Dönemi (1963-1967)		II.Plan Dönemi (1968-1972)		III.Plan Dönemi (1973-1977)		IV.Plan Dönemi (1978-1981)	
	Toplam	%		%		%		%
Sektörler								
Tarım	3,512	7,5	1,920	1,8	4,225	1,0	54,775	2,9
Madencilik	-	-	-	-	-	-	-	-
İmalat	250	0,5	290	0,2	52,950	12,8	168,200	8,9
Enerji	8,477	7,4	17,930	16,6	7,225	1,8	52,750	2,8
Ulaştırma	12,149	25,8	23,787	22,0	81,270	19,8	293,142	15,4
Turizm	-	-	1,400	1,3	16,177	1,9	15,604	0,8
Konut	1,071	2,3	5,082	4,7	62,968	15,3	344,775	18,2
Eğitim	16,578	35,2	39,958	36,9	104,368	25,4	558,652	29,4
Sağlık	3,700	7,9	161	0,2	2,825	0,7	47,325	2,5
Hizmetler	6,354	13,5	17,803	16,3	81,193	19,7	363,852	19,2
Toplam	47,061	100	108,331	100	413,301	100	1,898,805	100

Tablodan da görüldüğü gibi Devlet tarafından Hakkâri vilayetine madenlerin çıkarılması ile ilgili herhangi bir yatırım yapılmamıştır.

Her ne kadar yatırımlar olmasa da bölgenin genel maden jeolojisi- ni çıkartmak için M.T.A tarafından çalışmalara devam edilmiştir. Hakkâri bölgesinin genel maden jeolojisini çıkartmak için yapılan çalışmaların 1967'li yıllardan sonra başladığını tespit etmekteyiz. M.T.A Enstitüsü ekiplerinin tespit etmiş olduğu ve raporladığı Hakkâri bölgesindeki madenleri üç grupta inceleyebiliriz, bunlar; metalik madenler, endüstriyel hammaddeler, enerji kaynaklarıdır.

⁴⁴ Aşgın, *a.g.e.*, s. 228.

⁴⁵ Yalçın, *a.g.e.*, s. 496.

Metalik Madenler

Hakkâri ili ve çevresinde bulunan madenlerden titan, krom, kurşun-çinko, demir'den oluşmaktadır.⁴⁶

Titan

Titanyum, boya, vernik, kâğıt, plastik, kauçuk, kozmetik, deri ve tekstil endüstrilerinde geniş bir kullanım alanına sahiptir. Alaşımları hem demir hem de demir dışı metaller teknolojisine büyük ölçüde hizmet veren titanyum ayrıca uçak sanayinin gereksinimi olarak da stratejik bir metal hüviyetindedir.

Halen yurdumuzdaki iç piyasadaki tüketimi ithalat yoluyla karşılanan ve öntümüzdeki yıllarda uçak sanayinin kurulması durumunda büyük ölçüde gereksinim duyulacak olan titanyumun kendi öz kaynaklarımızdan karşılanabilmesi amacıyla son yıllarda titanyum arama çalışmaları hız kazandırılmıştır.⁴⁷

Hakkari bölgesindeki titan etütleri M.T.A. Enstitüsü tarafından 1975 yılında başlamıştır. Etüdü yapılan sahalardan biri de Hakkâri-Çukurca-Taşbaşı köyüdür. Hakkâri-Çukurca-Taşbaşı bölgesinde Muhtemel mümkün TiO₂ (titan) rezervi 351,6 ton dur, işletme açılacak kapasiteye sahip değildir.⁴⁸

Krom

Hakkâri bölgesinde krom oluşumlarına Yüksekova ilçesinde rastlanmaktadır. Yüksekova-Alakan ve Kışlacık Köyü mevkilerinde yer alan krom yataklarının toplam görünür muhtemel rezervi 14.800 tondur, Alakan köyündeki krom ekonomik değildir.⁴⁹

Hakkâri-Yüksekova-Memikan-Baştazan köyü bölgesinde de krom yatakları bulunmaktadır. Memikan bölgesindeki krom yatakları köyün güneybatısında, Baştazan köyünün ise, güneyindeki İnceyol köyünden başlayarak kuzeye doğru Memikan köyüne kadar uzanmaktadır.

⁴⁶ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁷ Tufan Gökalp-Mustafa Uçurum, *Hakkari-Çukurca-Taşbaşı Titanyum Cevherinin Ön Zenginleştirme Çalışmaları*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983, s. 1.

⁴⁸ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁹ M.T.A., *a.g.e.*, s. 277.

Sahada en önemli krom yatağı ise Memikan köyünün güneybatısında Öküzölen T. de görülmektedir. Sahada toplam 185.000 ton görünür rezerv ortaya çıkmaktadır, buradaki bu miktar için ekonomik olup olmadığı konusunda M.T.A. çalışanları tarafından rapor tutulmamıştır.⁵⁰

Kurşun-Çinko

M.T.A. Enstitüsü'nün Çukurca ilçesinde yaptığı çalışmalarda 2 adet kurşun-çinko yatağı tespit edilmiştir. Bunlardan Üzümlü (Deştan) Köyü mevkiilerinde gözlenen kurşun-çinko yatağı tarihi tam bilinmemekle birlikte geçmiş yıllarda işletilmiş olup sahada eski işletmenin pasa ve cevher kalıntıları gözlenmektedir.⁵¹ Kurşun-çinko yatağı Üzümlü köyünün yaklaşık 750 m. kuzeyinde sırt üzerinde yer alır. Kurşun ve çinkoya yüzde cürüflar halinde rastlanılmıştır.⁵²

Demir

M.T.A. Enstitüsü'nün Hakkari bölgesinde yapmış olduğu çalışmalarda ekonomik değeri yüksek demir yataklarına rastlanılmamıştır.⁵³

Endüstriyel Hammaddeler

Mermer

Hakkâri ili Şemdinli ilçesi bölgesinde mermer yataklarının var olduğu gerçeği tesadüf sonucu oluşmuştur. Şemdinli Jandarma Tabur Komutanlığı'nın inşaatını yapan müteahhit, duvar inşaatında kullanılan taşların mermer olarak da kullanabileceğini fark etmesi ile bölgede mermer çıkarma çalışmalarına başlanmıştır.

M.T.A. Genel Müdürlüğü'nün ön prospeksiyon çalışmaları 1983 Mayıs başlarında başlamıştır. Şemdinli'deki ön çalışmalar sonucunda, özellikle Hale Tepe, Haninya gediği mermerlerinin renk ve desen itibarıyla kaliteli olduğu görülmüştür.

Şemdinli mermerleri (kahverengi, beyaz ve alacalı) tip itibarıyla ilginç sayılabilecek bir mermer türüdür. Özellikle Hale tepe ve Haninya

⁵⁰ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 14.

⁵¹ M.T.A., *a.g.e.*, s. 277.

⁵² Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 14.

⁵³ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 16.

Tepe gediği mermerleri literatürde isim yapabilecek bir beğenide kazanabilir.⁵⁴

Kükürt

Hakkâri-Başkale bölgesinde ilk olarak 1967 yılında kükürt yatakları incelenmek istenmiş fakat Kasım ayında olması ve mevsimin elvermesi nedeniyle detaylı teknik çalışma yapılamamıştır.

1968 yılında Hakkari-Güde ve Zevnik derelerinde M.T.A. Enstitüsü Etibank'ın işbirliği ile sondajlar yapılmıştır. 1968 yılından 1972 yılına kadar bölgede herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

M.T.A. Genel Müdürlüğü'nde görevli Dr. İsmail Seyhan tarafından 1972 Ağustos ayında Hakkari-Başkale kükürt yatakları ile ilgili olarak bir ön rapor hazırlanmıştır.

Tarım ve sanayi sektörünün kükürt ihtiyacının artması; kükürt jeolojisi hakkında yeni bilgilerin edinilmesi; Ağrı-Diyadin, Özalp, Muradiye ve Başkale taraflarında pek çok kükürt yataklarının bilinmesi gibi nedenlerle, Doğu Anadolu kükürt sahalarının 1972 yılında yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. 1973 yılından itibaren geçilmesi planlanan Doğu Anadolu Kükürt Projesi için bu bölgelerden numuneler toplanılmıştır.⁵⁵

Başkale kükürtleri, İlçenin 20-25 km. güneyindeki Rekan ve Kelekum dereleri içinde ve Kelekum karakolunun birkaç kilometre güneydoğusunda, Karasu deresi yakınında, yolun sağında ve solunda, burada gayet geniş bir düzlük meydana getiren Zap vadisi içindedir. Rekan ve Kelekum dereleri içindeki yatakların bazılarının Zap suyunun doğusunda da mevcut oldukları görülmüştür.

Hakkâri kükürt yataklarının en önemlisi, şehrin 30-35 km. kuzeydoğusundadır.

Bölgede çalışma yapan ekibin kanaatine göre, etüt bölgesinde kükürt teşekkülü sona ermemiş olup halen devam etmektedir. Buradaki volkanik menşeli kükürt yatakları iktisadi açıdan Japonya ve Şili'deki kükürt yataklarına benzerlik gösterebilir fakat kalite durumu detaylı

⁵⁴ Topluoğlu, *a.g.e.*, s. 5.

⁵⁵ İsmail Seyhan, *Hakkâri-Başkale Kükürt Zuhurları*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1972, s. 1.

yapılacak çalışmadan sonra ortaya çıkacaktır.⁵⁶ Hakkâri ve Başkale bölgelerinin toplam görünür rezervi 50.000 ton saf kükürttür.⁵⁷

Jeotermal:

Sarıtaş, Gölebakan'da 39,2-53,7 C sıcaklıkta ve 0,07 lt/sn debili jeotermal kaynak bulunmaktadır.⁵⁸

Enerji Kaynakları

Hakkâri ili ve çevresinde çalışması yapılmış enerji kaynakları asfaltit ve kömürdür.

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nden Jeolog Halit Özcan başkanlığında bir ekip, 1976 yılının Ekim ayında, Hakkâri Valisi Sayın Derviş Yalım'ın ihbarı üzerine Hakkâri ili Şemdinli ilçesi hudutlarında mevcut olan Asfaltit (Petrol) sahalarını kontrol etmek için bölgeye gitmiştir.

Şemdinli ilçesinde bahsedilen madenler Petrol-Asfaltit-Mangan ve kömürdür. Bu saha Şemdinli ilçesinin güneybatısında olup 75 km. stabilize yolla gidilmektedir. Yapılan çalışmada Umurlu (Derecik) köyü civarında asfaltit ve mangan cevherleşmeleri tespit edilmiştir.

Bir diğer çalışma sahası olan Şemdinli ilçesi Umurlu (Derecik) Köyü'nün 1400 m. kuzeybatısında, Sevi deresi yukarısı Balkaya eteğinde asfaltit yani petrol numunesine tesadüf edilmiştir. Tespit edilen asfaltit burada petrol yönünden bir araştırmayı mümkün kılacak niteliktedir.

Son çalışma sahası olan Şemdinli ilçesi Konur Köyü Aktütün mahallesinde incelemelerde bulunulmuştur. Konur köyü, Yüksekova-Şemdinli yoluna yaya olarak 5,5-6 saat mesafededir. Asfaltit yatağı Konur köyünün Aktütün mahallelerinde olup örtülü vaziyettedir. Köydeki yaşlılar 50-60 yıl önce burada asfaltit (petrol) sızıntısı olduğunu ve buradan şişelerle alarak evlerinde yaktıklarını anlatmaktadırlar. Mahalle büyük bir heyelan üzerine kurulmuştur. Petrol (asfaltit) sızıntısı olan yerdeki bi-

⁵⁶ Seyhan, *a.g.e.*, s. 3.

⁵⁷ Seyhan, *a.g.e.*, s. 3; Demir Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁸ M.T.A., *a.g.e.*, s. 277; Çölemerik çevresinin kükürtlü termal sularına oldukça sık rastlanır. Fakat iyi yolları ve tesisleşme olmamıştır. Bkz. Mangaltepe, *a.g.m.*, s. 342.

nanın yıkılması ile sızıntı toprak altında kalmıştır. Yapılan kazı neticesinde sızıntıya rastlanılmamış fakat asfaltit parçaları bulunmuştur. Umurlu'da görülen petrol numunesi Aktütün mahallesinde görünen petrol numunesi ile örtüşmektedir.

Konur köyü ve Aktütün Mahallesi Umurlu köyünün kuşucuşu 16-18 km. kuzeyindedir. Umurlu'da görülen Asfaltitlerin Aktütün mahallesinde de görülmesi, üçgen bir kama şeklinde Irak topraklarına uzanan bu yörenin asfaltit ve petrol yönünden incelenmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵⁹

Hakkâri bölgesinde petrol ile ilgili bulgular vatandaşlar tarafından da tespit edilmiştir. Hakkâri Postası gazetesinin yazarlarından Oğuz Özgür Hakkâri'den Dize yoluna dönen köprüyü geçtikten sonra sağlı sollu uzanan dağlara dikkatle bakıldığında çatlaklardan sızmış büyük siyah izler bırakan geniş lekelerin olduğunu söylemektedir. Bu lekelerin petrol olabileceğini düşünerek Diyarbakır'da bulunan bir petrol şirketine bu konuyu açmış gelmelerini istemiş fakat bu bölgeye gelen hiç kimse olmamıştır. Hakkâri'nin Irak petroleri üzerinde olabileceğini tahmin ederek buralarda yapılacak sondajla çıkarılacak petrolün Hakkâri'yi kalkındıracağı ve müreffeh seviyeye çıkaracağı umut edilmektedir.⁶⁰

Bir diğer çalışma konusu olan kömür ile ilgili tespitler, Hakkâri ilinin kömür yönünden fakir olduğunu göstermektedir.⁶¹

M.T.A. Enstitüsü'nün haricinde de Hakkari bölgesinde görev amaçlı bulunan resmi kurum müfettişleri, vatandaşlarla yaptıkları sohbetlerde, bölgede madenlerin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

C.H.P. Bitlis Bölge Müfettişi Tokat Mebusu Hasip Aytuna'nın Hakkâri Halkevi hakkında yapmış olduğu teftiş ile ilgili C.H.P. Genel Sekreterliğine gönderdiği 10.11.1942 tarihli raporunda, Şemdinli'de vatandaşların kendisine Şemdinli Kazasının Girava köyü civarında, Menkule dağı

⁵⁹ Halit Özcan, *Hakkâri İli Şemdinli Yüksekova İlçeleri Madenlerine Ait Prospeksiyon Raporu*, Doğu Anadolu Bölge Müdürlüğü Yayınları, Van, 1976, s. 2; Raporu tutan M.T.A. Enstitüsü çalışanı Jeolog Halit Özcan, Umurlu ve Konur arasındaki bölgenin benzeşmesi nedeniyle Petrol dairesi Başkanlığı'na bu bölgenin dikkate alınmasını tavsiye etmektedir; alınan bu petrol numunelerinin kalorisinin 8000 kcal/kg'a kadar çıktığını raporunda belirtmektedir, ayrıntılı bilgi için bkz. Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁰ Oğuz Özgür, "Hakkâri'yi Çok Mutlu Bir İstikbal Beklemektedir", *Hakkâri Postası* (1 Şubat 1963), s. 1-2.

⁶¹ Erkanol, vd, *a.g.e.*, s. 19.

eteğinde petrollü zift bulunduğu; buralarda kömür ve manganez madenleri de olduğu ve "Faraşın" ile "Beytüşşebap" deresindeki yolda kayalar halinde demir madenine tesadüf olunduğu belirtilmiştir.⁶²

Bayındırlık Bakanlığı Yapı ve İmar İşleri Reisliği Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı'nın 1965 yılında, Hakkâri ve ilçelerinin imar yapısını araştırmak için görevlendirdiği ekip, Çukurca'da halkla yaptıkları görüşmede vatandaşlar kendilerine; Çukurca'nın güneyinde ve Irak sınırında bulunan dağda altın madeni olduğunu ve Iraklıların kendi sahalarında bulunan kısımda bu madeni işlettikleri, yine Çukurca ilçesine bağlı Çıman köyünde demir madeni, Çuşı yaylasında da petrol olduğu, Beköyünde linyit bulunduğunu söylemiştir.⁶³

Sonuç

Hakkâri bölgesindeki madenler tarihin her döneminde ilgi konusu olmuştur. Lozan Antlaşması sonrası İngilizlerin gerek siyasetindeki taktiği gereği gerekse burada da Musul'da olduğu gibi zengin petrol yataklarının olabileceği fikri, Hakkâri'yi İngiltere'nin gözbebeği yapmıştır. Hakkâri Lozan sonrasında pazarlık masasında geleceğini aramıştır. Cumhuriyet döneminde Hakkâri'nin, yollarının olmaması, tabiatının zor ve çetin koşullar sağlaması bu bölgeyi diğer vilayetlerden koparmıştır ve devletin yardımlarının zamanında gelmesini önlemiştir. Cumhuriyet döneminde Hakkâri yeraltı zenginliklerinin ortaya çıkartılması hususunda öksüz bırakılmış görünmektedir. M.T.A. Enstitüsü Genel Müdürlüğünün 1935 yılında kurulmasından sonra Hakkari bölgesindeki çalışmaları 1967'lerden sonra başlamıştır. Teknik heyetlerin bölgede kısıtlı sürelerde yapmış oldukları çalışmalarda metalik ve endüstriyel madenler ile enerji kaynaklarından petrol tespit edilmiştir. Raporlar tetkik edildiğinde petrol haricindeki diğer madenlerin rezerv miktarlarının ve kalitesinin düşük miktarda olduğu görülmektedir. Yalnız petrol ile ilgili tespitler oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Teknik heyet, 1976 yılında yaptığı petrol ile ilgili tespiti için Petrol Dairesi Başkanlığı'nın çok yönlü ve detaylı bir çalışma yapması gerektiğini tavsiye niteliğinde rapor etmiştir. Bölgede petrol ile ilgili başka bir çalışma da yapılmamıştır. Hakkâri bölgesi petrol ile ilgili gizemini hala korumaktadır.

⁶² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1.

⁶³ Oya Çiçekoğlu, vd, *a.g.e.* s. 17.

Kaynakça

BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No:658, Dosya No: 199, Sıra No: 2.

BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1.

Hakkâri, 5 Mart 1962.

Hakkâri, 12 Haziran 1963.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 12 Numaralı Mühimme Defteri II (978-979/1570-1572), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, vd., *Van Kütüğü*, Türk Hava Kurumu Matbaası, Ankara, 1992.

Altınlı, İ. E, "Hakkâri Güneyinin Jeolojisi", İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, Cilt XIX, Sayı 1, Halk Basımevi, İstanbul, 1954.

Aşgın, Sait, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Belli, Oktay, "Van Gölü'nün Güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde İşletilen Maden Kaynakları" III. *Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (6-8 Haziran 2007), Hakkâri Valiliği Yayınları, Ankara, 2008.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, 1, 1943.

Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla* "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye", Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Çebi, Hakan Yılmaz, *Türkiye'de Petrol Kime Saklanıyor*, Tutku Yayınevi, Ankara, 2014.

Çiçekoğlu, Oya, vd, *Hakkâri İli Yapı Malzemesi ve Mahalli Şartları*, Bayındırlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1969.

Dalyan, Murat Gökhan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830-1870)*, Öncü Yayınları, Ankara, 2012.

Dündar, Safiye, *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Erkanol, Demir, vd, *Hakkâri İlinin Genel Jeolojisi ve Maden Envanteri*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Doğu Anadolu Bölge Müdürlüğü Yayınları, Van, 1988.

Gökalp, Tufan- Uçurum, Mustafa, *Hakkari-Çukurca-Taşbaşı Titanyum Cevherinin Ön Zenginleştirme Çalışmaları*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.

Heckmann, Lale Yalçın, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

İslam Ansiklopedisi, *İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 99.

İzbirak, Reşat, *Cilo Dağı ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.

Kaplan, Yaşar, "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri", *Uluslar arası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014 .

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Yer Altı Kaynakları (İllere Göre)*, Yer Bilimleri ve Kültür Yayınları, Net Ofset Matbaacılık, Ankara, 2009.

Mangaltepe, İsmail, "XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri", *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (06-08 Haziran 2007), Hakkâri Valiliği Yayınları, Ankara, 2008.

Mar Samcun, Surma d Bayt, *Ninova'nın Yakarışı*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996.

Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, Med Yayınları, İstanbul, 1991.

Memiş, Ekrem, "Eskiçağda Irak-Anadolu İlişkileri" İkinci Ortadoğu Semineri Bildirileri (27-29 Mayıs 2004), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 2006.

M.T.A. Enstitüsü, *1935-1971*, M.T.A. Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Nikitine, Basil, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010.

Özcan, Halit, *Hakkâri İli Şemdinli Yüksekova İlçeleri Madenlerine Ait Prospeksiyon Raporu*, Doğu Anadolu Bölge Müdürlüğü Yayınları, Van, 1976.

Özgür, Oğuz, "Hakkâri'yi Çok Mutlu Bir İstikbal Beklemektedir", *Hakkâri Postası*, 1 Şubat 1963, s. 1-2.

Seyhan, İsmail, *Hakkâri-Başkale Kükürt Zuhurları*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1972.

Topluoğlu, Sabri, Şemdinli (Hakkâri) Mermer Zuhurlarının Ön *Prospeksiyon Raporu*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.

Tuncel, Metin, "Geçmişten Günümüze Hakkâri Şehri", *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (6-8 Haziran 2007), Hakkâri Valiliği Yayınları, Ankara, 2008.

Türkunal, Süleyman, *Hakkâri Dağları Hakkında Jeolojik Not*, M.T.A. Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1950.

Yalçın, Semih, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1960-1980)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Yalman, Tunç, "Hakkâri'yi Terk Eden Hâkimin Öyküsü", *Vatan*, 27 Şubat 1952.

YSE, 1965.

Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU
Öğr. Gör. Melik TAŞ

HAKKÂRİ BEYLİĞİ DÖNEMİ
KÜRT KÜLTÜR VE EDEBİYATI

ÇAND Û EDEBİYATA KURDÎ YA SERDEMA MÎREKTIYA HEKARIYÊ

HAKKÂRÎ BEYLİĞİ DÖNEMİ KÛRT KÛLTÛR VE EDEBİYATI

Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU¹

Öğr. Gör. Melik TAŞ²

Kurte

Ev xebat, ji “destpêkekê” û “şêş beşan” pêk tê; bi awayekî gelem-perî lêkolîna rewşa çand û edebiyata Kurdî ya dema Mîrektiya Hekariyê dike. Erdnîgariya Hekariyê ji sedsalên qedîm vir de bûye war û wargehê jiyana mirovahiyê. Ev herêma han, bi rengînî û zengîniya xwezaya xwe ve bala komên însanan kişandiye û bûye dergûş ji şaristan, çand, nasname û baweriyên cuda cuda re. Meriv mîrasa çandî ya Hekariyê ya beriya Îslamê, bêtir li ser şop û neqşên keviran ên kela, mezel, dêr û dêrheyên dibîne. Heçî çand û edebiyata Hekariyê ya nivîskî ye, ev di serê destpêka serdema Îslamî de peyda dibe. Bingeha edebiyata nivîskî ya Kurdî ya li Hekariyê, bi medreseyên Kurdan ên ku li vir saz bûne, destpê dike. Bi avabûna Mîrektiya Hekariyê re çand û edebiyata Kurdî ya ku bingeha xwe ji medreseyan digre, pêş dikeve. Çand û edebiyata Kurdî di vê serdema destpêka Îslamî de li herêma Hekariyê û her wisa jî li hemû cîh û warên ku Kurd lê dijîn, di nav geşedan û berfirehiyekê de ye. Şaheserên edebiyata Kurdiya klasîk û xasma yên ku bi zaravayên Kurdiya Kurmancî hatine nivîsîn û hatine heta roja me ya îroyîn, hemû di dewra Mîrektiyan de peyda bûne. Di vê pêngava çand û edebiyata Kurdî de Mîrektiya Hekariyê rolekî sereke lîstiyê

Peyvên Sereke: Mîrektiya Hekariyê, Medreseyên Kurdan, ziman û çanda Kurdî, Hekarî, edebiyata Kurdî

¹ Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

² Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

DESTPÊK

Kurd di serdema xelifetiya Hz. Umer de Îslamiyetê dipejirînin. Di salên 1637-50yê Miladî de bi musulmanbûna bajarê Diyarbekrê re piraniya Kurdan êdî dibin peyrewê vî dînê nû. Kurdan piştî ku dînê Îslam pejirandin, di jiyana wan a civakî û siyasî de guherîn çêdibe.³ Her wisa di çand û edebiyata wan de jî pêşketineke nû pêk tê. Sedemekî vê pêşketinê ev bû ku dînê Îslamê bi referansê xwe yê bingehîn, yanî bi zarê Quranê digot “Bixwîne”. Ev emir û teşwîq, bûn sebeb ku saziyên xwendin, zanîn û perwerdehiyê çê bibin di nav civatên musulman de. Wihareng dezgehên ilm û xwendinê yên wek “suffa”, “kuttabî”, “darul hîkmet”, “kitabxane”, “rasatxane”, “zanîngeh” û “medrese” li dû hev saz bûn û zêde bûn. Kurd jî wek qewmekî mensûbê vî dînî jî vê geşedanê behremend bûn.

1-REWŞA KURDAN DI SERDEMA DESTPÊKA ÎSLAMÊ DE

Piştî zeîfbûn û paşketina dewleta Ebbasiyan hin xanedanên Kurd hukumetên serbixwe ava kirin. Wek mînak ên bi navê Hesenweyî, Merwanî, Eyyûbî û hwd. Çand û zimanê rêvebirên van dewletan her çiqas Kurdî bûn, lê zimanê van dewletan ên perwerde û fermî Erebi bûn. Zimanê nivîs û resmîyetê yên dewletên ku Tirkan ava kiribûn jî yên di vê serdemê de Farişî yan jî Erebi bûn. Lêbelê bi hukumraniya van xanedanên Kurd ên dema van hukumetên Kurd de, çand û nasnameya Kurdî xurt bû û pêş ket. Her wisa, bû bingeh û zemînekî geşedanê ji bo peydabûna berhemên bi zimanê Kurdî. Ev zemîne munbît ji serdema Mîrektiyên Kurd bû ku piştî van hukumetan ava bûn. Yanî meriv dikare bêje ku ger ev pêşketin û belavbûna çand û nasnameya Kurd a di serdema van hukumetan de nebûya, belkî ew şaheserên edebiyata Kurdî ya di dema Mîrektiyên de peyda nedibûn.

Mamosteyê Unîversîteya Harvard a Amerîqayê û pisporê ziman û medeniyetên Rojhilata Nêz Prof. Dr. Merhard Îzady yê ku li ser Kurdan dixebite, di derheq vê serdema ku teqabulî serê destpêka musulmanbûna Kurdan dike de, awha dibêje “ Di vê serdema aktîf a tarîxa Kurd de, piştî dewra hilweşînê ya sê sed salî ya ku di bin rêvebiriyan merkezi yên Sasaniyên Îranî û Împaratoriya Bizansê de derbasbûyî, di sedsalên 7an û 9an de hêza wan a ku ji nû ve şînbûyî û hakimiyeta wan a di siyasê de, mohra xwe lê dixê. Ev pêşketin di navberên sedsalên 10an û 12an de derdikeve asta herî bilind û bi awayekî heqdar wek “Sedsalên Îslamê yên Kurd” dihate bi navkirin. Hakimiyeta Kurdan a siyasî bi saya koçberîya

³ Beg Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012, r. 125-130

zêde û fethên eskerî, ji Asya Navîn heta Lîbya û Yemenê dirêj dibû. Kurdan herêmên ku wek dil û qelbê Rojhilata Navîn in, ji îşxalkeran- mesela ji yên wek Xaçparêzan- diparastin û her wisa çanda Kurd jî demên xwe yên zêrîn jiya. Kurd di seranserê vê serdemê de û di warê felsefe, mûzîk, mûzîkolojî, matematîk, muhendîsî, mîmarî û astronomiyê de, bibûne pispor. Di nav pêştatirên Kurd ên di vê serdemê de dîrokzanên wek Ebu'l Fîda, Îbnî Athîr, Îbnî Şedad û Îbnî Kutayba; filozofên wek Suhrewerdî û Aynel Qudat ul Hemedanî; seyyahên wek Îbnî Fadlan; mûzîkologên wek Seyfeddîn Ûrmewî û Muhemed Îbnî Katîb; mûzisyenên wek Îbrahîm, Îshaq Mawsilî û Zeriyab; mîmar û muhendîsên wek Mûnîs; matematîkzan û astronotên wek Muhyeddîn Xelatî; bîyografîstên wek Îbnî Xelqan; ansiklopedîstên wek Îbnî Nedîm; şoreşgerên dînî û cdivakî yên wek Babek û Narseh”⁴

2-REWŞA ÇAND Û EDEBIYATA KURDÎ DI SERDEMA MÎREKTIYAN DE

Di sedsala XIIIan de piştî êrişên Moxolan li ser cîhana Îslamê, bi taybetî jî li ser paytexta dewleta Ebbasiyan, dawî li dewleta Ebbasiyan hat û bi vî awayî di cîhana Îslamê de serdemeke nû destpê kir. Di vê navberê de hukumetên Kurd ên ku di nivê serdema Ebbasiyan de ava bûbûn jî temenê xwe tijî kiribûn. Ev serdema nû ji bo Kurdan serdema Mîrektiyane. Mîrektiyên herî girîng ên Kurdan û bi taybetî yên Kurmancan piştî êrişên Moxolan hatin avakirin û heta bi nivê sedsala XIXan li ser piyan man. Ev serdem ji bo edebiyata Kurdiya Kurmancî serdemeke zêrîn e. Lewra em dikarin bêjin hemû berhemên klasîk ên Kurdiya Kurmancî yên di destê me de ne, di vê serdemê de hatine dayîn. Di destpêka vê serdemê de cara pêşî li cihên wekî Hekarî, Cizîr, Amêdiye û Erdelanê û piştî wan jî li cihên wekî Bidlîsê, Bazîdê, Hîzanê, Miksê, Şêrwanê û hin cihên din mîrektiyên Kurdan ava bûn.⁵

Di salên 1514-1518an de dewleta Osmanîyan, bi alîkariya mîrên Kurd di şerê Çaldîranê de Sefewî tîk birin. Bi vê îtifaqa Kurd û Tirkan a piştî îtifaqa pêşîn ku Sultanê Selçûkî Alparslan bi Kurdên Merwanî re kiribû, ji bo Kurdan serdemek nû destpê kir û mîrektiyên Kurdan desthilatdariya xwe bihêztir kirin⁶. Her wiha saziyên wan ên sîyasî, dînî û perwerdehî ava bûn û geştir bûn. Di vê atmosfera rewşenbîrî de helbestvan perwerde bûn û di encamê de helbestên Kurdî derketin holê. Di vê serdemê

⁴ Merhadad Izady, *Kürtler*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 97

⁵ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013, s. 162

⁶ Ahmet Özer, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul 2010

de helbestvan li dora qesr û qonaxên mîran kom dibûn. Em dibînin gelek helbestvanên vê serdemê yê wekî Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Wedaî, Selîmiyê Hîzanî û Harisê Bedlîsê li dora mîran rabûne û bûne helbestvanên wan. Bi vî awayî sistema patronajiyê / hîmayeyê jî derketiye meydanê. Di vê serdemê de ji bo geşbûna edebiyata Kurdî faktora herî girîng hebûna medreseyan bû. Em dikarin bêjin ku di her bajarekî ku mîrekî Kurdan lê hebû, medreseyên wan jî hebûn. Piraniya van medreseyan di sedsalên XV û XVIan de hatine avakirin. Ev medrese bi mîmariya xwe û bi sistema xwe ne medreseyên kêr bûn. Hinek ji van medreseyan wekî Medreseya Qubehane û Medreseya Sor di asta medreseyên paytextên cîhana Îslamê yê wan deman bûn. Di van medreseyan de zimanê perwerdehiyê zimanê Kurdî bû. Vê yekê jî rê li ber derketina helbestên Kurdî vekir. Gelek helbestvan ji van medreseyan rabûn. Piraniya helbestvanên vê serdemê ji van medreseyan xwendibûn.⁷ Çand û edebiyata Kurdî ya di serdema mîrekiyan de jî li ser bingeha van medreseyan hêşîn bû û teşe girt.

3-MÎREKTIYA HEKARIYÊ

Erdnîgariya Hekariyê ji heyamên neolîtîk heta îro bûye war û wargehê jiyana mirovahiyê. Ev herêma han, bi rengîni û zengîniya xwezaya xwe ve bala komên însanan kişandiye û bûye dergûş ji şaristan, çand, nasname û baweriyên cuda cuda re. Meriv mîrasa çandî ya Hekariyê ya beriya Îslamê, bêtir li ser şop û neqşên kevîran ên kela, stel, mezel, dêr û dêrheyan dibîne. Heçî çand û edebiyata Hekariyê ya nivîskî ye, serê destpêka serdema Îslamî de peyda dibe.

Beriyaya Îslamê hin Kurdên herêma Hekariyê Xirîstiyani ku dînî Hz. Îsa ye qebûl kiribûn. Lê ev Îsewîtiya Kurdan wek ya Îsewiyên din ên cîhanê nebû. Lewra evan digotin Îsa kurê Xwedê nîne û Meryem jî jina wî nîne. Îsa bende û qasidê Xweda ye. Ev mezheb û baweriyaya bi vî rengî li bajarê Edesa (Urfa) û doranê çemê Zapê pêşva hatine. Di gava hatina musulmantiyê de evan deran bi hemîtî dijî dînê Îslamê derneketine. Lewra dînê Îslamê dînê wanê berê litê (tesdîq) dikir. Hz. Umer ji bo hildana vî warî pir xebat nekiriye. Di dema Hz. Osman de jî Hebibê kurê Mesleme qe giza xwe (hucûm, eleqe) bi van deran neanî. Serdema Emewîyan jî wisa boriye. Mîr û hukumdarên Hekariyê hemû ji xanedanên Kurdên herêma ne. Her dem hukumdariya xwe bi awayekî musteqil berdewam kirine. Di gavên Eyûbiyan de aştî di nîveka wan û Eyûbiyan de bi cîh hatiye. Xutbe li ser navê Sultan Selaheddîn xwendine.⁸

⁷ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013, r. 177

⁸ Varlı Abdullah, *Diroka Dugelên Kurdan*, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997, r. 349-350

Di serdema Osmanîyan de jî bêyî ku bibin tabiyê dewleta Osmanî tevî peymanê ittifaqa Kurd û Osmanî bûne⁹. Hukumraniya xwe berdewam kirine.

Piştî politikaya dewleta Osmanî ya merkeziyetparêziyê ya dewra Sultan Mehmûdê II an a di serê sedesala 19an de dewleta Osmanî êrîş dibe ser mîrnîşînên Kurd. Piraniya mîrnîşînan jî holê radibin. Tenê Mîrnîşîna Hekariyê û Mîrnîşîna Cizîra Botan (herdu bi hevra) şerekî dûr û dirêj dikin li hemberî Osmanîyan. Piştî wextan ev her du Mirektî jî di sala 1845an de têk diçin û jî holê radibin.¹⁰

4-REWŞA ÇAND Û EDEBIYATA KURDÎ DI MÎREKTIYA HEKARIYÊ DE

4. 1. Hêmanên Çanda Maddî û Nivîskî Li Mîrektiya Hekariyê

Herêma Hekariyê jî hêla dîrokê ve navendeke wisa ku Kurdiya Kurmancî û çanda Kurdî ya xweser jê derketiye û her wisa li coxrafayên dorhêlê jî belav bûye. Meriv, jî mîmariyê bigre heta hunermendiyê û jî tewnekariyê bigre heta cil û bergan, dikare bi hezaran nimûne û mînakên vê çanda orjînal a li herêma Hekariyê binîne.

Welatê Kurdên Kurmancî eslî herêma Hekariyê ye ku hema di nav axa Mannayên serdema antîk de cih digre. Eslê Kurmancî digihêje zimanê Medî ya kevn ku jî aliyê eşîrên Kurdan ên herêma Hekariya ku dikeve rojavaya Gola Êrmiyê, tê qisedanê. Eşîrên Kurdan gav bi gav jî herêma Hekariyê derketin û belavbûn. Her wisa zaravayê xwe yê Kurmancî jî digel xwe birin û berfireh kirin. Van eşîrên koçber ên ku jî Hekariyê derketin digel Kurmancî mezhebê Şafîtiyê ku girêdayî mezhebê Sunnî ye, li hemû Kurdistanê belav kirin û kirin mezhebê welatê sereke û serdest.¹¹

Li Hekariyê hêmanên çanda maddî gelek in. Ji kela, resmên şikeftan, stellan, dêr û dêrheyên bigre heta merzel, balbal, pire, kemerên avê û kumbetan, bi sedan nimûne hene. Lêbelê jî ber ku piraniya van hêmanên han, hê di beriya serdema mîrektiya Hekariyê de çêbûne, em ser van nasekinin. Bes em dixwazin li ser wê babetê çandê bisekinin ku tîkildarê bi nivîs û edebiyatê ye. Heçî medreseyên Hekariyê ne, ev saziyên perwerdehiyê bi piranî di serdema mîrektiya de saz bûne û mohra xwe li hemû

⁹ Epözdemir Şakir, *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Pêrî Yayınları, İstanbul-2005, r. 95.

¹⁰ Beg Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012, r. 710

¹¹ Merhadd Izady, *Kürtler*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2009, r. 299,307

rengên çand û edebiyata Hekariyê ya dema mirektiyê xistine. Her wisa bûne war û wargeh ji bo çanda nivîskî û berhemên nivîskî yên edebiyata Kurdî ya dema mîrektiyê. Lewma em dê di vê xebata xwe de giraniyê bidin ser vê mijarê.

4.1. 1. Medreseyên Hekariyê

Çavkanî û bingeha çand û edebiyata Kurdî ya heyama Mirektiya Hekariyê medrese ne. Ev medreseyên ku jê re “medreseyên Kurdan” yan jî “medrseyên rojhilatê” tê gotin, ji destpêka Îslamiyê vir de li her cihên ku Kurd lê dijîn, belav bûne.¹² Meriv dikare serencama medreseyên Kurdan ji destpêka Îslamê heta îro veqetîne sê qonaxan. Ev êwr û qonax ev in: 1- Medreseyên ku sultanên Kurdan çêkirine. Ev medrese di dema hukumetên Kurd ên wek Hesenweyhî, Merwanî, Eyûbî û hwd. de hatine çêkirin. Sazkarî û finansoriya van medreseyan sultanên van dewletan û ehlê xanedanên van sultanan dikir.¹³ 2- Medreseyên Mîran: Ev medrese jî ji aliyê mîran ve dihatin çêkirin û hîmayekirin. 3- Medreseyên şêx û melan: Ev medrese jî piştî ku mîrektiyên Kurd ji holê rabûn, faaliyet û xizmeta ilmê ya ku berê de dibû, şêxên terîqetan yan jî melayê medreseyan didan berdewam dikirin bi qasî îmkanên xwe. Himaye û finansoriya van medreseyan xelqê yanî ahalî bi îmkanên xwe ve pêk dianîn.

Sazkar û hamiyên medreseyên mîrtiya Hekariyê, wek yên hemû medreseyên mirtiyên Kurdan, Mîr bûn. Van mîran bi sedan medrese çêkirin. Medreseyên ku hatine çêkirin, tenê yên ku heta roja me li ser piya mane yan jî kelefeyên wan gihîştine îro, nînin. Ango îbaretê bi van ên mewcûd tenê nînin. Bilekis ji navendên bajaran biger heta gundan, heta mezre û zozanan jî bi sedan medrese hatibûn çêkirin. Piraniya wan piştî hilweşîna mîrektiya Hekariyê neman û negihîştin roja me ya îro.

Taybendmendiya herî sereke ya medreseyên Hekariyê, wek a hemû medreseyên mîran, ew bû ku cih didan çand û edebiyata herêmi. Ji medreseyên Hekariyê yên ku hatine heta roja me ya îroyîn ev in:

4. 1. 1. 1. Medreseya Mîr Zeynel Beg

Medrese li nav bajêrê Çolemêrgê û li taxa Gulareş e. Medrese ji aliyê Mirê Hekariyê Mîr Zeynel ve hatiye çêkirin. Evî mirê han di navbera salên 1560-1578an de mîrtiya Hekariyê kiriye. Muhtemelen medrese jî

¹² Çiçek M. Halil, *Şark Medreselerinin Serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, r. 27

¹³ Bağusuy Bedrettin, *Selahaddin Eyyubî Devrinde İlimi Faaliyetler*, Hivda Yayınları, İstanbul 2009, r. 33

di van tarîxan de hatiye çêkirin. Merqeda Mîr Zeynel jî di hewşa medreseyê de ye.¹⁴ Medrese bi awayê çargoşeya dirêj hatiye çêkirin. Gelek cihên medreseyê hilşiyaye. Li dîwarên dora medreseyê nimûneyên mimariyeke xeml û neqşan a pêşketî tê xuyanê. Li derdora medreseyê qebristanekî kevn heye.

Nivîskarê mewlûda Kurdî şair û edîbê mezin ê Hekariyê yê dewra mîrekiyê Mela Huseynê Bateyî jî li vê medreseyê tehsîl girtiye. Her wisa vê medreseya emekdar gelek alim, zana û edîbên din jî diyariyê me kiriye.¹⁵

4. 1. 1. 2. Medreseya Melik Muhemmed Esed

Ev medrese ji aliyê mîrê Hekariyê Melik Muhemmed ve hatiye çêkirin. Merzelên Melik Muhemmed û yên malabata wî bi medreseyê ve ye. Vê medreseyê heta salên 1910an jî xizmeta perwerdehiyê kiriye. Aniha wek camî tê bikaranîn.

4. 1. 1. 3. Medreseya Meydanê

Li gor kîtabeya li ser deriyê wê yê derva, di tarîxa 1112 (1700-1701) ê Hicrî de hatiye çêkirinê. Ji kîtabeyê nayê fêmkirin ku ji hêla kê ve hatiye çêkirin. Di şeklê çargoşe de hatiye çêkirin. Hewşek û gelek odayên vê medreseyê hene û deriyê wê yê derva aliyê başûr de ye.

4. 2. Ziman û Edebiyata Kurdî Di Serdema Mîrekiya Hekariyê de

Serdema mîrekiyan bi gelemperî ji bo ziman û edebiyata Kurdî hcyameke munbît e. Lewra şaheserên edebiyata Kurdî di vê serdemê de derketin. Ev berhemên edebiyata Kurdiya kilasîk bi edebiyatên klasîk ên cînar ên Erebb, Faris û Tirkan re di nav reqabeteke serkeftî de ne.

Mîrekiya Hekariyê girîngî dida cih û mekanên ku ziman û edebiyatê de geş dibe. Lewma mîrên Hekariyê gelek medrese ava kirin. Medrese heta gundan jî belav bibûn. Çanda medreseyê li her derê mîrekiyê bi cih bû. Mîrên Hekariyê gelek qedr û qîmet didan alim, zana û edîban.¹⁶ Wuhareng di navbera mîr û edîbên vê mîrtiyê de sistema patronajiyê jî ku hîmayeya rêvebiran a li ser nivîskaran e, saz bibû. Lewra sebebekî herî

¹⁴ Top, Mehmet, *Güneşin Yükseldiği Yer Muş, Bitlis, Van, Hakkari*, Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Muş 2007, s. 188

¹⁵ Sadîni, Xalid, *Mela Huseynê Bateyî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010 r. 30

¹⁶ Sadîni, Xalid, *Mela Huseynê Bateyî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010 r. 13

muhim ê pêşketina edebiyata heyama klasîk, ev sîstema patronajiyê bû.

4. 2. 1. Taybendmendiyên Edebiyata Kurdî ya li Mîrektiya Hekariyê

Mîrên Hekariyê çawa ku alim, edîb û şair hîmaye kirine û cih û mekanên ilm û edebiyatê çêkirine, her wisa jî gelek caran ji nav mîrên Hekariyê jî edîb û şairên Kurdî nivîs derdiketine. Ji van mîran jê yek Mîr Mustafa ye ku wek Perto Begê Hekariyê¹⁷ tê naskirin. Vî mîrê hêja dîwaneke murettet a bi Kurdî nivîsiye. Her wisa Mîr Îmadeddînê Hekarî ku bi pîrê şîira Kurdî Melayê Cizîrî re muşaaare kiriye; yanî herdukan helbest avêtine ber hevdu.¹⁸ Mîrekî din ku edîb û şair e li mîrektiya Hekariyê, Mîr Şerefxanê Hekarî ye.¹⁹ Wî gelek helbest nivîsîne. Di sala 1748an de li Hekariyê wefat kiriye.

Mîrektiya Hekariyê çawa ku gelek edîb û helbestvan diyarî kir ji edebiyata Kurdî re, her wisa jî ji van edîb û helbestvanên vê mîrektiyê gelek pêşengên beşên edebiyata Kurdî derketine. Mesela di edebiyata Kurdî de yê cara ewil bi terzê mesnewiyê nivîsiye, Ahmedê Xanî ye. Ew jî ji Hekariyê ye. Piştî Xanî gelek mesnawî hatin nivîsin di edebiyata Kurdî de. S.Hîzanî, Siwadî û hwd. Her wisa di terzê mewlîdê de dîsa Mela Huseynê Bateyî pêşengî kiriye. Ew jî ji Hekariyê ye. Piştî wî jî bi dehan mewlûdên Kurdî hatin nivîsin. Her wisa Eliyê Teremoxî gramera pêşîn nivîsiye. Li ser ilmê Tibê Mela Muhemmed Arwasî cara ewil nivîsiye û her wisa pexşana Kurdî de jî yekemîn e. Ev her du nivîskar û edîbên dawî ku me behs kir ji Muks û Westanê ne, yanî ji Wanê ne. Ev her du navend jî wê demê girêdayî mîrtiya Hekariyê bûn.²⁰

4. 2. 2. Edîb û Şairên Kurd ên Serdema Mîrektiya Hekariyê

Di serdema mîrektiya Hekariyê de gelek edîb û helbestvanên Kurd derketine û xizmet ji edebiyata Kurdî re kirine. Yên ku heta niha em dizanin neh-deh heb edîb û şair in. Bi baweriya min hejmarên wan hê bêhtir in. Lewra heta çend sal berê ziman û edebiyata Kurdî dihat înkâr kirin û qedexe bû li welatê me. Em jî li ser edîb û şairên me yên klasîk hê nû dixebitin. Piştî lêkolînên berfireh mumkun e ku ji kitêpxane û mehzenan û li der û dor gelek berhemên edebiyata klasîk peyda bibin. Lewra van salên dawî bi xêra azadî û serbestiyetê gelek nimûneyên bi vî rengî tên xuyanê.

¹⁷ Pertew Begê Hekarî, *Dîwan Nûbihar* Yayınları, İstanbul 2010 r.

¹⁸ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013, r. 162

¹⁹ Zeki Bozarslan, *Nêrînek Li Dîroka Kurdistan*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, r. 261

²⁰ Varlı Abdullah, *Dîroka Dugelên Kurdan*, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997, r. 347

Wek mînak meriv dikare bêje ku kitêba tibê a bi Kurdî ku du sed sal berê ji aliyê Mela Muhemmedê Arwasî ve hatibû nivîsîn, van salên dawî ji aliyê Mamosteyê beşa Ziman û Edebiyata Kurdî ya Zanîngeha Mardînê, Dr. Kadri Yıldırım ve hate dîtin.²¹

Edîb û şairên serdema mîrektiyan bingeh danîn û pêşengî kirin ku di sedsalên paş wan de bi sedan edîb û şairên wek wan ên Kurdînivîs derkevin holê. Lewra nimûne û pîr û duayen ew bûn. Bi saya xebatên wan ziman û edebiyata Kurdî xwe parast û bi edebiyata gelên cînar re musabaqaye serkeftî pêk tîne.

Edîb û şairên Kurd ên dema serdema mîrektiya Hekariyê ku em dizanin ev in: Mîr Îmadeddînê Hekkarî, Feqe Ebdulqadir Hekarî, Pertew Begê Hekarî, Mela Huseynê Bateyî, Ehmedê Xanî, Eliyê Teremoxî²², Wedaî, Eliyê Herîrî, Mela Muhemmedê Arwasî,

Encam

Çand û edebiyata Kurdî ya serdema Mirektiya Hekariyê bingeha xwe ji medreseyan girtiye. Mekteb û mitbaxa çand û edebiyata vê dewrê, medrese ne. Çanda maddî û manewî ya vê mîrtiyê li ser van saziyan bilind bû û kemilî. Ev sazûmana li vê herêmê, bûye mînak û model ji bo wan mîrektiyên Kurd ên dinê jî. Lewma gelek kod û şeweyên çand û baweriyê û her wisa jî gelek babet û şaxên edebiyatê pêşî li vê mîrektiyê derketin holê û paşê li herêmên din belav bûn. Wek mînak, çand û baweriyaya bi awayê “sunnîti” û mezhebê “Şafîti”yê ku pêşî li medreseyên herêma Hekariyê destpê kiriye, bi rengekî balkêş û bi awayekî sistematîk û standart li nav piraniya coxrafiyaya Kurdan û li medreseyên wan li dare. Dîsa wek nimûne meriv dikare wê bandora vê sazûmana hevpar a serfiraz ku li mîrgeha Hekariyê heye, li ser “kitêbên rêzê” yên bi zimanê Kurdî û Erebi ku li hemû medreseyên Kurdan bi awayekî standart tînin xwendin, nîşan bide. Yanî mesela “kitêbên rêzê” yên Kurdî yên wek “Serfa Kurmancî, “Eqîda îmanê” “Mewlûda Kurdî” û hwd. ku li medreseyan tînin xwendin, ji aliyê alimên medreseyan yên Hekariyê ve hatine telifkirinê. Ev kitêb pêşî li medreseyên Hekariyê bûne kitêbên dersê û paşê li hemû medreseyên din ên welat hatine xwendin. Her wisa ji bo bandora herêma mîrtiya Hekariyê ya ji hêla ziman û edebiyatê ve jî meriv dikare gelek mînak bide.

²¹ Kadri Yıldırım, (Kürtçeden Türkçeye Çeviren: Nevzat Eminoglu) *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, sayfa 54, Ağustos- Eylül 2012

²² M. Şerif EROĞLU, 1. *Uluslararası Düünden Bu güne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, Ali Et-Teremahi ve Tasrif Adlı Eseri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s.706

Mînameke ji gelek mînakan ev e ku mesela qertafeke ku bi piranî di kêşa lêkerên kesên sêyem de wek "bit, bitin, binitin" tê gotin, di devaka Hakariyê de heye û aniha jî li vê herêmê pir tê bikaranîn. Ev qertaf di hemû berhemên edebiyata Kurdiya Kurmancî ya Klasîk bi awayekî bêîstisna heye ku ji bandora devokê Hekariyê ye. Wuhareng bi awayekî eşekere tê xuyan ku çand û edebiyata Kurdî ya serdema mîrektiya Hekariyê gelek xurt û xweser e. Her wisa jî bi hemû rengê xwe ve xwedî bandoreke domînand e ku ji navendê ber bi dorhêlê ve tesîreke mezin pêkaniye. Bûye binaxeya çand, bawerî, nasname, ziman û edebiyateke hevpar û hevgirtî.

Çavkanî

Adak, Doç Dr. Abdurrahman *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013

Varlı Abdullah, *Dîroka Dugelên Kurdistan*, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997

Epözdemir Şakir, *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Pêri Yayınları, İstanbul- 2005,

Beg Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012

Çiçek, Prof. Dr. Halil, *Doğu Medreselerinin Serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007

Bağusuy Bedrettin, *Selahaddin Eyyubî Devrinde İlmî Faaliyetler*, Hivda Yayınları, İstanbul 2009

Top, Mehmet, *Güneşin Yükseldiği Yer Muş, Bitlis, Van, Hakkâri*, Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Muş 2007

Ahmet Özer, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul 2010

Prof. Dr. Kadri Yıldırım, (Kürtçeden Çeviren: Nevzat Eminoğlu) *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, sayfa 54, Ağusto- Eylül 2012

M. Şerif EROĞLU, 1. *Uluslararası Dünden Bu güne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, Ali Et-Teremahi ve Tasrif Adlı Eseri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008,

Zeki Bozarıslan, *Nêrînek Li Dîroka Kurdistan*, Doz Yayınları, İstanbul 2004

Merhdad Izady, *Kürtler*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2009

HAKKÂRİ BEYLİĞİ DÖNEMİ KÜRT KÜLTÜR VE EDEBİYATI

Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU¹

Öğr. Gör. Melik TAŞ²

Özet

Bu çalışma bir “giriş” ve “altı” bölümden oluşmakta ve Hakkâri beyliği dönemi Kürt kültür ve edebiyatını konu edinmektedir. Hakkâri coğrafyası çok eski asırlardan beri insanlığın yaşam alanı olmuş ve birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bölge doğal güzelliği ve zenginliği ile insan topluluklarının dikkatlerini üzerine çekmiş ve değişik inanç, uygarlık ve kimliklere beşiklik yapmıştır. Hakkâri'nin İslam öncesi kültürünün izlerini daha çok kaya resimlerinde, kale nakışlarında, kaya mezarlıklarında, dirhe ve steller üzerinde görmekteyiz. Hakkâri'nin günümüze ulaşan yazılı kültür eserlerinin büyük bir çoğunluğu ise İslami dönemin başlarında ortaya çıkmıştır. Hakkâri'deki yazılı Kürt edebiyatının kaynağını söz konusu dönemde kurulmuş bulunan Kürt medreseleri oluşturmaktadır. Hakkâri beyliğinin kurulması ve güçlenip etki alanını genişletmesi ile medrese kaynaklı Kürt kültür ve edebiyatı büyük bir sıçrama ve gelişme devresine giriyor. Merkezi, Hakkâri beyliği olan Kürt kültür ve edebiyatındaki bu gelişme, Kürtlerin yaşadığı diğer coğrafyalarda da etkisini gösteriyor. Klasik Kürt edebiyatının günümüze ulaşan şaheserlerinin neredeyse tümü, özellikle Kurmanci Kürtçesi ile yazılmış olanları, beylikler döneminde ortaya çıkmıştır. Kültür ve edebiyat alanındaki bu atılımda Hakkâri beyliği öncü ve merkezi bir role sahiptir.

Anahtar Sözcükler: Hakkâri, Hakkâri Beyliği, Medreseler, Kürt edebiyatı, Kürt dili ve kültürü.

¹ Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

² Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Hız. Ömer devrinde Müslüman olmaya başlayan Kürtler 1637-50 yılları arasında Diyarbakır şehrinin fethiyle beraber çoğunluk itibarı ile bu yeni dini benimsediler. Bu durum Kürtlerin sosyal, siyasal ve kültürel hayatlarında bir değişim ve gelişime kapı açtı.³ Çünkü bu yeni dinin temel referansı olan Kur'an "oku" emri ile eğitim ve ilme özel bir önem veriyordu. Bu ise Müslüman toplumlarda eğitim ve kültürle ilgili birçok kurumun ortaya çıkmasına yol açtı. Böylece "suffa", "kuttabi", "dar'ül-himet", "kütüphane", "medrese" gibi birçok eğitim müessesesi kuruldu. Kürtler de bu yeni dinin mensubu bir topluluk olarak bu ilim ve eğitim seferberliğinden paylarını aldılar.

1-İSLAM'IN GELİŞİ DÖNEMİNDE KÜRTLERİN DURUMU

İslam coğrafyasında Emeviler'den sonra yönetimi ele geçiren Abbasilerin zayıflayıp gerilemesi ile bazı Kürt hanedanları buldukları yerlerde bağımsız hükümetler şeklinde idareler kurdular. Örneğin Mervaniler, Hasanveyhiler, Eyyubiler gibi. Bu devletlerin kurucuları ve yöneticileri Kürt hanedanları olmakla beraber resmi dil olarak daha çok Arapçayı kullandılar. Bu dönemde kurulan Türk devletlerinde de aynı durum geçerli olduğunu görmekteyiz. Fakat Kürtlerin bu hâkimiyetleri döneminde nüfus ve kültürleri yayılma ve gelişme alanı buldu. Bu dönem ve bu ortam, sonrasında ortaya çıkacak ve Kürt edebiyatının temelini teşkil edecek olan Kürtçe eserler için bir hazırlık ve altyapı görevi gördü. Denebilir ki söz konusu devletler dönemindeki Kürt nüfus ve kültürünün bu yayılma ve gelişmesi olmasaydı, bu dönem sonrası kurulan beylikler döneminde yazılan Kürt edebiyatının şaheserleri ortaya çıkmayacaktı.

İran Sasanileri ve Bizans imparatorluğunun merkezi yönetimleri altındageçenüçyüzyıllıkçöküşdöneminden sonra, 7.yy ile 9.yy arasındaki Kürt siyasal gücünün yeniden doğuşu döneme damgasını vurmuştur. 10. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında zirveye çıkan bu dönem haklı bir şekilde İslam'ın Kürt yüzyılları olarak adlandırılabilir. Kürtlerin siyasal yönetimi, yoğun göçler ve askeri fetihler sayesinde, orta Asya'dan Libya ve Yemen'e dek uzanıyordu. Kürtler Ortadoğu'nun kalbi olan bölgeleri, dış işgalcilere, örneğin haçlı seferlerine karşı savunan güçlü hanedanlıklar kurarken, Kürt kültürü de altın çağını yaşamış, Kürtler bu dönem boyunca tarihi, felsefe, müzik, müzikoloji, mimari, mühendislik, matematik ve astronomi alanlarında usta-

³ Beg Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012, s. 125-130

laşmışlardır. Dönemin önde gelen Kürtleri arasında Ebul- Fiad, İbni Ahtar, İbni Şeddat ve İbni Qutayba gibi tarihçiler, El Suhrawardi gibi filozoflar, gezgin İbni Fadhal, Safi el din Urmawî (ölümü 1294) ve Muhammed İbni Katib Erbili gibi müzikologlar, İbrahim ve İshaq Mawsili ve Zeriya gibi müzisyenler, mimar ve mühendis Munis, matematikçi ve gökbilimci Muhi el -bin Axlati, biyografici İbni Kalkan, ansiklopedici İbni Nedim ve sosyal dinsel devrimciler olan Babek ile Narseh gibi sayılabilir.⁴

2- BEYLİKLER DÖNEMİ KÜRT KÜLTÜR VE EDEBİYATI

13. yüzyılın son yarısında Moğolların İslam alemine ve özellikle de Abbasi devleti merkezi olan Bağdat'ta saldırılarından sonra Abbasi devleti son buldu. Böylece İslam dünyasında yeni bir dönem başladı. Bu arada Abbasiler döneminin ortalarında kurulmuş olan Kürt devletleri de ömürlerinin sonlarına gelmiş bulunmakta idiler. Bu yeni dönem Kürt tarihi açısından Kürt beylikleri dönemidir aynı zamanda. Kürt beyliklerinin ve özellikle de Kurmanç Kürt topluluklarının kurduğu önemli beylikler Moğol saldırıları akabinde kuruldu. Bu beylikler 19. Yüzyılın yarısına kadar ayakta kalmayı başardılar. Bu asırlar Kurmanci Kürt kültür ve edebiyatı için altın çağlar sayılır. Günümüze ulaşan Kurmanci Kürt edebiyatının neredeyse tüm klasik edebiyat eserleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemin başlarında Hakkâri, Cizre, Amediye, Erdelan, Doğubayazıt, Hizan, Müküs, Şirvan gibi birçok yerde Kürt beylikleri kuruldu.⁵

1514 yılında Osmanlı devleti Kürt Beyleri ile yaptığı ittifak sonucu Çaldıran Savaşında Safevi ordusunu yenmeyi başardı. Kürtler için Selçuklu sultanı Alparslan'dan sonra Türklerle yapılan tarihi ikinci bir ittifak olan bu işbirliğinden sonra Kürt beylikleri belirgin bir şekilde güçlerini artırdılar.⁶ Kürt toplumunda görülen bu siyasi gelişmelerle beraber dini, kültürel ve eğitim kurumları artmaya ve her yerde yaygınlaşmaya başladı. Bu ilmi ve aydınlanma atmosferinde komşu milletlerin edip ve şairleri ile boy ölçüşebilecek şair ve edebiyatçılar çıktı Kürt toplumu içinden. Bu dönemde Kürtçe yazan Kürt şair ve edebiyatçılar Kürtlerin "mîr" dedikleri (Türkçedeki "hakan" kavramı ile ifade edebileceğimiz) hükümdar ve ya yöneticilerin köşk ve sarayları çevresinde boy göstermeye başladılar. Klasik dönem Kürt edebiyatının yıldızları sayılan Molla Ahmed-i Cezerî, Ahmed-i Hanî, Selim-i Hizanî, Hüseyin-i Bateyî, Seyh Muhyeddîn-i Ahlatî,

⁴ Merhdad Izady, *Kürtler*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 97

⁵ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013, s. 162

⁶ Ahmet Özer, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s. 61

Molla Mahmud-i Bayezidi, Ali-yi Teramahî, Sîyahpoş, Sivadî gibi daha nice şair ve edebiyatçı mirlerin yönetim merkezlerinde ve ya çevrelerinde ortaya çıktılar. Böylece de yönetici tabakası ile edip ve şairler arasında hi-mayeye dayanan “patronaj” sistemi bu dönemde daha belirgin bir şekilde Kürt edebiyatında görülmeye başlamış oluyor.

Bu dönemdeki Kürt kültür ve edebiyatının gelişmesindeki en önemli faktörlerden birisi de hiç kuşkusuz Kürt medreseleridir. Kürt mir-lerinin yönetim merkezi olarak seçtikleri şehirler başta olmak üzere hâ-kimiyet bölgelerinin tüm kentlerinde finansmanı yöneticilerin karşıladığı birçok medrese kuruldu ve bu medreselerde eğitim faaliyetleri yapılmaya başlandı. Bu medreselerin büyük çoğunluğu 15. Ve 16. Yüzyıllarda kurul-du. Bu medreseler mimari özellikleri ve oluşturdukları eğitim sistemleri ile komşu Müslüman milletlerin başkentlerindeki medreselerinden aşağı değillerdi. Bunlardan Amediye’deki Kubbehan Medresesi, Cizredeki Medresa Sor, Bitlis’teki Şerefiye Medresesi, Hakkâri’deki Mir Zeynel Bey Medresesi gibi medreseler o dönem İslam âlemi başkentlerindeki medre-selerle yarışacak kalite ve şöhrete sahip medreselerden sadece bir kaçıdır-lar. Bu medreselerde eğitim dili Kürtçe idi. Bu durum Kürtçe şiirin önünü açan önemli bir faktördü. Birçok şair ve edebiyatçı bu medreselerden ye-tiştii. Yani bu dönem şairlerinin çoğu bu medreselerinde eğitim almıştı.⁷ Beylikler dönemi Kürt kültür ve edebiyatı söz konusu bu medreseler alt-yapısı üzerinde gelişti ve serpişti.

3- HAKKÂRİ BEYLİĞİ

Hakkâri coğrafyası neolitik çağlardan beri insanlığın yaşam alanı olmuştur. Bu bölge doğal güzelliği ve zenginliği ile insan topluluklarının dikkatlerini üzerine çekmiş ve değişik inanç, uygarlık ve kimliklere be-şiklik yapmıştır. Hakkâri’nin İslam öncesi kültürünün izlerini daha çok kaya resimlerinde, kale nakışlarında, kaya mezarlıklarında, dirhe ve steller üzerinde görmekteyiz. İslam’dan önce Hakkâri bölgesi Kürtlerinden bir kısmı Hz. İsa’nın dini olan Hıristiyanlık kabul etmişlerdi. Fakat Kürtlerde-ki bu Hıristiyanlık inancı dünyanın diğer yerlerindeki Hıristiyanlık inancı gibi değildi. Çünkü bu Kürtlere göre İsa Allah’ın oğlu değildi. Bilakis İsa Allah’ın kulu ve elçisidir. Bu inanç ve mezhep şekli Edesa (Urfa) şehri ve Zap Suyu çevresinde yayılmıştı. Bundan dolayı bu bölge İslam dini ile ilk karşılaştıklarında bu dine karşı toplu bir karşıtlık göstermediler. Çünkü İslam dini onların eski inanç umdelerinin çoğunu kabul edip onaylıyordu.

⁷ Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdi ya Klasik*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013, r. 177

Hz. Ömer bu bölgelerle ittifak geliştirmekte fazla zorlanmadı ve fazla bir çabaya da gerek duymadı. Hz. Osman döneminde bu bölgelerden sorumlu olan Habib Bin Mesleme bu bölgelere hiçbir saldırıda bulunmadı. Emeviler dönemi de bu şekilde geçmiştir

Hakkâri mir ve hükümdar ailelerinin tümü bölgenin Kürt hanelerindendirler. Her zaman hükümdarlıklarını bağımsız bir şekilde sürdürmeyi başarmışlardır. Eyyubiler döneminde Eyyubilerle barış ve ittifak antlaşması imzalamışlardır. Kürt sultanı Selahaddin Eyyubi adına hutbe okutmuşlardır.⁸ Osmanlılar döneminde ise Osmanlı devletinin hükmü altına girmeden 1514 tarihli Amasya Kürt-Osmanlı ittifak antlaşması çerçevesinde hâkimiyetlerini sürdürdüler.⁹

Osmanlı devleti II. Mahmut dönemindeki merkezîyetçi politikalar sonucu, çok daha önceden yer yer ihlallere uğrayan bu ittifakı alenen bozarak 19. Asrın ortalarında Kürt beyliklerini ortadan kaldırmaya yönelik saldırılar başlatıyor. Uzun ve kanlı savaşlar sonucu Kürt beyliklerinin çoğu ortadan kaldırılıyor. Bu yıpratıcı savaş döneminde de Hakkâri beyliği Cizre Beyliği ile ittifak kurarak oldukça uzun bir süre savaşı sürdürüyor. Nihayet 1845 yılında ayakta kalan en son beylik olarak yenilerek ortadan kaldırılıyor.¹⁰

4. HAKKÂRİ BEYLİĞİNDE KÜRT KÜLTÜR VE EDEBİYATININ DURUMU

4. 1. Hakkâri Beyliğinde Maddî ve Yazılı Kültürün Unsurları

Hakkâri bölgesi tarihi olarak Kurmanci Kürtçesinin ve orijinal Kürt kültürünün ortaya çıktığı ve çevre coğrafyalara doğru yayıldığı bir merkezdir. Hakkâri’de mimariden sanata, dokumacılıktan kıyafete birçok alanda Kürtlere özgü bu orijinal kültürün sayısız öge ve örneğini görmek mümkündür.

Kurmanc Kürtlerinin özgün anavatanı tam da antik Mannaların toprakları içinde kalan Hakkâri bölgesiydi. Kurmancça’nın kökeni Hakkâri bölgesinin dağlık kesimlerinde Kürt göçebeler tarafından konuşulan eski Medce ya da “Proto-Kürtçe”ye dayanmaktadır. Göçebeler Hakkâri

⁸ Varlı Abdullah, *Diroka Dugelên Kurdan*, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997, s. 349-350

⁹ Epözdemir Şakir, *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Pêri Yayınları, İstanbul-2005, s. 95.

¹⁰ Beg Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012, s. 710

bölgesinden adım adım Kürdistan'ın diğer bölgelerine yayılırken, kendi Kurmanci dillerini beraberlerinde götürdüler. Ve zamanla geriye kalmış çiftçilere bu dili empoze ettiler. Göçebeler Kurmanci ile birlikte Sünni İslam'a mensup Şafii mezhebini de ülkenin egemen dini mezhebi haline getirdiler.¹¹

Hakkâri'de maddî kültürün unsurları bolca mevcuttur. Kalelerden, mağara resimlerinden, stellerden, camilerden, kiliselerden, dirhelerden tutun ta mezarlara, balballara, köprülere, su kemerlerine, saraylara, kümbetlere kadar yüzlerce örnek vermek mümkündür. Fakat bu unsurların birçoğu İslam dönemi öncesine ait olduğu ve dolayısıyla şimdilik konumuz dışında kaldığı için bizler bunların üzerinde durmayacağız. Biz daha çok yazı ve edebiyatla alakalı kültür öğeleri üzerinde duracağız. Hakkâri beyliği döneminde bu alanda öne çıkan en önemli kurum hiç kuşkusuz medreselerdir. Bu İslami dönemin başlarında yaygınlık kazanan ve başlıca eğitim kurumları olan medreseler dönemin bütün kültür ve edebiyat alanlarına rengini vermiş ve mührünü vurmuştur. Bu kurumlar aynı zamanda bu beyliğin yazılı kültür ve edebi eserlerinin kaynağını da teşkil etmektedirler.

4.1. 1. Hakkâri Medreseleri

Hakkâri beyliği dönemi Kürt kültür ve edebiyatının kaynağı ve esası medreselerdir. "Doğu ya da Kürt medreseleri" denilen bu eğitim kurumları İslam'ın gelişinden itibaren Kürtlerin bulunduğu coğrafyanın büyük bölümünde yaygınlık kazanmıştır.¹² Medreselerin serencamını başlangıçtan günümüze üç safhaya ayırabiliriz. Bu dönemler: 1. Kürt sultanlarının kurmuş olduğu medreselerdir ki Eyyubi, Mervani, Hasanveyi gibi hükümetlerinin sultanlarının kurmuş olduğu ve kendi himaye ve himmetlerine mazhar kıldıkları medreselerdir.¹³ 2. Kürt Mirlerinin kurmuş olduğu ve finansörlüğünü yaptığı medreseler, 3. Kürt şeyhlerinin beylikler sonrası dönemde kendi imkânları ve halkın desteği ile kurmuş oldukları ve idare ettikleri ve günümüze kadar da gelen medreselerdir.

Hakkâri beyliği medreselerinin kurucuları ve koruyucuları beylikler dönemi tüm medreselerde olduğu gibi Kürt mirleridir. Bu mirler yüzlerce medrese yaptılar. Mirlerce yapılan medreseler günümüze kadar ayakta kalmayı başaran ya da harabeleri hala bulunan medreselerle sınırlı

¹¹ Mehdi İzzade, *Kürtler*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 299,307

¹² Çiçek M. Halil, *Şark Medreselerinin Serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 27

¹³ Bağcı Bedrettin, *Selahaddin Eyyubi Devrinde İmri Faaliyetler*, Hivda Yayınları, İstanbul 2009, s. 33

değildir. Bilakis şehir merkezlerinden köylere, mezralara ve hatta yaylalara kadar insan olan her yere yayılmıştı. Bunların çoğu Hakkâri beyliğinin yıkılması ile birlikte sahipsiz kaldı ve yakılıp yıkıldı. Dolayısıyla günümüze kadar gelemediler.

Hakkâri medreselerinin en büyük özelliği diğer bütün mir medreseleri gibi yerel kültür ve edebiyata yer vermeleridir. Hakkâri beyliği döneminden bu güne kadar ayakta kalmayı başaran belli başlı medreseler şunlardır:

4. 1. 1. 1. Mîr Zeynel Bey Medresesi

Mîr Zeynel Bey Medresesi Hakkâri şehir merkezinde Gülares mahallesinde yer almaktadır. Bu medrese Hakkâri mirlerinden Mîr Zeynel Bey tarafından yapılmıştır. Bu Hakkâri miri 1560-1678 yılları arasında Hakkâri'de hüküm sürmüştür. Kendi adıyla bilinen bu medreseyi de bu yıllarda yaptırdığı sanılmaktadır. Mîr Zeynel Bey'in kabri de bu medresenin avlusunda bulunmaktadır.¹⁴ Mîr Zeynel Bey Medresesi uzun dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Medresenin birçok bölümü yıkılmıştır. Medreseyi çevreleyen duvarlarda zengin bir süsleme ve ince bir nakış sanatının izlerini ve örneklerini görmek mümkündür. Medresenin etrafında oldukça eski bir kabristan bulunuyor.

Hakkâri'nin yetiştirdiği büyük şair ve edebiyatçı ve aynı zamanda Kürtçe Mevlidin de yazarı olan Molla Hüseyin-i Bateyi de Mîr Zeynel Bey Medresesinde eğitim görmüştür. Bu köklü ve emektar medrese daha birçok âlim, bilgin ve edebiyatçı yetiştirmiştir.¹⁵

4. 1. 1. 2. Medreseya Melik Muhammed Esed

Bu medrese Hakkâri beyliğinin mirlerinden Melik Muhammed Esad tarafından yapılmıştır. Melik Muhammed ve ailesinin mezarları medrese ile bitişik kabristanın içindedir. Melik Muhammed Esad medresesi 1910 yıllarına kadar da ilmi hizmetler vermeye devam etmiştir. Medrese şu an cami olarak kullanılmaktadır.

¹⁴ Top, Mehmet, *Güneşin Yükseldiği Yer Muş, Bitlis, Van, Hakkâri*, Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Muş 2007, s. 188

¹⁵ Sadîni, Xalid, *Mela Huseynê Bateyi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010 r. 30

4. 1. 1. 3. Meydan Medresesi

Meydan Medresesi, dış kapısı üzerindeki kitabeye göre 1112 (1700-1701 M.) Hicri yılında yapılmıştır. Kitabede medreseyi yapan kişi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Medrese kare şeklinde inşa edilmiştir. Meydan medresesinin büyük bir avlusu ve birçok odası bulunmaktadır. Meydan medresesinin dış kapısı medresenin güney tarafındadır.

4. 2. Hakkâri Beyliği Döneminde Kürt Dili ve Edebiyatının Durumu

Genel olarak beylikler dönemi, Kürt dili ve edebiyatı açısından oldukça verimli bir tarihi kesittir. Çünkü Kürt edebiyatının şaheserleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu klasik Kürtçe edebi eserler komşu klasik Türk, Fars ve Arap edebiyatı eserleri ile başarılı bir rekabet içindedirler. Hakkâri beyliği, edebi ve ilmi çalışmalara ve bu çalışmalar için münasip ve muhkem yapıların oluşturulmasına büyük bir önem vermiştir. Bu nedendir ki Hakkâri beyleri birçok yerde birçok medrese inşa etmişlerdir. Medreseler köylere kadar yayılmıştı. Medrese kültürü beyliğin hâkim olduğu bütün alanlarda kendini gösteriyordu. Hakkâri mirleri âlim ve edebiyatçılara çok büyük önem ve değer vermekle ün salmışlardır.¹⁶ Böylece Hakkâri beyleri ile edebiyatçılar arasında yöneticilerin yazarları korumasına dayalı “patronaj” sistemi de başarılı bir şekilde oluşmuş ve oldukça uzun bir süre yani beyliğin yıkılışına kadar devam etmiştir. Zaten patronaj sistemi klasik edebiyat döneminde edebi eserlerin ve edebiyatçıların korunmasında ve gelişmesinde oldukça önemli bir role sahiptir.

4. 2. 1. Hakkâri Beyliğinde Ortaya Çıkan Kürt Edebiyatının Özellikleri

Hakkâri beyliğinin yönetici ailelerinden gelen ve yönetimde bulunan mirler ilim, kültür ve edebiyat çalışmalarına sahip çıkıp bu alanda büyük hizmetler verdikleri gibi bu mirlerden bazıları da bizzat ilim ve edebiyatla iştigal ederek oldukça başarılı Kürtçe eserler vermişlerdir. Bu durum, yani çok sayıda Mir/Hükümdar şahsiyetin bizzat Kürtçe edebi eser vermesi durumu Hakkâri beyliği Kürt edebiyatının önde gelen özelliklerinden biridir. Söz konusu özellikleri taşıyan Hakkâri beyliğinin beylerinden biri de Pertev Beg-i Hakkâri olarak bilinen Mir Mustafa Beydir.¹⁷ Bu bey oldukça edebi ve müretteb bir Kürtçe dîvanın sahibidir. Aynı şekilde Mir İmadeddin-i Hakkâri de edip ve şair olan beylerden biridir. Bu beyin

¹⁶ Sadîni, Xalid, *Mela Huseynê Bateyi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010 r. 13

¹⁷ Pertev Begê Hekarî, *Dîwan* Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010 r.

nl Kürt edebiyatçısı Molla Ahmed-i Cezeri ile maara tarzında karşı-
lıklı ŗiirleri de vardır.¹⁸ Hakkari beyliğinde edebiyatçı beylere diğer bir
rnek de Mir Ŗerefhan-i Hakkaridir.¹⁹ Bu bey birçok ŗiir yazmıŗtır. 1848
yılında Hakkari’de vefat etmiŗtir.

Hakkari beyliği Kürt edebiyatına birçok lim, edip ve ŗair kazan-
dırmıŗ ve buradan çıkan edebiyatçıların her biri neredeyse bir edebi alanda
nclk yapmıŗtır. Örneğin Kürtçede bilinen ilk mesnevi tarzını Hakkarili
Ahmed-i Hani’nin Mem  Zin adlı ünlü yapıtıdır. Hani’den sonra Selim-i
Hizani, Siyahpoŗ, Sivadi gibi birçok isim mesnevi tarzı eserler vererek
Kürt edebiyatında açılan bu yoldan devam etmiŗlerdir. Kürtçe’de Yine ilk
mevlid tarzı eserin yazarı Hakkarili Molla Hüseyin-i Bateyi’dir. Mela-yi
Bateyi’nin bu tarza öncülük etmesinden sonra Kürtçenin Kurmanci leh-
esinde on civarında ve Zazaca lehçesinde de en az altı adet mevlit yazan
edebiyatçı kendisini takip etti. Hakeza beylikler döneminde Hakkari’ye
tabi Müküs’n Teramah köyünden Ali Teramahi ‘‘Serfa Kurmanci’’ adıyla
Kürt medreselerinde ders kitabı olarak ta okutulan ilk Kürtçe gramer ese-
rinin sahibidir. Yine tıp ilmi alanında ilk Kürtçe eser olup Kürtçe nesrin de
ilk örneklerinden sayılan ‘‘Arvasi Tbı’’ adlı kitap Hakkari beyliğine bağlı
Gevaŗ’ın Arvas köyünden Molla Muhammed Arvasi tarafından 1700’l
yılların sonunda kaleme alınmıŗtır.²⁰ Bunun gibi daha birçok örnek veri-
lebilir. Bu rnekler de gösteriyor ki Hakkari tarihi olarak Kurmanci Kürt
diyalektiğinin beŗięi ve anavatanı olduğu gibi orta ağ klasik edebiyat d-
neminde de Kurmanci Kürt edebiyatının deęiŗik dallarında da duayenler,
Öncüler, pirlere yetiŗtiren merkezi bir konuma sahiptir.

4. 2. 2. Hakkari Beyliği Dönemi Kürt Edip ve ŗairleri

Hakkari Beyliği döneminde birçok Kürt edebiyatçı yetiŗti ve Kürt
edebiyatına büyük hizmetlerde bulundular. Onlarca edip ve ŗair yetiŗtirdi
bu beylik. Ancak ŗimdilik eserleri günümüze kadar ulaŗan on civarında
edebiyatçıdan söz edebiliyoruz. ŗimdiye kadar imha, inkr ve yasakla-
malardan dolayı birçok klasik dönem eseri ya kayıptır ya saklanmış ya
da dehlizlerde, kütüphanelerde keŗfedilmeyi ve gün yüzüne çıkarılmayı
bekliyor. Kanaatimce ileride bu bölgeye ait klasik eser sayısı eldekilerin
birkaç katına çıkacaktır. Çünkü günümüzde buna dair birçok mit verici
gelecekte yaŗanmaktadır. Örneğin iki yüz yıllık bir tıp kitabı olan Molla

¹⁸ Abdurrahman ADAK, *Destpeka Edebiyata Kurdi ya Klasik*, Weŗann Nbihar, İstanbul 2013, s. 162

¹⁹ Zeki Bozarslan, *Nrinek Li Diroka Kurdistan*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, s. 261

²⁰ Varlı Abdullah, *Diroka Dugeln Kurdn*, Weŗann Span, İstanbul 1997, s. 347

Muhammed Arvasi'nin tıp kitabını Mardin Artuklu Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü kurucu ve idarecilerinden Prof. Dr. Kadri Yıldırım hocamız buldu ve kamuoyu ile paylaştı.²¹

Başta Hakkâri beyliği bölgesi edebiyatçıları olmak üzere beylikler dönemi edebiyatçıları öncülük edip altyapı oluşturarak uygun-münbit bir zemin oluşturdular. Bu da sonraki asırlarda Kürtçe yazan yüzlerce edebiyatçının yetişmesini sağladı. Bu sayede Kürt dili ve edebiyatı komşu milletlerin edebiyatları ile başa baş bir mücadele yaşayarak müspet ve doğal bir rekabet ortamında gelişti.

Hakkâri beyliği döneminde yetişmiş olup Kürtçe olarak yazdıkları eserleri günümüze ulaşabilen edip ve şairler şunlardır: Mîr İmadeddîn-i Hakkârî, Faki Abdulqadir-i Hekarî, Pertew Beg-i Hakkârî, Mela Huseyin-i Bateyî, Ehmedê Xanî, Elîyê Teramahî²², Vedaî, Ali-yi Harîrî, Mela Muhammed-i Arvasî,

Sonuç

Hakkâri beyliği dönemi Kürt kültür ve edebiyatının temel kaynağını, klasik dönemin asli kültürel kurumları olan medreseler oluşturmuştur. Bu beyliğin maddi ve manevi kültürüne bu kurumlar renk ve ruh vermiştir. Hakkâri beyliğindeki bu başarılı medrese eğitim sistemi diğer Kürt beylikleri bölgelerinde de örnek alınarak uygulandı ve Kürtlerin yaşadığı her yere yayıldı. Bu ortak sistematığı, söz konusu medreselerde okutulan ve "kitêbên rêzê" yani "sıra kitapları" denilen Arapça ve Kürtçe temel ders kitaplarının tüm bu coğrafyalarda aynı ve ortak olması göstermektedir. Yine kaynağı Hakkâri beyliği olan "Sunni" ve "Şafii" kültürel ve dini standardın şaşırtıcı bir şekilde diğer Kürt bölgelerinin büyük çoğunluğunda da aynı olması, buradaki başarılı medrese sisteminin merkezden çevreye olan güçlü etkisini göstermektedir. Hakkâri beyliğinin kendi çevresine kültürel, kurumsal ve dini açıdan yaptığı bu etkinin aynısı edebiyatta da görülmektedir. Klasik Kürt edebiyatı eserlerinde kullanılan Kurmanci Kürtçesi tümüyle Hakkâri bölgesi kaynaklıdır. Hatta Kurmanci diyalektiğinin Hakkâri ağzının temel özelliklerden olup halen de kullanılan ve özellikle fiillerin üçüncü tekil şahıslarının sonuna gelen "bit, bitin, binitin" gibi şahıs

²¹ Kadri Yıldırım, (Kürtçeden Türkçeye Çeviren: Nevzat Eminoğlu) Kürt Tarihi Dergisi, Sayı: 2, sayfa 54, Ağusto- Eylül 2012

²² M. Şerif EROĞLU, 1. *Uluslar arası Düünden Bu güne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, Ali Et-Teremahi ve Tasrif Adlı Eseri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s.706

çekim ekleri tüm klasik Kürtçe edebi metinlerde bulunmaktadır. Ayrıca Kurmanci Kürt edebiyatının birçok dalında ilk örneklerin bu beyliğin etki alanı olan coğrafyada çıkması ve buradan diğer Kürt bölgelerine yayılarak devam etmesi Hakkâri beyliğinin dil ve edebiyat alanında da merkezi konumunu göstermektedir. Hakkâri Beyliği dönemi Kürt kültür ve edebiyatı oldukça güçlü ve özgün tarihi bir arka plana sahip olduğu gibi; bu kültür ve edebiyat Hakkâri bölgesini de aşan bir düzeyde başat bir rol oynayarak geniş bir yelpazede ortak bir kültür, inanç, kimlik, dil ve edebiyatın da altyapısını oluşturdu.

Kaynakça

Adak, Doç Dr. Abdurrahman *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013

Varlı Abdullah, *Dîroka Dugelên Kurdistan (Kürt Devletleri Tarihi)*, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997

Epözdemir Şakir, *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Pêrî Yayınları, İstanbul- 2005,

Beg Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012

Çiçek, Prof. Dr. Halil, *Doğu Medreselerinin Serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007

Bağusuy Bedrettin, *Selahaddin Eyyubî Devrinde İlmî Faaliyetler*, Hivda Yayınları, İstanbul 2009

Top, Mehmet, *Güneşin Yükseldiği Yer Muş, Bitlis, Van, Hakkâri*, Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Muş 2007

M. Şerif EROĞLU, 1. *Uluslar arası Düünden Bu güne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, Ali Et-Teremahi ve Tasrif Adlı Eseri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008,

Ahmet Özer, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul 2010

Prof. Dr. Kadri Yıldırım, (Kürtçeden Çeviren: Nevzat Eminoğlu) *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, sayfa 54, Ağusto- Eylül 2012

Zeki Bozarıslan, *Nêrînek Li Dîroka Kurdistan*, Doz Yayınları, İstanbul 2004

Merhdad Izady, *Kürtler*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2009

Öğrt. Gör. Ümit IŞIK
Öğrt. Gör. Zikrullah AYKAÇ
Öğrt. Gör. Nevzat ERDOĞAN

HAKKÂRİ' NİN KÜLTÜREL
HAYATINA BİR BAKIŞ:
HAKKÂRİ'DE YEREL
GAZETECİLİK
ve
İLK ÖRNEKLERİ

HAKKÂRÎ' NİN KÜLTÜREL HAYATINA BİR BAKIŞ: HAKKÂRÎ'DE YEREL GAZETECİLİK VE İLK ÖRNEKLERİ

Öğrt. Gör. Ümit İŞİK¹

Öğrt. Gör. Zikrullah AYKAÇ²

Öğrt. Gör. Nevzat ERDOĞAN³

Özet

Hakkâri, ilk çağlardan günümüze kadar gerek coğrafi yapısı ve gerekse sahip olduğu zengin dokusu ile tarih boyunca önemli bir mekân olmuştur. Cumhuriyetin ilk döneminde 1936'da il olan Hakkâri'de 28 Nisan 1955 tarihinde yayınlanan ilk gazete, Abbas KOYUNCU tarafından çıkarılan, Hakkâri gazetesidir. Bu gazete günlük siyasi gazete olarak çıkarılmıştır. Bu gazetenin yanında; Y. İzzettin YÖRÜKOĞLU tarafından 24 Ocak 1963 tarihinden itibaren yayınlanan, Hakkâri Postası, Mehmet ÖNAL tarafından 11 Mart 1963 tarihinde çıkarılan, Hakkâri Sesi ve G. SEVEN tarafından 6 Mayıs 1968 tarihinde çıkarılan, Demokrat Hakkâri gazeteleri de mevcuttur. Toplumların yazılı belleklerinden olan gazeteler hem günlük gelişmeleri öğrenmemizi sağlaması hem de geçmişe ışık tutması bakımından önemli birer yazınsal belgelerdir. Bu çalışma ile amacımız Hakkâri'nin yerel basın tarihine ışık tutmak ve bu gazeteler hakkında bilgi verip, Hakkâri'nin o dönem kültürel hayatını bu güne taşımaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Yerel Gazetecilik, Hakkâri Postası, Demokrat Hakkâri, Hakkâri Gazetesi.

HAKKARİ THE CULTURAL LIFE AN OVERVIEW: THE FIRST EXAMPLES OF HAKKARİ LOCAL JOURNALISM

Abstract

Hakkâri, from the ancient times have been a important place both with its topography and tapestry during the history. The first newspaper began broadcasted was Hakkâri Gazetesi, published by Abbas Koyuncu

¹ Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü.

² Muş Alparslan Üniversitesi, M.Y.O.

³ Muş Alparslan Üniversitesi, M.Y.O.

in 28 April 1955 in Hakkâri, which became country in the first years of Republic Period, in 1936. This newspaper was Daily politic newspaper. In addition to this newspaper there were Hakkâri Postası published in 24 January 1963 by İzzettin Kütükoğlu (1963-1964), Hakkâri Sesi, published by Mehmet Önal in 11 March 1963 and Demokrat Hakkâri published by G. Seven in 6 May 1968 were among the first newspapers. As a written memory of the societies, newspapers are important literary documents because they both enable us to learn the current affairs and set light to past. In this study we aim to set light to history of local press of Hakkâri, give information and bring the cultural life of that time to present.

Keywords: Hakkâri, Local Journalism, Hakkâri mail, Democratic Hakkâri, Hakkâri newspaper.

1.Giriş

Çalışmamızın ana amacı kadim bir geçmişe sahip olan, Hakkâri'nin⁴ yazın tarihi hakkında bilgi vermektir. Bu çalışmamızda, bu zengin kültürel dokunun sadece bir kesitine, Hakkâri'nin yerel gazeteciliğine ışık tutmayı hedeflemekteyiz. Bu yazımızda gazeteciliğin Osmanlı'daki tarihi kısaca anlatılmıştır. Ayrıca yerel gazeteciliğin 1955 yılından itibaren başlayan Hakkâri'deki ilk serüvenini, ilk yerel gazetecilik deneyimini ve sonraki yıllarda devam eden diğer örnekleri ele alınmıştır. Böylece bahsi geçen dönemde söz konusu gazetelerde geçen haberler ile Hakkâri'nin geçmişine de ulaşabilme imkânı yakalanmıştır. Yazının bulunması ile birlikte bilgi akışının daha kolaylaştığı ilk çağlardan itibaren olayların insanlara aktarılması ihtiyacı beraberinde ilk gazete örneklerini ortaya çıkarmıştır. Toplumun bireyi olan insanın yaşanan anda olup bitenleri öğrenmek isteği, haberleşme eylemini yaratmıştır. Haberleşme eylemi uygarlığın evrimine paralel bir gelişim göstererek teknik, ekonomik, sosyal, hukuki ve kültürel olanaklardan yararlanarak günümüzde çağdaş basını oluşturmuştur⁵.

Her şeyden önce, yerel basın olgusuna bir tanım getirmek daha doğru olacaktır. Farklı tanımlar olmakla birlikte Yerel basın: Sınırları tanımlanmış bir bölgede halkı bilgilendirmeye, eğitmeye hizmet eden ve kamuoyu oluşumunu sağlamaya hizmet eden araçlar “Yerel Basın” olarak

⁴ Hakkâri, 04.01.1936 tarih ve 3197 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 25.12.1935 tarih ve 2885 sayılı Kanunla merkez ve Çölemerik olmak üzere yeniden il olmuştur. Bkz. TBMM Albümü (1920-1950), Cilt:1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s.21.

⁵ Ceyda Ilgaz, “Türkiye’de Yerel Gazetecilik”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,16,İstanbul,(2003), s.177.

ifade edilmiştir⁶. Gazete yalnızca bir kitle iletişim aracı değildir. Gazete bir toplumsal kurum olma özelliğine de sahiptir. Kitlelerin en temel haber kaynağı olarak gazete, haberin bireyin yaşamında kapladığı yerle doğru orantılı olarak bir kapsam ve etki alanına sahiptir⁷. Genelde ulusal basın özelde de yerel basın, kamuoyunun gelişmelerden haberdar olmasını sağlayan önemli bir görev üstlenmektedir. Ayrıca olayların kayıt altına alınıp geleceğe ulaşmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Hakkâri’de bu denli önemli bir görevi yerine getiren yerel gazetelerin oldukça önemli bir yanı olmuştur. Daha önce, Hakkâri basını ile ilgili böyle bir çalışmanın yapılmamış olması araştırmamızı hem gerekli hem de önemli kıldığı inancındayız. Hakkâri’nin yerel basın tarihini ele alan çalışmamızın içeriğinde, Abbas KOYUNCU tarafından çıkarılan, Hakkâri Gazetesi, Y. İzzettin YÖRÜKOĞLU tarafından yayımlanan, Hakkâri Postası Mehmet ÖNAL tarafından çıkarılan, Hakkâri Sesi ve G. SEVEN tarafından çıkarılan, Demokrat Hakkâri gazeteleri ele alınmıştır.

1.1. Türkiye’de Gazetecilik

Bugünkü anlamda ilk gazete 1609’da Strasbourg’da haftalık olarak Almanca yayımlanan “*Avisa, Relation oder Zeitung*”dur⁸. Osmanlı topraklarında ilk yayımlanan gazete, 1795 tarihinde Fransız Büyükelçisi Verninac’ın girişimleriyle yayına başlayan “*Bulletin des Nouvelles*” dir. Bu gazetenin yayın hayatı yedi ay sürmüştür⁹. O dönemde, Osmanlı payitahtı olan İstanbul’un dışında, İzmir’de de gazetecilik faaliyetleri dikkat çeker. Örneğin, “*Le Spectateur Oriental*” Mart 1821’de Alexander Black tarafından çıkarılmıştır. Bunun dışında “*Le Courier de Smyrne*” 1828’de yine Alexander Black tarafından çıkarılmışsa da daha sonraları bu gazete satılmış ve “*Jurnal de Smyrne*” adını alarak yayın hayatına devam etmiştir¹⁰.

II. Mahmut döneminde 1831’de yayın hayatına başlayan *Takvim-i Vekayi*, Osmanlı topraklarında yayınlanmış olan ilk Türkçe gazete ünvanını almıştır. 1831’den başlayarak 4 Kasım 1922’ye kadar yayın hayatını sürdüren *Takvim-i Vekayi*, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin de resmi ya-

⁶ Ali Murat Vural, *Yerel Basın ve Kamuoyu*, Eskişehir, 1999, s.44.

⁷ Haluk Birsen, “Yerel Basın Yöneticilerinin Bakış Açılıyla Eskişehir Yerel Basını”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1, Gümüşhane (Mart 2011), s.166.

⁸ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1993, s.57.

⁹ Murat Özgen, “Osmanlı’dan Günümüze Yazılı Basın ve Siyaset İlişkisi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 23, İstanbul (2005), s.14.

¹⁰ Özgen Murat, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, s.15.

yın organı sıfatına sahip olmuştur¹¹. Bunun yanı sıra, 1840’ ta Osmanlı topraklarında, yayımlanan ilk özel Türkçe gazete, *Ceride-i Havadis*’tir¹².

Türkiye’de yerel basının öncülüğünü Osmanlı döneminde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçişle birlikte yayımlanmaya başlayan “*vilayet gazeteleri*”¹³ oluşturmaktadır. 1894’te bir nizamnameyle vilayetler oluşturulurken kentlerde de birer matbaa kurulmuştur. Devletin kırtasiye ihtiyacının karşılandığı bu matbaalarda resmi nitelikli vilayet gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. Bunun ilk örneği ise Tuna vilayetinde 1865 yılında Türkçe- Bulgarca olarak “Tuna Gazetesi” adıyla yayımlanmaya başlamıştır. Söz konusu uygulama yayılmış ve 1897 yılından itibaren İstanbul dışındaki Osmanlı vilayetlerinde 29 gazete yayımlanmaya başlamıştır ve bunların 22’sini vilayet gazeteleri oluşturmaktadır¹⁴.

Osmanlı’da ilk basın kanunu 2 Mayıs 1877 tarihinde kabul edilmiştir¹⁵. Daha sonraki dönemde meşrutiyet ile başlayan basın hareketliliği, II. Abdülhamit’in istibdadı döneminde (1876-1908) basın sıkı bir sansüre tabi tutulmuş ve bu dönemde yayımlanan gazetelere en ağır müeyyideler uygulanmıştır. Bu nedenle yayımlanan gazete âdeti azalmıştır¹⁶. Buna rağmen gazeteler faaliyetlerine devam etmiştir. II. Abdülhamit’in parlamentonun toplantıya çağrılacağını ve anayasanın tekrar yürürlüğe konulacağını bildiren dört satırlık fermanı ile 25 Temmuz 1908 sabahından itibaren gazeteler otuz yıldan sonra tekrar sansür edilmeden çıkmıştır. Kısa süre içinde çıkarılan dergi ve gazetelerin sayısı 353’ü bulmuştur¹⁷. Basın hayatındaki bu özgürlük hali 31 Mart Vakkası ile birlikte değişikliğe uğramıştır. Hükümet bu dönemde çok sayıda gazetenin varlığı nedeniyle basında yaşanan kargaşa ortamına son vermek ve gazeteciliği bir düzene sokabilmek için zamanın koşullarına uygun yeni bir *Basın Kanunu* çıkarma ihtiyacı hissetmiştir. Millet meclisinde kabul edilen tasarı 18 Temmuz 1909’da kanunlaşmıştır. Zaman zaman yapılan birçok değişikliklerle 1931 yılına kadar 22 yıl yürürlükte kalacak bu kanunun birçok hükmü yine Fransız Basın Kanunu’ndan aktarılmıştır¹⁸.

11 Özgen Murat, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, s.15.

12 Özgen Murat, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, s.16.

13 Geniş bilgi için bkz. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut Yan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.31-34.

14 Gürsoy Degirmencioglu, “Yerel Basında Yeni Medya Ve Sosyal Paylaşım Sitelerinin Kullanımı: Kocaeli’de Yayımlanan Yerel Gazetelerin İnternet Siteleri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilişim Teknolojileri Akademik Dergisi*, 5, İstanbul (Ekim, 2011), s.20-21.

15 Hıfzı Topuz, a.g.e., s.53.

16 M. Nuri İnuğur, a.g.e., s.304.

17 M. Nuri İnuğur, a.g.e., s.306.

18 M. Nuri İnuğur, a.g.e., s.317.

Basın hareketi, I. Dünya Savaşı ile sekteye uğramıştır. Savaşın beraberinde getirmiş olduğu ağır şartlar elbette basın üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Savaşın ağır şartlarına rağmen basın hareketi, Milli Mücadele döneminde kısıtlı ve engellenmiş imkânlarla da olsa önemli bir misyonu yerine getirmiş ve halkın haber almasını sağlamaya devam etmiştir. Anadolu'da Milli Mücadele'nin doğup gelişmesinin yanı sıra bir de milli Mücadele basını doğmuş ve gelişmiştir. Gazetelerde o zamanlar en basit baskı araçları kullanılmıştır. Bazı yerlerde de gazete "esericedit" denilen yazı kâğıtlarına basılmıştır. Baskı makineleri at ve öküz arabalarıyla ilden ile taşınmış ve gazeteler en ilkel koşullar altında yayınlanmıştır¹⁹.

Cumhuriyet'in kuruluşu ile beraber basın hayatında, Osmanlı kimliğine ve dine ilişkin öğelerin yerine hızlı bir laikleşme ve Türkleştirme dâhilinde basın da yeniden yorumlanmış, batılı değerlerin yerleştirilmesi çerçevesinde yeniden anlamlandırılmıştır. Yeni inşa sürecinde Müslüman kimliği yerine bireyin Türk olmaya dayanan bir kimliğe yönlendirilmek istenmesi dönemin temel politikalarından biri olmuştur. Devlet eliyle biçimlendirilerek hâkim kılınmak istenen milliyetçilik olgusu ve dili, eğitim sisteminden kültürel hayata, kamusal yaşamdan basına, baskın bir ideolojik unsur haline getirilmiştir. Bu değerler basının da ortak doğruları ve gereksinimleri olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla devlet eliyle ve devletin denetiminde yeni bir basın dönemi başlamıştır.

25 Temmuz 1931 tarihinde kabul edilen Cumhuriyet'in ilk basın yasası 8 Ağustos 1931'de yürürlüğe girer²⁰. Basın hayatında yaşanan bu gelişme ile birlikte Türkiye'nin her bölgesinde çok sayıda gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Hakkâri'de 1936 yılında il olduktan kısa bir süre sonra basının ilk örnekleri yayın hayatına başlamıştır. Çıkan bu gazeteler, bizlere Hakkâri ve bölgedeki gelişmeler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

1.2. Hakkâri'de Yerel Gazeteciliğin İlk Örnekleri

Hakkâri Gazetesi (28 Nisan 1955)

Hakkâri'nin ilk yerel gazetesi olan "*Hakkâri*" gazetesi, 28 Nisan 1955 tarihinde itibaren çıkarılmış günlük siyasi bir gazetedir. Önceleri sadece Pazartesi ve Cuma günleri çıkarılan gazete daha sonra Pazar günleri hariç her gün çıkarılmıştır. Gazetenin sahibi ve aynı zamanda yazı işle-

¹⁹ Hıfzı Topuz, a.g.e., s.118.

²⁰ Özgen Murat, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, s.18.

ri müdürü Abbas Koyuncu'dur. Hakkâri'de 1955 yılında kurulmuş olan Güven Matbaası'nda basılan gazetenin idare edildiği adres, Cumhuriyet Caddesi 53 numaralı yer olarak verilmiştir²¹. Gazete siyah beyaz renkte ve iki sayfa halinde basılmıştır. Birinci sayfası güncel haberlerden oluşurken ikinci sayfası ilan ve reklamlardan oluşmaktadır. Kısıtlı imkânlar ve o günün baskı tekniğinin neden olduğuna inandığımız yazım hataları ve dizin hataları bulunmaktadır. Gazete de yerel ve ulusal haberler birlikte verilmiştir. Böylece okuyucunun olaylardan haberdar olma ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Gazetenin fiyatı 10 kuruştur²². Çalışmamızda gazetenin Beyazıt Kütüphanesi'ndeki mevcut sayıları incelenmiştir. Yaptığımız araştırma sonucu gazetenin kütüphanede bulunan mevcut sayıları 1 Ocak 1962 tarihli 352. sayıdan 31 Aralık 1966 tarihli 1637. sayıya kadar bulunmaktadır.

Hakkâri gazetesi ulusal ağırlıklı haber yapmıştır. Bazı sayfalarında ildeki idari atamalar, belediye hizmetleri ve diğer faaliyetler gibi gelişmeler aktarılmıştır. Y. Orhan Yurteri, Y. Abdurrahman Seven, Y. M. Özcan, Y. Oğuz Özgür isimleri ile yazılmış makaleler bulunmaktadır. Bu makalelerde konu olarak Siyasi, Kültürel, Askeri konular ulusçu bir anlayış ile ele alınmıştır²³.

Hakkâri Postası (24 Ocak 1963)

Hakkâri'de çıkan ikinci yerel gazete 24 Ocak 1963 tarihinde birinci sayısı yayınlanan Hakkâri Postası, müstakil siyasi gazete olarak çıkmıştır. Gazetenin sahibi, Y. İzzettin Yörükoğlu'dur. Yazı işleri müdürü ise Av. A. Nevzat Tüfekçi'dir. Yazı işlerini fiilen idare eden kişi olarak Yusuf İğsen'dir. Gazetenin Birlik Matbaasında dizilip ve basıldığı belirtilmiştir. Adres olarak İstiklal Caddesi 7 numara Hakkâri olarak belirtilmiştir²⁴. Gazetenin fiyatı 10 kuruştur. Hakkâri Postası siyah beyaz olarak çıkmıştır. Çalışmamızda gazetenin Beyazıt Kütüphanesi'ndeki mevcut sayıları incelenmiştir. Araştırmamız sonucu gazetenin kütüphanede bulunan mevcut sayıları 11 Mart 1963 tarihli 1. sayısından 2 Ocak 1964 tarihli 284. sayıya kadardır. Gazete, pazar hariç her gün çıkmıştır.

²¹ Hakkâri, (23 Şubat 1962),s.1.

²² Hakkâri,(3 Aralık 1963),s.1.

²³ Hakkâri, (26 Ocak 1962), s.1.

²⁴ Hakkâri Postası,(24 Ocak 1963), s.1.

Gazetenin ilk sayısında Hakkâri Postası imzasıyla “Çıkarken” başlığıyla yazılan yazıda gazetenin çıkış nedeni ve amacı şöyle ifade edilmiştir: “Diğer vilâyetlerimizde olduğu gibi Hakkâri’de de 1955 yılında kurulan Güven Matbaası ve bu matbaada basılıp neşredilen Hakkâri gazetesi kendi imkânları nispetinde vazifesini yaparak Hakkâri iline ve halkına faydalı olmuştur ve halen de olmaktadır. Buna rağmen aradan geçen uzun zaman ve bu zaman içinde gelişen şartlar dolayısı ile Hakkâri’nin ihtiyaçları artmış, kültür seviyesi yükselmiş, mevcuda yeni matbaa ve gazetelerin eklenmesini icap ettiren faktörler husule gelmiştir... İşte “Hakkâri Postası” Gazetesi bu anlayıştan hareketle neşir hayatına atılmaktadır. Maksadı günün gelişen şartları karşısında ve benimsediği hava içerisinde Hakkâri iline ve okuyucularına asgari derecede dahi olsa faydalı olmaktır.”²⁵. Bu şekilde gazetenin amacı ile birlikte Hakkâri’nin basın geçmişi hakkında bilgi verilmiştir. Gazetede ulusal haberler ağırlıklı olarak verilmiştir. Hakkâri gazetesinde Y. Oğuz Özgür adıyla yazılar yazan kişi Hakkâri Postası’nda da, Oğuz Özgür adıyla başyazılar yazmıştır. Bununla beraber Av. Fuat Yörükoğlu, Kemal Atilla, bazı sayılarında Aydın Talay tarafından köşe yazıları yazılmıştır. Gazetenin birinci sayfası ulusal ağırlıklı haberlere ayrılmıştır. İkinci Sayfasında şiir köşesi, tefrikalar, haberlerin devamı, reklam, ilan ve abone tarifesine yer almıştır²⁶.

Hakkâri Sesi (11 Mart 1963)

Hakkâri’de basılan bir diğer gazete Hakkâri Sesi gazetesi 11 Mart 1963 yılında yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin sahibi Mehmet Önal’ dir. Yazı işleri müdürü Memduh Özdiç, Umumi neşriyatı idare eden Mehmet Ali Deniz olarak geçmektedir. Gazete kendisini künyesinde “Günlük Siyasi İctimai, Tarafsız Gazete” olarak tanıtmıştır. “Hakkın Otağıdır” sloganıyla yayın hayatına başlayan gazete siyah beyaz renkte basılmıştır. Gazetenin fiyatı 15 kuruş olarak belirlenmiş olup elimizdeki son sayısında fiyatı 50 kuruş olduğu görülmektedir. Gazete, Önal Matbaası’nda basılmıştır²⁷. Başlangıçta iki sayfa olarak basılan gazetenin sayfa sayısı dört sayfaya çıkarılmıştır. Beyazıt Kütüphanesi arşivinde Hakkâri Sesi gazetesinin 30 Haziran 1977 tarihine kadar çıkarılmış sayıları mevcuttur. Yayın hayatına yeni başlayan, Hakkâri Sesi gazetesinin ilk sayısında Şükrü Duran, “Sade İlançılık Olmayacaktır” başlıklı yazısında Hakkâri’de mevcut gazetelerin yayın anlayışına bir eleştiri getirerek şunları yazmıştır: “Bu serhat şehri-

²⁵ Hakkâri Postası, (24 Ocak 1963), s.1.

²⁶ Hakkâri Postası, (03 Aralık 1963), s.1-2.

²⁷ Hakkâri Sesi, (11 Mart 1963), s.1.

mizin basın organlarından biri, beklenen HAKKÂRÎ SESİ gazetesi intişara başladı. Bir memlekette tekâmülü gazetenin ihdası O memleketin yoklarından mühiminin hal edildiği demektir. Hakkâri Sesi gazetesinin memlekette hayırlı ve uğurlu olması ile başarılı olmasını temenni ederken, sırf bir ilancılık gazetesi değil basının gayesine matuf bölgenin ve hatta memleketin refah ve saadeti bakımından her yaralarını saracak mücadelecî, ikazcı yapıcı ve yapıtıcı bir gazete olması arzu edilir... Gazeteye (Dün Ahmet'in sürüsüne kurt düştü 3 koyunu parçaladı) mealindeki haberler sütun doldurmaktan başka şey değildir. Falanca memur falanca yerden falan yere gittiler gibi dost kayırmalar basit şeylerdir. Çalışmalarımızı, fikir ve düşüncelerimizi memleket realitesine uydurmamız lazımdır... Mahalli gazete memleketin dilidir haklıyı, haksızı olup bitenleri intişarla görevli bir neşir organıdır.”²⁸.

Hakkâri Sesi gazetesi ağırlıklı olarak ulusal haberleri vermiştir. Başyazıları İbrahim Hatipoğlu tarafından yazılmıştır. Ayrıca Şükrü Duran, Seyfettin Gürtekin, Nedim Cümbüş, Ahmet Atay, Zübeyir Yetik gibi isimler özellikle gazetenin ilk sayılarında köşe yazıları yazmışlardır. Gazetenin birinci sayfasında çoğunlukla ulusal haberler verilmiştir. İkinci sayfasında birinci sayfadaki haberlerin devamı ilanlar, şiir köşesi ve reklamlar verilmiştir²⁹.

Demokrat Hakkâri (02 Mayıs 1968)

Demokrat Hakkâri gazetesi G. Seven tarafından çıkarılmıştır. Gazetede kuruluş tarihi 02 Mayıs 1968 tarihi olarak belirtilmiş fakat ilk sayısı 06 Mayıs 1968 tarihinde çıkmıştır. Araştırmamız neticesinde gazetenin çıktığı mevcut son sayısı 31 Aralık 1968 tarihinde çıkmış 188. Sayısıdır. Umumi neşriyat müdürü Zahit Korkmaz, Yazı işleri mesul müdürü Abdül-gani Elmas olarak verilmiştir. İdare yeri Cumhuriyet Caddesi No:23 olarak verilmiştir. Gazete 15 kuruş fiyatı ile çıkmıştır. Günlük siyasi müstakil olan gazete “ Hakkın Yolunda Halkın Hizmetindedir” sloganı ile Pazar hariç her gün çıkacağı yazılmıştır. Bu gazete de diğer ilk örnekler gibi siyah beyaz basılmıştır. Gazete Hatipoğlu Matbaasında iki sayfa olarak çıkarılmıştır. Gazetenin ikinci sayfasında verilen abone tarifesine göre 3 aylık 1500 lira, altı aylık 3000 lira yıllık abonman fiyatı ise 6000 lira olarak verilmiştir³⁰. Demokrat Hakkâri gazetesi ilk sayısında “Çıkarken” başlıklı yazıda

²⁸ Hakkâri Sesi, (11 Mart 1963), s.1.

²⁹ Hakkâri Sesi, (28 Aralık 1968), s.1-2.

³⁰ Demokrat Hakkâri ,(02 Mayıs 1968), s.1.

gazetenin amacı şöyle belirtilmiştir: “*Hakkın yolunda, halkın hizmetinde prensibiyle neşir hayatına giren gazetemiz bu prensibine sonuna kadar sadık kalacağına sayın okuyucularına taahhüt eder. İster bir küçük risale, ister dev rotatifler arasında çarşaf çarşaf çıkan tiraj gazeteleri ister de şuanda elimizde olan Demokrat HAKKÂRİ ebatlı küçücük gazeteler olsun, ilk intişarlarında fikri yönlerini neye hizmet edeceklerini, neyin yanında ve neyin karşısında olacaklarını ilan etmek lüzumunu duyarlar. Bizde bu noktayı nazardan hareket ederek gazetemizin bundan böyle tutumunun ne olacağı hakkında kısaca sayın okuyucularımızı aydınlatmak isteriz. Evvela Gazetemiz hiçbir partinin hiçbir zümrenin ve hiçbir şahsın sözcüsü değildir ve olmayacaktır. Hak bellediği yolda yalnız başına da olsa sonu kadar yürümeye hazırdır. Küçücük sahifesi her Hakkârili vatandaşın köylü olsun kenili olsun dert ve dileklerine her zaman açıktır. Gazetemiz Milliyetçi ve muhafazakârdır. Ancak Milliyetçiliğin hiçbir zaman ütopyik bir sisteme dayanamayacak. Mesela ‘Altaylardan-Urallara ok atmak’ gibi ham hayallerin karşısındadır. Bunun yanında yabancı ülkelerdeki Türk azınlıklarının hak ve hukukundan her zaman dile getirecektir. Sol ve aşırı sağ polemiklerine hiçbir zaman iltifat etmeyeceği gibi bir demogojiyede asla girişmeyecektir. Muhafazakardır diyoruz. Ama hiçbir zaman yalnız geriye bakıp ileriye ihmal etmeyecektir. İlhamını muhteşem Türk tarihinden alarak daimi ileri bakacak Beyatının tabiriyle ‘Kökü Mazide olan âti olacaktır.’ Gazetemizde her gün çeşitli konularda haber bulabileceğiniz gibi değişik konularda da makale bulacaksınız. Takdir sizde tevfiği yalnız Allahtan bekliyoruz”³¹.*

Demokrat Hakkâri gazetesi ilk sayılarında birinci sayfasında “Şehir Haberleri” başlığı ile yerel haberler verilmiştir. Aynı sayfada “Demokrat Hakkâri” imzasıyla köşe yazıları yazılmıştır. Bu sayfa da ayrıca ulusal haberlere de yer verilmiştir. Gazetenin ikinci sayfasında birinci sayfadaki haberlerin devamı ile birlikte, sağlık köşesi ve ulusal haberler, yerel reklam ve ilanlar birlikte verilmiştir. Gazetede yer alan yazılara şöyle örnekler verilebilir: “*Hakkâri de Seçim Meselesi, Çocuk Felci, Roma’daki Solcular Konferansı, Vatandaş Kızılay’a Üye ol, Müjde Müjde BEKO dikiş Makinaları.....*”³². Gazetenin sonraki sayılarında yerele dair haber ve köşe yazısı azalmış ve ya hiç verilmemiştir. Demokrat Hakkâri gazetesinin elimizdeki tüm sayıları incelendiğinde resmi ve ulusal bir dil kullanılmıştır. Yerel ve ulusal meselelerde bu bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

³¹ Demokrat Hakkâri, (02 Mayıs 1968), s.1.

³² Demokrat Hakkâri, (09 Mayıs 1968), s.1., Demokrat Hakkâri, (09. Haziran 1968), s.2., Demokrat Hakkâri, (11 Haziran 1968), s.1., (23 Aralık 1968), s.2., (16 Haziran 1968), s.2.

Sonuç

Hakkâri'nin Kültürel Hayatına Bir Bakış: Hakkâri'de Yerel Gazeteciliğin İlk Örnekleri adlı çalışmamızda Hakkâri'nin ilk yerel gazeteleri olan, Hakkâri, Hakkâri Sesi, Hakkâri Postası ve Demokrat Hakkâri gazeteleri ele alınmıştır. Gazetelerin nüshaları Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Çalışmamızda gazetelerin nüshaları tek tek incelenmiştir. Gazetelerin, Hakkâri'nin kültürel hayatına yaptığı katkılar şüphesiz önemlidir. Bunun yanında yerel gazetelerin genel yapıları ile ilgili karşılaşılan önemli bazı faktörler dikkat çekici ve o dönemli gazetelerin kimlikleri hakkında da bazı ipuçları vermiştir. Örneğin halen yerel basın, bölgede ve Hakkâri'de yeterince güçlü değilken, Cumhuriyet sonrası dönemde yerel gazetelerin çıkarılması önemli bir detay olarak dikkat çeken unsurlardan biri olmuştur. Gazetelerin yayın hayatına başlaması kadar devam etmesi önemlidir. Bu bağlamda Hakkâri'de yerel gazetelerin çeşitli nedenlerden dolayı uzun ömürlü yayınlanmadığı görülmüştür. Bölgede yayınlanan gazeteler, yerel haberler vermekte tatmin edici düzeyde olmamışlardır. Daha çok ulusala hitap eden haberler ile yayın yapmışlardır. Yine o dönemin siyasi ve yönetsel anlayışı ile alakalı olabileceğini düşündüğümüz noktalardan birisi de o dönem bölge ve Türkiye genelindeki diğer gazetelerde olduğu gibi Hakkâri'deki gazetelerde de haberler ve başlıklar tamamı resmi dil ile yazılmıştır. Daha birçok önemli detayı barındıran çalışmamız ile bu katkıyı hem inceleme hem de sizlere taşıma imkânı bulduk. Gazetelerin tüm sayılarına ulaşamamanın verdiği sıkıntının yanında, Hakkâri'nin daha önce bilinmeyen basın tarihini sizlere taşımanın önemli olduğu inancındayız.

Ekler

Kaynakça

Gazeteler

- Hakkâri
- Hakkâri Sesi
- Hakkâri Postası
- Demokrat Hakkâri

Kitap, Makaleler ve Dergiler

- TBMM Albümü (1920-1950). *TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları*, Cilt:1, Ankara, 2010.
- İlgaz, Ceyda. "Türkiye'de Yerel Gazetecilik", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,16, (İstanbul, 2003).
- Vural, Ali Murat. *Yerel Basın ve Kamuoyu*, Eskişehir,1999.
- Birsen, Haluk. "Yerel Basın Yöneticilerinin Bakış Açılılarıyla Eskişehir Yerel Basını", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*,1, Gümüşhane, (Mart 2011), s.115-142.
- İnuğur, M. Nuri. *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1993.
- Özgen, Murat. "Osmanlı'dan Günümüze Yazılı Basın ve Siyaset İlişkisi", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 23, (İstanbul 2005), s.13-23.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Değirmencioğlu, Gürsoy. "Yerel Basında Yeni Medya Ve Sosyal Paylaşım Sitelerinin Kullanımı: Kocaeli'de Yayımlanan Yerel Gazetelerin İnternet Siteleri Üzerine Bir İnceleme", *Bilişim Teknolojileri Akademik Dergisi*, 5, (İstanbul, Ekim, 2011), s.19-35.

Okt. Hatip ERDOĞMUŞ
Arş. Gör. Eyyüp GÜRTÜRK
Öğr. Gör. Şeyhmus ORKİN

TARİHTE İZ BIRAKMIŞ HAKKARİLİ
ÖNEMLİ EDEBİ ŞAHSİYETLER

KESAYETÊN EDEBÎ YÊN DI DÎROKA HEKARIYÊ DE CIH GIRTINE

Okt. Hatip ERDOĞMUŞ¹
Arş. Gör. Eyyüp GÜRTÜRK²
Öğr. Gör. Şeyhmus ORKİN³

Kurte

Hekarî di navbera Anatoliya, Îran û Mezopotamyayê de yek ji wan navendên girîng e û di dirokê de ji gelek medeniyetan re bûye wargeheke kêrdar. Di vê herêmê de mîrektiyên Kurdan nêzikê 600 salan bi awayekî serbixwe hikim kirine. Gelek helbestvan û nivîskarên Kurd yên navdar ji ava vê herêmê vexwarine, ji dewlemendiya vê herêmê îstifade kirine û jê îlham stendine. Di nav vê dewlemendî û aramiyê de helbestvanên wekî Elî Herirî, Melayê Bateyî, Ehmedê Xanî, Feqiyê Teyran û hwd. gihîştine û bi xebat û berhemên xwe ve asta edebiyata Kurdî bilind kirine û bi vî awayî nav û dengê Kurdan bi milletên din ji aliyê edebiyat û hunerê ve dane bi-hîstin.

Herêma Hekariyê di nav axa Kurdistanê de her wekî navenda edebiyata Kurdî ye. Bi vê edebiyatê re bi salan rêberî û pêşengtiyê kiriye. Ew tiştên di dilê vê herêmê de hêşîn dibin carinan wekî guldexwînek mutewazî û stû xwar carinan jî mînanî çemê Zapê û Botanê tund û har in. Bi kurtasî ev herêm bi xweşî û aramiya xwe ve bûye qonaxeke girîng û dewlemed û ji vê dewlemedî û aramiyê gelek kesayetên edebî derketine qada edebiyatê. Ev kesayetên edebî tenê ne dirokê de di heyama me de jî jî wêjekar û nişên nû re bûne rêber û ronahî.

Peyvên Sereke: Hekarî, Edebiyata Kurdî, Kesayetên Edebî, Dîrok

Cihê Çavkaniya Edebiyata Kurdî: Hekarî

Hekkarî ji demên neolotîk heta niha cihê jiyana mirovan bûye. Cihê avadar, çiyayî û zozan e. Pez û heywan û dewar lê têne xwedîkirin. Ji ber hinde jî herdem bûye cihê êrîş û nijdeyên qebîle, eşîret û dewletên din. Bes hekkarî di dema xelîfetîya Ebbasiyan ya li Bexda û Buweyhyan li devera Bexda û Mezopotamyayê û Eyyubîyan ta niha mîrektiya Hek-

¹ Muş Alparslan Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

² Muş Alparslan Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

³ Muş Alparslan Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü

kariyê heye û roleke wê ya girîng di dîroka Kurdistanê de hebûye. Eger çî ji ber nemir Selaheddîne Eyyûbî ji ber aqîldar û kemandarê xwe Îsa el-Hekarî be û eger piştî wî be mîrên piştî Selaheddîne Eyyûbî her dem ligel mîrên Hekkariyê meşweret kirine û wek eyaleteke sereke danûstandin ligel Hekkariyê kirine. (Sadinî, 2011: 11). Gava dîroka Hekariyê bê nihêrtin wê bê dîtin ku Hekarî xwedî dîrokeke qedîm û dewlemend e. Ew dêr û bermayînen dîrokî ew kelehên xerabe yên di çîyanên asê de ew avahiyên wêran nişan dide ku Hekarî di dîrokê de wargeheke aram û dewlemed bûye. Piştî sedsala 7. dinê Îslamê di herêmê de hêdî hêdî belav dibe û ji aliyê gelê Hekariyê ve tê pejirandin. Bi vî awayî di herêmê de medrese ava dibin û wan medreseyan karîgeriyeke mezin li edebiyata Kurdî dikin. Wekî din di vê herêmê de gelek alim, helbestvan, siyasetmedar û rêvebir digihêjin û ji gelê xwe re xizmetê dikin.

Ferit Edgü di berhema xwe ya “Di Hekariyê de Demsalek” de dibêje Hekarî ji bo nivîskar û helbestvanan ciheke bêhempa ye. Dîsa dibêje ger ku nivîskarên navdar yên wekî Kafka, Tolstoy û Dostoyevskî ji hebûna Hekariyê haydar bûna ew ê bihatina vê herêmê û li vir berhemên xwe bidana lewra Hekarî ciheke wisa ne ku ew kesên ku nivîskar û helbestvan in bi hesanî dikarin jê îlham bistînin. Hekarî di heman demê de ji Ferit Edgü re jî bûye îlham ku di encamê de vê behema xwe nivîsiye.

Qanadê Kurdo di berhema xwe ya “Dîroka Edebiyata Kurdan” de dibêje ji wan bîst nivîskar û helbestvanên bi zaravaya Kurmancî nivîsandine heşt kes ji herêma Hekariyê ne û yên din jî hemû herêmên Kurdistanê ne. Ev jî nişan dide ku Hekarî xwediyê mîraseke dîrokî ye.

Dehan helbestvanên navdar yên vê herêmê derketine hene. Bi gelemperî hemû jî di bin tesîra edebiyata Osmanî, Fars û Ereban de mane.⁴ Helbestvanên navdar yên wek Elî Herîrî, Melayê Bateyî, Ehmedê Xanî, Feqîyên Teyran, Evdîlsemmedê Babek, Pertew Begê Hekarî, Şêx Hesenê Hekarî, Ebûlberekatê Hekarî, Feqe Reşîdê Hekarî û hwd. îlhama xwe ji herêma Hekariyê stendine û bi vî awayî li ser edebiyata Kurdî tesîr kirine û vê edebiyatê dewlemendtir kirine.

⁴ Hakkari Valiliği, *Hakkari* (Hakkari’de Yetişen Mir Alim ve Şairler, Haz. Halit Yalçın), Hakkari Valiliği Yayınları, Hakkari, 2010, s. 271.

ELÎ HERÎRÎ (1009-1078)

*Ger hûn bibînin narê eşq,
Tenê li bom zarî dikin,
Her kes bizanêt halê eşq
Bi hîle dijwari dikin.* (Temo, 2007: 38).

Di derbarê jiyana Elî Herîrîyê ku bi mexlesên Elî, Elîyo û Şêx Elî tê nas kirin de agahî gelek kêr in. Li gor agahîyan Herîrî di sala 1009an de li gundê Herîrê Şemzinana Hekkarîyê hatiye Dinê û di sala 1078an de wefat kirîye. Li gor hin dîroknasan jî ew ji gundê Herîrê herêma Soran e. Di derbarê van tarîxan de fikrên cuda jî hene. Mesela li gor Bail Nikitin Herîrî di sedsala 9. de li gor Evdilreqîb Yûsif jî di sedsala 16. de jiyaye. Alexandre Jaba îdia dike ku ew şairê ewil ê kurdî ye û xwedî dîwanek e. Gora wî li gundê Herîr e û ji aliyê gel ve wekî zîyaretgah tê qebûl kirin. (Temo, 2007: 1358).

Tê îdia kirin ku dîwaneke (dîwançe) wî heye lê di destê me de li ser dîwana wî agahîyeke teqez tune. Di nav xelqê de gotin û helbestên wî bi awayekî devkî belav bûye. Ji bo ku helbestên wî bi hêsanî tên fêm kirin û di warê xwendinê de jî xwedî aheng û kafîye ne ev helbest bi hêsanî hatine jiber kirin û belav bûne.

Li ser koka edebîyata klasîk a kurdî û li ser berhema nivîskî ya ewil a kurdî di navbera vekolîneran de fikrên cuda hene. Heta îro di derbarê Elî herîrî de vekolîna herî berfireh ji aliyê konsolosê Rusyayê yê Erziromê Alexandre Jaba ve hatiye kirin. Jaba di kitêba xwe ya 'Recueil de Notices et Récits Kourdes' de li ser Herîrî hin agahî dane. Di vê çarçoveyê de belgîyên ku Jaba di derbarê mijarê de dane gelek muhîm in.

Ji xeynî agahiyên Jaba, hin vekolîner jî Baba Tahîrê Hemedanî wekî nivîskarê klasîk ê ewil ê zimanê kurdî qebûl dikin. Vekolînerê kurdî Enwer Mayî jî Îbn Xelîkan wekî nivîskarê klasîk ê ewil ê zimanê kurdî qebûl dike. Îro di destê vekolîneran de berhemeke nivîskî ya kurdî ya Îbn Xelîkan tune.

Ji aliyê din ve Îbn Xelîkan û Baba Tahîrê Hemedanî kurdên hevçax bûne. Li gor hesaba ebcêdê ya Minorskî Baba Tahîr di navbera salên 938 û 1010an de Îbn Xelîkan jî heta sala 1020an jîyaye.

Herîrî jî piştê her du nivîskaran yanê di navbera salên 1010 û 1078an de jiyaye û qismêke ji berhemên wî gihîştine heta îro. Li gor agahiyan Baba Tahîrê Hemedanî helbestên xwe bi zaravayê lori nivîsiye lê Elî Herîrî helbestên xwe bi zaravayê kurmançî nivîsiye.⁵

Di berhema “Mem û Zîn” a Ehmedê Xanî de cara ewil navê Elî Herîrî di vê beytê de dibore: “Bîna ve rûha Melê Cizîrî/ Pê hey bikira Elî Herîrî” Cara ewil di berhema Kurdische Sammlungen’ a rojhilatnas Socînê Swîsreyî ya ku di sala 1887an de li Peterburgê tê weşandin de helbesteke Elî Herîrî tê qeyd kirin.

Prof. Qanatê Kurdo dîyar kirîye ku vê helbestê bi gelek alîyan ve vekolaye û encamê de qenaet kirîye ku ev helbest a Elî Herîrî ye. Di sala 1972yan de li Lenîngradê di hijmara 3. a berhevkarîyên rojhilatê de ev helbest bi zimanê rûsî hatiye weşandin. Kurdo vê helbestê bi herfên latînî wergerê kurdî kirîye û di kitêba xwe de weşandiye.⁶ Sadiq Bahadîn jî di kitêba xwe ya “Hozanê Kurd” a ku di sala 1980yan de hat weşandin de behsa dîwana Elî Herîrî dike û çend helbestên vê dîwanê di kitêba xwe de diweşîne. Digel van em ji M. B. Rudenko jî dizanin ku qismêke destxetên Elî Herîrî li Şaltîkov-Şedrînê di pirtûkxaneyê Lenîngradê de ye.

EVDILSEMEDÊ BABEK (972-1019)

Ji hozan û hûnermendên nenas yek jî Evdilsemedê Babek e. Evdilsemed, kurê hozan Mansur’ê Hesen’ê kurê Babek e û di navbera salên 972-973an ê mîladî de hatiye dinê û di navbera salên 1019-1020an de çûye ber rehma Xwedê. Di nêrîna Ibnî Xelkan de Evdilsemed ji kurdên Hekariyê ye. (Uçman, 1997: 157). Li gor nêrînek ev di heyama desthilatiya Xalidiyanan de yanî di navbera salên 938 û 995an de jiyaye. Lê di nav lêkolîneran de ji bo jidayikbûn û wêfata wî tarîxa ewil a ku me da yanî salên 972 û 973an zêdetir tê qebûl kirin. (Temo, 2007: 1362). Babek, di dewra ku tê jiyaye çawa ji aliyê aristokratan û serayê ve hatiye hez kirin di heman demê de wisa ji hêla gel ve jî hatiye hez kirin û xwendin. Her çî qas bi arûzê ve jî nivîsandibe jî zimanê wî hesan û herikbar e.

Bi erebî û kurdî gelek helbest nivîsiye. Li gor Sadiq Behaedînê Amedî dibêje Babek, piştî pejirandina Îslamê yekemîn nivîskarê navdar e.

⁵ Fehim Birışık, <http://www.ilkehaber.com/yazi/klasik-kurt-edebiyati-368.htm> Erişim: 25.09.2014

⁶ Faysal Ceylan, <http://www.ahmedexani.org/index.php?page=tarih&op=openPage&id=32&title=Bilincn-ilk-Kurt-sair-EI%EE-Her%EE%EE>. Erişim: 25.09.2014.

Amedî îdîa dîke û dibêje sê dîwanên Babekî hene û naverokên wan dîwanan zêdetir li ser mijarên dînî ne.

Xeynê mijarên dînî tê zanîn ku Babek di naveroka wan dîwanên xwe de pesnê kesên di nav de pêşeng in dide. Qesîdeya wî ya herî navdar qesîdeya “Pesnê Buharê” ye. Ev qesîde ji bo dewlemendiya tarîxa edebiyata kurdan helbesteke bi qiymet e. Lewra ev qesîde sedsala 10an de hatiye nivîsin. Di edebiyata Osmaniyan de qasîde yekem car ji hêla Ehmed Paşa ve di sedsala 16an de hatiye nivîsin. (Uçman, 1997: 158).

HELBESTVANÊN ÊZÎDÎ YÊN JI HERÊMA HERARIYÊ (ŞÊX ‘EDÎ, EBU’L BEREKATÊ HEKARÎ Û ŞÊX HESENÊ HEKARÎ)

Hekarî ji dîrokê heta niha di hundirê xwe de bawerî û fikrên cur-bicur hewandiye. Yek ji wan baweriyên jî Êzîdîtiyê ye ku di dewlemendiya çanda vê herêmê de karîgeriyeke mezin kiriye. Edebiyata Êzîdîyan edebiyateke qedîm e lewra edebiyata Êzîdîyan pêşiya edebiyata Kurdî ya klasîk ava bûye. (Adak, 2013: 148). Di edebiyat û baweriyaya Êzîdîyan de Şêx ‘Edî kesayetekî girîng e. Di derbarê Şêx ‘Edî de agahiyên cihê hene. Hin lêkolîner agahiyên ku zanyarên rojavayê derbarê Şêx ‘Edî de dane ji xwe re kirine bîngê û Şêx ‘Edî wek alimekî misilman û li dijî baweriyaya Êzîdîtiyê dîtine. Di vê nêrînê de bandora têkiliyên wî bi alimên wekî Ebdulqadir Geynanî û çend alimên din jî heye. (Bozan, 2012: 39). Lê li gornêrîna gelemperî Şêx ‘Edî di bawerî û edebiyata Êzîdîyan de Şêx ‘Edî mirovekî navdar e û damezrênerê baweriyaya Êzîdîtiyê ye. Şêx ‘Edî piştî bavê wî wefat dîke cihê bavê xwe digre û tariqata Edewiyyeyê didomîne û di sala 611an de diçe hecê xeynê wê diçe Şamê û Helebê jî û di sala 1227an de di rîya Mekkeyê de wefat dîke. (Adak 2013: 149).

Eb’ul- Berekatê Hekarî biraziyê Şêx ‘Edî ye. Piştî wefata Şêx ‘Edî bûye serokê Êzîdîyan. Li gor Adak (2013:151), Eb’ul- Berekatê Hekarî di navbera sala 1138 û 1208an de jiyaye û helbestên wî yen Kurmancî jî hene. Şêx Hesen jî helbestvanekî ji edebiyata Êzîdîyan e. Li gor agahiyên ku Feqî Huseyn Sağniç û Selîm Temoyî didin bavê Şêx Hesenî, Ebûlberekat e. Lê di nêrîna Abdurrahîm Adak de bavê Şêx Hesen, Şêx ‘Edî ye û Ebûlberekat jî biraziyê Şêx ‘Edî ye.

Şêx Hesên li gor tê rîwayat kirin di sala 1195an de li Hekariyê gundê Lalîşê jidayik bûye.⁷ Piştî wefata bavê xwe bûye şêxê tarîqata Edewiyeyê. Di bingeha baweriyaya Êzîdiyan de her çi qas behsa rola Şêx 'Edî tê kirin jî li ser vê baweriyê tesîra Şêx Hesên nayê înkâr kirin.

Li gor nêrînek Şêx Hesên di rîya bavê xwe de neçû û di baweriyaya Êzîdîtiyê de zêhniyeteke nû anî. Di dema Şêx Hesên de Êzîdiyan gelek zordarî û tehde dîtine. Di vê demê Mûsil di bin reveberiyaya Bedreddîn Lulu da ye. Şêx Hesên nikare êdî Misûlê bisekine û berê xwe dide Erbîlê. Reveberiyaya Erbîlê jî naxweze ku Şêx Hesên li Erbîlê cih bibe û ji ber vê yekê Şêx Hesên ji Erbîlê derdikeve û şeş sala xwe diveşêre û di vê demê de kitêba pîroz a Êzîdiyan Cilweyê jî dinivîse. Lê gava Şêx Hesên dizivire û tê Mûsilê ji aliyê Bedreddîn Luluyê ve tete kuştin. (Adak 2013: 150).

Di helbestên Şêx Hesênî de nimûneyên baweriyaya Êzîdîtiyê hene û baweriyaya Şêx Hesên di helbestên wî de eşkere ye. Ji bo bandora baweriyaya wî li ser helbestên ku nivîsiye mirov dikare helbesta wî ya bi navê "Ya Rebbî" ve hatiye navkirin mînak bide. Şêx divê helbestê de wiha dibêje:

*Ya Rebbî dinya hebû tarî
Tê de tune bûn mişk û marî
Te zînî kir tezehalî
Çi nema gul jî carî
Te vekir dê û tirba tarî
Tu hostayê her tişî î
Bihîşt çêkir renga bî*

*Erd û ezman tunebûn
Dinya fire bêbine bû
Însan û heywan jî tunebûn
Te xalî saz kir
Di behrê de tenê hebû dur
Nedimeşiya, nedimeşiya*

*Te xaş ruh anî ber
Nûra xalî peyda kir
Goşt û ruh hatine ber
Nûra çavan lê hate der*

⁷ Lalîş an jî Laleş di baweriyaya Ezîdiyan de cihêkî pîroz û hêja ye.

*Dest û pê kire laş
Lê şîrîn kir gotûbêj
Xwedawendê mîr hostayî, rehman î
Rê û dergeyî dinyayê vekir*

*Her tişt ji mere deranî
Bû erd û avanî*

*Ya Rebbî, tu hosta yî kerîm î
Dura kesê jêkir esas e
Jê peyda kir mêrê xas e
Got: Eva hê nebes e?*

*Dur ji heybeta Îzidan hincinî
Taqet nekir, hilgerî
Ji rengî îsan xemilî
Sor û spî lê hêwirî
Îzidanî me bi rehman î
Husn û cemal ji me re anî*

*Destûr da qelema qudretê
Em avêti nav sura mobetê*

*Havên avête behre, behr pê meyanî
Dexanek jê derxwenî
Çardeh tebeq erd û ezman pê nijinî
Îzidanî mer dur deranî
Mobet avête navê
Jê peyda kir du çavê
Jê herikî per avê. (Temo 2007: 78).*

Di vê helbestê de Şêx Hesên, di nav çarçoveya baweriya Êzîdiyan behsa çîroka afirandinê dike. Li gor vê baweriyê Xwêde gava xwest vê alê mî biafirîne ji nûra xwe ya pîroz mircanek afirand û vê mircanê li ser piştê çûkek cih kir û ev çûk vê mercanê bi qasî çil hezar sal li piştê xwe gerand. Dû re Xwêde ferman da û ev mercan bû du perçe û dinya ji zikê vê mercanê de derket. Tiştên ji van perçên vê mercanê ma jî bûn behr û gol û bi vî awayî dinya ava bû.

FEQIYÊ TEYRAN (1561 – 1660)

Ji bo kesên ku bi edebîyata kurdî re têkildar in meseleyeke diyar e ku Feqîyê Teyran di edebîyata klasîk a kurdî de şairê mutesewif yê herî navdar û naskîrî ye. Navê wî “Muhemmed” e, di nav xelqê de bi navê Feqîyê Teyran meşhûr bûye.

Navê bavê wî Şêx ‘Ebdullahê Miksî ye û ji gundê Werezûzê ye. Mexlesa wî ya “Mîm û Hê” kurtkirina Muhemmedê Hekarî ye ji bo ku Miks û gundê Werezûzê nêzikê Hekarîyê ne digel nisbetkirinên din⁸ nisbete Feqîyê Teyran bi Hekarîyê tê kirin (Zivingî 2014: 49). Vekolînerên li ser edebîyata klasîk a kurdî dixebitin di mijara gihîştina bîyografîyên şair û navdaran de gelek car asê dibin. Ev tengasî ne bi tenê ji bo şairên ku zêde nayên nas kirin, belkî ji bo şairên herî navdar jî mewzû behs e. Her wiha di derbarê tarîxa jidayîkbûna Feqî de vekolîner negihîştine heman encamê. Ji ser helbestên Feqî ve eger ku em bixwazin aloziyê tespît bikin tê zanin ku Feqî û Melayê Cizîrî hevdemên hev bûne.

*Birîndarê îşqê me
Dûr im ji siha bihan
Dizanim meddahê kê me
Di hezar û yek û sihan
Senaxanê Melê me
Li hemû erd û cihan.* (Adak, 2013:212).

Ji hezar û yek û sihan hezar û sih û yek (1031) tê qesd kirin ku ev tarîx di teqwîma mîladî de teqabulê 1621an dike. Di vê helbestê de bi hêsanî tê fêhm kirin ku Feqî di wextê Melayê Cizîrî de sax bûye û van herdu şairên navdar di vê tarîxê de hev dîtine. (Adak 2013). Di derbarê emrê Feqî de M. Xalid Sadîni (2014: 41), îdiayeke balkêş dike. Li gor wî ji helbesta Ehmedê Xanî tê fêhm kirin ku îxtimal heye Feqî ‘emrekî dirêj kiribe û heta dewra Xanî jiyabe. Lewra kesên mirî nikarin kêfê bikin divê ku kesê kêfê bike sax be.

8 Di weşanên cuda de li ser cihê gora Feqîyê Teyran û gundê wî hin munaqêşe hatine kirin. Ji bo zêdetir agahî bnr. Sadîni, M. X. (2014) Çend mesele di derbareyî Feqîyê Teyran de. *Nûbihar*. C. 18 J. 127 r. 31

Sağniç, F.Q. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, r. 369

*Biînave riha Melê Cizîrî
Pê hey bikira Elî Herîrî
Keyfek we bida Feqîyê Teyran
Heta ebed bimaye heyran*

Vekolînerên ku li ser jiyana û berhemên Feqî ked dane di meseleya tarîxa jidayîkbûna wî de bi giştî dibin du beş. Li gor hinekan Feqî di sedsala 14an a mîladî de hatiye dinê.

Li gorî hinekên din jî Feqî di sedsala 16 û 17an a mîladî de hatiye dinê.⁹ Di edebîyata klasîk de tê zanîn ku şair, hin tarîxan bi rêya remz û nîşaneyan îfade dikin û dema ku meriv li vê helbesta Feqî binêre tarîxa jidayîkbûna wî dikare texmîn bike.

*Mîm û Hê hefiê felek çûn
Ji hîcretê dewran gelek çûn
Sal hizar û çil û yek çûn
Ev xezel anî dîyare. (Sadîni, 2014: 43).*

Di helbestê de dewran wekî “sedsal” felek jî wekî “yeksal” tên mene kirin û li ser rûdana hîcretê ku hesab bê kirin Feqîyê Teyran di 1561ê mîladî de hatiye dine. (Sadîni 2014: 44).

Feqî di berhemên xwe de him pisporîya xwe ya li ser tesewufê dîyarê me dike û him jî vê pisporîyê bi zimanekî zelal û hêsan pêk tîne. Berhemên xwe bi uslûbeke hêsan nivîsîye û di berhemên xwe de wekî şairên çaxê xwe peyvên erebî û farisî zêde bikarneaniye. Ji bo ku wî zêdetir bi peyvên kurdî û uslûbeke herikbar berhemên xwe honandîye gelek helbest û çîrokên wî him bi devkî him jî bi nivîskî gihîştine destê me. Di sedemên navdarbûna wî de hêsanbûna zimanê wî pir muhîm e. Lewra çîrok û helbestên Feqî ku ji berê heta niha jî aliyê her kurdekî ve bi hêsanî hatiye fêhm kirin.

Nav û Mexlesên Wî

Di edebîyata kurdî de gelek şair hene ku xeynî navê xwe navê mustear bikaranîne yan jî bi navên cuda hatine nas kirin. Di nav van de hin şair bi navê gundê xwe hin jî bi navê bajarê xwe tên nas kirin. Feqîyê Teyran jî

⁹ Ji bo zêdetir agahî bnr. Sadîni, M.X. (2014). *Feqîyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî*. Stenbol: Nûbihar, r. 36,37,38

yekî ji şairên kurd yê nî pîrnava e. Wî di helbestên xwe yê nî cuda de ji bo xwe mexlesên cuda bikaranîye. Navê Feqîyê Teyran ê rast “Muhemmed” e û di hin helbestên xwe de wî navê xwe bikaranîye. (Sadînî 2014: 19).

*Gul im di destê xaran
Bi ismê Muhemmed nav im
Bilbil im di gulzarên
Ji işqê lew zerbav im.* (Sadînî, 2014: 19)

Feqî di helbestên xwe de ji xeynî navê xwe sê mexles bikaranîye (Adak 2013). Mîm-Hê, Miksî û Feqî. Mexlesa “Feqî” ji yê nî din muhîmtir e lewra ew zêdetir bi vê mexlesê tê nas kirin. Feqîyê Teyran şairekî xwedî ilm bûye. Ji helbestên wî bi hêsaniyê tê fêhm kirin ku ji mijarên ilmî û tesewufî agahdar e. Yanê ew ne bi tenê şair e, ew feqîyê ilmê û rêzanê ehlê dil e. Ji bo ku wî li medreseyan feqîti kirîye him di nav gel de bi feqîtiyê hatiye nas kirin him jî navê “Feqî” wekî mexles ji bo xwe bikaranîye. Li gor hin vekolîneran wî, ji bo nefsbîçûkiyê mexlesa “Feqî” bikaranîye. (Sadînî 2014: 22). Li gor Ebdurehman Adak (2013: 212) jî, ji bo ku Feqî, ji teyran pir hez kirîye jê re gotine Feqîyê Teyran. Di vekolînen ku li ser Feqî hatine kirin de di nav gelek hevokan de ji bo behskirina wî bi kurtahî gotine “Teyran” ev rêbaz ji bo “Xanî”, “Cizîrî” û gelek şairên din çêdibe, xweş dixuyê, lê belê bi zenna me gotina “Teyran” ji bo “Feqî” rast û pratîk nîne. Lewra peyva “Teyran” Feqî nayne bîra meriv lê peyva “Feqî” navê “Feqîyê Teyran” di hişê meriv de ava dike

Xwendina Feqî

Feqî, pêşî li Miksê dest bi xwendina ilmê kirîye paşê jî çûye Cizîr, Hîzan, Finîk û Hêşetê. Tê gotin ku zêdetir li medreseya Cizîra Botan û Finîkê xwendîye (Sağniç 2002: 371). Di medreseya Cizîra Botan de îxtimal heye ku Feqî û Melayê Cizîrî bi hev re xwendibin. (Sadînî 2014: 51). Digel van cihên ku hatin diyar kirin dibe ku Feqî li gelek deverên din jî xwendibe. Lewra Feqî di nav gel de bi navê “Feqîyê Gerok” jî tê nas kirin. Ji vê navlêkirinê tê fêhm kirin ku Feqî ji bo feqîtiyê çûye gelek cihan û li gelek cihan gerîyaye. Lê ev navlêkirin dibe ku ji bawerîya Feqî jî were. Lewra tê zanîn ku şairên mutesewif yan jî kesên ehlê tesewufê ji bo dîtina hikmetên Xweda pir digerin. Ji helbesta Feqî tê fêhm kirin ku xeynî xwendina wî ya medreseya Hêşetê li wê derê macerayeke evîne jî jîyaye.

*Ah û fixan der bûn hezar
Hingê hebû derwêş û yar
Hemyan li şêx kir pirsîyar
Bajar û ehlê Hêşetê. (Sadînî, 2014: 53).*

Feqî di van medreseyan Kurdistanê de ilmên melatîyê hîn bûye. Li gor hin gotinan Feqî ji ber ku ilma xwe neqedandîye û her di feqîtîyê de maye jê re “Feqî” gotine lê dema ku meriv li berhemên wî dinêre sarezayîya wî ya li ser ilmên dînî bi awayekî êşkere xuya dibe. Hetta ji ser berhemên wî ve bi hêsanî tê gotin ku wî ne bi tenê ilmên zahirî, ilmên menewî (rûhanî) jî hîn bûye.

Kesayetîya Wî ya Edebî û Berhemên Wî

Feqîyê Teyran şairekî dualî ye. Ew bi zimanê berhemên xwe aliyekî temsîl dike bi kûrahiya mesele û meneyên berhemên xwe ve jî aliyekî din temsîl dike. Mijar û meneyên helbestên wî her çî qas tesewufî bin, ji bo ehlê hal bin û xîtabê xewasê bikin jî zimanê wî bê şik û guman xîtabê gel dike. Dema ku destpêka helbestên wî bîn tehlîl kirin dê were zanîn ku Feqî xwe ji êş û derdê xelqê dûr nedaye wî bi xîtaba destpêkên helbestên xwe ve, xwe mudaxilê meseleyên civakî kirîye.

*Dilo rabe dilo rabe
Veke çavan ku êvar e
Nezan û bes di xew da be
Bi newmê ra mebe yar e. (Sadînî, 2014:203).*

Feqî di helbesta “Ey dil hilo” de wiha dest pê dike.

*Ey dil hilo terk ke sefa
Qet kes li bal nînin wefa
Bê fayde cewr û cefa
Qet kes li bal nînin wefa (Sadînî, 2014:449).*

Her wiha tê dîtin ku Feqî bi pirsgirêkên gel re eleqedar e û gelek car bi şîret û bangkirinê dest bi helbestên xwe dike. Di berhemên Feqî de mijarên cur bi cûr portreyeke rengîn di hişê meriv de zelal dike. Ji qiseyên tesewufî heta meseleyên evînê ji gelek mijarên civakî heta perwerdeya îrfanê gelek xal di berhemên Feqî de veşartî ne. Helbesta wî ya bi navê “Dilo Rabe” wekî kurtedîroka Dinyayê tê nirxandin. Berhemên Feqî ji aliyên hunerî ve jî xwedî bingeheên pir xurt in. Di helbestên wî de teşbîh, mecaz,

kinaye, îstiare û hunerên edebî yên din bi şarezayî hatine bikaranîn. Digel van qasî ku tê zanîn Feqî yekem car e ku di derbarê hin çîrok û macerayên tesewuffî de çîrok nivîsîye (Adak 2013: 214). Di pêşîya Feqî de kesekî ku bi kurdî (kurmancî) çîrok nivîsîye hê nehatîye tespît kirin. Wî bi ziman û hunera xwe, gelek şair û nivîskaran di binê tesîra xwe de hiştîye.

Feqîyê ku emrê xwe yê bi bereket di rêya xwendin û zanînê de bo-rand berhemên cur bi cur û balkêş li pey xwe hiştin. Berhemên wî yên ku gihîştine destê me rêya vekolîner û xwendevanên zimanê kurdî ronî dîke.

Lê hezar heyf ku gelek helbest û berhemên wî yên wekî gencîneya edebîyata klasîk a kurdî ne di destê me de nîn in. Berhemên Feqî çî bi rêya devkî çî bi rêya nivîskî be ji aliyê vekolîneran ve roj bi roj tîr qeyd kirin û di vî warî de pêşketinên biçûk lê pir girîng pêk tîr. Berhemên Feqî yên ku îro di destê me de nîn bi 2 beşan tîr senifandin. 1. Çîrok û destanên wî. 2. Helbest, qesîde û xezelên wî (Sadî 2014: 56).

Şêxê Se'an: Ev destan ji muhîmtirîn berhemên Feqî yekî ye. Ji 362 bendan pêk tê. Di vê destanê de şêx bi evîna keçeke ermenî (xristiyan) ji rê (dîn) derdikeve. Piştî maceraya kamilbûnê şêx cardin dibe misilman û keça file jî pê re dibe misilman. Ev destan cara pêşî di sala 1965an de li Rûsyayê ji aliyê M. Rûdenko ve hatiye çap kirin (Adak 2013).

Bersîsê 'Abid: Di vê menzûmeyê de behsa evîna zahidekî Îsraîlî tê kirin. Ew zahidê ku pir muteqî ye bi şeytên dixape û şeytên ji xwe re dîke şêx. Her wiha di netîceya dek û dolabên şeytên de gelek bela tîne serê xwe û di dawîyê de jî li ser şirkê diçe hizûra rebbê xwe. Ev menzûme jî cara ewil ji aliyê Ebdureqîb Yûsif ve di rojnameya "Hewkarî" de hatiye weşandin (Adak 2013).

Zembîlfiroş: Di vê berhemê de jî behsa evînê tê krin. Bûyer di navbera zembîlfiroş û Gulxatûnê de derbaz dibe û ev berhema Feqî ji 65 bendan pêk tê.

Kela Dimdim: Ev bûyer di dema Feqîyê Teyran de pêk hatiye û Feqî vê bûyerê wekî destan nivîsîye. Di vê menzûmeyê de jî behsa şerê kurdên rojhilatê (Îranê) û şahê Îranê tê kirin. Dimdim navê wê keleha ku di navbera wan de ye.

Xeynî van helbestên Feqî yên ku hatine weşandin jî ev in:

1. Ellah Çi Zaten Ehsan e
2. Ey Av û Av
3. Îro Ji Dest Husna Hebîb
4. Bi Çar Kerîman
5. Îro Girya Me Tê
6. Feqe û Bilbil
7. Dilber
8. Feqe û Melê
9. Dilo Rabe
10. Îlahî Lew Dikim Zarî
11. Ez Çi Bêjim
12. Ay Dilê Min Ay Dilo
13. Qewî Îro Ze'ifhal im
14. Çiya Anî li Deştê Kir
15. Îlahî 'Ebdukel Atak
16. Ji Işqê Sotime Welleh
17. Ji Rengê Dilbera Horî
18. Bizan Ku Min Yar Tu Yî
19. Ey Dil Hilo Terk Ke Sefa
20. Ordeka Ava Cizîrê
21. Fesla Bihara Cennetê
22. Xwedawenda Gunehkar im
23. Xwedawenda Tu Sebbûhû î
24. Îro Ji Eşqa Sorgulê
25. Dilo Carek Xwo Hişyar Ke
26. Min Dî Di Xewnê Da Gulek
27. Ji Eşqa Te Ezî Dîn im
28. Hatim Ber Dergahê Rehmet
29. Ah Ji Dest Cama Wîsalê
30. Ellah Sehergaha Ezel
31. Îlahî Ger Gunehkarem
32. Sînem û Çerxa Felekê ¹⁰

Digel van helbestan bi vekolînên li ser berhemên Feqî ve hin helbestên wî yên Farisî jî hatine peyda kirin ku piştî qedandina van vekkolinan ev helbest jî dibe ku di kitêbên derbarê Feqî de bîn weşandin. Berhemên

¹⁰ Ji bo zêdetir agahî bnr. Sadîni, M.X. (2014). *Feqîyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî*. Stenbol: Nûbihar.

Feqî yên ku me li jorê rêz kirin li başûr û bakûrê Kurdistanê beş û beş ji aliyê nivîskarên cuda ve hatine kom kirin û çap kirin. Di nav van xebatan de a ku herî bi rêk û pêk dixuyê, xebata M. Xalid Sadîni ye ku di sala 2000î de (çapa 8an 2014) li Stenbolê ji aliyê weşanxaneyê Nûbiharê ve hatîye çap kirin.

Li gorî van agahiyên ku me li jorê pêşkêşî we kirin Feqîyê Teyra li Dinê emrekî dirêj kiriye û xebatên bi bereket pêk anîye. Ji daneyên ku ji helbestên wî hatine girtin ve tê texmîn kirin ku Feqî ji 100 salan zêdetir jiyaye. Di derbarê cihê gora Feqî de jî hin munaqêşe berdewam in. Li ser gorên şairên navdar yên ku gel ji wan hez kiriye çîrok pir in. Mesela cihê gora navdarê edebîyata tirkî Yûnis Emre teqez nayê zanîn û çîrokên derbarê gora wî de pir in. Bi heman awayî ji bo ku gel ji Feqî pir hez kiriye di derbarê gora Feqî de jî çîrokên balkêş hatine gotin û gora wî him li Werezûza Miksê him jî li Şandisa Bedlîsê heye. Lê di çavkanîyan de bi giştî tê îfade kirin ku teqrîben di sala 1660î de Feqî, li Werezûzê hatîye veşartin.

MÎR ÎMADEDÎNÊ HEKARÎ¹¹ (..., 1640 an 1650)

Mîr Îmadeddîn kurê Yehîa begê kurê Zekerîya begê kurê Zeynel begê Hekarî ye. Mehlesa wî Sebûrî ye. (Dostkî, 2013: 679). Ji ber ku di diwana Melayê Cizîrî de danberheva wî û Melayê Cizîrî heye mirov dikare bibêje Mîr û Mela hevdemê hev in. Gava mirov sedsala ku Melayê Cizîrî tê de jiyaye binêre mirov dikare bibêje ku ew jî wek Mela di dawîya sedsala 16. û destpêka sedsala 17. de jiyaye. Adak (2013: 218) dibêje ku li gorî agahiyên Tehsîn Îbrahîm Dostkî dane Mîr Îmadeddîn ji malabata Şenbûyan e û ji mîrên hekarîyan e û Ebbasî ye. Ji danberhevka Mîr û Mela mirov dizane ku Mîr çûye Cizîrê û Mela jê re mamostetî kiriye.

Li gorî Tehsîn Îbrahîm Dostkî dibêje, Mîr Îmadeddîn yekemîn mîrê kurd e ku helbestên wî yên kurdî hatine dîtin. Dîsa li gorî Îbrahîm Tehsîn (2013: 680), Mîr texmîsek li ser helbesta Mela de nivîsiye û di vê helbestê de Mîr mehlesa xwe ya “Sebûrî” ji bikaraniye.

Wekî me got agahiyên derbarê Mîr de bîngeha xwe zêdetir ji diwana Melayê Cizîrî distînin. Lewra agahiyên derbarê Mîr Îmadeddîn de zêde nînin. Ji ber vê yekê dibe ku mirov li ser vê muşaaressa Mîr û Mela binêre.

¹¹ Di hin çavkanîyan de navê wî wek Mîr Umadeddîn jî derbas dibe.

Di vê muşareyê de ewil Mela destpê dîke û wiha dibêje:

*Selama min senaxwanî sehergeh gewher 'eşşan bit
Bi sûret emrê Subhanî ser elqabê zer 'eşşan bit
Bi xizmet 'erdê sultanî 'ebîr û 'enber 'eşşan bit (Cizîrî, 2011:476)*

Di vir de Mela ewil selam dide Mîr dû re dûa li Mîr dîke. Li ser van gotinên Melayî Mîr jî wî wek muxatab qebûl dîke û wiha bersiva Mîr dide:

*Selama sani 'ê Qadir Mela da pê mut 'etter bî
Muferrêh bit me lê xatir peyapey lê mükerrer bî
Ji cama xatirê 'atir me jê ayîne erwer bî. (Cizîrî, 2011: 476).*

Wekî xuya ye carinan mela pesnê Mîr dide û Mîr jî wan gotinên Melayî dizivirîne Mela û bi vî awayî gotûbêj didome û carinan jî Mîr bixwe pesnê hêz û hukimdariya xwe dide.

Di vê gotûbêja dîwana Melayî jî diyar e ku Mîr Îmadedîn digel Mela helbestbanekî xwedî fikr û ramanên kûr e. Lewra ji bo ku mirov bika-ribe bi Mela re bikeve gotûbejek dibe ku asta mirov ji aliyê fikr û edebiyatê de bilind be.

EHMEDÊ XANÎ (1651-1707)

*Safîşemirand, vexwarîdurdî
Manendêdurêlîsanê Kurdî
Da xedqî ne bêjîtinku: "Ekrad
Bême 'rîfet in, bêesl û binyad. (Xanî, 2010: 22).*

Li gor Cîhanî (2013: 20), behs dîke navê Xanî Ehmed e, ew kurê Îlyas begê kurê Rostem beg ji hoza Xaniyan bûye û derheqê jidayikbûn û wefata wî de agahiyên cihê hene. Di çapa wezaretê çand û turîzmê de ji bo tarîxa jidayikbûna wî 1651 û ji bo wefata wî jî tarîxa 1707 hatiye nişan dayin.

Xanî ji bo ku di derbarê zanistên dema xwe de perwerde bibîne gelek seyahet dîke. Ji xeynî gelek herêmên Kurdistanê çûye Misir û Suriyê jî. Hin vekolîner îdia dikin ku Xanî deh sal li Îranê maye û mistîsîzma xwe ji Îranê wergirtiye. Lê belê di destê me de delîlek li ser vê agahiyê tune.

Digel vê tê îdia kirin ku bi fermana Siltan çûye Babialiyê lê ji bo vê îdiayê jî defil hewce ye. (Temo, 2007: 1553).

Ehmedê Xanî zimanê erebî, farisî û tirkî wekî zimanê dayîka xwe baş dizanî hosteyê van zimanan bû û bi van zimanan helbest jî dinivîsî. Ji zaroktîya xwe dest bi ilmê kirîye û di jîyana xwe de her tim bi ilmê re têkildar bûye. Xanî hin helbestvanên dewra xwe ku ji bo pere, meqam û menfeetê helbest nivîsîne rexne kirîye. Li bor Xanî divê ku ilm ji bo menfeetên şexsî neyê bikaranîn.

Xanî xebatên ilmî wekî amûreke ji bo ronîkirina gel û belavkirina fikrên xwe dîtîye. Alim û şairên pêşîya Xanî berhemên xwe bi zimanê erebî û farisî nivîsîne.

Mesela Şerefhanê Bedlîsî berhema xwe bi farisî nivîsîye. Îdrîsê Bedlîsî jî di name û berhemên xwe de zimanê farisî tercîh kirîye.

Xanî dizanîya ku di cihê farisî û erebî de berhemên xwe bi kurdî binivîse ji bo wî baştir nabe û vê dezavantajê jî di beytên xwe yên cuda de anîye ziman. Lê belê Ehmedê Xanî xwastîye ku nîşan bide zimanê kurdî ji zimanê erebî û farisî kêmtir û lawaztir nîne.

Bi vê armancê li ser çirokên gelêrî perwerde daye û feqîyan di cihê erebî yan farisî de bi zimanê kurdî perwerde kirîye. Xanî ji zimanê neteweyî zêdetir xwastîye ku zimanekî edebîya klasîk bê ava kirin. Lewra di berhemên xwe de zimanê kurdî bi pisporîyeke mezin bikaranîye û wateya hin mefhûmên klasîk bilind kirîye. Her wiha tê dîtin ku Xanî çî qas hakimê zimanê kurdî ye û daxwazkarê edebîyara klasîk e.

Xanî edebîyatê wekî eynika gel bikaranîye û bi komkirina malûmatên nîşên berê ve ji bo nîşên nû mîrateke giran biha hêştîye. Xîret û xebata wî di dewra wî de her çî qas tedqîrê wernegirtibe jî di dewra me de Xanî, xwedî payeyên bilind e. Berhemên wî wergerê gelek zimanan bûye û wesfa gerdûnîbûnê wergirtiye. Di têkoşîna hebûn û pêşketina zimanê kurdî de ked û berhemên Xanî xwedî roleke girîng in. (Kaplan, 2013: 8).
Berhemên Ehmedê Xanî:

1. Mem û Zîn: Ehmedê Xanî di 40 salîya xwe de dest bi nivîsîna mesnewîya Mem û Zînê kirîye. Mem û Zîn mesnewîyek e û ji 2659 beytan

pêk tê. Bi wezna “mefûlû mefailûn fe ûlûn” hatiye nivîsandin. Mesnewî ji 60 beşan pêk tê. Bi munacatê dest pê dike bi na’î û mîracîyeyê berdewam dike. Paşê jî beytên ku behsa taybetîyên civaka kurdan dike hene. Xanî di navbera beytên 235 û 285an de behsa armanca nivîsîna kitêba xwe dike. Xanî di beyta 362yan de dest bi hikayetê dike û heta beyta 2376an hikayetê didomîne. Di dawîya mesnewîyê de jî xetîme cih digire. (Xanî, 2010: 2).

Ehmedê Xanî di vê berhemê de bi tenê behsa evîna beşerî ya Mem û Zînê nake ji ser evîna beşerî ve behsa eşqa îlahî dike. Berhema Mem û Zînê bi mijar û naveroka xwe ve di nav klasîkên rojhilatê de ciheke girîng digire.

2. Newbuhara Biçûkan (Nûbara Biçûkan) : Xanî di sala 1683an de vê ferhenga kurdî-erebî nivîsiye. Ev ferheng di medreseyan ku ji ser jiberkirinê ve perwerde didin de ji bo hêskirina jiberkirinê hatiye amade kirin.

Ferheng ji 220 beytan pêk tê û di ferhengê de ji 1000an zêdetir peyvên erebî û meneyên wan ên kurdî hene. Ferheng ji 13 beşan pêk tê û peyv ne li gor rêza alfabetîk li gor rewşa wezn û kafîyeyê hatine nivîsin. Her wiha peyv di rêza erebî-kurdî û kurdî-erebî de hatine rêz kirin. (Yıldırım, 2011: 27).

Ev berhem him ferhenga ewil a kurdî ye û him jî berhema ewil a ji bo perwerdeya zarokan e.

3. ‘Eqîda Îmanê: Ev berhem behsa rêzikên bawerîya Îslamê dike. Ev berhema Xanî di lîteratûra Îslamê de di çarçoveya ilma aqaidê de tê nirxandin. Ilma aqaidê behsa bawerîya Xweda, melek, kitêb, pêxember, axiret û qederê dike. (Yıldırım, 2011: 33) Ev berhema ku tê de mijarên aqîdeyê hene berhema ewil e ku behsa mijarên dînî dike. Berhema Xanî di medreseyan de hê jî tê xwendin.

4. Dîwana Xanî: Pêvajoya kronolojîk a Dîwana Xanî ku ji helbestên wî yê cuda pêk tê bi vî awayî ye:

1) Helbestên Xanî yê ku di dema saxbûna wî de wekî dîwan nehatibûn kom kirin li derdorên ilmî û edebî wekî destxetê hatine mihefeze kirin.

2) Cara ewil Mela Mehmûdê Bayezidî (1799-1867) 25 helbestên Xanî di diwançeyêke 70 rûpelî de kom kirîye. Konsolosê Rûsya yê Erziromê A. Jaba vê diwançeyê birîye Rûsyayê û li “Pirtûkxaneyê giştî ya Petersburgê” girtîye binê parastinê.

3) Îsmail Badî di sala 1996an de 20 helbestên Xanî di diwançeyêke misteqîl de civandîye û li Dihokê daye çap kirin.

4) Mesûd Kettanî di sala 1998an de 7 helbestên Xanî civandîye û li Dihokê daye çap kirin.

5) Muhemmed Elî Qeredaxî 7 helbestên Xanî di kitêba xwe ya bi navê “Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd” çapa 3. De weşandîye.

6) Ebdurrehman Durre di sala 2002yan de 27 helbestên Xanî di kitêba xwe ya bi navê “Şerha Dîwana Ehmedê Xanî” de weşandîye.

7) Abdullah Varlî di sala 2004an de di dîwana “Dîwan û Gobîdeyê Ahmedê Xanî Yêd Mayîn” de 109 helbestan qeyd kirîye.

8) Tehsîn Îbrahîm Doskî 29 helbestên Xanî civandîye û di berhema xwe ya bi navê “Cevheru’l-me’anî fî şerhi Dîwanî Ehmed el-Xanî” de van helbestan bi zimanê erebî şerh kirîye. Ev xebat jî di sala 2005an de li Dihokê hatiye weşandin. (Yıldırım, 2011: 38).

HUSEYNÊ BATEYÎ

Mela Huseynê Bateyî di sala 1680yî de li gundê Batê yê herêma Hekarî hatiye Dinê. Gundê Batê di navbera Şirnex û Colemêrgê de ye. Di derbarê tarîxa jidayîkbûna wî de hin îxtilaf hene. Li gor agahîyên A. Jaba di sala 1860î de di rîsaleya Helbestvanên Kurmancan de dîyar kirîye Mela Huseynê Bateyî di navbera salên 1417 û 1495an de jiyaye. Lê bi vekolînên nû hatiye kifş kirin ku Mela Huseynê Bateyî di sedsala 18. de jiyana xwe domandîye (Adak, 2013: 244). Di derbarê navê Mela Huseynê Bateyî de jî hin agahî heta van demên dawî şaş hatine zanîn. Ji ber ku hin vekolîner di çapa mewlûda wî de navê wî bi xeletî Ehmed nivîsîne demêke dirêj Mela Huseyn wekî Mela Ehmed hatiye zanîn. Ev xeletî jî Mela Mehmûdê Bazîdî dest pê dike heta A. Jaba, Micirson, Belec Şîrkû, Celadet Bedirxan, M. Emîn Zekî Beg û Qanatê Kurdo didome. Dîsa jî ber ku di hin çapên

mewlûda wî de navê wî wekî Mela Hesenê Ertûşî tê nivîsandin li hin deverên serhedê hê jî ew bi navê “Ertûşî” tê zanîn. Lê belê di vekolînan de hatîye eşkere kirin ku navê wî Mela Huseynê Bateyî ye¹².

Mexlesa Mela Huseynê Bateyî ku bikaranîye “Bateyî” ye lewra dema meriv li helbestên wî dinêre ev mexles bala meriv dikêşe.

*Av û xwîn barin peyapey
Daîma bedhal e Batey
Sail im rehmê fîza key
Mam di nav qewmê xerîb (Sadînî, 2011)*

Mela Huseyn li cem kekê xwe Ehmed dest bi xwendinê kirîye û paşê jî bavê wî, ew birîye Hekarîyê danîye medreseya mîrgehê. Mela Huseyn xwendina xwe li wîr qedandiye û li gundê Pîrosa dest bi melatîyê kirîye.

Mela Huseynê Bateyî di dîroka edebîyata kurdî de bi taybetî di warê edebîyata zuhdê de pêş ketîye û berhemên giranbaha nivîsandîye. Di helbestên wî de her çî qas carinan mefhûmên tesewûfî balê bikişînin jî dema ku meriv bi nêrîneke giştî lê binêre ew di edebîyata kurdî de helbestvanekî edebîyata dînî ye. Di nav berhemên wî de ya herî navdar berhema wî ya bi navê “Mewlûda Kurmancî” ye. Di vê mewlûdê de ji xulqiyeta pêxember e.s. heta gelek beşên jîyana wî hatine dîyar kirin. Xeynî “Mewlûda Kurmancî” Mela Huseynê Bateyî di edebîyata kurdî de piştî Feqîyê Teyran cara duyem qîsseya “Zembîlfiros” bi awayekî menzûm nivîsîye. Ji xeynî berhemên wî yê “Mewlûda Kurmancî” û “Zembîlfiros” gelek helbestên wî jî hene. Piştê wî vekolîneran helbestên wî civandine û di dîwanekî de çap kirine.

PERTEW BEGÊ HEKARÎ (1756-1834)

Mistefa begê mîrê Hekarîyê di sedsala 18. û 19. de jiyaye û di nava gel de bi navên Pertewî, Pertew Beg û Pertew Begê Hekarî navdar bûye. Di dîwana xwe de zêdetir navê “Pertew” bikar anîye piştî vî navî navên “Pertewî” û “Perto” jî di dîwana wî de tê ditin (Sagñîç 2002: 423). Pertew peyveke farisî ye û di meneyên ronak, rewşen û ronahîyê de tê bikaranîn. Wekî gelek şairên edebîyata klasîk a kurdî Pertew Beg jî di helbestên xwe de carinan mexlesa xwe carinan jî navê xwe dîyar kirîye.

¹² Ji bo zêdetir agahî binêrin: Sadînî, M. X. (2011) *Mela Huseynê Bateyî Jiyana Berhem û Helbestên Wî*. Stenbol: Nûbihar

*Dema min ayeta la teqnetû dît
Li min xem bûn sivik l'wê mane barek*

*Musemma çon bi ismê Mustefa bûy
Bibêje: Sellîmû sellû we barik.* (Dostkî, 2011: 23).

Li gor agahiyên ku Tehsîn Îbrahîm dide Pertew Beg di derdora sala 1756an de li Hekkarîyê hatiye Dinê û 45 sal mîrtîya Hekkarîyê kirîye (Dostkî 2011: 24). Pertew Beg bi sê aliyên xwe ve bala meriv dikîşîne ku aliyê wî yê herî muhîm ev e; ew jî wekî gelek şairên klasîk ên edebîyata kurdî ehlê tesewifê ye. Taybetîya wî ya duyem Pertew Beg şair e û mîrê Hekkarîyê ye. Dema ku di dîwana wî de helbestên wî têne xwendin aliyê wî yê sofitîyê bi hêsanî eşkere dibe.

Ji helbestên wî kifş e ku Pertew Beg ehlê xwendin û medreseyê bûye di medreseyan de kitêbên rêzê baş xwendine û li ser ilmên şerîî xwedî agahîyan e. Her wiha dîsa ji helbestên wî tê fêhm kirin ku ew girêdayê terîqa neqşibendîyan e (Dostkî 2011: 25).

Pertiwa hîna te girt damanê pîrê Neqşebend
Hate goşê dil ji xeybê "ferrîh wela texef" (Dostkî, 2011: 25).

Di helbestên wî de rengê dîndarî û sofitîyê eşkere ye lê aliyê mîrtî (rêvebirtî) ya Pertew Beg di helbestên wî de qet xuya nake. Pertew begê ku mîrtîya Hekkarîyê kirîye û di nav kar û têkiliyên siyasî de bûye, di helbestên xwe de aliyê xwe yê mîrtîyê qet kifşe nekirîye. Ew di rêbaza nivîsandina helbestan de li ser rêzîkên şairên kurdan yê berê çûye. Di helbestên Pertew Beg de xusûsen tesîra Melayê Cizîrî diyar dibe. Lê her çi qas li ser rêça Melayê Cizîrî çûbe jî, Pertew Beg helbestên xwe bi zimanekî hêsan honandîye û di mijarên felsefî de jî wekî Melayê Cizîrî zorî nedaye xwendevanan. Di vî warî de helbestên Pertew Beg jî aliyê gelek kesên ku bi kurdî dikare bixwîne ve bi hêsanî tê xwendin û fêhm kirin.

FEQE REŞÎDÊ HEKARÎ¹³ (1725- ...)

Derheqê jiyana Feqe de zêde agahî tune ye. Ji ber ku kûnyeya "hekarî" bikaraniye wekî helbestvanekî ji herêma Hekariyan tete qebûl

¹³ Feqe Reşîd xeynê mehlasa xwe ya "Hekarî" mehlasa "Koçer" jî bikaraniye û di kitêban de navê wî carinan wek Feqe Reşîdê Koçer jî derbas dibe.

kirin. Derbarê sala jidayikbûn û mirina wî de agahiyeke teqez mewcûd nîne. Lê li gor Zeynel Abidîn Zinar dibêje hin kes ji bo tarîxa jidayikbûna wî sala 1725an hin kes jî sala 1793an qebûl dikin. Lê derheqê sedemên van tarîxan ku ji bo jidayikbûna Feqe Reşîd de tê behs kirin diyar nînin. Mirov dikare bibêje ku Feqe Reşîd jî wek gelek helbestkar û nivîskarên kurd di tarîtiya dirokê de maye û hatiye îhmal kirin.

Feqe Reşîd bi helbestkariya xwe tete nas kirin. Niha di destê me de tenê berhema wî ya “Sirru’l Mehşer” heye. Lê dibe ku xeynê vê kitêbê berhemên wî yên din jî hebin lê hebe jî naye zanîn. Feqe Reşîd, behmema xwe ya Sirru’l Mehşer di 1796an de nivîsiye.

Mirov dikare bibêje-jixwe di vê berhema wî ya Sirru’l Mehşer de jî xuya ye- ku Feqe Reşîd di bin bandora Feqiyê Teyran de maye. Dibe ku Feqe Reşîd mehlasa “Feqe” jî di bin vê tesîrê de hilbijartibe. (Adak 2013: 301)

Ji bo bandora Feqiyê Teyran li ser Feqe Reşîd de ev pasaja jêrîn minakeke baş e. Feqe Reşîd wiha dibêje:

*Eya ey Feqiyê sanî, heta kengî bikî dewran
Li wî darî tu mêhvan î diçî paşê dibî uryan.* (Koçer 2002: 60).

Di vê rêzîkê de jî xuya ye ku Feqe Reşîd, Feqiyê Teyran wek mamosteyê xwe dibîne û wî ji xwe re dike pêşeng û xwe jî dû Feqiyê Teyran wekî mamosteyê duyem dihesibîne.

Feqe Reşîd di helbestên xwe bi gelemperî mehlasa xwe ya “Feqe” bikartîne lê carinan di şûna vê mehlasa xwe cih dide navê xwe jî. Bo mînak:

*Ey Reşîd rabe ji xewaba xefletê
Da nemînî tu di cebr û mihnete.* (Koçer 2002: 14).

Ev kitêba Feqe Reşîd, ji 24 beş û 556 beytan pêk tê. Nivîskar helbestên xwe bi kêş û qafiyên ve saz kiriye. Di helbestan de her beyt di hindirê xwe de wek hev hatiye qafiyê kirin. Zimanê Feqe Reşîd giran nîne li gor nivîskarên din ên edebiyata klasîk tesîra zimanê erebî û farisî zêde di helbestên wî de naye dîtîn. Naveroka vê kitêba Feqe Reşîd serî heta binî ji helbestên dinî pêk tê. Mirov dikare bibêje ev kitêb wek eqîdeyan hatiye nivîsin. Di kitêbê de bi gelemperî qala roja qiyametê, hatina deccal û mêhdî, pira siratê û hwd. hatiye

kirin. Lê hinek pasajan de Feqe Reşîd behsa edaletê, mafên mirovan, alîkarî û biratiya dînî kiriyê. Feqe Reşîd ji bo mirovan ji roja qiyametê haydar bike û wan hişyar bike di vê kitêba xwe de zêde cih daye şîretan. Bi kurtasî vê kitêba wî kitêbeke exlaqî û dînî ye.

Kitêba Sirru'l Mehşer di sala 1984an de ji aliyê Mele Ehmedê Quxî ve ji nû ve hatiye çapkirin. Mele Ehmed vê kitêbê tenê bi tîpên erebî ji nû ve çap nake. Di vê çapê de helbestên Feqe Reşîd şîrove jî dîke. Latînzekirina vê kitêbê jî di sala 1990an de ji hêla Zeynel Abîdîn Zinar tê kirin. Dû re di sala 2002an de weşanên enstîtuya kurdî ya stenbolê ji çapa ku ji aliyê Mele Ehmed ve hatibû nivîsin latînzê dîke.

EVDIRREHÎM REHMÎ HEKARÎ (1890- 1958)

Evdirrehîm Rehmî di sala 1890an de li navçeya Elbakê (Başkale) hatiye dinê.¹⁴ Navê bavê wî Seyîd Mehmet Pertewê Hekarî ye. Ji ber ku sulaleya malbata wan digihêje Evdîraqadîrê Geylanî ji wan re seyîd hatiye gotin. Evdîrrehîm Rehmî dibistana seretayî li bajarokê Elbakê dixwîne û dibistana navîn jî li bajarê Wanê diqedîne. Dû re dest bi dibistana "Darûl mûelîmîn" dîke û piştî qedandina vê dibistanê dibe mamoste. Xeynê vê ji destê birayê Seyîd Ebdilhekîmê Arvasî yê biçûk Seyîd Tahayê Arvasî dersa dînî jî distîne û dû re derbasî bajarê stenbolê dibe û li stenbolê di fakûlteya îlahiyatê de xwendina xwe didomîne. Bi şerê cîhanê yê yekem ve dizivire kurdistanê û li dijî ûrîsan beşdarî şer dibe. Di vê şerî de wek dil têtê girtin û dû şoraşa rûsyayê jî azad dibe. Piştî ku azad dibe tê stenbolê û beşdarî tevgêrên siyasî û çandî yên reşenbîrên kurd dibe. Di kovara jinê de gelek helbest û nivîsên wî çap dibin.

Piştî îlana komera Tirkîyeyê navê wî yê fermî dibe Abdurrahim Zapsu û bi îlana komara Tirkîyeyê ve zêdetir li ser mijarên dînî disekine û bi vî awayî rojnamayeke dînî û ehleqî bi navê "Ehli Sünnet" derdixe. Ebdürrehîm rehmî di sala 1958'an de li stenbolê diçe ber dilovaniya Xwedê û gora wî li goristana Necatî Begê ye.¹⁵

Têkiliya wî bi Seîdî Nûrsî re:

Dema ku Ebdürrehman Rehmî ji bo xwendinê tê Stenbolê şerê cîhanê yê yekem destpê dîke. Di vê heyamê de Ebdürrehîm Rehmî ji bo beşdarî şer bibe dizivire kurdistanê. Ji bo li dijî Êrîsan şer bike di nav

¹⁴ Başkale niha di nav sînorên bajarê Wanê de ye.

¹⁵ Ji bo zêdetir agahî bnr, Sağnıç, Feqî Huseyn(2002). Dîroka Wêjeya Kurdî, Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî r. 503.

hêzên Seîdî Nûrsî de cih digire. Lê di şer de birîndar dibe û ew jî wekî Mela Seîdî Nûrsî dikeve destê ûrisan û dibe dîl. Ew û Seîdê Nursî di wan demên esaretê de bi hev re gelek rojên dijwar derbas dikin. Evdirrehman Rehmî di sala 1948an de di kovara ehîlî sunnet de behsa bûyereke wan salên dîlîtiya xwe û Bediûzzamanî dike. Bûyer di sala 1917an de li Kostûrmaya bakûrê rojhilata Moskovayê de derbas dibe. Lewra Êrisan wan kesên ku êsîr girtibû li vir di qampan de cih kiribû. Li gor ku Ebdûrrehîm Rehmî behs dike komandaneke Rûs ji bo teftîşê tê qampa ku tê de êsîr in lê gava ku ew komandane Rûs dikeve hindir

Seîdê Nûrsî rewşa xwe xera neke û li ber vê kumandarê rûs ranebe ser xwe. Jixwe ev bûyer ji aliyê Seîdê Nûrsî ve jî hatiye qebûl kirin. (Bediûzzaman, 1995: 523) Xeynê vê gava ku Seîdê Nûrsî li Emîrdaxê wekî mişextî dijiya Ebdûrrehîm Rehmî çûyê ziyareta wî û bi wî re têkiliya xwe domandiye. Piştî vê hevdîtîne di sala 1958an de gava Bediûzzaman tê stenbolê dibe mêvanê Ebdûrrehîm Rehmî.

Xebat û Têkiliyên Wî bi Komeleyên Kurdan re

Evdîrrehîm Rehmî dema ku ji Rûsyayê dizivire û tê Stenbolê zêdetir tekîldarê siyaseta û xebatên kurdî dibe. Lewra Stenbol di vê demê de di nav guherîneke mezin de ye. Rewşenbîrên vê demê bi gelemperî di bin tesîra fikrên rewşenbîrên Ewropayî de ne. Di vê demê de fikrên nûjen wekî fikra neteweyî, mafên mirovahî û takekesî di rewacê da ne. Dibe ku em li vir behsa Jon Tirkî jî bikin, kesên ku ji bo xwendîne berê xwe dabûn Ewropayê û bi salan li vê derê mabûn xwe zû adapteyê pergala Ewropayê kirin û xwestin ku wan geşedanên ku li Ewropayê diqewimin di welatê xwe de jî pêk bînin. Bi vê armancê ve Jon Tirkî di welatê xwe de dest bi xebatan kirin û bi vî awayî di îlana meşrûtiyeta yekemîn de roleke mezin leyîstin. Bi îlana meşrûtiyeta ve Kurdên rewşenbîr nexwestin ji wan fikrên nûjen bêpar bimînin û bi vê armancê ve xwestin gelê Kurd hişyar bikin û civakê ji van fikrên nû haydar bikin.

Di merheleya damezirandina Komeleya Xwendekarên Kurd Hêvî de rola Ebdîrrehîm Rehmî jî heye. Xeynê vê piştî ji esareta Êris xelas dibe û tê Stenbolê bi endamên Komeleya Pêşketina Kurdistanê re hevdîtînek pêk tîne. Wekî din di Xana Xwendekaran a Dîcleyê de cih digire û bi xwendekarên urd yê ku li Stenbolê dijîn re dibe eleqadar û ji wan re dibe alîkar. Di vê demê de ew û Mûsa Anter hevdû nas dikin jixwe di pêşerojê de Mûsa Anter ewê keçîka Ebdîrrehîmî Eyşe Haleyê re bizewice û bibe zavayê Ebdîrrehman Rehmî.

Nivîsên Wî yên Kovara Jinê de

Evdîrrehman Rehmî, bi nivîs û helbestên xwe ve di kovara jinê de kesayetekî girîng e. Di dîroka weşana kovara jinê de cihekî taybet digire. Di vê kovarê de gelek nivîs û helbestên wî yên siyasî, çandî, edebî û dînî hene û bi vî awayî di dewlemendiya naveroka kovara jinê de keda wî zêde ye. Gava ku mirov naveroka nivîs û helbestên wî dinêre mirov rastî nivîskarekî welatevîn, neteweperwer û oldar tê. Ev tenê ne nivîskarekî welatperwer e ne jî tenê nivîskarekî dîndar e. Ebdîrrehman Rehmî di nivîsên xwe de van her du taybetiyên xwe bi awayekî lihevkişî di nivîsên xwe de bikaraniye.

Ne welatperweriya wî li dijî dîndariya wî ye ne jî dîndariya wî jî welatperweriya wî re asteng e. Lê li gor rewşa ku tê de nivîsiye hin nivîs û helbestên wî de dibe ku hessasiyata wî ya welatevînî yan jî ya dînî zêdetir xwe diyar bike.

Ji hessasiyata wî ya dînî re bo mînak meriv dikarê vê helbesta wî nişan bide:

Bang

*Hişyar bûm ez, dînya hemî kerr
Bi denge melayî "Ellahu ekber"*

*"Ellahu Ekber" denge mînarê
"Rabin" dibêjît, her wek hewarê*

*"Rabin" dibêjît, weqtê sibê ye
Sahîp xebatan, şeytan li pe ye*

*Mexlûb nebin hun j' destê leînî
Bona Xwedê ye, rabin bi çînî*

*Paqij bikin xwe j' kême-w qirêjê
Hazir bibin hem bona niwêjê*

*Hazir bibin û efwa qusûran
Ku xaliqê we, we dixwazît dîwan*

*Wext teng e, lez kin bigîhne mizgewt
Li pey melayî, her roj nederkewt*

*Emrê Xwedê xwe em pêkve bînin
Ca xelq nebêjît "bêhiss û dîn in". (Jîn Cîld I, 1985: 193).*

Her çî qas di vê helbestê de hessasiyeta wî ya dînî li gor a welatperweriya wî zêdetir diyar be jî esasen mirov nikare bibêje ku di vê helbestê de nimûneyên welatevîniya wî jî tune ne. Erê di vê helbestê de armanç û gazina wî ya ewil ev e ku gelê wî emrê Xwedê bîne cih û bibe misilmanekî rasteqîn lê armanca wî ne ev tenê ye. Evdirrehman Rehmî dixwaze ku kurd li hemberî gelê din bi riya dîndariyê û heysiyetê ve bibin xwediyê rûmet û hurmetê. Wekî me got di kovara jînê de gelek helbestên Ebdîrrehman Rehmî hene. Ji wan yek jî helbesta wî ya "Eşqa Welat" e. Di vê helbestê de diyar e ku nivîskar ji ber ku welatê xwe dûr ketî di nav xemgîniyê de ye. Dibe ku nivîskar vê helbestê heyama ku di êsaretê de jî nivîsibe.

Ebdîrrehîm Rehmî di kovarê de tenê helbest nenivîsiye nivîsên wî yên wekî nesir jî hene. Yek ji wan nivîsên ku wekî nesir nivîsandî jî nivîsa wî ya bi navê "Welat" e.

Ev nivîs ji bo eşq û muhebeta wî ya li hemberî welatê wî nimûneyeke baş e. Lewra di vê nivîsê de behsa evîniya xwe ya welat dike û dibêje evîniya welat mirov dihelîne.

Nivîskar dibêje sebebên ku em ne xwedanmal in, ne xwedankur in û ne xwedanheyat in ev eşqa welatî ye û dîsa dibêje em amade ne ku her tiştê xwe ji bo vê evîniyê feda bikin û di wê riyê de serf bikin.

Nivîseke wî ya din bi sernivîsara "Îttîfaq"ê di kovarê de hatiye çap kirin. Ev nivîs ji bo dîndariya wî û welatperweriya wî minakeke baş e. Nivîskar ewil bi mînakan ve qala yekitiyê û biratiyê dike û dibêje ji bo ku gelê kurd serfinaz û bextewar bibe û bigihêja murad û meqsedên xwe dibe ku ewil di navbera xwe de fikra îttîfaq û hemwelatîyê çê bike. Nivîskar di dawiya nivîsê de ji bo ku gelê kurd teşwîqa hev girtin û yekitiyê bike behsa Xwedê û pêxemberê wî dike û dibêje gava ku hûn ji bo biratî û îttîfaqê hewl nedin ewê Xwedê gunehê miletekî ji we bixwazê û hûn li hemberî Xweda rezil û ruswa bibin. Welhasil nivîskar bi vî awayî dixwaze li ser kurdên dîndar tesîr bike û li ser fikra yekitiyê çê bike.

Ebdirrehman Rehmî di kovara jînê xeynê helbest û nivîsên wekî nesr, şanonameyeke bi navê “Memê Alan” jî nivîsiye. Ev şanoname di edebiyata Kurdî de wek yekîmîn piyesa edebiyata Kurdî tête qebûl kirin. Vê piyesa navborî ji du perdeyan pêk tê û perdeya ewil di hijmara 15. de perdeya duyemîn jî ya 16.an de hatiye weşandin.

Her çî qas navê vê piyese Memê Alan be jî têkiliya wî bi destana Memê Alan re tune. Dibe ku nivîskar xwestibe ku ji dewlemendiya folklorê Kurdan îstifade bike û bi vî awayî navê vî lehengê folklorê di piyese xwe de bikaranîbe. Jixwe gava mirov bala xwe dide vê piyese mirov dibîne ku nivîskar di vê piyese de di gelek cihan de nimûneyên folklorê gelê xwe sîd wergirtî û xwestiye ku vê dewlemendiya gelê xwe bi miletin din bide nasandin.

Di piyese Memê Alan de çar leheng hene:

Memê Alan: Serleheng e û bûyer bi gelemperî li ser wî hatiye vehonandin.

Xezal: Jina Memoyî ye.

Çavreş: Diya Memoyî ye. Jineke ji edet û toreyên Kurdan haydar e.

Lewend: Xelamê Mîrî û hevalê Memoyî ye.

Bûyer di dema Selahaddînê Eyyûbî de derbas dibe. Xaçliyan êrîşê Qudusê dikin û lê hemberê wan jî Selehaddînê Eyyûbî vê bajarê pîroz diparezê. Di vê heyamê de mîrê Hekariyan ferman dide ku ciwanên Kurd biçin alîkariya misilmanan.

Memê Alan jî dixwaze biçê Qudusê û li hemberî Xeçliyan şer bike. Ji bo destûrê dixwaze derkeve hizûra diya xwe. Diya wî jineke bi xîret e. Ji biyara kurê xwe maqûl dibîne lê Memo dizane ku jina wî ewê nexwaze ku Memo jê dûr bikeve û biçê welatê dûr. Jixwe Xezal û Memo nû zewicibûn. Memo gava ji Xezalê re vê biryara xwe ya çûyîna şer dibêje Xezal bê taqet dikeve û hêsira dibarîne. Lê lazim e ku Memo biçê û wisa jî dibe. Memo xatir ji diya xwe û jina dixwaze û dikeve rê diçe. Li ser çûyîna Memo re qederê salek derbas dibe û Memo ji şer dizivire û tê mala xwe. Gava tê mala xwe dev û riya xwe digire û bi vî awayî dixwaze jina xwe biciribîne, jixwe gava Memo tê mala xwe dibîne ku jina wî tenê malê ye. Li ser ceribandîna Memo dibîne ku jina wî li ser namûsa xwe ye û bi vê

rewşê keyfxweş dibe û dev û riyê xwe vedike û xwe dide nas kirin. Xezalê gava çavberê mêrê xwe dide gelek şad û bextewar dibe. Ew û Memo hevdû hembêz dikin û derbasî hundir dibin û serî davêjin xewê. Piştî demeke kurt diya Memoyî dizivire mala xwe lê dîtina ku dibîne bûka wî ya ku wekî ronîya çavên xwe jê hezdikir û yekî hevdû hembêz kirina û razane. Bi vê rewşa han diya Memo dîn û har dibe û çavên wî tarî dike. Bi vê hêrsê ve xençerek navbera her du milê Memoyî dixê û xwîn ji dev û pozê Memoyî de davêje. Bi qarîna Memo ve Xezalê ji cihê xe hildipeke û xwe ji xewê radibe lê dîtina ku dibîne Memo di ber rih de ye.

Gava diya Memoyî fêhm dike ev kesê di ber rih de ye kurê wî ye dest bi bi qêrin û hawarê dike û ew û bûka xwe li ser Memo da bi ax û zar dest bi giriyan dikin û bi vî awayî piyas diqede. Lê mirov nizane ka rewşa Memoyî çawa dibe. Her çî qas Memo di ber rih de be mirov nikare bibêje Memo dimire.

Çavkanî

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. Stenbol: Nûbihar
- Sadinî, M. X. (2011). *Mela Huseynê Bateyî*. Stenbol: Nûbihar
- Sadinî, M. X. (2014). *Feqiyê Teyran- Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*. Stenbol: Nûbihar
- Temo, S. (2007). *Kürt Şiir Antolojisi*. İstanbul: Agora yayınları
- Cizîrî, M. (2011). *Dîwan*. Stenbol: Nûbihar
- Cîhanî, P. (2013). *Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*. Stenbol: Nûbihar
- Xanî, E. (2010). *Mem û Zîn*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Ebdurreqîb, Y. (2012). *Şaîrên Klasîk ên Kurd*. Stenbol: Dîwan
- Dostkî, T. Î. (2011). *Dîwan- Perto Begê Hekarî*. Stenbol: Nûbihar
- Zivingî, N. (2014). *Stêrkên Edebiyata Kurdî*. Stenbol: Weşanên Banga Heq
- Sağniç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê
- Turan, A. (2010). *Melayê Cizîrî- Dîwanî ve Şerhi*. İstanbul: Nûbihar
- Yıldırım, K. (2011). *EhmedêXanî'nin Fikir Dünyası*. İstanbul: Berdan Matbaası
- Kaplan, A. ve Aydın, H. (2013). *Ehmedê Xanî*. İstanbul: UKAM Yayınları
- Edgü, F. (2014). *Hakkâri'de Bir Mevsim*, İstanbul: Sel Yayınları
- Metin Bozan, Şeyh Adisiz Yezidilik: Yezidilerin 'Adî B. Musafir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 53: 2, Ankara, 2012
- Dostkî İbrahim Tehsîn, "Mîrên Kurd Yên Şa'ir û Rola Wan Di Pêşvebirina Edebiyata Kurdî Da" Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, 2013
- Hakkâri Valiliği (2010). *Hakkâri*. Hakkâri: Hakkâri Valiliği Yayınları
- Fehim Birişik, <http://www.ilkehaber.com/yazi/klasik-kurt-edebiyati-368.htm>
Erişim: 25.09.2014
- FaysalCeylan, <http://www.ehmedexani.org/index.php?page=tarih&op=open-Page&id=32&title=Bilinen-ilk-Kurt-sair-El%E2%80%A2Her%E2%80%A2>. Erişim: 25.09.2014.

Öğr. Gör. Burçin ASNA
Arş. Gör. Semih GEZER

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ
TARİHİNDE İNANÇ SİSTEMLERİ:
KELDANİLİK, ÊZİDİLİK
ve NASTURİLİK

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ TARİHİNDE İNANÇ SİSTEMLERİ: KELDANİLİK, ÊZİDİLİK VE NASTURİLİK

Öğr. Gör. Burçin ASNA¹
Arş. Gör. Semi GEZER²

Özet

İnanç, bir düşünceye bağlı olma ve inanma duygusudur. İnsanın varlıksal arayışında inanç, çok önemli bir yer tutmaktadır. İnsan, hayatı anlamlandırma çabası içindeyken inanç, insanlara yol gösteren ilahi bir bağlıdır. Dini yaşayışları içerisinde insanlar, farklı inanç sistemlerini benimsemekte ve onlara inanmaktadır. Bu dinsel bağ, insan var oldukça kendisini her daim insanın düşüncesinde ve duygularında var edecektir. Bu arayış, dinsel inançların zengin olduğu Hakkâri’de farklı inanç sistemleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Keldanilik, Êzidilik ve Nesturilik konu başlığı olarak makalede incelediğimiz inanç sistemleridir. Makaleye konu olan inanç sistemlerini tanıtarak Hakkâri tarihinde bu dinlerin nasıl ortaya çıktığını, tarihi seyir içerisinde günümüze kadar nasıl geldiklerinin cevabını çalışmamızda vermeye çalıştık. Bunu yaparken de dinsel motiflerden tarihi olay ve kişi örneklerine başvurarak Hakkâri tarihinde bu inanç sistemlerini makalemizde inceledik.

Hakkâri bölgesi, dağlık ve korunaklı bir coğrafya olduğu için merkezi yönetimler bu coğrafyada otorite kurmakta zorlanmışlardır. Bu otorite boşluğundan faydalanan Kürt aşiret konfederasyonları; etnik, dini ve mezhepsel olarak farklı inanç sistemlerine inanmışlardır. Keldanilik, Êzidilik ve Nesturilik bizim bu çalışmada incelediğimiz inanç sistemleridir. Hakkâri’nin bu güne değin pek araştırılmamış bu gizli tarihinin tanıklığını yapmak ve bu inanç sistemlerine ait bulgu ve belgeleri ortaya koymak bizim bu çalışmada yegâne amacımızdır.

Anahtar Kelimeler: İnanç, dini motifler, Süryani, Melek-i Tavus, Hakkâri, Keldanilik, Êzidilik, Nesturilik.

¹ Muş Alparslan Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş

² Muş Alparslan Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş

GİRİŞ

1. HAKKÂRİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Tarihte Hakkâri

MÖ.7000'den bu yana sürekli bir yerleşme yeri olan Hakkâri yöresinin adına ilişkin ilk bilgilere, X.yy Arap tarih ve coğrafya kaynaklarında rastlanmaktadır. Ünlü Arap tarihçisi İn Havsal, yöredeki Hakkâri; yani Her-kariyan (Güçlü, savaşçı,) anlamına gelen ve o coğrafyada yaşayan boyların adıdır.³ Hakkâri adı, eskiden Van gölünün güneyinde ve Hakkâri'den İrân'a doğru uzanan yörelere yerleşmiş "*Hakkâr*" kabilesinin isminden gelmektedir. Arapça'da yazılan kaynaklarda bölge adı "ye" olarak geçmekte olup, "*Hakkârlar'ın Şehri*" anlamına gelmektedir. Günümlüde Hakkâri ili uzun yıllar ilin merkez ilçesi olan Çölemerik olarak bilinmiş ve yöre adı olarak tarih kitaplarında bu uzun yıllar bu adla ifade edilmiştir. Memlukların da Colamerg adını verdiği bu Hakkâri iline Ermeniler tarafından İlmar, Süryanilerin ise Gülmarmak adının verildiği de bilinmektedir.⁴ Yörede yapılan araştırmalarda ele geçen belgelerden ve çevrede bulunan kaya resimlerinden, bölgenin tarih öncesi çağlarda yerleşim yeri olduğu, Hakkâri yöresi tarihin ilk dönemlerinden bu yana insan topluluklarının yerleşim alanı olmuştur. Bölgede prehistorik dönemlerde bazı yerleşmeler olduğu il sınırları içinde değişik yerlerde bulunan kaya resimlerinden anlaşılmaktadır.⁵ Ancak bu resimlerin hangi döneme ait olduğunun kesin olarak bilinmemektedir. Bu kaya resimlerin önemli bir bölümü 2600 metre yükseklikteki Geveruk vadisinde yer almaktadır. Kayalar üzerindeki çok sayıda hayvan ve insan resim kompozisyonları yöre halkının yerleşik hayata geçtiğini, avcılığın yanı sıra hayvancılık ve tarımla uğraştığını ortaya koymaktadır.⁶ Bu bilgiler ışığında Hakkâri'nin, tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik ettiğini söyleyebiliriz.

Hakkâri'de kronolojik tarih olarak Sümerler, Akadlar, Hurri, Urartular ve Asurluların uzun süre bölgede yaşadıklarını bilinmektedir. Sırasıyla Hakkâri, Perslerin egemenliğinden sonra Hz. Ömer zamanında VII. yy'da gerçekleşen İslam akınları ile bölgedeki Bizans hâkimiyeti etkisini kaybetmeye başlamıştır. Halife Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Hakkâri fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır.

³ 2006 Yılı Hakkâri İl Çevre Durum Raporu, Hakkâri, 2007, s.1.

⁴ Türkiye ve Kentler Tarihi, Erişim Tarihi 14 Kasım 2014.:<http://fe-mitolojisozlugu.com/kentler/Hakkâri.html>.

⁵ Veli Sevin, *Hakkâri Taşları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s.35.

⁶ III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 06-08 Haziran 2007/ Hakkâri, s.11.

İlk çağlarda müstahkem bir kale gözüyle bakılan ve bu yüzden uzun savaflara sahne olan Hakkâri, Moğol istilası ile bölgede birçok toplum yerleşmiş özellikle farklı inançtaki toplumların buraya yerleşmesindeki temel sebep; bölgenin dağlık olmasından kaynaklı doğal bir kale oluşudur. Moğol istilası ile birlikte çeşitli bölgelerden kaçan birçok dini ve etnik unsur, Hakkâri'nin dağlık bir bölge olması hasebiyle buraya göç etmişlerdir. Başta Hristiyan inanç sistemlerinden olan Keldaniler ve Nesturiler bu yüzyılda Hakkâri'ye göç etmişlerdir. Bu bölge İlhanlılardan önce 1054 yılında Selçukluların egemenliğine girmiştir. 1127 yılında Musul Atabeylerinin egemenliğine girmiş ve devamında 1349-1405 yılları arasında Karakoyunlular, 1387 yılında Timur'un ve 1468 yılında ise Akkoyunluların hâkimiyetine girmiştir. Osmanlıların egemenliğinin başlangıcı ise 1514'de, Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı topraklarına Hakkâri katılmıştır.⁷ Hakkâri Bölgesi, 1533'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından yapılan Bağdat seferi ile Osmanlı topraklarına katılmış ve 1550 yılında ocaklık haline getirilmiş ve daha sonra Van Eyaletine bağlanmıştır.⁸ O tarihten Cumhuriyet dönemine kadar bölge Hakkâri sancağı olarak bilinmiş, Hakkâri olarak günümüze kadar gelmektedir. Hakkâri bir dönem Van'a bağlı bir sancak iken,⁹ 1688 yılından itibaren yörenin yönetim biçimi "Bağlı Hükümetten" "Ocaklık" biçimine dönüşmüştür. Uzun yıllar bu yapı içerisinde yönetilen Hakkâri, 1936 yılında il statüsüne kavuşturulmuştur.¹⁰ Kronolojik olarak da görüleceği gibi Hakkâri, ilim ve kültür tarihi açısından, çok sayıda medeniyetin zengin mirasına sahiptir. Bu yönüyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bir kavşak noktası olarak tarihte hep adından söz ettiren bir bölge olmuştur.

1.2. Osmanlı Hâkimiyetinde Kalan Dönem

Kanuni ve Yavuz Sultan Selim'in seferleriyle bağlanan bölge Hakkâri Beylerinden Zahit Bey beyliğini iki oğlu arasında paylaşmıştır. Oğullarından Seyyid Mehmet Vastan (Gevaş) Melik bey Pay (Bay) kalesini merkez edinerek kendilerine verilen yerleri uzun yıllar yönetmişlerdir.¹¹ İki ayrı beyin yönetiminde bulunan Hakkâri, 1534'te Osmanlılara bağlanmıştır. Ancak 1535'te Safevi hükümdarı Şah Tahmasb'ın önerileri karşısında Seyyid Mehmet Safevilerin güdümünde bir yönetim kurmuştur.

⁷ Metin Tuncel, "Hakkâri", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997, XV/205-207.

⁸ Kodaman Bayram, *Şark Meselesi İşığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yay., İstanbul, 1983, s. 147-148.

⁹ Orhan Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van, Van Belediye Başkanlığı Yayınları, Van 1997, s. 140.

¹⁰ Tuncel, *a.g.e.*, s.24.

¹¹ Hakkâri Valliliği Resmi Web Sitesi, Erişim Tarihi 15 Kasım 2014: <http://www.Hakkâri.gov.tr>.

Aynı yıl yörenin aşiret beyleri egemen oldukları yerlerdeki haklarını korumak için işlerinde bağımsız olmak ve Osmanlı toprak düzeni dışında bir sistemle yönetilmek şartı ile Osmanlılara bağlanma isteğinde bulunmuş ve bu şartlarla Osmanlı devletine bağlı kalmışlardır. Bu dönemde Osmanlı devletinin görevlendirdiği İdris-i Bitlisi bölge aşiretlerini ikna ederek kendi içlerinde serbest bırakılacaklarının sözünü vererek Hakkâri’de yaşayan aşiretlerin çoğunu Osmanlı devletine bağlamıştır.¹²

Bu dönemde dikkati çeken tarihi olaylardan bahsetmek gerekirse Hakkâri beylerinden Melik Bey’in Van Beylerbeyi İskender Paşa tarafından idam edilmesi ile Osmanlılara karşı isyanın başlamasına sebep olmuştur. Hakkâri bölgesinde sınır güvenliğini sağlamak isteyen Osmanlı Devleti ödün vermek zorunda kalmıştır. Beyliğin yönetimi Melik Beyin Oğullarından Zeynel Bey’e verilmiştir. Ancak Zeynel Bey’in amcası Seyyid Mehmet ve oğlu Zahit Bey Pinyanişi Aşiretinin desteğini alarak yönetimi Zeynel Beyden almışlardır. Bu olay üzerine Osmanlı Devletinde yardım isteyen Zeynel Bey aldığı destek ile tekrar beyliğin başına geçmiştir.¹³ Osmanlı Devleti ile olan iyi ilişkilerini geliştiren Zeynel Bey, 1578’de Padişah Buyruğu ile İbrahim Bey’i Hakkâri Beyliğinin başına geçirmiştir. Osmanlı Ordusunun 1585’te Tebriz üzerine yaptığı sefere Zeynel Bey de katılmıştır. Bu sefer esnasında ölen Zeynel Bey’den sonra Hakkâri Beyliği varlığını 18.yy dek korumuştur. Özellikle bölge dağlık olduğu için doğal bir kale görünümünde olan Hakkâri’de Osmanlı devleti bölgede otorite kurmakta zorlanmış ve Osm-İran savaşlarında tampon bölge olan Hakkâri coğrafyası; sınır değişiklikleri daha çok aşiretlerin saf değiştirmesinden kaynaklanmış ve günümüze kadar sınırın çizilmesiyle 16 Mayıs 1639 Kasr-i Şirin antlaşmasıyla sınırın büyük bölümü günümüze değin korunmuştur.¹⁴ Özellikle Nesturî Ayaklanması, Bedirhan Bey’in müdahalesi¹⁵ ve Şeyh Ubeydullah Hareketi ile bölge 18 ve 19. yy. arasında sık sık ayaklanmalara sahne olmuş ve bölgeye atanan valilerin ve beylerin çıkar çatışmalarından kaynaklı çatışmaların sık sık bölgede yaşanmasına sebep olmuştur. Bu konuda altı çizilmesi gereken bir diğer husus 1839 Tanzimat Fermanı ile yenileşme hareketleri bölgedeki diğer toplumların taleplerine neden olmuş bu durumdan rahatsız olan beylerin bu toplumlara baskıların artmasına sebep olmuştur. Ayrıca atanan devlet memurlarının keyfi durumu ve rüşvet gibi olumsuz durumların yaşanması Hakkâri’de yerleşik toplumların Os-

¹² Mehmet Bayraktar , *İdrisî Bitlisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s.1207-1208.

¹³ Remzi Kılıç, *Fatih Devri Osm- İnan İlişkileri*, Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:14, Yıl:2003.

¹⁴ Remzi Kılıç, *a.g.e.*, s.13.

¹⁵ Ahmet Kardam , *Cizre ve Bohtan Beyi Bedirhan Direnişi ve İsyan Yılları*, Dipnot Yay., İstanbul, 2011, s.15.

manlı devletine olan güvenini sarsmıştır. Otorite kurmak isteyen Osmanlı devleti, beylerin ve şeyhlerin desteğine başvurarak bu toplumlara baskı uygulamış bazen de bu görevlendirilen kişilerle savaşmıştır. Makalemize konu olan Bedirhan Bey ile Şeyh Ubeydullah, Hakkâri tarihinde önemli şahsiyetler olup makalemizde bu kişiler hakkında bilgiler ayrıntılı olarak verilmiştir. Hakkâri tarihini dönem dönem incelediğimiz bu makalede örneklediğimiz başlıklar içerisinde bu tarihi kişiler ve inanaç sistemleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Cumhuriyet öncesinde Hakkâri, Van Vilayetinin bir sancağı idi. Ancak Musul'un kuzeyinde yer alması bölgenin zengin petrol yataklarına yakınlığı ve bölgedeki aşiretlerin desteğini almak adına Emperyalist devletler bu bölgeyle 18.yy. sonra daha çok ilgilenmeye başlamışlardır. Önceleri misyonerlik faaliyetleri ile bölgedeki Hristiyanların siyasi ve kültürel haklarının korunması bahanesiyle bölge Hristiyanlaştırılmaya çalışılmış, bölgede aşiret liderleri ve beylerin tepkisi üzerine bölgede çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bölgedeki petrol bölgelerine sahip olmak isteyen İngiltere, 1830'dan itibaren Hakkâri'de bulunan Nesturî ve Keldanîlerle ilgilenerek emellerine ulaşmaya çalışmıştır. Bölgedeki Amerikan misyonerlerin eğitimle ilgili görünüp bölgede kolejler açması da rastlantı olmayıp onların da bölgede söz sahibi olma isteklerinden kaynaklıdır. Özellikle I. Dünya Savaşı ile İngiltere'nin bölgede Musul ve çevresini almak istemesindeki amaç gelişen dünyada yeni güç dengesi olarak petrol enerjisini ellerinde tutarak bölgede çok güçlü bir devlet olmak istemiş ve Barzan aşiretinin direnmesine uçaklarla bomba yağdırarak Musul ile beraber Hakkâri'nin İmaniye ve Zaho kazalarını da İngiltere işgal etmiştir. Hakkâri'nin siyasal geleceğini Musul Vilayetinin alacağı duruma bağlanmıştır. Bu durum daha sonraları 1926 Ankara antlaşmasıyla kesin bir sonuca bağlanmış ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletine sus payı olarak 1950'li yıllara kadar verilen petrol geliri antlaşmasıyla Musul İngiltere'ye bırakılmıştır. Bu durum gösteriyor ki bu ülkelerin amacı daha çok petrol bölgelerini ellerinde tutmak istemelerindedir. Bu dönemde Lozan Barış görüşmelerinde hal edilemeyen problemlerden biri de Türkiye-Irak sınırı olmuştur. Hakkâri ilinin Lozan görüşmelerine kadar olan süreçte karar olarak 20 Mayıs 1923'te Van'a bağlı ilçe durumuna getirilen Hakkâri, Ankara antlaşmasıyla Türkiye'ye bırakılmıştır. 4 Ocak 1936'da Hakkâri il yapılarak bugünkü konumunu kazanmıştır.

2. HAKKÂRÎ TARİHİNDE İNANÇ SİSTEMLERİ

2.1.Nesturîlik

Kökeni İsa'dan önceki dönemde Yukarı Mezopotamya'da yaşamış olan Asur, Babil ve Aram'a dayanan halklar, Hıristiyanlıkla birlikte Süryani/Asurî olarak anılmaya başlamışlardır. Hristiyanlığın içerisinde M.S. 4. yüzyılda Hz.İsa'nın doğuşu üzerine başlayan tartışmalar nedeniyle bu halk Doğu Süryanileri ve Batı Süryanileri olmak üzere iki kola ayrılmıştır.¹⁶ Monofizit (tek doğacı) düşüncüyü savunan Mor Yakup Baradani'nin taraftarları Batı Süryanileri (Yakubiler) olarak, diofizit (iki doğacı) düşüncüyü ortaya atan Nestorius'u destekleyenler ise Doğu Süryanileri (Nesturiler) olarak adlandırılmışlardır.¹⁷ Daha sonra Nesturilerin bir kısmı 16.yüzyılda Roma katolik kilisesine bağlanarak Doğu Süryanilerinin Keldanî kolunu oluşturmuşlardır. Hakkârî'de de yaşayan Nesturiler ve Keldanîler bölgede Doğu Süryanileri olarak uzun yıllar yaşamışlardır.

İslamiyetin kabulüyle Arabistan yarımadasından kuzeye göç eden bu Hristiyanlar Necran Hristiyanları olarak bilinirlerdi.¹⁸ Abbasiler döneminde Nesturilerin önce Bağdat ve çevresinde yaşamışlardır. 830 yılında Halife Me'mun tarafından kurulan ve İslam Rönesansı'nın yaşanmasına vesile olan tercüme odası "*Daru'l-Hikme*"nin tercüme faaliyetlerinde birçok Nesturi ve Keldanî'nin yer aldığını bilmekteyiz. Bu yönüyle uzun yıllar İslam medeniyetine yaptıkları çevirilerle katkı sunan bu toplumlar daha sonra kuzeye Musul'a göç etmişlerdir. Bağdat'ta yer alan merkezi kilise daha sonra 831 yılında Musul'a taşınmış merkezî en son 1662'de Hakkârî'nin Koçanis bölgesine taşınmıştır.¹⁹ O günden bu yana da Koçanis Manastırı, tüm dünya Nesturilerinin merkezî kilisesi olmuştur. Bu yıllarda Moğol istilasından etkilenen Hristiyan toplumlar iki kol halinde kuzeye göç etmişlerdir. Kendilerini şehirli gören Nesturiler Urmiye ovasına, kendileri dağlı gören Nesturiler ise Hakkârî dağlarına gelmişlerdir.

Uzun asırlar boyunca Hakkârî hep bir kavşak noktası olmuş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İslamiyetin kabulünden sonra bölgede baskı gören Hristiyan unsurlar, Ortaçağ'da Timur'un (1336-1405)

¹⁶ Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yay., Ankara,1995, s.150.

¹⁷ Murat Gökhan Dalyan, *19. Yüzyıl'da Nesturiler*, Süleyman Demirel Üniv.,Doktora Tezi, Isparta,2009, s.12-24.

¹⁸ Tisserant, *Hülasâtün Tarihîyyetün*, s.44-47.

¹⁹ Atiya, *A History of Eastern Christianity*, London, 1968, s.270.

XIV. yy sonu ile XV. yy. başlarında Yakın Doğu'ya yaptığı seferler sonucunda Yukarı Mezopotamya'nın güney bölgelerinde yaşayan Doğu Süryanileri, dağlık bölgelere kaçıp ve XVI. yüzyıla kadar yaşamlarını bu dağ bölgelerinde geçirmişlerdir. Musul'un kuzeyinde Van'a kadar uzanan bu dağlık bölgenin adı Hakkâri'ydi. Halk kıyımına uğramakta, manastır ve kiliseleri Timur'un askerleri tarafından yıkılmaktaydı. Daha sonra bölgenin demografik yapısını şekillendiren bu tarihi gerçeklik; Hakkâri'de farklı inançların bu bölgede yaşamalarına sebep bir coğrafya olmuştur. Tüm Süryanilerin, bir yüzyıldan fazla bölgede büyük acılarla yaşamak zorunda kalmışlardır. Ortadoğu'daki bu karmaşık ve belirsiz durum, XVI. yüzyıla kadar sürmüştür. XVI. yüzyıla birlikte, bölgeye yeni bir güç yerleşmeye başlamıştır: Osmanlı devleti. Osmanlı devleti daha çok İran'la olan savaşlar yüzünden bölgeye hâkim olmak istemiş ve Hakkâri'deki Kürt aşiretlerin desteğiyle bu zorlu coğrafyada birkaç asır hâkimiyet kurmuştur.

Osmanlı devletinin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte, bölge uzun yıllar bir tampon bölge işlevini görmüş ve Hakkâri bölgesi sık sık el değiştirmiştir. O zamana kadar bölgede yaşanan savaşlar nedeniyle, burada yaşayan farklı inançtaki toplumlar, buraya göç etmiş ve uzun yıllar huzur içerisinde bölgede yaşamışlardır. Bu arada, gayrimüslimlerin mal ve mülklerine el koymayı "caiz" gören ve bunu kendileri için adeta "helal" ve "ganimet" sayan yerel Kürt bey ve ağalarının tehditleri, baskıları daha çok Hakkâri Beyleri tarafından gerçekleştirilmiş ve 18.yy. Bedirhan Bey'den yardım istenilerek bölgede büyük savaşlar yaşanmıştır. Kürt tarihi araştırmalarıyla tanınan Martin Van Bruinessen'in Kürt-Hıristiyan ilişkileri hakkındaki su tespitleri önemlidir: "Hıristiyanlar, Kürdistan'da nüfusun bugünkünden daha büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı. Katliamlar, kaçış, gönüllü göç ve İslâmiyeti kabul etme, sayılarını ciddi biçimde azalttı. Kürdistan'ın değişik bölgelerinde (Siirt, Hakkâri), Kürtçe konuşan ve görünüşte Müslüman olmuş, fakat hâlâ Ermeni veya Nesturiliklerini unutmayan 'kripto-Hıristiyan'larla karşılaştım. Kalan Hıristiyanlar ve Kürt komşuları arasındaki ilişkiler genellikle samimiyetten uzaktır. Özellikle Tur Abdin'li Bati Suriyeliler (Bati Süryaniler), topraklarını, mallarını ve hatta kızlarını alan Kürt aşiret reislerinin vahşi davranışlarına maruz kalmışlardır.²⁰Bu durum aynı yıllarda ortaya çıkan "Nesturi Ayaklanmaları"nın da temel sebepleri arasında yer almıştır.

Süryani, Nesturi ve Keldanî Hıristiyanların, 1843 tarihinde, Cizre Kürt Emiri Bedirhan Bey'in askeri birlikleri birçok Nesturi, Keldanî ve

²⁰ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, 1992, s.23.

Ezidînin ölümüne sebep olmuştur. Bu olaylar gerçekleşmeden önce Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratan Bedirhan Bey bundan güç alarak adına para bastırması ve hükümdarlığın alametlerinden biri olarak adına hutbe okutturmuştur.²¹ Osmanlı devletinden ayrı bir yönetim gerçekleştirmeye yönelmiş ve Kürt aşiret reisleri ve beyleriyle ilişkilerini geliştirmiş ve bu aşiretleri kendi liderliği altında birleştirmek istemiştir. Bir süre sonra; Muş, Van, Hakkâri ve Bitlis'in bazı şeyh ve aşiret reisleriyle ittifak kurmuştur. Bu durumu Kürt yazar Dr.Celilê Celil şöyle açıklamaktadır: "Bu Kürt önderleri Türkiye'ye karşı ortak bir isyan çıkarmak, Kürdistan'ı kurtarmak ve farklı bir bağımsız devlet kurmak için bir '*kutsal birlik*' oluşturdular. '*Kutsal birliğe*' Mustafa Bey, Derviş Bey, Han Mahmut, Hakkâri'den Nurullah Bey ve Fetah Bey, Hizan (Bitlis)'dan Halit Bey, Muş'tan Şerif Bey, Kars bölgesindeki Kürt kabilelerinin reisi Kôr Hüseyin Bey katılmışlardır. Onların başında Bedirhan Bey vardı..."

Askeri-politik ve sosyo-ekonomik durum düzenlendikten, Kürt aşiret önderlerinin birliğini oluşturduktan sonra Bedirhan Bey, kendisinin başkanı olacağı bağımsız bir Kürt devletinin kurulma zamanının geldiğine karar vermiştir. Bunun kanıtı olarak kendi adına sikkeler bastırtmıştır. Kürt tarihçi Alaaddin Succadi'nin tanıklığına göre, sikkenin ön yüzünde 'Emiri Bohtan Bedirhan', arka yüzünde ise 'Hicri 1258 yılı' yazmaktadır.¹³ Bedirhan Bey, devletin başkenti olarak, bayrağının dalgalandığı Cezire (Cizre) şehrini ilân etmiştir. Kürt önderler, Bedirhan Bey'in yandaşları yeni devleti desteklemiş ve savunmuşlardır. Böylece Bedirhan Bey, ciddi, politik öneme sahip bağımsız bir Kürt Emirliği'ni kurmuştur."²²

Bedirhan Bey, bir yandan Süryani, Nesturi, Keldanî, hatta Ermeni Hristiyanlara yaptığı çağrıda; Osmanlı yönetimine ödemekte oldukları vergiyi, birkaç kat artırarak bundan böyle artık kendisine ödenmesini talep etmekte, bu toplumların mallarına el koyarak topraklarını ele geçirmek istemiş ve yaşanan öldürme olaylarını bahane ederek bölgeye askeri birliklerini göndermiştir. Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in isteğiyle bölgeye gelen bu askeri unsurlar bölgede binlerce Hristiyan unsurun öldürülmesine sebep olmuştur. Öncesinde yaşanan olaylara dikkat çekmek istersek Nurullah Bey'i devirmenin hesabında olan Nesturiler, birkaç Müslüman köylüyü öldürerek yaşanan olaylarının fitilini yakmıştır. Bunu bahane eden Bedirhan Bey, bölgede askeri operasyon yapmıştır.

²¹ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu'da Türk Beylikleri*, TKAE, Ankara, 1982, s.82.

²² Alaaddin Succadi, *Soreskani Kurd û Komari Iraq*, Bağdat, 1959, s.45.

Cizre Botan Beyi Bedirhan Bey, 1843 yılında 9 bin kişilik bir orduyla, Nesturilerin yaşadığı Hakkâri'nin Tiyar bölgesine büyük bir sefer düzenlemiştir. Daha çok bölgede Hakkâri Bey'i Nurullah Bey'in otoritesinden rahatsız olan Nesturiler, onu devirmek için köylere baskın yapmış ve arazi meselelerini bahane ederek Müslüman köylüleri öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Nesturiler üzerine asker gönderen Nurullah Bey'in güçleri etkisiz kalmış çaresiz kalan Nurullah Bey çareyi Bedirhan Bey'den yardım istemekte bulmuştur. Bedirhan Bey'de bölgede hâkimiyet kurup İngiltere ve misyonerlerden rahatsız olduğu için bölgeye asker göndermiştir. Zaten okul yapma bahanesiyle bölgede askeri bir kışlanın yapıldığını duyan Bedirhan Bey, bölgeye Bedirhan Bey'in gönderdiği askeri birlikler bölgede birçok Nesturi, Ezidî ve Keldanîyi öldürmüş geri kalanları da güneye(Musul) sürmüştür. İngiliz kaynaklarına göre yaklaşık 10 bin Nesturi'yi öldürmüş ve sağ kalanların büyük bir kısmı ise esir alınmış geriye kalanlarda canlarını kurtarmak için Musul'a sığınmışlardır. O tarihlerde Nizip savaşında uğradığı yenilginin travmasını atlatabilemiş olan Osmanlı Devleti'nin bu kıyımı durduracak gücü olmadığı gibi, zapt etmekte güçlük çektiğini söyleyebiliriz. Kürtlerle Nesturilerin birbirine düşmesi biraz da Osmanlı devletinin işine gelmektedir. Zaten birkaç sene önce Tanzimat Fermanı ilan edilmiş, İngiltere de Nesturileri önce kışkırtıp sonra onlara babalık yaparak bölgenin hâkimi olma sevdasında idi. Bundan rahatsız olan Bedirhan Bey bölgede büyük bir askeri hareket düzenlemiştir. Bu askeri hareket 1843 ve 1846 yıllarında birçok Nesturi ve diğer azınlıklarının ölümüne sebep olmuştur.²³

Bundan konuda bazı tarihi belgelere ve kaynaklara başvurduğumuz zaman Kürt tarihçisi M. Emin Zeki Bey konu hakkında bu konu hakkında bilgileri şöyle aktarmaktadır: "Bedirhan Bey'in egemen olduğu Botan bölgesinde yaşayan Nesturiler, öteden beri ödemekte oldukları vergiyi ödemedikçe, ayaklandılar. Bedirhan Bey, bunların üzerine asker göndererek yola getirmek zorunda kaldı. Nesturiler çok kayıp verdi, zarara uğradılar."²⁴ Kürt yazar Dr. Celilê Celil ise konu hakkında aşağıdaki bilgileri paylaşmaktadır: "Kürt birlikleri Asurlulara saldırmış ve bir katliama girişmişlerdi. Sonuçta birkaç bin Asurlu öldürülmüş, köyleri yakılmış ve yağmalanmıştır. Asurlulara karşı girişilen ikinci katliam, bu kez Thuma bölgesi halkına, 1846 yılında oldu. Marşimun Urmiye'ye kaçarak güçlüğüle kurtuldu."²⁵

²³ Wadie Jwadih, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 81.

²⁴ M. Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yay., İstanbul, 2011, s.141.

²⁵ Celilê Celil, *1880 Kürt Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nelri*, Avesta Yay., İstanbul, 2014, s.142.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Bedirhan Bey Nesturiler üzerine 1843 ve 1846 yıllarında iki sefer düzenlemiş birçok Hristiyan'ın ölümüne sebep olmuştur. Kürtlerin de kendi tarihleriyle yüzleşmeleri adına bu tarihi gerçeklerle yüzleşmeleri gerekmektedir. Bu konuda Kürt tarihçi M. Kalman ise konu hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır: "Hristiyan toplulukların, 1838 Tanzimat Fermanı'ndan sonra imparatorlukta, hakları genişlemişti. Misyonerler Kürdistan'da Hıristiyanlığı yaymak istemekteydiler. Asurlular da Hristiyanlığın yaygınlaştırılması uğruna yapılan çalışmaları kendi milliyet çıkarlarına dönüştürmeye çalışmaktaydılar. Tabii ki bu tür anlayışlar bölgedeki Yezidi ve Müslümanların hoşuna gitmiyordu."²⁶Nitekim M. Kalman, konu hakkında şu bilgileri de paylaşmaktadır: "Nurullah ve Bedirhan Beyler, Asurluların Batılılarca sözde savunulmaları karşısında onların bölgede etkin olmamaları için Asurlulara saldırırlar. Birçok kişiyi katlederler. Köyleri yakılır ve talan edilir. Asurluların, Bedirhan'a vergi vermeyi reddetmeleri de saldırının nedenlerinden biridir."²⁷

10.000 (on bin)'den fazla Nesturi, Keldanî ve Süryani Hristiyan'ın, Bedirhan'ın komutasındaki Kürtler tarafından öldürüldüğünü, pek çok kaynak teyit etmektedir. Süryani, Nesturi ve Keldanî Hristiyanlara yönelik Kürt saldırıları, Hristiyan âleminde büyük bir nefrete yol açmıştır. Başta Musul ve Erzurum'daki konsoloslar raporlar tutarak Osmanlı devletinden Bedirhan'ın üzerine askeri operasyon yapılmasını rica etmişlerdir. Onların raporları ve Osmanlı devletine yazdıkları mektuplar devlet arşivlerinde yer almaktadır. Bu belgelerden bir tanesini örneklersek: Bedirhan Bey'in katliam hareketi üzerine, Dahiliye Nazırlığı (İçişleri Bakanlığı)'ndan Anadolu Ordusu Müşirliği'ne 27 Cemaziyülevvel 1262 (1846) ve 27 Zilkade 1262 (1846) tarihlerinde yazılan, bu arada Diyarbekir, Sivas, Musul Valiliklerine, Musul'da bulunan "memur-u mahsus" Nazim Efendi'ye de bildirilen emirlerde; "Cizre Mütesellimi (Kaymakamı) Bedirhan Bey'in on binden fazla Kürt askeriyile Hakkâri Sancağı'ndaki Nesturi reayasından Tuhub ve Tiyar asiretleri üzerine hareket ve hücumla bir hayli nüfusun katil ve idamına cüret ettikleri ve icap eden tedbirlerin alınması..." bildirilmiştir.²⁸

Kürtlerin, Süryani, Nesturi ve Keldanîlere yönelik, bu savaşı, Hükmüt güçlerinin Bedirhan'ı tedip etmesi üzerine, Nesturi Patriği Mar-Şemun, Osmanlı Padişahına sunduğu ve asli Arapça olan mektubunda, hem

²⁶ M. Kalman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul, 1994, s.118.

²⁷ M. Kalman, *a.g.e.*, s.119.

²⁸ Nazmi Sevgen, *a.g.e.*, s.77.

şükranlarını sunmakta, hem de kendilerinin Kürtlere karşı korunmalarını talep etmektedir.

Bu ve benzeri tepkiler üzerine, Osmanlı Hükümeti tarafından Müşir Osman Paşa komutasında Cizre'ye güçlü bir ordu göndermiştir. Kısa sürede mağlup olan Mir Bedirhan, 20 Temmuz 1847'de teslim olmuş ve müttetikleri ile beraber İstanbul'a getirilmiştir. Oradan da Girit'in Kandiye şehrine sürgün edilmiştir. Bedirhan, 8 yıl Girit'te kaldıktan sonra, İstanbul'a, oradan da Şam'a yerleşmiş, 1870 tarihinde Şam'da ölmüştür.²⁹ Çocukları ve torunları daha sonra Kürt edebiyatı ve Kürt siyasal hareketleri içerisinde yer alarak önemli olayların içerisinde yer almışlardır.

1880 yılında Hakkâri bölgesinde yaşanan ikinci büyük ayaklanma Şeyh Ubeydullah Ayaklanması'dır. Botan ve Cizre'den sonra Hakkâri bölgesinde Kürtler 1880 yılında ayaklandılar. Bölgede nüfuzu olan ve yaklaşık 200 köyün hâkimiyetinde olan Şeyh Ubeydullah, uzun zamandır bölgede ayaklanma hazırlığı yapmaktaydı. Bölgede sevilen ve nüfuzu olan şeyh Ubeydullah, Osmanlı-İran devletlerinin Kürtleri sömürdüğünü ve Kürtlere zulüm yaptığını savunarak başta Hakkâri olmak üzere diğer aşiret reislerine ve Hristiyan unsurlara kendisine destek vermeleri için mektuplar ve elçiler göndermiştir. Ayaklanma için bahane olarak vergi ve yolsuzlukları göstermiştir. Osmanlı devleti şeyhin bu hazırlığından haberdar olup ilk önce aracılar yoluyla (Van müftüsü) kendisine makam ve hediyeler göndermiştir. Şeyh bu teklifleri reddetmiş ve başta Rusya olmak üzere İngiltere'nin desteğini alarak Kürtlerin yaşadığı bu olumsuzluklardan onları haberdar ederek destek istemiştir. Aynı zamanda Asuri lider Mar-Şemun ve Mekke Şerifi ve Mısır Hidivi ile görüşmeleri olmuştur.³⁰ 1879 yılında Harekli Kürtleri Osmanlı Kaymakamına vergi vermeyi reddetmiş ve bunun üzerine Osmanlı 400 kişilik bir ordu göndererek birçok Kürt'ün öldüğü ve 400 kadar Kürt'ün de esir alınarak Hever'e geri dönmüştür. Bir adı da Hakkâri Ayaklanması³¹ olan bu olay Türkiye ve İran'da birçok Kürt aşiretinin bu isyana katılacağı duyumu üzerine Osmanlı Erzurum, Amed, Musul'dan Semih Paşa Komutasında 1880 yılında Şeyh Ubeydullah üzerine yürüdüler ve Kürt güçleri ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Şeyh Ubeydullah, bütün çabasına rağmen Kürtler arasında birlik sağlayamadığı için bu ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Başta Nesturi ve Keldanîlerin destek sözü verdiği bu ayaklanma, Fransız ve İngi-

²⁹ Abdullah Yaşin, *Tarih Kültür ve Cizre*, s.377.

³⁰ N. A. Xalifin, *Boriza za Kurdistan*, s.118.

³¹ Cellî Cellî, a.g.e., s.65.

lizlerin bölgedeki ekonomik çıkarlarına(Tütün üretimi yüzünden Fransız firma “Reji”) ters düştüğü için Hristiyan azınlıklar bu ayaklanmaya destek vermediler. Özellikle İngiliz diplomatların bu ayaklanmaya katılmamaları yönündeki telkinleri başarılı olmuştur.

İran’ın ve Osmanlı’nın Kürtler arasındaki bu tarihsel ikiliklerden faydalanarak aşiretler arasında ikilik yaratarak ayaklanmanın büyümeden bastırılmasını sağladılar. İran’da yaşanan çatışmalar 60.000 civarında Kürt’ün Osmanlı sınırını aşarak şeyhin köylerine yerleştiler. Birçok Kürt’ün ölümüne sebep olan bu olay üzerine Osmanlı, Hakkâri’de askeri yığınak yapmasına sebep olmuştur. Bu durum üzerine daha fazla kan akmasını istemeyen Şeyh Ubeydullah, İstanbul’a gitmeyi kabul etmiştir. Şeyh Ubeydullah, süvari ve topçu bataryaları eşliğinde ilkbaharın sonlarına doğru 1881 yılında İstanbul’a yola çıkmıştır. Şehre vardıklarında Osmanlı sultanı resm-i törenle şeyhi karşılamış ve sokaklar insanlarla dolup taşmıştır.³² Sultanın sarayına misafir olarak gelen Şeyh Ubeydullah, kısa zaman sonra esir olmuştur. 1882 yılında oğluyla irtibata geçerek Temmuz ayında bağımsız Kürdistan fikrinden vazgeçmeyen şeyh, Fransız gemisi “Pak” ile Poti’ye oradan da Hakkâri’ye ulaşmıştır.³³

Hakkâri’ye gelen Şeyh Ubeydullah, Kürt beylerinin desteğini almak için tekrar ayaklanma hazırlığı yapıp Oramar Kalesine çekilmiştir Bunun üzerine Osmanlı kaleyi kuşatmıştır. Daha fazla kan dökülmesini istemeyen Şeyh Ubeydullah, Kamil Bey’in(Sultanın 3. Sekreteri) teklifi üzerine Musul’a gitmeyi kabul etmiştir.

Yolda Kürt milisleri Şeyh Ubeydullah’ı kaçırmak isteseler de başarılı olmamış askeri birlik Musul’a varmıştır. İran’ın huzursuzluğu üzerine Musul’da olmasını istememesi üzerine Şeyh Ubeydullah, Musul’da kısa bir süre oğluyla birlikte kalmıştır. Osmanlı devleti kendisini halife eden oğlunu isyan çıkartmaması için Şeyh Ubeydullah’la birlikte 1882 yılında Mekke’ye sürmüştür.

1880 Kürt Ayaklanması Şeyh Ubeydullah önderliğinde iyi bir şekilde örgütlenemediğinden başarısız olmuştur. Kürt aşiretleri arasındaki ikilik ve Hristiyan unsurların Kürtlere güvenmemesi bu ayaklanmanın başarısızlığının temel nedenlerinden birisidir. Osmanlı ve İran devletlerinin Kürtler üzerine kurduğu baskıyı “Bağımsız Kürdistan” fikriyle de-

³² S. G. Wilson, *Persian life and customs*, s.119.

³³ AVPR, f.“Glavniy arxiv 1-9”, 1882-1883 gg., op.8, d.54, l.13.

ğiştirmek isteyen Şeyh Ubeydullah, bu ayaklanmada başarısız olmuştur. O günlerde çıkan Otoloski gazetesindeki haber bu durumu özetliyordu: ‘Kürtler arasındaki ittifak egemen olsaydı, ayaklanmanın İnan için son derece üzücü sonuçlarının olacağı’ yazıyordu.³⁴

Bu olayların devamında 1918 yılına kadar Patriklik Hakkri’de kalırken Patrik Mar Simon’un öldürülmesiyle tekrar Musul’a; Irak’ın bağımsızlığını kazanmasıyla A.B.D’ye taşınmıştır. Günümüzde Nesturilerin merkez kilisesi Amerika’da Chicago olsa da hac için yine Hakkri’ye Nesturiler gelmektedirler.

Yakın tarih boyunca Hakkri mrlėinde yaşayan bu toplumlar pek çok defa kıyımaya uğramış ve Doğu Sryenileri olarak en son 1924’teki Tuxp Asurileri isyanından sonra bölgeden sürülmüş ve Beytşeba’la Uludere’de kalan son birkaç Asuri köyü de 1980’lerde göçtükten sonra Hakkri, bu kadim renklerini tamamen kaybetmiştir. Kürt coğrafyasında yaşayan bu inanç sistemleri uzun asırlar boyunca baskıya uğramış ve çoğu zamanda kıyımaya uğramışlardır. Bu baskılar sonucu son yıllara kadar dinlerini inkr etmişler ve Müslüman olmaya zorlanmışlardır.³⁵ Ellerinden toprakları, kiliseleri alınan bu toplumlar daha yeni yeni mahkeme kararlarıyla bu haklarına kavuşmuşlardır.

Nesturilerin nüfus bilgilerini kısaca vermek gerekirse:17 Eylül 1796 tarihli-Van Vilayeti’nde Hanelerin Miktarını Gösterir Defterde ise Van ve Hakkri bölgesindeki 9.650 hanede toplam 45.193 Nesturi nüfusun yařadđı belirtilmektedir. Erzurum’daki İngiliz Konsolosu Taylor, yukarıdaki tabloda da değinilen, 19 Mart 1869 tarihinde hazırladđı bir raporda Nesturilerin toplam sayısını 111.010 olarak verirken bunun 76.500’n aşiretli Nesturilerin, geri kalanını ise aşiretsiz Nesturilerin oluşturduğunu belirtmektedir. Öte yandan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Hristiyan nüfusun sayımının hiçbir zaman tam olarak yapılmadđını belirten Justin Mc Carthy’ye göre, sayımlarda Nesturiler Keldanilerle birlikte değerlendirilmiş, aralarında bir ayırım yapılmamıştır. Buna göre 1911-1912 yıllarında yapılan genel sayıma göre Nesturi ve Keldan nüfusu toplam olarak 62.400’dr. Cuinet’e göre Hakkri bölgesinde 40.000’i reaya, 51.000’i de aşiretli olmak üzere toplam 91.000 Nesturi bulunmaktadır. Aynı kaynaktan

³⁴ Otoloski, 1880, No: 44, str.720.

³⁵ Tamcke, Martin, *Christen in der islamischen Welt*, New Jersey, 2009.

Hakkâri-Çukurca'daki Nesturi sayısı ise 960'ı reaya, 31.000'i aşiretli olmak üzere toplam 31.960 olarak verilmektedir.³⁶

Çeşitli tarihsel nedenlerle yaklaşık 200 bin kişinin göçler nedeniyle ülkelerini terk ettikleri belirtilmektedir. 1980'li yıllarda Asurilerin toplam 25000 olduğunu ve yarıya yakınının Nesturi olduğunu ve Türkiye'de 5-6 bin civarında Nesturi olduğu belirtilmektedir. Bu sayı 1980 sayımında 9 bindir. Başta Mardin-İdil-Silopi olmak üzere Hakkâri Beytüşşebap-Uludere,Siirt-Pervari, Şırnak-Midyat, İstanbul, Diyarbakır ve Van'da yaşamaktadırlar.³⁷

Günümüzde ise Nesturilerin nüfus bilgileri ise Teule tarafından belirtilen istatistiklere göre grup üyeleri günümüzde Irak, Suriye, Türkiye, Ürdün, Mısır ve Lübnan gibi birçok Orta Doğu ülkesinde dağınık bir şekilde yaşamakta olup Türkiye ve diğer Ortadoğu ülkelerinden yaklaşık 200.000 kişi değişik ülkelerde yaşamaktadır. Nesturilerin çoğunluğu bahsettiğimiz nedenlerden ötürü bata Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avrupa ülkeleri olmak üzere çeşitli diaspora ülkelerinde bulunmaktadır.³⁸

2.2.Keldanilik

Keldani ismi ilk kez, Babil'in yönetimine geçen Kaldî Hanedanı'yla M.Ö. 6. yy ortaya çıkmış ve Kaldilerin ülkesine Helen (Eski Yunan) kültüründe *Kaldî ülkesi* (Yunanca Kaldaya, Arapça Keldan) denilmiştir. Keldan veya Kaldan halkları Mezopotamya'da yaşayan kadim bir toplumdur. Kendilerini tarih boyunca "*Asuri*" olarak tanımlamışlardır. Nesturilerle Keldanilere ayrıca bölgede yaşayan bütün Hıristiyanlara "*Süryani*" dendiğini de unutmamak gerekmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te bu toplumun adı Kaldî olarak geçmekte ve kendilerine kâhin ya da yıldızbilimci denilmektedir.³⁹ Özellikle tarih boyunca yıldızlara ve gökyüzüne bakarak astronomi ve matematik bilimlerinde gelişmesine büyük katkıları olan bu toplumun kahincilikle tanındıklarını söylemek gerekmektedir.⁴⁰

³⁶ Abdurrahman Yılmaz, *XX. Yüzyılın Başında Nesturler: Kültürleri, Kâritler ve Merkezî Otorite İlişkileri*, Turkish Studies, y of Turkish or Turkic Volume 8/5 Spring 2013, p. 225-242, Ankara, 2013.

³⁷ Muhsin Kızılkaya, Erişim Tarihi 15 Kasım 2014: <http://www.haberturk.com/gundem/haber/994507-genc-patrige-kurulan-tuzak-barisin-sonu-oldu>.

³⁸ Herman Teule, *Les Assyro-Chaldéens: Chrétiens d'Irak, d'Iran et de Turquie*, Belgique:Éditions Brepols,2008.

³⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, A.Ü.İ.F.Y., Yay.,2. Baskı, Ankara 1963, s.160.

⁴⁰ El-Matran Evgin Menna'l-Keldani, *Tarih ve Yer Yok*, s.338.

Mezopotamya'nın kadim toplumlarından olan Keldanîler, Asurların soyundan gelen ve başkentleri Babil olan kadim bir halktır. Özellikle Anadolu'da Kayseri civarında ticaret kolonileri kuran bu toplum; Hamurabi kanunları ve Kadeş antlaşması ile adından söz ettirmiş bir kadim toplumdur.⁴¹ M.S. 3. yy. Hristiyanlığın Mezopotamya da yayılmasıyla Asur kökenli olan bu toplum M.Ö. 2000'lere uzanan zengin bir geçmişe sahip bir toplumdur. M.S. 4. yy bir kısım Keldanîler, Nesturiliği benimseyerek Doğu Hristiyanlığı içerisinde yer almıştır.⁴² Doğu Hristiyanlığı kendilerini Doğu Kilisesi olarak görmekte ve bu mezheplerin dışında Süryaniler ve Yakubiler de yer almaktadır. Doğu Kilisesi ile Katolik kilise arasındaki temel farklılık Hz. İsa'nın farklı yorumlanmasından ileri gelmektedir. Bu süreç içerisinde bu mezhepsel ayrılıkların giderilebilmesi için 431 yılında Efes Konsülünde bir araya gelinilmiş ve bu inançsal ayrılıklar giderilememiştir. İskenderiye Kilisesi Hz. İsa'yı Tanrının oğlu olarak kabul ederken, Antakya kilisesi Hz. İsa'yı Tanrısal karaktere sahip insan olarak savunmuşlardır. Aralarındaki inançsal ayrılıklar Efes Konsülünde giderilmeyince bu mezhepsel farklılıklar günümüze iki mezhep olarak ola gelmiştir.

Doğu ve Batı Hristiyanlığı arasında köprü görevi gören Keldanîler, resmi olarak da Patrikleri Roma'ya bağlıdır. 1552 yılında gerçekleşen bu bağlılıkta Patriklerin Papa'nın onayını almadan atanmaları imkânsızdır.⁴³ Katolik inancını benimseyen Keldanîler, 1636 yılında Hristiyanlığın Katolik mezhebine inanarak Papaya bağlılıklarını sunmuşlardır ve inanç olarak da farklı bir mezhep olarak durmaktadır. Bu süreç içerisinde bir kısım Keldanîler, Doğu Kilisesinin bir mezhebi olan Nesturiliği benimsemiştir. O yıllarda İstanbul pisikoposu Nestorius'un öğretilerinden etkilenerek bu inanç sistemini Nesturiler tarih boyunca savunmuşlardır. Oysa Keldanî-Nesturi ayrımı mezhepsel olarak bir inanç farklılığına dayanırken, ırksal olarak Keldanîliğe karşılık gelmektedir. Bölgede yaşayan bütün Hristiyan toplumlara Süryani denildiğini de unutmamak gerekmektedir.

Keldanîlerle ilişkili olarak Hakkâri'de yaşanan olayları Nesturi başlığı altında birlikte aldığımız için daha çok Keldanîliğin nasıl ortaya çıktığını, Nesturi'likten mezhepsel olarak hangi tarihi olaylarla ayrıldığını makalemizde değindik. Ayrıca son yıllardaki nüfus bilgilerini istatistiki olarak vermeyi yeterli gördük.

⁴¹ Yusuf Beğtaş, *Süryaniler ve Tarihteki Önemleri*, Midyat, 2002, s.25.

⁴² Yakup Bilge, *Süryanilerin Kökeni Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul, 1991, s.26.

⁴³ R. Rabban, *Chaldean Rite*, Washinton, 1967, s.428.

Keldanîlerin uzun yıllar Hakkâri merkeze bağlı Kodşanis(Koçanis) köyü uzun yıllar patriklik merkezi olarak kabul edilmiştir. Keldanî patrikleri 1918'e kadar bu köyde ikamet etmişlerdir. 19. yüzyıl ortalarına dek Hakkâri nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan Keldanî ve Nesturiler, 1843 ve 1846'da Botan Mirî Bedirhan Bey ile Hakkâri Mirî Nurullah Bey'in düzenlediği iki saldırıda önemli ölçüde zayıf vermişlerdir. Devamında 1880 Şeyh Ubeydullah Ayaklanması' ile Keldanîler kıyıma uğramış ve Nesturilerle aynı kaderi paylaşmış bir toplumdur. Bu konu hakkında tefferuatlı bilgiler "*Nesturiler*" başlığı altında anlatıldığı için yeniden anlatma gereği duymadık.

1915'in Mayıs ayında grubun üyeleri Osmanlı orduları tarafından baskı altına alınmaya başlandığında Urmiye ve Hakkâri Asuri-Keldanileri destek bulmak amacıyla Rusların yanında yer almaya karar vermişler ve bu dönemde köylerini terk etmek durumunda kalarak Rusya işgali altında olanların Urmiye, Salmas ve Hoy bölgelerine sığınmışlardır.⁴⁴ Ocak 1915-18 döneminde Kürt aşiretleri ile çatışan Hakkâri Keldanîleri, önce İran'ın Urmiye yöresine ve daha sonra İngiliz yönetimine giren Irak'a iltica etmişler. Irak'ta yaklaşık yarım milyon Hıristiyanın çoğunluğunu Keldanîler oluşturmaktadır. Keldanîlerin doğu kolu, Süryaniceyi ayin dili olarak kullanır. Hakkâri'de iki okulu 50 öğrencisi son yıllara kadar varmış.⁴⁵

Kökleri Asurlara dayanan 1950'li yıllardan sonra kendilerine tekrar Asuri denilmesini isteyen bu kadim halk, Mezopotamya'dan Hindistan' kadar geniş bir coğrafyada yayılan kadim bir toplumdur. Kendileri tarih boyunca Asuri olarak tanımlayan bu halk,⁴⁶ 16.yy Papa'nın otoritesini kabul etmekle beraber kendi inanç sistemlerini korumuşlardır. Ayinlerini de Keldanîce yapmaktadırlar. Lübnan'da yaşayanlar ise ayinlerin Arapça yapmaktadırlar. Aramice konuşan bu toplumlar, uzun asırlar boyunca dünya kültürüne yaptıkları katkılarla saygınlık kazanmışlardır. Özellikle Yunancadan Arapçaya yapılan çeviriler İslam Rönesansı'nın yaşanmasına sebep olmuş ve sağlam arşiv gelenekleriyle bölgede birçok tarihi olayın aydınlatılmasında çok önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Özellikle Midyat'taki metropolitliğin arşivinde beş milyondan fazla belgenin olduğu söylenmektedir

⁴⁴ Herman Teule, *a.g.e.*,s.455.

⁴⁵ Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie*, C.II. Paris, 1891, s.164.

⁴⁶ Şemsetti Sami, *Kamusu'l - Alam*, C.II. İstanbul, 1306, s.3874.

Keldaniler hakkında nüfus ve coğrafya bilgisini kısaca vermek gerekirse; yaşanan son yüzyıldaki göçlerle Keldanî nüfusu azalsa da Türkiye Irak, Suriye, Irak, Lübnan, Mısır, Ürdün, Rusya Hindistan ile Avrupa ve Amerika'ya göç etmişlerdir. Türkiye' de ise Mardin-İdil, Diyarbakır, Urfa, Siirt-Pervari, Şırnak merkez ve Uludere, Hakkâri-Beytüşşebap ve İstanbul'da yaşamışlardır.⁴⁷ Hakkâri'de geçmiş nüfus içerisinde değerlendirildiğinde yıllarda yapılan nüfus sayımlarında mezheple ilgili soru sorulmadığından hepsi Hristiyan olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸ Keldanilerin sayısının ne kadar olduğu kesin değildir. Osmanlı devletinde sayılarının yaklaşık 80000 olduğu tahmin edilirken I. Dünya Savaşında bu sı 40000 olduğu bilinmektedir.⁴⁹ Son yıllarda yaşanan çatışmalar yüzünden birçoğunun Avrupa ya göç ettiklerini bilmekteyiz Keldaniler, Mezopotamya da astroloji ve matematik alanlarında geniş birikime sahip bir halktır. Özellikle Antik Yunandan yapılan çevirilerle Doğu ve Batı kültürleri arasında bağ kuran kadim bir toplumdur.

2.3. Êzîdîlik

Êzîdîler, tarih boyunca Mezopotamya'da yaşayan kadim bir toplumdur. "Êzîdî" kelimesinin bu dinin tanrısı olan "Azda" kelimesinden türetildiği iddia edilmektedir. Kürt dilinde "Tanrı" ismini karşılayan iki kelime mevcuttur: Bunlar "Ezda" ve "Xweda"'dır. Ezda; beni yaratan, veren ve var eden anlamlarına gelmektedir. Xweda ise kendiliğinden var olan anlamına gelmektedir.⁵⁰ Bu kelimenin kökeni oraya dayanmakta ve Êzîdîler, Mezopotamya'da tek tanrılı bir dine inanan ilk toplum olduğu bazı araştırmacılar tarafından savunulmaktadır. Êzîdîler, çoğunlukla Kürtçe'nin Kurmancî lehçesini konuşan, etnik-dinî bir topluluktur.⁵¹ Bu topluluğun Zerdüştlük ve eski Mezopotamya dinlerinden uzanan bir dinî geçmişleri vardır. Araştırmacıların genel kabulüne göre dönemsel olarak Êzîdîlerde Zerdüş, Hristiyan ve İslam'ın etkisinden söz edilebilir. Bu konu başka bir araştırmanın konusu olduğu için makalede değinilmemiştir.

Ezîdî tarihinden kısaca bahsetmek gerekirse 11. yüzyılın sonlarında Şeyh Âdi bin Misafir ve öğrencileri tarafından Hakkâri dağlarından Şengal'e uzanan topraklarda yayılmaya başlanan Êzîdîlik öğretisi, tam bir

⁴⁷ Hale Soysü, *Kavimler Kapısı*, Kaynak Yay., İstanbul, 1992, s.63.

⁴⁸ Cuinet, La Turquie, II; Basilie Nikitine, "Kıldaniler", Nisbin Dergisi, İsveç, Haziran 1992.

⁴⁹ Rabban, *Chaldean Rite*, C. III., s.429.

⁵⁰ M. Boyce, *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, London, 1979, s.95-96.

⁵¹ Nurgün Oktik, *Ulus-Devlet ve Topluluklar: Midyat Örneği*, Muğla Ün. Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:15 Güz 2005, s.128.

asır sonra binlerce Kürt bu dine inanmıştır.⁵² Êzidilik, Hindistan'dan Suriye'ye, Irak'tan Ermenistan'a kadar yayılan, bu süre zarfında yayıldığı her coğrafyadan bir renk alıp oraya renk katan bir dindir. Êzidilik, tam bir asır sonra kuzeyde Van'a Batıda Kapadokya'ya Güneyde Şengal'e kadar olan bölgede yayılmışlardır. Özellikle Kürtler arasında yayılan bu din, tıpkı Yahudilerde olduğu gibi milli kimliğin örneklendiği bir din olarak sadece Kürtler arasında kabul görmüştür.⁵³ Êzidler, kendi inançlarını korumak adına iki kitap yazmışlardır. Bunlar: Cilve vr Mishefa Reş adlı kitaplardır. Bu kitapları okuyan sadece şeyh aileleridir ve okuma yazma Êzidler'de yasaktır. Bu inanç daha çok kutsal metinlerini koruma isteğinden gelmektedir ve bu kitaplar Kürtçe'nin en eski dini metinleri olarak kabul edilmektedir.⁵⁴

Tek tanrılı bir din olan Êzidiliğin 12. yüzyılın ortalarında hızla yayılmaya başlamıştır. Êzidi, adını Hakkârili Şeyh Âdi verdi. Zaten kendisi El Hakkar (Hakkârili) lakabıyla da tanınıyordu. Kendisinin de Kürt olduğu konusunda rivayetlerin olduğunu belirtmekte yarar görmekteyiz.⁵⁵ İyi bir öğrenim görmüş, gençliğinde memleketlisi olan Kadiri Tarikatının kurucusu Abdulkadir Geylani'nin Bağdat'ta öğrenim gördüğü yıllarda sınıf arkadaşısıdır.⁵⁶

O zamana kadar Şemsiler (Güneşe Tapanlar), Zerdüştler olarak anılıyordu. Êzidler tarafından Aziz kabul edilen Şeyh Âdi, Kuzey Irak sınırları içindeki Şengal Dağları'nda inzivaya çekilmek üzere Şemsiler'in kutsal merkezine yerleşmiştir. Onları toparlayıp yeni bir kast sistemi oluşturdu ve onlara "Êzidi" adını vermiştir.⁵⁷ Beraberinde olan öğrenciler daha sonra bu dinde önemli aileler olarak yer almıştır.⁵⁸ Şeyh Âdi'nin ölümüyle yeğeni Küçük Âdi (Kürt Hadi) Hakkâri dağlarına çekilerek amcasının başlattığı ekolü yaşatmaya devam ettiyse de miladi 1415 yılında bir İranlı vezirin kıskırtması ile Cizre ve Hasankeyf Beylerinin desteğinde gerçekleştirilen yeni bir cihatla Hakkâri yöresi tarihinin en önemli kıyımlarından birini daha yaşayacaktı. Êzidler zaman içinde Müslüman Kürtlerin kıyımlarından nasiplerini aldılar ve özellikle 1415'teki büyük kıyımından sonra önemli ölçüde azalarak, yüzyıllar boyunca süren savaşlar ve mecburi göçler nedeniyle bölgeden tamamen silindiler.

⁵² G. Bar Hebraeus, *Chronicon Syriacum*, Paris, 1890. s.188-189.

⁵³ Nelida Fucaro, Öteki Kürtler Sömürge Irak'da Ezidiler, bgst Yay., İstanbul, 2010, s.212.

⁵⁴ Joseph İsyas, *Devil Worship: the Sacred Books and Traditions of the Yezidis*, Boston, 1946, s.43.

⁵⁵ Mehmet Sait Çakar, *Yezidilik*, Vadi Yay., İstanbul, 2007, s.35.

⁵⁶ İslam Ansiklopedisi, *Âdi Maddesi*, MEB Yay.,

⁵⁷ Khana Omarkhalı, *Kürdistan'da Dini Azınlıklar*, Avesta Yay., İstanbul, 2014, s.131.

⁵⁸ Zahabi, *Siyar al-Alam al-Nubala*, Beyrut, 1980, s.20.

Bu dönemden sonra 1516 tarihinde Osmanlı egemenliğine giren Hakkâri bölgesi, Osmanlı ve Safavi devletleri arasında 1516 Koçhisar savaşıyla Osm. Êzidi ilişkileri başlamış diğer Kürt beyleri gibi Êzidi beyleri de Osm desteklemişlerdir. Êzidilerin, kâfir ve şeytana inanan bir kavim olarak adlandırılmaları üzerine kendilerinin söylediğine göre tarih içerisinde 72 ferman ilanı ile hep öldürüldüklerini söylerler. Şimdide Şengal'de olan İŞİD kıyımı onlara göre bu olumsuz önyargılardan kaynaklanmaktadır. Bizlerinde bu makalede bu olumsuz algının nedenlerini anlatmak ve Êzidi inancı hakkında insanlara bilgi vermek olacaktır.

1630 yılında Şeyhu'l-İslam Ebu Suud Efendinin fetvası üzerine Kanuni, Musul Êzidileri üzerine sefere çıkmıştır. Darul harb ilan edilen bu topraklar büyük bir kıyıma uğramış çoluk çocuk kılıçtan geçirilmiştir. Kadınlar da köle olarak satılmışlardır. Bu fetva daha sonra ilan edilecek fetvalar için emsal teşkil etmiştir. Sırasıyla Şeyh Şıvık, Musul Âlimlerinden Şeyh Abullah v.b.⁵⁹

Osm. Döneminde makalemizin konusu olan Hakkâri bölgesinde yaşanan tarihi olaylar ne olmuştur? Sorusunu sorduğumuz zaman Êzidiler üzerine yapılan seferler bölgesel olmamış daha çok Musul ve Şengal'e yapılan seferler üzerine bölgeye de müdahalelerde bulunulmuştur. Osmanlı devleti Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı İran'dan almak için sefer başlattığı zaman Êzidi beylerinden Mir Hüseyin Dasnî'yi Soran bölgesine bey olarak atayıp Musul'u kendisine bağlamıyla Osmanlı-Êzidi ilişkileri başlamıştır.⁶⁰ Şerefhan, ayrıca kitabında Dasni, Haldi, Besyani, Bohti, Mahmudi, Dinbili aşiretlerinin Êzidi olduğunu söyler ve Hakkâri, Batman, Cizre'de yaşadığını ifade etmektedir.

Bölgede daha çok kervan soyma ve yol kesme olaylarıyla kötü ünleri olan Êzidilerin bu davranışları kendilerine çevre toplumların önyargıyla bakılmasına sebep olmuştur. Bir iki asır boyunca bölgede Osmanlı devleti otorite kurmakta zorlanmış ve bu adli olayları Kürt Beylerin tasarrufuna bırakmıştır.⁶¹ Tarihi olarak Hakkâri'de yaşanan olaylardan kısaca bahsederseniz 1733 yılında Bağdat valisi Ahmet Paşa, Şeyhan Êzidileri üzerine asker göndermiş ve bölgede büyük bir askeri tatbikat düzenlemiştir.⁶²

⁵⁹ Abbas Azzavi, *Tarihü Irak Beyne İhtilaleyn*, Bağdat, 1953, s.43.

⁶⁰ Şerefhan Bedlisi, *Şerefname*, Erbil, 2001, s.459.

⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyhatname*, Naimi, Mustafa.

⁶² Ferhan& Kadir, *Me'satu Ezidiyin*, s.46-44.

Bu savaşta daha çok Bağdat valisiyle birlikte hareket eden Musul'un zengin ailelerinden olan Celilerin lideri olan Hüseyin Celili komutasındaki ortak ordu bölgeye gelerek Büyük Zap nehri boyunca oturan Êzidi köylerine saldırılmış burada Êzidi köyleri yakılmıştır. Celiler Musul'da nüfuzu olan özellikle bölgenin ticaret yollarının kesiştiği bir nokta olması hasebiyle Êzidilerin burada kervanların yollarını keserek onları soyduğunu ve onlardan haraç aldıklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine ekonomik güçlerini korumak adına bu aile savaşa bizzat katılmış ve siyasilerin bu seferi yapmaları hususunda baskı uygulamışlardır. Bu aileyle Êzidilerin bir asra yakın mücadeleleri sürmüş ve her iki taraftan da liderler ve önemli kişiler öldürülmüşlerdir.⁶³

1743 yılında Nadir Şah'ın askerleri tarafından Musul'a yapılan seferde askerler Büyük Zap nehri boyunca bölgeye hakim olmuş onlarda Êzidi köylerinde büyük yıkımları gerçekleştirmişlerdir.⁶⁴ 1844 yılında Bedirhan Bey bölgede Birçok Êzidi köyünü yakmış ve kalan son birkaç köyü de nüfuzu artsın ve bölgeye hâkimiyet kurmak adına sayıları iyice azalan Êzidileri Şengal'e sürmüştür.⁶⁵ Bedirhan Bey tarafından Êzidiler'e İslam dinini zorla kabul ettirilmeye çalışılmış ve 7 Êzidi köyüne el konulmuştur.⁶⁶

1915 yılında Hakkâri coğrafyasında sözde inanç uğruna gerçekleştirdikleri katliamdan hiç bahsetmezler. Genellikle yöre halkının zihninde kalmış bu tarihi olay kayıtlarda yer almamış bölgede yaşayan son Êzidilerin de köylerinin yakıldığını ve son kalanlarında Şengal bölgesine gittiği ifade edilmektedir.⁶⁷

1970'li yıllara kadar Urfa, özellikle de Viranşehir'de yoğun olarak yaşayan ve sayıları 80.000'i bulan Türkiye Êzidileri, 1980'lerle beraber ülke dışına göç etmeye başlamışlardır. 1985 yılında 23.000'e inen sayıları, 2007 yılında 377'ye kadar (Urfa'da 243, Batman'da 72, Mardin'de 51, Diyarbakır'da 11 kişi) gerilemiştir. Hakkâri'de ise günümüzde Êzidiler yaşamaktadır.⁶⁸ Ermenistan, Gürcistan, İran, Suriye ve Türkiye'de de cemaatleri bulunan Yezidilerin bugünkü toplam sayısının 800.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bâzı bilimsel araştırmalar ise Êzidilerin nüfusunun çok daha fazla olduğu yönündedir. Ayrıca başta Almanya ve İs-

⁶³ Umerî, *Zübâretü'l-Asar*, s.155-157.

⁶⁴ Tarık Nafi Hamdanî, *Sumuçu'l-Mavsil el-Haariyye*, Musul,1912, s.68.

⁶⁵ Austen Henry, *A Popular Account of Discoveries at Nineveh*, New York, 1854, s.177.

⁶⁶ Georg Percy Badger, *The Nestroians and Their Rituals*, London, 1852, s.133.

⁶⁷ Ed-Demluci, Sadık, *Mingana*, Alphonse,1916,

⁶⁸ Şevket Beysanoğlu, *İnançları Gelenek ve Görenekleriyle Yezidiler*, Ankara,1988.

veç olmak üzere Avrupa ülkelerinde de birçok Êzidi yaşamaktadır.⁶⁹

Siirt, Hakkâri, Urfa, Batman, Diyarbakır ve Mardinde yaşayan bu kadim toplum 1980 li yıllarda yaşanan çatışmalar yüzünden sayıları 20.000 iken günümüzde 2000’li yıllarda 500’e düşmektedir. Şanlıurfa-Virânşehir’in Zevra (Işıklı) Köyü’nden. Bir zamanlar Türkiye Êzidilerinin yoğun yaşadığı Virânşehir’in 28 Yezidi köyünde bugün topu topu 243 Yezidi kaldığını söylendi. Bütün Türkiye’de ise 500 civarındadır.⁷⁰ Fakat Hakkâri’de Êzidiliğin etkileri bugün bile şarkıların ve gündelik yaşamın bazı ayrıntılarında görülmektedir.

Sonuç

Mezopotamya olarak bilinen bu bereketli toprakların çatısı ve doğal kalesi olarak olan Hakkâri, tarihi çağların ilk dönemlerinden itibaren birçok medeniyete yurt olmuştur. Daha çok dağlık arazinin korunabilirliğinden faydalanmak isteyen birçok toplum bu coğrafyada yaşamıştır. Hakkâri bölgesi, Anadolu ile Önasya’nın kavşak noktasında olan ve birçok ticaret yolunun geçtiği tarihi bir bölgedir. Tarih sahnesinde birçok toplum buraya göç etmiş ve Kürtlerin yaşadıkları coğrafyada birçok medeniyet burada asırlarca yaşamıştır. Daha çok bölgede hâkimiyet kurmak isteyen devletler bu topraklarda otorite kurmakta zorlanmışlardır. Bu yüzden Hakkâri’ye tarih boyunca birçok toplum gelmiştir. Makaleye konu olan inanç sistemleri de bu coğrafyanın yukarıda saydığım nedenlerden dolayı asırlar boyunca bu topraklarda yaşamışlardır.

Nesturilerle Keldanîlerin hemen hemen aynı inancı paylaşan toplumlar olduğunu Hakkâri’de yaşanan tarihi olayların her iki toplum içinde ortak bir hafıza yarattığını söyleyebiliriz. Bu iki Hristiyan mezhebin asırlar boyunca bu topraklarda yaşadıklarını ve bu topraklara renklilik kattıklarını söyleyebiliriz. Bu renklerden biri olan Êzidîlerin de bu coğrafyada sınırlı inancı yüzünden diğer Hristiyan inanç sistemleri gibi bu topraklarda kıyıma uğradıklarını görmekteyiz. Bu inanç sistemlerinin tarihi seyir içerisinde Hakkâri’de yaşadıkları tarihi olaylar başta giriş kısmı olan Hakkâri’nin kronolojik tarihi içerisinde birlikte ele alınmış sonradan Nesturilik, Keldanîlik ve Êzidîlik başlıkları altında ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu bilgileri verirken de makalede Hakkâri’nin tarihsel kronolojisi de giriş kısmında verilmiştir. Mezhepsel olarak Nesturi ve Keldanîleri Hakkâri tarihi baş-

⁶⁹ Kürt Tarihi Dergisi, “Êzidîlik” Sayı:15, Ekim-Kasım-Aralık, 2014.

⁷⁰ M. Sait Çakar, a.g.e., s.113.

lığı altında olaylar birlikte anlatılmış daha çok mezhepsel farklılıklar bu alt başlıklar içerisinde ayrı konular olarak makalede tanıtılmıştır. Êzidîler ise daha çok Musul ve Sincar bölgeleriyle birlikte Êzidî tarihinde yer alan olaylar makalede birlikte verilmiştir. Bu bilgileri verirken de bu üç alt başlık içerisinde bu inançlara inanan kişilerin nüfus ve yerleşim bilgileri istatistikî olarak okuyucuyla paylaşılmıştır.

Makalede en çok üzerinde durduğumuz inanç sistemi ise Nesturiler'dir. Bölgenin özellikle Nesturilerin uzun yıllar inanç merkezi olması ve Kürt Beylerinin sürekli onları kontrol altında tutarak baskı oluşturmaları sürekli bölgede isyanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu dini inançlar içerisinde en fazla nüfusu olan ve bölgede daha çok yerleşim alanlarına sahip oldukları için bu başlık altında tarihi olaylar hakkında bilgiler birlikte verilmiştir. Özellikle 18. yy. Nesturi Ayaklanmaları, 1843 ve 1846 yıllarında Bedirhan Bey Ayaklanmaları ile göstermiş daha sonraları 1880 Şeyh Ubeydullah Ayaklanması ile Hakkâri şehrin ekonomik ve nüfus yapısında yarı yarıya bir denge unsuru olarak yer alan bu toplumlar kıyıma uğrayarak göçe zorlanmışlardır. Bu konuda makalede bu inanç sistemlerinin köy, hane, nüfus ve kilise vb. bilgileri verilerek Hakkâri'de geçmişte yaşayan bu inançlar hakkında bilimsel bilgiler verileye çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Dünya'nın farklı bölgelerine göç eden bu toplumların trajedilerine tanıklık yaparak yaşanan olaylara bu makalede ayna tutulmak istenmiştir.

Yanlı tarih bakış açısından ziyade geçmişte Hakkâri tarihinde var olan bu inanç sistemlerinin geçmişten günümüze kadar nasıl gelebildiklerini açıklamak ve bu coğrafyada yaşadıklarının tarihi olaylar bağlamında açıklamak bu makalenin yegâne amacıdır. Bunu yaparken de belge ve kişilerin tanıklıklarına başvurularak istatistikî veriler ışığında Hakkâri tarihinde inanç sistemleri makalede tanıtılmaya çalışılmıştır. Özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında yaşanan isyan hareketleri özellikle Tanzimat ile birlikte ortaya çıkması ve misyoner hareketlerin etkisiyle bölgede yaşanan askeri hareketlilik, eğitim yoluyla yaşanan çatışmalar birçok isyanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. I. Dünya Savaşı'na kadar bölgede var olan isyanlar insanlık adına büyük trajedilerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu yönüyle de bölge halklarının bu tarihi olaylar hakkında yüzleşmeleri gerektiği bu makalede tekrar vurgulanmıştır. Bu makalede yaşanan olaylar, bilimsel bir bakış açısıyla makalemizde araştırılıp okuyuculara bu bilgileri vermek makalenin yegâne amacıdır.

Hakkâri bölgesi, dağlık bir coğrafya olduğu için merkezî yönetimler bu bölgede otorite kurmada zorluk çekmişlerdir. İlahi dinlerle birlikte bölgede varlık gösteren etnik ve dinî toplulukların bu sayede örgütlenme ve yaşama imkânı bulmuş ve uzun yıllar Hakkâri bölgesinde inançlarını rahatça yaşatmışlardır. 18. yy. ortalarına değin yarı otonom bir bölge olarak siyasi varlığını devam ettiren Hakkâri; Êzidilik, Nesturilik ve Keldanîlik dini inançlar bu bölgede varlıklarını sürdürmüştür.

Kürtlerin inanç olarak asırlar boyunca birçok dinin tesirinde kalarak inandıkları Êzidilik bu topraklarda filizlenmiş ve ilk Kürt aşiretleri de bu bölgeden Ezidilik inancına inanmışlardır. Keldanîler ise Asur mirasını bölgede mirasçısı olup 1600'lü yıllarda diğer Hıristiyan mezheplerden ayrılarak yine bu coğrafyada inançları devam ettiren bir toplum olmuştur. Bu inanç sistemlerinin dışında II. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgeden ayrılan Yahudilerden de bahsetmek gerekmektedir. Yahudiler daha çok Hakkâri merkezde ticaretle uğraşarak bölgenin ekonomik hayatına uzun yıllar katkı sunmuşlardır. Günümüzde Hakkâri'de son bir Keldanî köyünün kaldığını ve yaşayan birkaç ailenin dışında bu toplumlardan bölgede bahsetmek mümkün değildir. Avrupa'dan memleketlerine dönen bu insanların yavaş yavaş bölgeye göç ettiklerini son yıllarda görmekteyiz. Özellikle devletin köye dönüş projesi olarak uygulamaya soktuğu bu çalışma diğer azınlıklar tarafından kabul görmüş özellikle yaşlı Êzidi, Nesturi ve Keldanîlerin topraklarına sahip çıktıkları gazete haberlerinde sık sık yer almaktadır. Burada değinmemiz gereken diğer bir hususta korucu aşiretlerin bu insanların mal varlıklarına el koyarak onlara uzun yıllar baskı uygulamış ve bazı ölümlerin yaşanmasına sebep olmuşlardır.

Bu inançlara sahip toplumlar son yüzyılda yaşanan savaşlar ve sürgünler neticesinde bölgesinin inanç çeşitliliği bu yüzyılda büyük kısmını kaybetmiştir. Özellikle 1990'li yıllarda yaşanan çatışmalı ortam kalan son ailelerin de Avrupa'ya göç etmesine neden olmuştur. Son iki yıldır Irak ve Suriye'de yaşanan çatışmalı durum bölgede birçok inanç sisteminin İŞİD eliyle tekrar kıyıma uğradığını ve bölgelere göç ettiklerini görmekteyiz. Tekrar bu kıyımların yaşanmaması düşüncesiyle tarihi bilgilerin ışığında insanları bilinçlendirerek bu inançlara dair önyargıları ortadan kaldırmak, insanlık adına yaşanan bu trajedilerin yaşanmasını önlemek, insanların ve toplumların bu tarihi olaylarla yüzleşmelerini sağlamak hepimizin amacı olmalıdır.

Kaynakça

- Abbas Azzavi, *Tarihü Irak Beyne İhtilaleyn*, Bağdat, 1953.
- Alaaddin Succadi, *Soreskani Kurd ü Komari Iraq*, Bağdat, 1959.
- ALBAYRAK, Kadir, *Keldaniler ve Nesturiler*, Vadi Yay., İstanbul, 1997.
- ATİYA, Aziz, *History of Eastern Christianity*, London, 1968.
- BAYRAM, Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yay., İstanbul, 1983.
- BAYRAKTAR, Mehmet, İdrisi *Bitlisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.
- BEĞTAŞ, Yusuf, *Süryaniler ve Tarihteki Önemleri*, Midyat, 2002.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *İnançları Gelenek ve Görenekleriyle Yezidiler*, Ankara, 1988.
- BİLGE, Yakup, *Süryanilerin Kökeni Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul, 1991.
- Celîl Celîl, *1880 Kürt Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, Avesta Yay., İstanbul, 2014.
- ÇAKAR, Mehmet Sait, *Yezidilik*, Vadi Yay., İstanbul, 2007.
- ÇELİK, Mehmet, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yay., Ankara, 1995.
- ÇÖLEMERİKLİ, İhsan, *Hakkâri Suretleri*, Lis Yay., İstanbul, 2005.
- DALYAN, Murat Gökhan, *19. Yüzyıl'da Nesturiler*, Süleyman Demirel Üniv., Doktora Tezi, Isparta, 2009.
- DALYAN, Murat Gökhan, *19 yy. Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü*, Öncü Kitap, İstanbul, 2012.
- Ed-Demluci, Sadık, *Mingana*, Alphonse, 1916,
- El-Matran EvginMenna'l-Keldani, *Tarih ve Yer Yok*, Delilu'r-Râgibin fi Luğati'l-Ârâmiyyin.
- Evliya Çelebi, *Seyhatname*, Naimi, Mustafa, İstanbul.
- Henry Austen, *A Popular Account of Discoveries at Nineveh*, New York, 1854.
- İslam Ansiklopedisi, *Âdi Maddesi*, MEB. Yay., İstanbul, 1988.
- G. Bar Hebreus, *Chronicom Syriacum*, Paris, 1890.
- Georg Percy Badger, *The Nestroians and Their Rituals*, London, 1852.
- Guest, John S., *Yezidilerin Tarihi*, Çev: İbrahim Bingöl, 2. Baskı, Avesta Yay., İstanbul, 2007.

Joseph İsyā, *Devil Worship: the Sacred Books and Traditions of the Yezidis*, Boston, 1946.

Jwadiēh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çek ve Alper Duman. 4. Baskı , İletişim Yay., İstanbul, 2007.

M. K Herman Teule, *Les Assyro-Chaldéens: Chrétiens d'Irak, d'Iran et de Turquie*, alman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul, 1994.

KARDAM , Ahmet, *Cizre ve Bohtan Beyi Bedirhan Direnişi ve İsyān Yılları*, Dipnot Yay., İstanbul, 2011.

KAYA, Adnan Menderes, *Hakkâri-Tarihi Konuşan Bir Kent*, Berikan Yay., İstanbul, 2010.

KILIÇ, Orhan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van Belediye Başkanlığı Yayınları, Van, 1997.

KILIÇ, Remzi, *Fatih Devri Osm-İran İlişkileri*, Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:14, Yıl:2003.

Khana Omarkhalı, *Kürdistan'da Dini Azınlıklar*, Avesta Yay., İstanbul, 2014.

Kürt Tarihi Dergisi, "Ëzidilik " Sayı:15, Ekim-Kasım-Aralık, 2014.

Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, 1992.

M. Boyce, *Zoroastrians, Their Religous Beliefs and Practices*, London, 1979.

M. Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yay., İstanbul, 2011.

N. A. Xalfin, *Boriza za Kurdistan*, Moskow,1963.

Nelida Fucaro, *Öteki Kürtler Sömürge Irak'da Ezidiler*, bgst Yay., İstanbul, 2010.

R. Rabban, *Chaldean Rite*, C. III., Washinton, 1967.

OKTİK, Nurgün, *Ulus-Devlet ve Topluluklar: Midyat Örneği*, Muğla Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:15 Güz 2005.

Otgosloski, No: 44., 1880.

ÖZDEMİR, Bülent, "Süryani Toplumunda Dinsel Farklılaşma ve Misyonerli Faaliyetleri", II. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet Diyarbakır Sempozyumu, C. 3, Ankara, 2008.

SEVİN, Veli, *Hakkâri Taşları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005.

- SEVGEN, Nazmi, "Kürtler", *BTTD*, S.12, Eylül 1968.
- SEVGEN, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu'da Türk Beylikleri*, TKAE, Ankara, 1982.
- S. G. Wilson, *Persian life and customs*, Toronto, 1895.
- SOYSÜ, Hale, *Kavimler Kapısı*, Kaynak Yay., İstanbul, 1992.
- Şemsettin Sami, *Kamusu'l-Âlam*, C.II. İstanbul, 1306.
- Şerefxan Bedlisi, *Şerefname*, Erbil, 2001.
- Tamcke, Martin, *Christen in der islamiscen Welt*, New Jersey, 2009.
- Tarık Nafi Hamdanî, *Sumudu'l-Mavsil el-Haariyye*, Musul, 1912.
- TUNCEL, Metin, "Hakkâri", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1997.
- Wadie Jwadih, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çek ve Alper Duman. 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2007.
- Uluslararası Mutasavvıf Seyyit Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu*, Hakkâri, Mayıs 2013.
- Umerî, *Zubdetu'l-Asar*, 1051.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş*, A.Ü.İ.F.Y., Yay., 2. Baskı, Ankara, 1963.
- Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, C.II. Paris, 1891.
- Cuinet, La Turquie, II; Basilie Nikitine, "Kıldaniler", Nisbin Dergisi, İsveç, Haziran, 1992.
- YAŞİN, Abdullah, *Tarih Kültür ve Cizre*, Kent Işıkları Yay., İstanbul, 2011.
- YILMAZ, Abdurrahman, *XX. Yüzyılın Başında Nesturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite İlişkileri*, Ankara, 2013.
- Zahabi, *Siyar al-Âlam al-Nubala*, Beyrut, 1980.

Güzin Sühran BELLİ
Prof. Dr. Oktay BELLİ

HAKKÂRİ BÖLGESİ GELENEKSEL
MUTFAK KÜLTÜRÜ
VE YEMEKLERİNİN
GENEL ÖZELLİKLERİ

HAKKÂRİ BÖLGESİ GELENEKSEL MUTFAK KÜLTÜRÜ VE YEMEKLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Güzin Sühran BELLİ¹
Prof. Dr. Oktay BELLİ²

Yöresel özellikler taşıyan Hakkâri mutfağı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin özgün mutfaklarından birini oluşturmaktadır. Hakkâri mutfağını özgün kılan özelliklerin başında, coğrafi konumu gelmektedir. Ana yolların dışında kalan ve oldukça sarp ve yüksek dağlar ile çevrili olan Hakkâri Bölgesi, geleneksel mutfak kültürünü Eski Çağ'dan günümüze kadar bozulmadan koruyabilmiştir.

Coğrafi konumundan dolayı Hakkâri Bölgesi mutfağı, kuzeyde Van-Bitlis, batıda Şırnak, güneydoğuda Kuzeybatı İran, güneyde özellikle Kuzey Irak Bölgesi mutfak kültürü ile çok büyük bir yakınlık içindedir. Kuzey Irak ile iç içe olmasından dolayı, bazı yemek isimleri ile yemeklerin malzemesi ve hazırlanış yöntemleri, güneyde Kuzey Irak'ta bulunan yerleşim merkezlerindeki yemekler ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir.

Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültürünün en önemli özelliklerinden biri de, çorba ve tatlî kültürünün diğer yemeklere kıyasla çok az olmasıdır. Bu özelliği ile Hakkâri mutfak kültürü, Anadolu'nun diğer coğrafi bölgelerindeki mutfak kültüründen önemli bir ayrıcalık gösterir.

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin birçok yerleşim merkezinde olduğu gibi, Hakkâri Bölgesi geleneksel kültüründe de kırmızı acı biber çok az kullanılmaktadır. Buna karşın yemeklerde ekşimsi bir tat veren sumak ve ezilmiş kara üzüm şiresi yaygın olarak kullanılmaktadır.

Doğu Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi, Hakkâri yöresi geleneksel mutfağında da et, tarım ürünleri, bakliyat, yabancı bitki ve sebzeler ile sebze ve meyveler çok önemli bir rol oynamaktadır. Dağ

¹ Güzin Sühran BELLİ, Araştırmacı - Yazar, Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Uzmanı, (Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı) İstanbul-TÜRKİYE

² Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul TÜRKİYE

yamaçları, vadi tabanları ve özellikle yaylalarda yetişen yabancı bitki ve sebzelerin katılması ile yapılan yemekler, bölgenin geleneksel mutfak kültüründe çok önemli bir yer tutar.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin birçok yöresinde olduğu gibi, Hakkâri yöresi geleneksel mutfak kültüründe de kış mevsiminin en az 3-4 ay sürmesi nedeniyle yiyeceklerin çok büyük bir kısmı ya salamura edilmekte, ya da kurutularak saklanmaktadır. Mutfaktaki kış hazırlıkları, yaz mevsimi ortalarından başlamakta, sonbahar mevsiminin sonlarına kadar devam etmektedir.

Hakkâri geleneksel mutfak kültüründe kış hazırlıkları, Eski Çağ'dan başlamakta ve günümüze kadar kesintisiz olarak devam etmektedir. Mutfaktaki kış hazırlıklarının yapılmasının nedeni, insanların kışın diğer mevsimlere kıyasla fazla üretimde bulunamaması, yiyecek sıkıntısının çekilmesini önlemek ve beslenmenin dengeli bir biçimde yapılmasını sağlamak amacıyla.

Yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Hakkâri geleneksel mutfak kültürünü en iyi yansıtan ve geçmiş ile bağ kurulmasını sağlayan, geleneksel yöntemler ile gıdaların hazırlanması gelmektedir. Beslenme kültüründeki bu önemli gelenek, geçmiş yıllara kıyasla günümüzde az da olsa varlığını sürdürmektedir.

Özellikle buzdolabı ve derin dondurucu gibi elektrikli aletlerin ortaya çıkması, fabrikalarda turşu, salça ve konservelerin yapılması, kışlık gıda ve bakliyatların artık fabrikalarda hazırlanması, kış mevsiminde bile olsa seralarda meyve ve sebzelerin üretilmesi, yüzlerce yıldan beri geleneksel yöntemler ile yapılan kış hazırlığı çalışmalarını büyük ölçüde azaltmıştır. Bunların yanı sıra bölge insanlarının Türkiye'nin farklı coğrafya ve iklimine sahip yörelere göç etmesi, yaşlı insanların gençlere kışlık gıda saklama yöntemlerini öğretmeden vefat etmesi, bu önemli gıda saklama kültürünün unutulmasına ve yok olmasına neden olmaktadır.

Hakkâri geleneksel mutfak kültüründe, Eski Çağ'dan günümüze kadar yapılan kış hazırlıklarının başında, şunlar gelmektedir.

1. Tuz alınması ve depo edilmesi
2. Buğday ve un depolama

3. Dövmeye hazırlama
4. Balık ve et kurutma
5. Kavurma yapılması
6. Yağ, peynir, süzme yoğurt ve kurut yapılması
7. Yabani sebze ve bitkilerin kurutulması
8. Meyve ve sebzelerin kurutulması
9. Yabani meyvelerin toplanarak kurutulması
10. Üzüm şiresinin hazırlanması
11. Kabuklu ve kabuksuz cevizlerin hazırlanması.

Ekmek ve her türlü hamur işinin yanı sıra, çorba, pilav ve yemeklerin vazgeçilmez malzemesi tuz'dur. Özellikle Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültüründeki kış hazırlıklarında, balık ve etlerin tuzlanarak kurutulmasında, kavurma yapılmasında, süt ürünlerinin hazırlanmasında, turşu ve salamura yapılmasında, tuza çok daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Büyük oranda tuzun kullanıldığı bir başka alan ise, kesilen küçükbaş ve büyükbaş hayvan derilerinin tuzlanarak, kurutulmasıdır.

Bilindiği gibi Hakkâri Bölgesi'nde tuz yatakları bulunmamaktadır. Bu yüzden Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültürü ve yemeklerinin tuz gereksinmesi, ya Van veya Siirt, ya da Urmiye Gölü Havzası tuz yataklarından karşılanmaktadır. Ancak Van'daki tuz yatakları, Siirt ve Urmiye Gölü Havzası tuz yataklarına kıyasla, oldukça yakındır. Van'ın 60 km. kuzeyinde bulunan ve Eski Çağ'dan beri kesintisiz olarak işletilen Canik Tuzlaları, Van Bölgesi gibi, Hakkâri Bölgesi'nin de tuz ihtiyacını karşılamaktadır.

Sebze ve meyvelerin yanı sıra, kurutularak kış mevsiminde yenilen yiyeceklerden biri de, et'dir. Etin kurutularak kış mevsiminde yenilmesi geleneği oldukça yaygındır. Tuzlanan taze et, bez torbalar içine konularak rüzgar alan serin bir yerde ip ile tavana asılarak kurutulmaktadır. Bu yöntem ile kurutulan ete, yöresel olarak "gedit- qedid" adı verilmektedir.

Geleneksel Hakkâri mutfak kültürünün bir başka özelliklerinden biri de, Eski Çağ'dan günümüze değin birçok ilginç uygulamanın devam ettirilmesidir. Örneğin domates ve salçanın olmadığı dönemlerde, yemeklere kurutulmuş ve ezilmiş kırmızı üzüm şiresi konulmaktadır. Çukurca yöresinde yetişen kırmızı üzüm, kurutulduktan sonra kaynatılarak ezilmektedir. Şarap gibi koyu kırmızı bir renkte çıkan su, daha sonra salça gibi

katı bir hale dönüştürülen üzüm şiresi, “Kiris- Qiris” ve “Çukurca Köftesi” gibi yemeklere konulmakta ve yemeklere hem kırmızı bir renk, hem de lezzet vermektedir.

Vadi yamaçları ve yaylalardan toplanan yabancı bitki ve sebzelerin bir kısmı çiğ olarak yenilmekte, bir kısmı yemeklere katılmakta, bir kısmının turşusu yapılmakta, bir kısmı da kurutulularak kışın yapılan yemeklere katılmaktadır. Yabancı bitki ve sebzelerin büyük bir kısmının adı Kürtçedir. Yabancı bitki ve sebzelerin bazıları şunlardır:

Elegez: Keledoş yemeğine katılmaktadır.

Spitak: Keledoş yemeğine katılmaktadır.

Kariye: Kari, pancar, yabancı ıspanak. Acı bir bitkidir, acısının alınması gerektiğinden sumaklı su içinde bir saat dinlendirilir veya sıcak suda haşlanarak, suyu sıkılarak acısı atılır. Kari aşında kullanılır.

Alo: Sıcak suda hafifçe haşlandıktan sonra suyu süzülür. Tereyağı eritilir çırpılmış yumurtalar yağ içine dökülerek pişirilir. Üzerine suyu alınmış alo bitkisi dökülerek, her ikisi birlikte karıştırılır. İsteğe göre alo bitkisinin üzerine sarımsaklı yoğurt dökülerek de yenilebilir.

Pirpîne: İlkbaharda dağ yamaçlarında toplanan semiz otu benzeri yabancı sebze

Isırgan otu: Sıcak suda hafifçe haşlandıktan sonra suyu süzülüyor. Tereyağında kavrulularak üzerine yumurta kırılıyor.

Luşe: Karların erimesiyle birlikte dağların eteklerinden toplanan bir çeşit yabancı ıspanak ve pancara benzeyen yabancı bitki. Bu bitki ile Lüşeli pilav, Keledoş ve Kotilsir yemeği yapılmaktadır.

Çuring: Yabancı bitki olan Çuring, otlu peynirin yanı sıra, Keledoş yemeğine katılmaktadır.

Siyabo: Otlu peynire katılmakta, salamurası yapılmakta ve tereyağında kavrulularak üzerine yumurta kırılarak yenilmektedir.

So: Otlu peynire katılmaktadır.

Sirk: (Sirmo) Yabani sarımsak. Otlı peynire katılmasının yanı sıra, bulgur pilavına da katılmaktadır.

Kurat: Otlı peynire katılmaktadır.

Kewzan: Otlı peynire katılmaktadır.

Mende: Otlı peynire katılmasının yanı sıra, keledoş yemeğine ve buğday çorbasına da katılmaktadır.

Kenger: Kertli ot. Sıcak su içerisinde yumuşayınca kadar bekletilir ve haşlanır. Aynı bir tavada soğanlar tereyağında hafifçe kavrulur tuz ve salça eklenir. Haşlanmış kengerler üzerine döküldükten sonra birlikte çok az pişirilerek yenilmektedir. Kengerli bulgur pilavı yemeği de yapılmaktadır.

Uşkun: Dağ muzı, çiğ olarak yenilmektedir.

Yemlik: Çiğ olarak yenilmektedir.

Mantar: Sulu yemeği yapıldığı gibi, pilava da katılmaktadır.

Çatre-Çatı: (Dağ kekiği-Zahter) Ayran Aşına ve yemeklere katılmakta, çayı yapılmaktadır.

Boğa diken: Kabuğu soyulduktan sonra, tıpkı yemlik gibi çiğ olarak yenilmektedir.

Yarpuz: Çorbaya katılmaktadır.

Reyhan: Çorbaya ve köfte harcına katılmaktadır.

Nane: Çorbaya ve köfte harcına katılmaktadır.

Kuşburnu: Marmelatı yapılmakta, çay olarak içilmektedir.

Yabani Meyve ve Diğer Meyvelerin Kurutulması

Dağ eriği (Şilor): Kurutularak hoşaf yapılmakta, ayrıca ezilerek

kaynatılmakta, salça haline getirilerek yemeklere katılmakta ve pestili yapılmaktadır. Ekşimsi, mayhoş bir tadı olduğu için, yemeklere ve hoşafa lezzet vermektedir.

Dut: Çukurca yöresinde yetişen dut, taze olarak yenildiği gibi, kurutularak kışın da yenilmekte, hoşafa katılmakta ve kazanlar içinde kaynatılarak damların üzerinde bezlerin üzerine serilerek pestili veya pekmezi yapılmaktadır. Ancak çok uzun bir süreden beri dut pekmezi yapılmamaktadır.

İncir: Çukurca yöresinde yetişen incir, taze olarak tüketildiği gibi, kurutularak kışın da yenilmektedir.

Nar: Çukurca yöresinde yetişen nar, her mevsimde sevilerek yenilmektedir.

Üzüm (Besire): Çukurca yöresinde yetişen üzüm, taze olarak tüketildiği gibi, kurutularak kışın da yenilmekte ve hoşafi yapılmaktadır. Ayrıca üzüm salkımlar halinde samanlıkta tavana asılarak, kışın da yenilmektedir. Eski Çağ'dan beri yetişen ve genleri bozulmayan üzüm, oldukça lezzetlidir. Eskiden üzümünden yapılan şarap, son 120 seneden beri artık yapılmadığı için, şarap kültürü de unutulmuştur.

Kayısı: Taze olarak tüketildiği gibi kurutularak hoşafa katılmakta ve tereyağında pişirilerek de yenilmektedir. Van Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe bu yemeğe "Kaysefe" denilmektedir.

Armut: Taze olarak tüketildiği gibi, kurutularak kışın da yenilmekte ve hoşafa katılmaktadır. Kurutulan elma ve armut kurusuna "kak" denilmekte ve bulgur pilavına katılmaktadır.

Yabani elma: Taze olarak tüketildiği gibi, kurutularak hoşaf yapılmakta ve bulgur pilavına da katılmaktadır.

Kavurma Yapılması: Kavurma yapılacak etler, parçalara ayrılarak kazan içine konulur. Üzerine yeterince su ve tuz eklenerek, ateşte iyice pişirilir. Pişen etler kazan içinden alınarak küp, çinko kap veya teneke içine doldurularak, sırasıyla istif edilir. Kap tam dolduktan sonra, kavurmanın hava alıp bozulmasını önlemek için, ayrı bir tencerede doğranarak

pişirilen kuyruk yağı süzülerek üzerine dökülür. Kavurma, kış mevsiminde birçok yemekte kullanılır.

SÜT ÜRÜNLERİ

Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe süt ve süt ürünlerinden yapılan yemek ve besinlerin tüketimi oldukça fazladır. Süt ve süt ürünlerinden yapılan besinlerin fazla üretilerek tüketilmesinde, bölge halkının ekonomik yaşamında küçükbaş hayvan besiciliği yapmasının çok büyük etkisi vardır. Sütten yapılan yiyeceklerin başında; yağ, yoğurt ve peynir gelmektedir. Çiğ sütün yayık içinde dövülmesi ile elde edilen tereyağı, Eski Çağ'dan beri üreilmeye devam etmektedir. Tereyağı, Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe en önemli besinlerden birini oluşturmaktadır. Tereyağı yemeklerin yanı sıra, kahvaltıda peynir, cacık ve bal ile birlikte daha çok tüketilmektedir.

Eski Çağ'dan beri geleneksel olarak üretilen bir başka yiyecek, yoğurdun yayıkta dövülmesi ile hazırlanan ayrandır. Ayran hem içecek olarak, hem de yemeklerde yaygın olarak tüketilmektedir.

Yoğurt hem taze olarak, hem de yemeklere katılarak tüketilmektedir. Hakkâri Bölgesi yemeklerinde yoğurt oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kış mevsiminde süzme yoğurt da (tutma yoğurt) yaygın olarak tüketilmektedir. Bez torbalar içinde süzülen yoğurt, kupa içine konularak üstü hava ile temas etmesin diye tereyağı veya pamuklu bezle örtülüp odun külleri ile kapatılmaktadır. Kilerin kuru ve serin yerinde saklanan yoğurt, istenildiği zaman tüketilmektedir. Eski Çağ'dan beri geleneksel olarak üretilen süzme yoğurt, aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de çok önemli bir yer tutar.

Kış mevsiminde uzun süre tüketilen yiyeceklerden biri de kuruttur. Koyun ve inek yoğurdu torbaya boşaltılır, suyu tamamen süzdürülür ve tuzlanır. El içine sığacak kadar topaklar haline getirilerek kurutulur. Bez torbalar içine konarak kilerin serin ve kuru yerinde saklanan kurut, kış aylarında ezilip sulandırılması ile yemek ve çorbalarda tekrar kullanılmaktadır.

Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe sütten yapılan ürünlerden biri de, otlu peynirdir. İlkbahar ve yaz mevsiminde yaylalardan

toplanan mende, siyabo, so, sirk, kurat, kewzan gibi sarımsak türü yabancı bitkilerin ince ince doğranıp katılması ile yapılan otlu peynir, taze olarak tüketildiği gibi, küp ve tulumlar içine cacık ile birlikte basılarak salamura edilmektedir. Küp içine kat kat konulan peynirin arası, hiç boşluk kalmayacak şekilde cacık ile doldurulmaktadır, eğer peynirler arasında boşluk kalırsa o zaman peynir bozulmaktadır. Daha sonra küpün ağzı bir bez ile kapatılıp iyice bağlandıktan sonra, ters çevrilerek, içerde taze peynirden süzülen suların dışarıya sızması sağlanır. Eğer içerde su kalırsa, peynirin bozulmasına neden olur.

Van Gölü Havzası'nda olduğu gibi, Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de otlu peynir kahvaltının yanı sıra, öğlen ve akşam yemeklerinin de vazgeçilmez yiyeceği olarak büyük bir zevkle yenilmektedir. Hatta otlu peynir, açık ekmek, çay veya süt ile birlikte yemek aralarında büyük bir zevk ile de yenilmektedir.

Günümüzde yemeklerde yenilen fırın ekmeği yerine Eski Çağ'dan beri Van Gölü Havzası mutfak kültüründe, tandır ekmeği tüketimi yapılmaktadır. Farklı biçimlerde pişirilen tandır ekmeği, değirmenlerde öğütülen undan yapılmaktadır. Bazen buğday, evlerdeki el değirmenlerinde de çekilerek una dönüştürülmektedir. Açık ekmek tandırın yanı sıra, saç üzerinde de pişirilmektedir.

Eski Çağ'dan beri geleneksel olarak yapıla gelen bir başka ilginç işlem de buğdayın tokmak ile taş dibek içinde dövülerek bulgur ve yarma elde edilmesidir. İki el ile tutularak vurulan ağır taş tokmak, oldukça özgün bir biçime sahiptir. Bu ilginç taş tokmağın benzerine, diğer bölgelerde rastlanılmamaktadır.

Bal: Anadolu'nun en lezzetli ballarından biri de, Hakkâri Bölgesi'nde üretilmektedir. Çok zengin bitki ve çiçek florasından dolayı, bölge tam bir arıcılık ve bal üretim merkezidir. Kara kovanlar içinde Eski Çağ'dan beri geleneksel olarak üretilen bal, günümüzde "**Şemdinli Balı**" olarak isimlendirilmektedir. Geleneksel mutfak kültürünün en önemli yiyeceklerinden biri olan bal, bölgenin ihtiyacını karşılamasının yanı sıra, başka bölgelere de ihraç edilmektedir.

ÇORBALAR

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi'nde çorba kültürü,

diğer yemeklere kıyasla fazla gelişmemiştir. **Keşkek, Tırşik, Gulul ve Kiris** yemekleri sulu yapıldıkları takdirde, çorba gibi yenilmektedir.

Ayran Aşı: (Katık Aşı – Mas Aşı)

Yapılışı: Döğme, suda iyice haşlanıp suyu süzülür. Gerekli miktarda hazırlanan ayran, bir adet yumurta ve tuz döğmenin üzerine karıştırılarak eklenir. Kekik otu, nane eklendikten sonra kaynamaya bırakılır. Bu çorbanın ayrı bir özelliği, pişme tamamlanıncaya kadar karıştırılmasıdır. Çorba karıştırılmaz ise yoğurt ekşime yapar ve bozulur. Kaynamaya başlayan çorbanın yarım saat kadar kısık (orta) ısıda kaynatılmasına devam edilir ve pişme sağlandıktan sonra soğutulmaya bırakılır. Soğuk olarak da servise sunulur.

Doğu Anadolu Bölgesi mutfak kültürünün geleneksel çorba türünü oluşturan Ayran Aşı (Mastaba Çorbası) hakkındaki ilk ve en önemli bilgi, şimdilik 17. yüzyılın ortalarında Bitlis'e gelen ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi tarafından verilmektedir. Bu lezzetli çorba, Doğu Anadolu Bölgesi'nde- ki yerleşim merkezlerinin yanı sıra, İran, Nahçıvan ve Azerbaycan Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

Kari Aşı

Yapılışı: Tıpkı Mastaba (Yoğurt) Çorbası gibi, Kari aşı hakkında da ilk kez 17. yüzyılın ortalarından Evliya Çelebi bilgi vermektedir. Kari (yabani ıspanak), ilkbaharda yetişen, geniş yapraklı ve acı bitkidir. Kari otu yıkanıp küçük küçük parçalar halinde doğranır. Kari otunun acısının alınması gerektiğinden, sumaklı su içinde bir saat kadar dinlenmeye bırakılır. Tencere içinde yarım saat kadar kaynayan yemeğe, ayrı bir tencerede kaynatılan nohut ve döğme ilave edilir. Çorbanın içine kekik, nane ve kızdırılmış yağ konulduktan sonra servise sunulur.

Yarma Aşı

Yapılışı: Kabuğu alınmış buğdaylar, kurutulduktan sonra kırılır. Kırılan yarmalar tuz katılarak kaynatılır ve kızdırılmış yağa biber ve kekik eklenerek çorbanın üzerine dökülür ve servise sunulur.

Şalgam Çorbası

Yapılışı: Şalgamların kabukları soyularak küçük küçük doğranır. İçine et suyu, tereyağı ve tuz ilave edilerek kısık ateşte kaynatılır. İçine sumak veya kırmızı üzüm şırası eklenerek, şalgamın acımsı tadı hafifleştirilir ve servise sunulur.

YEMEKLER

Kıris

Yapılışı: Bir çeşit ekşili sulu yemektir. Özellikle düğünlerde büyük kazanlar içinde yaygın olarak yapılmaktadır. Akşamdan suya bırakılan nohutlar sertliğini kaybedinceye kadar tencerenin içinde kaynatılır. Aynı bir tencerede kaynatılmış kemikli etin üzerine ilave edilir ve karıştırılır. Sırasıyla doğranmış soğan, ceviz içi, kuru üzüm ilave edilir.

İçerisine yeterli miktarda su konularak kısık ateşte kaynamaya bırakılır. Yemek kaynarken köfteler hazırlanır. Kıymanın içine kırmızı pul biber, reyhan ve tuz konularak birlikte yoğrulur. Ceviz büyüklüğündeki köfteler kaynamakta olan yemeğin içine ilave edilir. Aynı bir tava içinde yemeğin sosu hazırlanır. Tava içine eriyen tereyağına salça konur ve iyice karıştırılarak kızdırılır. Kıvamına gelince ateş üzerinden alınarak yemeğin içine dökülür. Pişen yemek ateş üzerinden alınarak, içine sulandırılmış sumak ilave edilir ve sıcak sıcak servise sunulur.

Doleme

Yapılışı: Bir tane büyük kabak (kışlık veya bal kabağı) ufak kareler şeklinde doğranarak tencerede haşlanır. Öte yandan hazırlanmış olan yağsız kıymanın içine karabiber, kırmızı pul biber, reyhan karıştırılarak ceviz büyüklüğünde köfteler yapılır. Bu köftelerde haşlanmakta olan kabalara ilave edilir. Pişme kıvamına geldikten sonra üzerine kırmızı biberden oluşan sos dökülerek servis yapılır.

Kepaye

Yapılışı: Hakkâri bölgesi mutfak kültürünün en leziz yemeklerinden biridir. Bir çeşit işkembe ve bağırsak dolmasıdır. İşkembe ve bağırsak

önce bir güzel yıkanır, tuzlanarak bir gün bekletilir. Daha sonra tekrar bıçakla rendeleme usulüyle temizlenerek yıkanır. Yıkanan işkembe el büyüklüğünde parçalara bölünür. İçine kıyma, pirinç, maydanoz, salça ve değişik baharatlar konularak kenarlarından dikilerek dolma şekline getirilir. Bağırsaklarda aynı şekilde doldurularak uçları bağlanır, birlikte tencerede kaynamakta olan nohuttun içine ilave edilir. Kısık ateşte kaynamaya bırakılır, isteğe göre suyuna salça ilave edilir. Pişen yemek, sıcak olarak servise sunulur. Benzer yemek Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

Tırşık

Yapılışı: Önce ısırgan otu ayıklanır ve sumak suyunda kaynatılır. Daha sonra dövülmüş buğday, nohut, pirinç, dilimlenmiş ve haşlanmış şeker pancarı ile şalgam ilave edilerek yarım saat normal ateşte kaynatılır. Yağ ve tuz eklenerek bir müddet daha kaynatıldıktan sonra sıcak olarak servis yapılır. Benzer isimle anılan yemek, Van Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

Çukurca İçli Köfte

Yapılışı: Kıyma, pul biber, karabiber tuz ile yağda 10 dakika kavrulur. Dövülmüş pirinç küçük topaklar haline getirilip içerisine hazırladığımız kıyma harcı konulur. Ondan sonra daha evvel sumaklı su, nohut, pazı otu kaynatılır. Hazırlanan topaklar bu suyun içerisine ilave edilerek yarım saat kaynatılır. Sıcak olarak servis tabaklarına doldurulduktan sonra kızartılmış salçalı sos üzerine dökülür.

Gulul

Yapılışı: Pirinç, darı veya bulgur karışımı bir nevi katı ayran çorbasıdır. Hakkâri Bölgesi'nde çok eskiden beri yapılmakta olan bir yemek türüdür. Önce ayran kaynatılır, kaynatılan ayranın içine yıkanmış pirinç, darı ve buğday ezmesi veya bulgur katılarak pişinceye kadar karıştırılır. Kıvamına geldiği görülünce ateşten alınarak dinlenmeye bırakılır ve dinlenen yemek katılaştır. Sonra lenger denilen büyükçe bir kaba alınır ve ortası çukurlaştırılır. Bu arada sosu hazırlanır, tavada tereyağı eritilir, içine bal ilave edilir ve iyice karıştırılır. Sosu sıcak iken çukurlaştırılan kısma dökülür, açık ekmek ile bandırılarak yenir.

Doğaba

Yapılışı: En çok düğünlerde ve şenliklerde yapılan bir yemek türüdür. Önce ayran kaynatılır, kaynatılan ayranın içine yıkanmış pirinç veya dövülmüş buğday (den) daha önceden haşlanmış küçük doğranmış kemikli et kaynamakta olan ayrana ilave edilir. Bu karışım kaynamaya bırakılırken öte yanda hazırlanmış olan yağsız kıymanın içine pul biber, karabiber karıştırılarak fındık büyüklüğündeki köfteler yapılır. Bu köftelerde kaynamakta olan karışıma ilave edildikten sonra tekrar belirli bir müddet daha kaynatılır. Pişme kıvamına geldikten sonra ocak üzerinden indirilir. Üzerine yağ, salça, kırmızıbiber ve kekikten oluşan sos dökülerek servis yapılır.

Keledoş

Lezzetli keledoş yemeği, iki farklı malzeme ile yapılmaktadır:

1. Yapılış Yöntemi: Tandır ekmeği küçük ufak parçalar halinde doğranır ve bir tepsinin içine ince bir şekilde serilir. Serilen ekmeğin üzerine bir avuç kadar ufalanmış ceviz içi serpilir. Onun üzerine bir daha ekmeğin serilir ve bu işlem 3 veya 4 kez tekrarlanır. Sosu da bu arada hazırlanır. Ayran içine ezilmiş sarımsak ve tuz ilave edilerek ateşte ısıtılır. Bu arada tavada yağ eritilir içine salça ve kırmızı biber atılır ve karıştırılır. Kıvamına gelince ateşten indirilir, hazır halde bekleyen ayranın içine dökülür ve iyice karıştırılır. Sosun ılık olmasına dikkat edilmelidir. Hazırlanmış olduğumuz ekmeğin üzerine yavaşça dökülür, 5-10 dakika beklemeye bırakıldıktan sonra servise sunulur.

Aynı isimle ve hemen benzer malzemeler ile pişirilen Keledoş yemeği, Van Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

2. Yapılış Yöntemi: Buğday, et, nohut ve fasulye birlikte pişirilir. Yoğurt suyuyla ezilip ayran kıvamına getirilerek tencereye eklenir ve kaynamaya kadar karıştırılır. Kaynayan yemeğe küp şeklinde doğranmış patatesler, pancar, dövülmüş sarımsak ve yöresel otlar katılır. Kıvamı yoğunlaşmış biraz katılaşmaya kadar ocakta tutulan yemek, piştiğinde ocağın alınarak tabaklara konur. Ortası çukur hale getirilen yemeğin üzerine kızdırılmış tereyağı dökülerek servis edilir ve lavaş ekmeği ile birlikte yenilir. Oldukça eski ve lezzetli olan keledoş yemeği, Eski Çağ'dan günümüze kadar sevilerek pişirilmektedir.

Keşke

Yapılışı: Tavada eritilen yağın içine salça ve küçük küçük doğranmış soğan ilave edilerek karıştırılır. İçerisine dövülmüş buğday, mısır ve yeterli miktarda sıcak su eklenerek kaynamaya bırakılır. Daha önceden pişme derecesine yakın bir duruma getirilen suyu süzülen et ve tuz hazırladığımız karşımın içine eklenerek karıştırılır. Kıvamına gelince ateşten indirilir ve sıcak servis yapılır. Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe benzer yemek yaygın olarak yapılmaktadır.

Köftesir

Yapılışı: Bir tepsi içinde ince çekilmiş bulgura tereyağı eklenir. Azar azar un ve su serpilerek, içli köftenin dış kısmı kıvamında yoğrulur. Yoğrulan malzemeden parçalar koparılıp, ıslatılan elin avuç içinde ceviz büyüklüğünde şekillendirilir. Daha sonra köfteler bir tencere içinde kaynatılarak haşlanır.

Ayrı bir tava içinde ince ve küçük küçük kıyılan soğanlar tereyağı ile birlikte kavrulur. Bunun içine kavurma, salça, kekik, nane, kırmızıbiber ve tuz eklenerek karıştırılır. Daha sonra haşlanan köfteler bir tabak içine alınır, bunun üzerine sarımsaklı yoğurt konur ve yoğurdun üzerine de kavurmalı sos eklendikten sonra servise sunulur.

Mıce

Yapılışı: Kuşbaşı biçiminde doğranan etin üzerine, küçük doğranmış soğan, yağ ve tuz eklenerek hafifçe kavrulur. Ayrı bir tencerede haşlanan yarma (kırılmış buğday), etin üzerine eklenir ve birlikte pişirilir. Bir kap içine kurud sulandırılarak, ayran haline getirilir ve kaynamakta olan yemeğin üzerine dökülür. Pişen yemek, suyunu çekip katı bir hale gelince, çok daha geniş bir kap içine alınır. Eritilmiş tereyağı bir tasın içine konularak, kaptaki yemeğin ortasına yerleştirilir ve bu şekilde servise sunulur. Bu yemekte etin yerine, doğranmış ve temizlenmiş işkembe de kullanılmaktadır.

Keyle Zengi

Yapılışı: İnce bulgur ve un, su ile birlikte yoğrulur ve ceviz büyüklüğünde köfteler yapılır. Haşlanan nohut ve hazırlanan köfteler bir tence-

rede pişirilir. İçine kurutulmuş ekşi elma ve tuz eklenir, bir çorba kıvamından daha katı hale gelince, servis yapılır.

Keyle Sehl (Sac Kavurma)

Yapılışı: Kuşbaşı halinde doğranan et ve kuyruk yağı, sac içinde birlikte kavrulur. Üzerine yeterince biber ve tuz eklenir. Et piştikten ve biraz dinlendirildikten sonra, üzerine sarımsaklı yoğurt dökülerek, açık tandır ekmeği ile birlikte servise sunulur.

Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe çok yoğun olarak hazırlanan bu yemek türünün, farklı isimler altında Eskiçağ'dan beri sevilerek yapıldığı anlaşılmaktadır.

Köfte Kebap

Yapılışı: İnce kıyılmış yağsız kıyma içine, baharat ve tuz eklenerek, yoğrulur ve köfte biçimine getirilir. Tereyağı içinde kızartılan köftelerin üzerine ince ince doğranan soğan ve açık tandır ekmeği ile birlikte servise sunulur. Benzer yemek, Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

Devin (Devün)

Yapılışı: Bir tencerede kaynayan suyun içine pirinç ve kırılmış buğday (yarma veya darı) konulur. Hazırlanan ayran bunun içine dökülür ve doğranmış pazı, dereotu, nane, per Pune otu veya lüş gibi otlar ile tuz eklenir. Pişen yemek, sıcak olarak servise sunulur.

Sengeser

Yapılışı: Bir tencere içinde mercimek haşlanır, bir başka tencerede ise et pişirilir. Aynı bir tava içinde halka halka doğranan soğanlar, tereyağında pembeleşinceye kadar kavrulur. Daha sonra mercimek ve kavrulmuş soğan tencerede haşlanan etin üzerine eklenir, içine sıcak su ve tuz konularak birlikte kaynatılır. Aynı bir kaptaki kurutulmuş et, ayran kıvamına getirilir. Pişen yemek tabak içine konulduktan sonra, üzerine kurutulmuş soğan dökülerek servise sunulur. Aynı isimle ve hemen hemen benzer malzemeler ile pişirilen Sengeser yemeği, Van Bölgesi geleneksel mut-

fak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

Hebenisk

Yapılışı: Bir tencerede kaynayan suyun içine yarma, nohut ve mercimek konularak, pişirilir. Ayrı bir tava içinde küçük ve ince kıyılmış soğan, tereyağında pembeleşinceye kadar kavrulur. Kaynayan tencerenin içindeki malzemelere eklenen soğan ve tuz ile birlikte yemek pişirilir ve sıcak olarak servise sunulur.

İprağ (Yaprak Sarma)

Yapılışı: Yaprak sarma hem etli, hem de etsiz olarak yapılmaktadır. Yaprak olarak asma yaprağı, pancar (pazik), şalgam yaprağı, kasım otu, kabak çiçeği, dut yaprağı ve fasulye yaprağı kullanılmaktadır.

İnce çekilmiş kıyma, pirinç, ince ve çok küçük doğranmış soğan, nane ve tuz konularak malzeme yoğrulur. Daha sonra içine hazırlanan malzeme çok az konulur ve sarılır. Tencere içine dizilen yaprak sarmaların üzerine çok az su konularak pişirilir. Pişen yaprak sarmalar tabak içine konulur ve üzerine arzuya göre sarımsaklı veya sade yoğurt konularak servise sunulur.

Yaprak sarma kıymasız daha çok yapılmaktadır. Ayrıca Anadolu'nun geleneksel mutfak kültüründe çok sevilerek pişirilen yemeklerden biri de yaprak sarmadır.

Kıfket Dem

Yapılışı: Etsiz olarak yapılan bu yemek, iprağın (yaprak sarma) malzemesi ile hemen hemen aynıdır. Bu yemeğin malzemesi ya yaprağın içine doldurulmakta veya yapraksız ceviz büyüklüğünde köfte haline getirilmektedir. Pirinç, ince doğranmış soğan, nane, baharat ve tuz, yağda kavrulmadan yaprak içine doldurularak, bir tencere içinde pişirilmektedir.

Yaprak içinde konulmadan yaygın olarak yapılan kıfket dem yemeği ise şu şekildedir; pirinç, küçük doğranmış soğan, nane, baharat ve tuz, yağda hafifçe kavrularak pişirilir. Pişen malzeme ceviz büyüklüğünde köfte haline getirilerek bir tabağa konur ve servise sunulur.

Soğani

Yapılışı: Soğanların alt kısımları kesilerek, kabukları soyulur. Bütün olarak suda haşlanarak süzgeç içine alınır. Soğuduktan sonra hafifçe sıkılarak katları ayrılır. Pirinç bir kapta bol su ile yıkanarak süzülür. Aynı bir kapta sumak sıcak su ile 15-20 dakika bekletilerek, suyu bir kap içine süzülür.

Bir tavada eritilen tereyağı içine yıkanmış pirinç, yağsız kıyma, salça, tuz ve baharat konularak birlikte hafifçe kavrulur. Hazırlanan malzemeler soğanların içine doldurularak tencereye dizilir. Bunun üzerine sumak suyu eklenir ve kısık ateşte pişirildikten sonra servise sunulur.

Benzer malzemeler, kurutulmuş biber ve patlıcanlar içine de doldurularak pişirilmektedir. Soğani yemeği, farklı isimler altında Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır.

Sarımsaklı Bulgur Köftesi

Yapılışı: Bir tepsi içinde ince çekilmiş ve yıkanmış bulgura eritilmiş tereyağı eklenir. Azar azar un ve su serpilerek içli köfte gibi yoğrulur ve avuç içinde sıkılarak şekil verilir. Bir tencerenin içine bir sıra pazı serilir, bunun üzerine köfte konur ve tekrar pazı ve köfte dizilmesine devam edilir. Bunun üzerine yeterince sıcak su ve tuz eklendikten sonra, kısık ateşte pişirilir. Pişirilen köfteler tabağa konulur. Bunun üzerine sarımsaklı yoğurt ile ayrı tavada eritilmiş tereyağı içinde ince ve küçük doğranmış soğan ile birlikte kavru lan kıyma konulur ve servise sunulur.

Halise

Yapılışı: Oğlak, ya da kuzu eti temizlenir, kemikleri çıkarılır ve hafifçe haşlanır. Daha sonra döğme, et ile birlikte bir güveç içine konulur ve tandır üzerinde pişmeye bırakılır. Yeteri derecede su ve tuz eklendikten sonra pişme süresince sürekli olarak karıştırılır. Üç saatlik bir pişme süresinden sonra, yemeğin üzerine pul biberli tereyağı sos yapılarak servise sunulur.

Van Gölü Havzası'nın yanı sıra, Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültürünün bu özgün yemeği, Eskiçağ'dan günümüze kadar kesintisiz olarak yapılmaktadır. Bölgenin geleneksel yemek türünü oluşturan

halise, düğün ve bayramlarda daha yaygın olarak pişirilmektedir.

Kenger Yemeği

Yapılışı: Ayıklanan ve iyice yıkanan kengerler doğranır ve kaynamayan sıcak su içerisinde yumuşayınca kadar bekletilir. Daha sonra bir tencere içinde 10-15 dakika haşlanır. Ayrı bir tava içinde ince ve küçük kıyılmış soğanlar tereyağı ile birlikte hafifçe kavrulur, tuz ve salça eklenir. Haşlanan kengerlerin üzerine döküldükten ve birlikte çok az pişirildikten sonra, servise sunulur.

Bulgur Pilavı (Kengerli Pilav)

Yapılışı: Kenger (kertli ot), ilkbahar mevsiminde dağlarda yetişen bir bitkidir. Ayıklanan ve iyice yıkanan kenger doğranır ve kaynamayan sıcak su içerisinde yumuşayınca kadar bekletilir. Daha sonra 15 dakika kaynatılan kengerlerin üzerine bulgur ve tuz ilave edilerek kaynamaya bırakılır. Pişen yemek kısık ateşte bir süre bekletilir ve ateşten alınarak tabaklara doldurulur. Tabaklardaki pilav üzerine isteyene eritilmiş tereyağı kızgın halde kaşıkla gezdirilerek dökülür ve servise sunulur. Ayrıca haşlanan ve suyu süzülen kengerin üzerine yumurta da kırılmaktadır.

Van Gölü Havzası ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin geleneksel mutfak kültüründe yaygın olarak yapılan bulgur pilavı, ayrıca etli, taze fasulyeli ve patatesli olarak da pişirilmektedir. Doğu Anadolu ve genel bir deyimle Anadolu'nun özgün yemeği olan Bulgur pilavı, Eski Çağ'dan günümüze kadar kesintisiz olarak yapılmaktadır.

Karili Pilav

Yapılışı: Kari Aşı kısmında da belirttiğimiz gibi, kari (yabani ıspanak) ilkbaharda dağ yamaçları, vadi ve yaylalarda yetişen geniş yapraklı ve acı bitkidir. Kari, taze olarak kullanıldığı gibi, kurutularak kışında da çorba ve pilavda kullanılmaktadır.

Bir tencereye küçük ve ince kıyılmış soğan doğranır ve tereyağında hafifçe kavrulur. Ayrı bir tencere içinde kurutulmuş kariler ılık su içinde bir saat kadar bekletilerek, acısı giderilir. Tencere içinden çıkarılan ve hafifçe sıkılarak suyu alınan kariler, tereyağı içinde kavruktan soğanın üzerine doğranır ve kısık ateşte birlikte kavrulur. Ayrı bir kap içinde kaynatılmış su

içine sumak konulur. Sumağın süzölen suyu soğanlı karinin üzerine boşaltılır. Yıkanan pirinç tenceredeki malzemenin üzerine eklenir ve kısık ateşte pişirilip demlendirildikten sonra, tabaklara konularak servis yapılır. Karili pirinç pilavı, bulgur ile daha çok yapılmaktadır.

Pilav

Yapılışı: Diğer yörelerde yapıldığı gibidir. Bir tencerede eritölen tereyağı içine yıkanmış pirinç, sıcak su ve tuz konularak kısık ateşte pişirilir. Demlendikten sonra servise sunulur.

Şalgamlı ve Etli Pirinç Pilavı

Yapılışı: Koyun, kuzu eti veya kurutulmuş et (Gedit) şalgamlarla beraber, tuz ilave edilerek üzerine çok az su eklenerek haşlanır. Pişen bu et ve şalgamın suyu ile ayrı bir tencerede pirinç pilavı yapılır. Bu arada şalgamların pilavın içinde iyice karışması sağlanır. Et fırında ve yağda kızartılır ve pilavın üzerine konularak, hafif pembemsi görünümle tepsi içerisinde sofraya getirilip servise sunulur.

Bu yemekte et yerine tavuk eti de kullanılmaktadır. Şalgamlı etli pilav özel gün ve düğünlerde toplu olarak yenilmektedir. Yörede Çukurca Bölgesi'nin yaygın yemeklerinden birisi olarak bilinmektedir.

Etli Pirinç Pilavı

Yapılışı: Koyun veya kuzu eti kuşbaşı biçiminde doğranır, karabiber, tuz ve az miktarda salça ile terbiye edildikten sonra, üzerine çok az su eklenerek pişirilir. Pişen bu et, ayrı bir tencerede pişirilmiş olan pirinç pilavının üzerine konularak, tepsi içerisinde sofraya getirilip servise sunulur.

Bu yemekte et yerine tavuk eti de kullanılmaktadır. Etli pilav düğünlerde toplu olarak yenilmektedir.

Keyle Pivaz

Yapılışı: Kuşbaşı etin içine bol miktarda soğan doğranır, yağ ve tuz eklenerek, hafifçe kavrulur. Daha sonra bir kap içinde bekletölen sumak suyu yemeğin üzerine azar azar dökölür ve birlikte pişirilir. Et pişince ve

suyunu çekince, üzerine yumurta kırılır ve daha sonra servise sunulur.

Yumurtalı Kenger

Yapılışı: Toplanan taze kengerler temizlenerek küçük küçük doğranır ve sıcak suda hafifçe haşlanarak süzgeçten geçirilir. Kengerler avuç içinde sıkılarak suyu alınır. Bir tava içinde tereyağı eritilir ve çırpılmış yumurtalar yağ içine dökülerek pişirilir. Bunun üzerine haşlanmış ve suyu alınmış kengerler dökülerek her ikisi birlikte karıştırılır ve daha sonra servise sunulur.

Yumurtalı Alo

Yapılışı: Toplanan alo bitkisi temizlenerek küçük küçük doğranır ve sıcak suda hafifçe haşlanarak süzgeçten geçirilir. Alo bitkisi avuç içinde sıkılarak, suyu alınır. Bir tava servise sunulur.

Yumurtalı Mantar

Yapılışı: Geniş yapraklı mantarlar yıkanıp doğrandıktan sonra kaynamış suda haşlanır ve süzgeçten geçirilerek suyu süzülür. Bir tava içinde tereyağı eritilir ve çırpılmış yumurtalar yağ içinde karıştırılır. Haşlanmış mantarlar pişmekte olan yumurtaların içine dökülür ve her ikisi birlikte karıştırılır. Hafifçe kavrulan yemek ocak üzerine alınır ve servise sunulur.

Pohin (Gavut)

Yapılışı: Buğday veya darı unu, tava içinde eritilen tereyağı ile karıştırılarak, kısık ateşte kavrulur. Kıvamı, bulamaç ile katı karışım halindedir. Pişirilen pohinin üzerine bal, pekmez, gül reçeli, veya bunlar yoksa, toz şeker dökülerek, tandır ekmeği ile birlikte sıcakken yenir.

Oldukça besleyici olan pohin bölge mutfak kültürünün en eski özgün yiyeceklerinden birini oluşturmaktadır. Eski Çağ'da Urartulardan beri yapılan pohin yemeğini, 17. Yüzyılın ortalarında Van'a gelen Evliya Çelebi de ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Evliya Çelebi, Van'ın güneydoğusundaki dağlık bölgede halkın da-

rıdan yaptığı ve Kürtçe pohin olarak adlandırdığı lezzetli yemeği şu şekilde anlatmaktadır: "...Süt, darı ve tereyağı ile pişirilen bu yemek oldukça lezzetlidir ve hemen hemen her konuğa ikram edilmektedir. Yalnız köyün gençleri, Pohin yermisiniz diye şaka yollu askerlere gülerek sormaya başladıklarından, askerler de kötü ismi var diye artık Pohin yemeğinden yemez oldular...".

Darıdan yapılan pohin yemeği, Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi, günümüzde de Hakkâri Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe en çok yapılan ve sevilerek yenilen yiyeceklerin başında gelmektedir.

Murtuğa

Yapılışı: Eritilen tereyağı üzerine un konularak kavrulur, renk değişmeye başlayınca, içine çırpılmış yumurta dökülüp karıştırılır.

Van Gölü Havzası mutfak kültürünün geleneksel yemek türünü oluşturan Lalepet (Murtuğa), sabahleyin kahvaltıda yenilmektedir.

HAMUR İŞİ ve TATLILAR

Çörek

Yapılışı: Mayalı hamur, küçük parçalara ayrılır ve merdane ile açılır. İçerisine bol miktarda dövülmüş ceviz bırakılır. Bohça şeklinde kapatılarak, el ile inceltilir. Üzerine yumurta sarısı sürülüp, çörek otu serpiştirilir. Ağaç küreğin üzerine konularak, ya tandıra yapıştırılır, ya da tepsi içinde fırında pişirilir. Benzer hamur işi, Doğu Anadolu ve Kafkasya Bölgesi mutfak kültüründe farklı isimler ile yapılmaktadır.

Ağavk

Yapılışı: Eriyen tereyağı içine un ve şeker katılarak ateşte hafifçe kavrulur. Helva kıvamına gelen yemek servise sunulur. Bu yemek çoğunlukla kahvaltıda yenmektedir.

Aside Tatlısı

Yapılışı: Tavada eritilen tereyağının üzerine azar azar un katılarak

kavrulur, yapışma olmaması için tahta kaşıkla sürekli karıştırılır. Kısmen kavrulduktan sonra, dövülmüş ceviz veya fındık ilave edilerek kavrulur. Şeker bir kabin içinde bir miktar suyla şerbet haline getirildikten sonra tenceredeki kavrulmuş un ve ceviz içi içerisine dökülür. Bir süre karıştırıldıktan sonra tatlı ateşten indirilir ve sıcak olarak servis yapılır.

Hebis Tatlısı

Yapılışı: Tavada eritilen tereyağının üzerine azar azar un katılarak kavrulur, yapışma olmaması için tahta kaşıkla sürekli karıştırılır. Üzerine toz şeker eklenerek kavrulur ve kahverengi bir renk alması sağlanır. Daha sonra servis tabaklarına alınan helvanın üzerine gerekirse ceviz konulur ve soğuk olarak servise sunulur.

Kabak Tatlısı

Yapılışı: Kabukları soyulan ve doğranan kabak, sıcak suda hafifçe haşlandıktan sonra, kirece yatırılır. Daha sonra ayrı bir kase içine alınan kabağın üzerine şerbet ve ceviz dökülerek servise sunulur.

Sütlaç

Yapılışı: Pirinç yıkanır ve kaynatılan sütün içinde özleşinceye kadar pişirilir. Pişen pirincin içine aralıklarla toz şeker eklenir. Eğer şeker birden konulursa pirinç sertleşir. Pişen sütlaç kaselere konulur ve soğuduktan sonra servise sunulur.

Sütlaç Anadolu mutfak kültüründe yaygın olarak yapılmaktadır. Osmanlı Devleti Dönemi'nde "sütlü aş" tan, "sütlaş", "sütlaç" haline dönüşmüştür.

Lalepet

Yapılışı: Yumurtalar kırılır. Yoğurt, yağ, limon, karbonat ve aldığı kadar un ilave edilerek yumuşak bir hamur elde edilir. Ocağa kızdırılan yağın içine hamurdan kaşıkla parçalar alınarak akıtılır.

Ceviz büyüklüğündeki hamurlar kızarıncaya süzgeç yardımıyla yağdan alınarak geniş bir kaba dizilir. Su, şeker ve limon suyu kaynatılarak

elde edilen şerbet hamurların üzerine dökülür. Hamurlar şerbeti içlerine çektiğinde, tatlı servise hazırdır.

Hasude

Yapılışı: Un, yağ konulmadan bir tava içinde hafif pembeleşinceye kadar kavrulur. Ayrı bir tava içinde tereyağı eritilir, şeker ve çok az tuz ilave edilir. Yağ ve şeker eriyince, süt konur, karışım ılık iken daha önce kavru lan un eklenir ve karıştırılmaya devam edilir. Kaynayıp koyulaşınca ateşten indirilir ve üzerine erimiş tereyağı konulur ve servise sunulur.

Doğu Anadolu Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe “hasıta”, “kuymak” gibi farklı isimler ile anılan bu özgün yemeğin ortak özelliği, doğum yapan kadına verilen ilk yemek olmasıdır. Doğum sancısı tutan kadın; *“Hasudeye tuz atın, ocağı donatın, bu ağrı oğlan ağrısı”* dermiş. Kuymak ile ilgili söylenen bir başka deyim de şudur: *“Kız doğuran kuymak, oğlan doğuran oğlak yer”*.

GÖRSELLER

*Hakkari Bölgesi'nde
bir düğün yemeği*

*Uşkun ilk
çıkarken*

*Soyulmuş
uşkun ve mantar*

Uşkun

Kenger

*Temizlenmiş
Kenger*

*Peynirin içine konulan
Sirmo bitkisi*

*Otlu
peynir*

*Geleneksel yöntem ile
yayık'ın tereyağı
üretilmesi*

*Hakkari Bölgesi'nde
bir Yayla*

*Yaylada kaval (Pik)
eşliğinde süt sağımı*

El Değirmeni

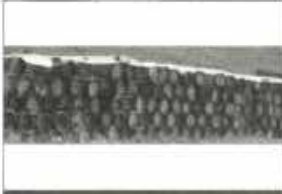
*Küçük
Değirmen*

*Taş tokmak
ve dibek*

*Şemdinli
Balı*

Karakovanlar

*Bölgede yetişen ince
kabuklu ceviz*

*Bölgede yetişen ve kuru-
tılmaya bırakılan
üzüm ve incirler*

*Vadi tabanlarında
yetişen nar*

*Tandırda açık çemek
pişirilmesi*

*Karı
Aşı*

*Ayrılan
Aşı*

*Geleneksel olarak
düzenlenen yemek
yarışması*

Sütlük

Kırıs

Kırıs

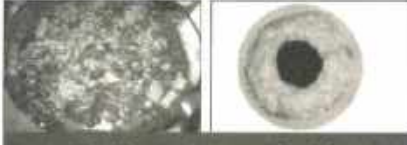
Daleme

Kepaze

Çukureca teli köftesi

Tırşık

Gulol

*Dığünde
Doğaba yemeği*

Doğaba

Keledoş

*Keledoş
ve açık ekmeç*

*Keyle Sehl
(Seç kavırma)*

Alabalık

*Devın
(Devün)*

*Devın
(Devün)*

*İpreg
(Yaprak sarma)*

*Kıfket
dem*

Sogani

Haltise

*Sayılmış ve doğran-
mış Kengerler*

*Kenger
yemeği*

*Kengerli
pilav*

*Bulgur
pilavı*

*Etil
pilav*

*Dığün yemeğinde
misefirlere sunulur.*

*Lalepet
(Murtuğa)*

*Çürek
(Kere)*

*Hebıs
tatlısı*

*Kahak
tatlısı*

Kaynakça

Acar, Z. Z. 2006	:	<i>Her Yönüyle İçdir</i> , Ankara.
Alpaslan, İ. 1995	:	<i>Her Yönüyle Ağrı</i> , Ankara.
Belli, O. 2004	:	<i>Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihi-çesi-The History of Tin and Bronze in Anatolia</i> , Suna-İnan Kıraç, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
Belli, O. 2006a	:	"Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü" <i>Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün Anısına, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 yılıllığı, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü 19</i> , Ankara, 381-431.
Belli, O. 2006b	:	"Van Bölgesi'nin En Eski Tahıl, Bakliyat ve Meyve Türleri-The Earliest Gram, Pulse and Fruit Sepcies of Van Region", (ed. O. Belli), <i>L. Van Gölü Havzası Sempozyumu</i> , Van Valiliği Kültür Yayınları, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 41-55.
Belli, O. 2006c	:	"Doğu Anadolu'nun En Eski ve Özgün Mutfağı: Van-Yoncatepe Saray Mutfağı-An old and Unique Kitchen of the Eastern Anatolia: The Palace Kitchen in Van-Yoncatepe" <i>Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan - VITA Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol</i> , (ed. M. Alparslan - M. Doğan Alparslan - H. Peker), Ege Yayınları, İstanbul, 49-65.
Belli, O. 2007a	:	<i>Tarih Boyunca Van</i> , Promat Basım Yayın, İstanbul.

Belli, O. 2007b	:	“Eskiçağ’da Doğu Anadolu’nun En Eski Mutfağı: Van-Yoncatepe Saray Mutfağı, <i>Yemek ve Kültür</i> 9, İstanbul, 48-60.
Belli, G.S. - O. Belli 2007 a	:	“Kafkasya’nın Damak Tadı: Kars Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri”, <i>Kars, LL. Kent Kurultayı, Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz</i> , (ed. O. Belli), Kars Belediyesi Kültür Yayınları, Nr. 21, İstanbul, 355-497.
Belli, G.S. - O. Belli 2007 b	:	“Doğubayazıt Bölgesi’nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri-The Traditional Cuisine Culture and Food in Doğubayazıt Region”, <i>L. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu-I. İnretnatıol Symposium of Mount Ararat and Noah’s Ark, 7-11 Eylül 2005 Doğubayazıt</i> , (ed. O. Belli), Matbaa Çözümleri, İstanbul, 611-624.
Belli, G.S. - O. Belli 2007 c	:	“Bitlis Bölgesi’nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri”, II. <i>Van Gölü Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006 Bitlis</i> , (ed. O. Belli), Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Nr. 17, Ankara, 441-463.
Belli, G.S.-O. Belli 2008	:	“Hakkâri Bölgesi’nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri-Traditional Culinary Culture and Cuisine of Hakkâri Region”, (ed. O. Belli), III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri, Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, No:5, Ankara 2008, 550-571.

Berkok, N. - K. Toygar 1994	:	<i>Kuzey Kafkas Mutfak Kültürü ve Yemekleri</i> , Ankara.
Bitlis İl Yıllığı 1973	:	<i>Cumhuriyetin 50. Yılında Bitlis İl Yıllığı</i> , Bitlis Valiliği, Ankara.
Bortaçına, A. 2005	:	<i>Cömert Toprakların Masalı: Doğu Anadolu</i> , İstanbul.
Çelebi, C. 1999	:	<i>Bitlis, Vadideki Güzel Şehir</i> , Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı, Ankara.
Çoksöyler, N. 2007	:	<i>Van Geleneksel Gıdalar Envanteri</i> , Van Valiliği İl Özel İdaresi, İstanbul.
Çomaklı, Z. 2003	:	<i>Karlar Ülkesinin Damak Tadı, Erzurum Yöre Yemekleri</i> , Ankara.
Demir, T. 2000	:	“Van Yemekleri”, <i>Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar 9</i> , (yay. haz. K. Toygar), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No. 30, Ankara, 165-202.
Evliya Çelebi	:	<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi 4</i> , (Türkçeye çeviren: Y. Dağlı - S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
Hakkâri 1994	:	<i>Hakkâri 1994 İl Yıllığı</i> , Hakkâri Valiliği, Erk Yayıncılık, Ankara.
Hakkâri 2003	:	<i>Türkiye Cumhuriyetininin 80. Yılında Hakkâri</i> , Hakkâri Valiliği, Ankara.
Hakkâri 2007	:	<i>Hakkâri İlini Turla Tanıyalım</i> , Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara.
Işık, M.A. 1998	:	“Siirt Mutfak Kültürü ve Yemekleri”, <i>Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar, Türkiye Cumhuriyetininin 75. Yılı</i> , Ankara, 77-107.
Kali, O. 2006	:	“Van Mutfağından Ayran Aşı”, <i>Dünyada Van 24</i> , İstanbul, 94-95.

Kars İl Yıllığı 1973	:	<i>Cumhuriyetimizin 50. Yılında Kars İl Yıllığı</i> , Kars Valiliği, Ankara.
Kars 2002	:	<i>Kars</i> , Kars Valiliği, Ankara.
Koparan,A.2010	:	Hakkâri Mutfağı, Hakkâri Valiliği, Yayın No:2, Ankara.
Muş İl Yıllığı 1973	:	<i>Cumhuriyetin 50. Yılında Muş İl Yıllığı</i> , Muş Valiliği, Elazığ.
Önal. M.-G. Karaağaç-S. Küçük 2000	:	<i>Kağızman'a Ismarladım Nar Gele</i> , Muğla.
Sevinç, N. 2006	:	“Van Mutfak Kültürü”, (ed. O. Belli), <i>L. Van Gölü Havzası Sempozyumu</i> , Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 389-394.
Siirt İl Yıllığı 1998	:	<i>Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılında Siirt İl Yıllığı</i> , Siirt Valiliği, Ankara.
Türkoğlu, O. 2006	:	“Van'da Geleneksel Ekmek Yapımı”, (ed. O. Belli), <i>L. Van Gölü Havzası Sempozyumu</i> , Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 395-397.
Van Valiliği 1998	:	<i>Cumhuriyetin 75. Yılında Van</i> , İstanbul.
Yaşayan Kültür	:	<i>Yaşayan Kültür Ahlat</i> , Kültür Bakanlığı, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Ahlat 2001 Müdürlüğü, Ankara.
Yalçın,H.2011	:	“Yemek Kültürü”, Hakkâri, Hakkâri Valiliği, Yayın No:6, Ankara, 166-170.
Yurttaş, İ. - N. Aydoğan 2005	:	<i>Müze Kent Ahlat</i> , Bitlis.

Arş. Gör. Mehmet FIRAT

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
HAKKÂRÎ' DE BOTANİK
ARAŞTIRMASI YAPAN YABANCILAR

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ' DE BOTANİK ARAŞTIRMASI YAPAN YABANCILAR

Arş. Gör. Mehmet FIRAT¹

Özet

Dört mevsimin bir arada görüldüğü Hakkâri eşsiz doğası ve ortalama yüksekliği 3000 m olan geçit vermeyen dağlarından dolayı geçmişten günümüze pek çok amatör ve profesyonel yabancı botanikçinin ilgi odağı olmuştur. İlk botanik araştırması Joy Garden tarafından 1857 yılında Oremar bölgesinde yapılmıştır. Ardından değişik tarihlerde 22 botanikçi (Peter Hadland Davis 1954, Oleq Viladimirovitch Polunin 1954, František Nábělek 1910, Patrick Gordon McNeil 1908-1986, D Ian Cowie 1994, W. Deutschmann 1956, W.R. McColl 1855-1933, Eiselt 1966, Cheese & Watson 1966, Hans Runemark 1927, E. Sven Snogerup 1929, Thomas Duncan 1967, Friedericke Sorger 1981, Kit Tan 1981, Edward Martyn Rix 1960-1990, Trelawny 1978, Roland Von Bothmer 1969, Karl Peter Buttler 1969, S. Taub 1965, Jany Renz 1965 ve Adrianus Petrus Theodorus Maria Vogel 1968) Hakkâri ve çevresinde 1028 bitki örneği toplamışlardır. Bu bitkileri 129 endemik (Yöreye has) ve bu endemik ve nadir bitkilerin 26 tanesi adını Hakkâri veya Hakkâri sınırları içerisinde bulunan bir muntikadan almıştır. Yabancı botanikçilerin bu coğrafyada botanik araştırmaları yapmaları birçok nedenden dolayı yapılmıştır. En önemli sebep eşsiz bir topografik yapıya sahip olması ve çalışılmamış olması, bir diğer etken ise bu bölgede dindaşlarının bulunmasının yanı sıra istihbarat ve benzeri faaliyetlerden dolayı Hakkâri'de yabancı botanikçiler tarafında çok kıymetli bitkiler toplanıp kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Halen Avrupa ve Dünya'nın birçok ülkesindeki Herbaryumlarda (Bitki müzesin) mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Geçmiş, Hakkâri, Botanik, Yabancı, Araştırma

¹ Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Biyoloji Bölümü

From Past to Present the Foreigners who Conducted Botanical Research in Hakkâri

Abstract:

Because of its disallowing mountains that have an average height of 3000 m and four seasons that combines its unique nature, Hakkâri has been the focus of interest for many nature lovers, amateur and professional foreign botanists from past to present. Joy Garden has done research in Oremar region for the first time in 1857. Later, 22 botanists (Peter Hadland Davis 1954, Oleq Viladimirovitch Polunin 1954, **František Nábělek 1910**, Patrick Gordon McNeil 1908-1986, D IanCowie 1994, W.Deutschmann 1956, W.R. McColl 1855-1933, Eiselt1966, Cheese& Watson 1966, Hans Runemark 1927, E. Sven Snogerup 1929, Thomas Duncan 1967, Friedericke Sorger 1981, Kit Tan 1981, Edward Martyn Rix 1960-1990, Trelawny 1978, Roland Von Bothmer 1969, Karl Peter Buttler 1969, S. Taub 1965, Jany Renz 1965 and Adrianus Petrus Theodorus Maria Vogel 1968) collected 1028 plant samples in Hakkâri region at different dates. 129 of these plants are endemic, and 26 of these endemic and rare plants take their names from Hakkâri or terrains in Hakkâri. Foreign botanists have carried out their researches in this region for a number of reasons. The most important reason is that it has a unique topography and has not been studied; and also, one other reason is the presence of co-religionists in the region, and foreign botanists collected valuable plants in Hakkâri and took them to their countries because of spying and similar activities. Currently, they are available in Europe and many other countries' herbaria (Plant museums).

Key Words: Past, Hakkâri, Botanic, Foreign, Research

Hakkâri' nin Coğrafik Durum:

Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda 42° 10' ve 44° 50' doğu boylamları ile 36° 57' ve 37° 48' kuzey enlemleri arasında yer alan bir sınır ilidir. İl doğusunda İran, güneyinde Irak, batısında Şırnak, kuzeyinde de Van illeri ile çevrilidir. İl merkezi denizden yüksekliği 1.720 m ve rakım 594 m ile 4168 m arasında değişmektedir. Çok değişik bir topografyaya sahip olan Hakkâri' nin yüzölçümü 70.179 km² dir. Yüzey şekillerinin ana çatısını oluşturan dağlar, batı-doğu doğrultusunda yük-

sek bir sıradağ şeklinde uzanırlar. Güneydoğu Toroslar yayının bu ildeki uzantılarına Hakkâri Dağları adı verilir. İlin en büyük düzlüğü Yüksekova'nın kuzey ve doğusundaki dağların yamaçlarından doğan Nehil Çayı'nın oluşturduğu Yüksekova'dır. Bununla beraber ortalama yüksekliği 3000 m olan dağların doruklarında ve doruğa yakın yerlerde çok sayıda buzul gölü vardır bunların içinde en önemlisi Gelyana Gölü ve Erinç buzuludur.

Dağları: Cilo-Sat kitlesi; İkiyaka (3.920m), Sümbül (3.467m.), Mere Dağı (3.200 m.) Kesire Dağı (4.010 m.) Uludoruk (Reşko 4168 m) Gelyena Tepesi(3.990),Yekboy Dağı(3.254 m.) Samur Dağı (3. 460 m.) Uyanık Tepe (3.410 m.) Karadağ (3400 m), Bilmizit, Şine Dağları, Dilezi, Delemeri, Oramar, Koran, Şerrazi, Vadinasur, Mor Dağı, Gelyano Tepesi, Termal Dağı, Somur Dağı, Karaca Dağı, Gevoroki Dağı, Yekboy Dağı, Beyaz Dağ, Kisiro Dağı, Mere Dağı, Altın Dağları, Türemiş Dağı, Konaklı Dağları mevcuttur.

Yaylaları: Meydan Belek, Avaherk, Bezome, Golan, Çelesor, Bilmizit, Bezemre, Pışkesir, Sekucu Memhesen, Terazin, Silo, Bala, Berçelan, Nebıraf, Kato, Feraşin, Dolakavrane, Verkevane, Beresor, Serpil, Certe, Geverok, Helane, Geraşin, Semedar, Meydane Melhem, Kaniyapirmus yaylaları mevcuttur.

Vadileri: Zap, Spihane, Tiyar, Cennet-Cehennem, Helena, Geverok, Avaşin, Dez, Marinus, Gelyaşin vadileri mevcuttur.

Akarsuları: Zap, Nehil, Şemdinli, Karasu, Avaşin akarsularıdır.

Tarihte Hakkâri' de Botanik Araştırmaları

Türkiye haritasındaki kareleme sistemime göre C9 karesinde yer alan Hakkâri geçmişten günümüze yabancı botanikçi ve doğaseverlerin ilgisini çekmiştir. İlk botanik çalışmaları 1857 tarihinde Joy Garden tarafından yapılmıştır. Bu botanikçi topladığı örnekleri Royal Botanik Garden herbaryumuna götürmüştü ve o tarihlerde Hakkâri hakkında tuttuğu arazi ve gezi notlarını okuyanların ilgi odağı haline gelmiştir. İranian-Turaniyan fitocografik bölgesinde yeralan Hakkâri 19. ve 20. yüzyıllarda başta Avrupalı olmak üzere birçok botanikçi ve doğaseverin ilgisini kazanmıştır. Bu ilginin bir başka sebebidir Hakkâri il sınırlarında Süryani ve Asurilerin yaşamalarıydı. Kimi botanikçiler kendi dindaşlarının yaşadıkları bu

yerleşim yerlerine gelerek bunlarında yardımını alarak o bölgelerde arazi çalışmalarını güvenli bir şekilde yapmışlardır. Bunun iki sebebi vardır. İlki botanik araştırması yapmak diğeride dindaşlarının bulundukaları bu alanlarda istihbarat raporları düzenlemek. Türkiye Florası "Flora of Turkey and the East Aegean Islands" (Davis 1968-1985) adlı eserde Bitkilerin toplayıcı bilgileri kısmına bakıldığında genelde gayrimüslümlerin yoğunlukta yaşadığı alanlarda kayıt vermişlerdir. Örneğin Marinus, Diz, Koçanis ve benzeri yerlerden kayıt verilmiştir.

Botanik araştırmaları yapan iki botanikçi Hakkâri tarihinde çok önemlidir. Bunlardan ilki Çek cumhuriyeti asıllı **František Nábělek** dir. 1910 yılında topladığı bitki örneklerinin çoğunu Berçelan yaylasının aşağısında bulunan Asuri kökenli Hristiyan dindaşlarının Yaşadığı ve Doğu Asur Patrik Merkezi olan Koçanis dir. **Nábělek** Kaçanis ve çevresinde topladığı bir çok bitkiyi bilim dünyası için yeni olarak adlandırmıştır. Diğer önemli Botanikçi ise 10 çiltlik Türkiye Florasını yazan İngiliz asıllı **Peter Hadland Davis** dir. Profesör Davis yazdığı bu muhteşem eserde Hakkâri' den çok bitki örneği almış ve birçoğu bilim dünyasına yeni olarak tanıtmıştır. **Davis** genellikle Koçanis ve Diz seresinde bulunan kiliselerdeki din görevlilerinin yanında konaklamışlardır. Ayrıca misafirperver kürt köçerlerin konakladığı yaylalarda kalmıştır. Kürt köçerlerin misafirperverliği anılarına konu olmuştur.

Peter Hadland Davis dışındaki botanikçiler topladıkları bitki örneklerini kendi ülkelerindeki ve çalıştıkları ülkedeki kurumum herbaryumları (bitki müzesi) koymuşlardır. Sadece Davis İstanbul Üniversitesi herbaryumuna (İSTE) ve Ankara Üniversitesi Herbaryumuna (ANK) bazı örneklerden birer örnek bırakmıştır.

Hakkâri' den Toplanan Bitki Örneklerinin Saklandığı Herbaryumlar ve Uluslararası Kodu

- Royal Botanik Garden Kew (K)
- Conservatoire et Jardin botaniques de la Ville de Genève (G)
- British Museum of Natural History (BM)
- Museum of Natural History Vienna (W)
- Swedish Museum of Natural History (S)
- National Herbarium Nederland (L)
- National Botanik Garden of Belgium (BR)
- Royal Botanik Garden Edinburgh (E)

Ülkemizdeki botanikçiler neredeyse her sene bir ya da birkaç sefer bu ülkelerdeki yukarıda adı geçen herbaryumları ziyaret ederek bilimsel çalışmalarını orada sürdürürler.

Hakkâri’de botanik araştırması yapan yabancı botanikçilerin bilgileri, “Authors of Plant Names” ve <http://www.ipni.org/index.html> internet sitesinden derlenmiştir.

Joy Garden 1857 yılında Hakkâri’de ilk botanik gezisi yapan ve buradaki bitki zenginliği hakkında ilk bilgi veren doğasever amatör botanikçi dir. Oremar’da 3 bitki türü toplamış ve Dünya herbaryumlarına örnek kazandırmıştır.

W. R. McColl 1855-1933 yılları arasında Reşko Dağı, Cilo Dağı, Sat Dağı, 9 bitki toplamış ünlü botanikçidir.

František Nábělek Çek cumhuriyeti asıllı botanikçi 1910 yılında Hakkâri de; Haşitha, Cilo Dağı, Koçanis, Colemerik, Siareş Dağı bölgelerinde dolaşmış ve 85 bitki türü toplamıştır. Bu topladığı bitki örneklerinin çoğu yeni tür olarak bilim dünyasına tanıtmıştır.

Patrick Gordon McNeil 1908-1986 yılları arasında hangi tarihte geldiği belli olmamakla birlikte Hakkâri ile Başkale’de 8 bitki toplamış ünlü botanikçidir.

Hans Runemark 1900’lı yıllarda Van-Yüksekova arasında gezi arkadaşı olan E. Sven Snogerup ile 1 bitki örneği toplamış Alman kökenli doğaseverdir.

E. Sven Snogerup 1900’lı yıllarda Van- Yüksekova arasında gezi arkadaşı olan Hans Runemark ile birlikte 1 bitki örneği toplamış doğaseverdir.

Peter Hadland Davis 1950-1960 yılları arasında İngiliz Kraliyet ailesi adına botanik araştırmaları yapan botanik profesörü Hakkâri de; Karadağ, Cilo(Gelo) Dağı, Sat Dağı, Sine Dağı, Diz Deresi, Şine Deresi, Bajirge, Marinus-Beytüşşebap, Çukurca, Elki Yaylası, Koçanis, Zap Vadisi, Peyanis, Nehil Çayı, Gever Ovasında yaklaşık 865 bitki türünü İngiliz doğasever Oleq Viladimirovitch Polunin ile birlikte toplamıştır.

Topladıkları örnekler Royal Botanic Garden ve Kew Botanik Garden herbaryumlarında saklanmaktadır. Ayrıca topladıkları bu bitki örnekleri yazarı olduğu 10 ciltlik Türkiye Florasının (Flora of Turkey and the East Aegean Islands) C9 Hakkâri ile ilgili kısımlarında önemli bir yer tutmaktadır.

Oleq Viladimirovitch Polunin 1950-1960 yılları arasında İngiliz Kraliyet ailesi adına botanik araştırmaları yapan bu İngiliz botanikçi Hakkâri'de; Karadağ, Cilo(Gelo) Dağı, Sat Dağı, Sine Dağı, Diz Deresi, Şine Deresi, Bajirge, Marinus-Beytüşşebap, Çukurca, Elki Yaylası, Koçanis, Zap Vadisi, Peyanis, Nehil Çayı, Gever Ovasında yaklaşık 865 bitki türünü İngiliz botanik profesörü Peter Hadland Davis ile birlikte toplamıştır. Topladıkları örnekler Royal Botanic Garden ve Kew Botanik Garden herbaryumlarında saklanmaktadır. Ayrıca topladıkları bu bitki örnekleri 10 ciltlik Türkiye Florasının (Flora of Turkey and the East Aegean Islands) C9 Hakkâri ile ilgili kısımlarında önemli bir yer tutmaktadır.

W. Deutschmann 1956 Cilo Dağı'nda 4 bitki türü toplamış dağcı doğaseverdir.

Edward Martyn Rix 1960 lı yıllardan sonra değişik tarihlerde Hakkâri, Şamdi Dağı, Yüksekova 22 bitki örneği toplamış meşhur İngiliz botanikçidir. Özellikle soğanlı bitliler üzerine çalışmalarıyla bilinir. Birçok yeni bitki türü keşfetmiş ve adı verilmiş bilim insanıdır.

S. Taub 1965 yılında Şemdinli, Şapatan Geçidi, Suvari Halil Geçidi ve Çukurca dan Jany Renz ile birlikte 5 bitki örneği toplamış İsrail asıllı botanikçidir.

Jany Renz 1965 yılında Şemdinli'de S. Taub ile birlikte bir bitki örneği toplamış İsviçre asıllı kimyagerdir.

Eiselt 1966 yılında Yüksekova, Şemdinli, Esendere ve Çukurca'da 22 bitki toplamış amatör botanikçidir.

Watson 1966 yılında Şemdinli, Vasinazor Tepesi, Beyazdağ, Mor Dağı, Diz Deresinde Cheese ile birlikte 41 bitki türü toplamıştır. Ayrıca Mor Dağı ve Beyazdağ ve Vasinazor Tepesinde ilk defa bitki toplayan botanikçi olarak tarihe geçmiştir.

Cheese 1966 yılında Şemdinli, Vasinazor Tepesi, Beyazdağ, Mor Dağı, Diz Deresi' inde Watson ile birlikte 41 bitki türü toplamıştır. Ayrıca Mor Dağı ve Beyazdağ ve Vasinazor Tepesinde ilk defa bitki toplayan botanikçi olarak tarihe geçmiştir.

Thomas Duncan 1967 yılında Sat Dağı, Yüksekova, Gever Ovası, Cilo Dağında 91 bitki örneğini Taib ile birlikte toplamış botanikçidir.

Adrianus Petrus Theodorus Maria Vogel 1968 yılında Cilo Dağında 3 bitki örneği toplamış Hollandalı botanikçi doğaseverdir.

Roland Von Bothmer 1969 yılında Zap Vadisi boyunca Karl Peter Buttler ile birlikte 1 bitki örneği toplamış doğaseverdir.

Karl Peter Buttler 1969 yılında Zap Vadisi boyunca Roland Von Bothmer ile birlikte 1 bitki örneği toplamış doğaseverdir.

Trelawny 1978 yılında Yüksekova, Piskasir, Reşko Tepe, Cilo Dağı, Talanê, Ziri, Şemdinli ve Oremar'da 58 bitki örneği toplamış doğaseverdir.

Friedericke Sorger 1981 yılları arasında Hakkâri ve Yüksekova ve Sat Dağında meslektaşı Çin asıllı İngiliz botanikçi Kit Tan ile birlikte 16 bitki toplamış Avusturyalı dünyaca ünlü meşhur botanikçidir. Bu botanikçi doğu ve güneydoğu Anadolu da birçok bitki örneği toplamış ve "Bluman der Türkei" adlı bir kitap yazarak Türkiye Florasının yazımında büyük katkıda bulunmuş bilim insanıdır.

Kit Tan 1981 yılları arasında Hakkâri, Yüksekova ve Sat Dağında meslektaşı Avusturyalı meşhur botanikçi Friedericke Sorger ile birlikte 16 bitki toplamış Çin asıllı İngiliz Dünyaca ünlü meşhur botanikçidir. Bu botanikçi Doğu ve Güneydoğu Anadolu da birçok bitki örneği toplamış ve çok sayıda bilim dünyası için yeni bitki türü yayınlamıştır.

D. Ian Cowie 1994 Hakkâri de 1 bitki türü toplamış doğaseverdir.

Hakkâri İli ve Sınırları İçinde Tespit Edilen Bitkilerin Listesi

Geçmişten günümüze Hakkâri'de yapılan botanik araştırmaları ile Hakkâri il sınırları içinde 1028 bitki taksonu tespit edilmiştir. Bu bilgiler Ferhenga Navên Riwekên Bi Kurdî (Fırat, 2013) ve 10 ciltlik Türkiye

Florası "Flora of Turkey and the East Aegean Islands" (Davis 1968-1985) adlı eserden derlenmiştir. Derlenen bu bitkilerin familyalara göre sıralanmış tür listesi aşağıdaki gibidir.

Ophioglossaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Botrychium lunaria

Athyriaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Cystopteris fragilis

Cupressaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Juniperus excelsa subsp. excelsa

Ranunculaceae familyası 12 takson ile temsil edilmektedir.

Trollius ranunculinus

Delphinium carduchorum

Consolida anthoroidea

Consolida orientalis

Anemone albana subsp. armena

Clematis orientalis

Ranunculus sericeus

Ranunculus brachylobus subsp. incisilobatus

Ranunculus diversifolius

Ranunculus crymophilus

Ranunculus myosuroides

Papaveraceae familyası 4 takson ile temsil edilmektedir.

Papaver pseudo-orientale

Papaver armeniacum

Papaver curviscapum

Papaver commutatum subsp. commutatum

Brassicaceae familyası 25 takson ile temsil edilmektedir.

Isatis cappadocica subsp. macrocarpa

Isatis besseri

Isatis kotschyana

Isatis tinctoria subsp. tomentella

Isatis takhtajanii

Sameraria stylophora

Coluteocarpus vesicaria *subsp.* boissieri
Didymophysa aucheri
Heldreichia rotundifolia
Aethionema fimbriatum
Aethionema speciosum *subsp.* speciosum
Peltariopsis planisiliqua
Physoptychis gnaphalodes
Fibigia macrocarpa
Fibigia suffruticosa
Alyssum condensatum *subsp.* flexibile
Alyssum peltarioides *subsp.* peltarioides
Draba thylacocarpa
Arabis graellsiiiformis
Arabis caucasica *subsp.* caucasica
Barbarea minor *var.* robusta
Anchonium elichrysofolium *subsp.* glandulosum
Erysimum macrostigma
Erysimum hakkiaricum
Sisymbrium loeselii

Capparaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Capparis ovata *var.* herbacea
Cleome steveniana

Resedaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Reseda lutea *var.* lutea

Polygalaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Polygala anatolica

Caryophyllaceae familyası 34 takson ile temsil edilmektedir.

Arenaria balansae
Arenaria gypsophiloides *var.* glabra
Minuartia recurva *subsp.* oreina
Minuartia juniperina
Stellaria kotschyana
Bufonia calyculata
Telephium oligospermum
Dianthus lactiflorus

Dianthus libanotis
Dianthus crinitus *var.* crinitus
Dianthus orientalis
Dianthus muschianus
Gypsophila adenophylla
Gypsophila hakkiarica
Gypsophila baytopiorum
Gypsophila nabelekii
Gypsophila pallida
Gypsophila polyclada
Acanthophyllum microcephalum
Silene longipetala
Silene marschallii
Silene saxatilis
Silene laxa
Silene chlorifolia
Silene sclerophylla
Silene cartilaginea
Silene odontopetala
Silene multifida
Silene vulgaris *var.* commutata
Silene rynchocarpa
Silene araratica *subsp.* araratica
Silene araratica *subsp.* davisii
Silene lucida *subsp.* lucida
Silene alba *subsp.* divaricata

Illecebraceae familyası 8 takson ile temsil edilmektedir.

Herniaria argaea
Scleranthus uncinatus
Oxyria digyna
Polygonum bistorta *subsp.* bistorta
Polygonum bistorta *subsp.* carneum
Polygonum rottboellioides
Rumex ponticus
Rumex angustifolius *subsp.* angustifolius

Chenopodiaceae familyası 3 takson ile temsil edilmektedir.

Chenopodium album *subsp.* album *var.* album

Salsola canescens *subsp.* canescens
Noaea mucronata *subsp.* tournefortii

Tamaricaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.
Tamarix smyrnensis

Guttiferae familyası 10 takson ile temsil edilmektedir.

Hypericum lysimachioides *var.* spathulatum
Hypericum elongatum *subsp.* elongatum
Hypericum elongatum *subsp.* apiculatum
Hypericum apricum
Hypericum lydium
Hypericum helianthemoides
Hypericum scabrum
Hypericum venustum
Hypericum armenum
Hypericum perforatum

Malvaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.
Alcea kurdica
Althaea officinalis

Linaceae familyası 4 takson ile temsil edilmektedir.
Linum persicum
Linum meletonis
Linum pycnophyllum *subsp.* kurdicum
Linum catharticum

Geraniaceae familyası 4 takson ile temsil edilmektedir.
Biebersteinia multifida
Geranium kurdicum
Erodium hakkiaricum
Pelargonium quercetorum

Aceraceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.
Acer monspessulanum *subsp.* cinerascens

Rhamnaceae familyası 3 takson ile temsil edilmektedir.
Frangula alnus *subsp.* pontica

Rhamnus cornifolius
Rhamnus orbiculatus

Anacardiaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Rhus coriaria
Pistacia eurycarpa

Fabaceae familyası 104 takson ile temsil edilmektedir.

Colutea cilicica
Astragalus latistipulatus
Astragalus sachanewii
Astragalus barbatus
Astragalus tauricolus
Astragalus macrourus
Astragalus comosoides
Astragalus daenensis
Astragalus fraxinifolius
Astragalus siliquosus
Astragalus caraganae
Astragalus angustiflorus *subsp.* angustiflorus
Astragalus pinetorum
Astragalus icmadophilus
Astragalus rechingeri
Astragalus leiophyllus
Astragalus ochrochlorus
Astragalus yueksekovae
Astragalus brachycalyx
Astragalus gummifer
Astragalus eriocephalus *subsp.* elongatus
Astragalus lineatus *var.* longidens
Astragalus karabaghensis
Astragalus pycnocephalus *var.* pycnocephalus
Astragalus strictifolius *var.* strictifolius
Astragalus kurdicus *var.* muschianus
Astragalus andrachneifolius
Astragalus hakkiaricus
Astragalus ciloensis
Astragalus hakkariensis
Astragalus dipodurus

Astragalus hirticalyx
Astragalus persicus
Astragalus lagopodioides
Astragalus velenowskyi
Astragalus ermineus
Astragalus halicacabus
Astragalus oocephalus *subsp.* oocephalus
Astragalus echinops
Astragalus asciocalyx
Astragalus aduncus
Astragalus xylobasis *var.* xylobasis
Astragalus hyalolepis
Astragalus alyssoides
Astragalus fragrans
Astragalus latifolius
Astragalus subrobustus
Astragalus achundovii
Astragalus edinburghensis
Oxytropis kotschyana
Oxytropis savellanica
Oxytropis persica
Oxytropis lupinoides
Glycyrrhiza glabra *var.* glandulifera
Vicia cracca *subsp.* cracca
Vicia cracca *subsp.* tenuifolia
Vicia canescens *subsp.* latistipulata
Vicia splendens
Vicia alpestris *subsp.* alpestris
Vicia ravigae
Vicia ervilia
Vicia tetrasperma
Vicia koeieana
Vicia noeana *var.* megalodonta
Vicia sativa *subsp.* nigra *var.* segetalis
Lathyrus incurvus
Lathyrus satdaghensis
Lathyrus boissieri
Lathyrus pratensis
Lathyrus tuberosus

Lathyrus rotundifolius *subsp.* miniatus
Lathyrus nissolia
Pisum sativum *subsp.* elatius *var.* pumilio
Vavilovia formosa
Ononis spinosa *subsp.* leiosperma
Trifolium repens *var.* repens
Trifolium montanum *subsp.* humboldtianum
Trifolium hybridum *var.* hybridum
Trifolium retusum
Trifolium rytidosemium *var.* rytidosemium
Trifolium rytidosemium *var.* rivulare
Trifolium campestre
Trifolium pratense *var.* pratense
Trifolium diffusum
Trifolium longidentatum
Trifolium ochroleucum
Trifolium arvense *var.* arvense
Melilotus officinalis
Melilotus alba
Trigonella brachycarpa
Medicago lupulina
Medicago sativa *subsp.* sativa
Medicago rigidula *var.* cinerascens
Lotus corniculatus *var.* corniculatus
Lotus gebelia *var.* hirsutissimus
Coronilla varia *subsp.* varia
Hedysarum syriacum
Hedysarum cappadocicum
Onobrychis stenostachya *subsp.* sosnowskyi
Onobrychis carduchorum
Onobrychis sulphurea *var.* vanensis
Onobrychis major
Onobrychis altissima
Onobrychis transcaucasica
Onobrychis radiata
Onobrychis nitida

Rosaceae familyası 60 takson ile temsil edilmektedir.

Prunus x domestica

Prunus divaricata *subsp.* divaricata
Prunus divaricata *subsp.* ursina
Cerasus prostrata *var.* prostrata
Cerasus brachypetala *var.* bornmuelleri
Cerasus microcarpa *subsp.* tortuosa
Cerasus mahaleb *var.* mahaleb
Amygdalus communis
Amygdalus fenzliana
Amygdalus trichamygdalus *var.* elongata
Amygdalus kotschyi
Amygdalus carduchorum *subsp.* serrata
Amygdalus arabica
Filipendula vulgaris
Filipendula ulmaria
Rubus caesius
Rubus sanctus
Potentilla lignosa
Potentilla rupestris
Potentilla hololeuca
Potentilla recta
Potentilla supina
Potentilla argaea
Potentilla anatolica
Potentilla aucheriana
Potentilla carduchorum
Potentilla geranioides
Potentilla erecta
Potentilla reptans
Potentilla speciosa *var.* speciosa
Sibbaldia parviflora *var.* parviflora
Sibbaldia parviflora *var.* minor
Geum urbanum
Geum aleppicum
Agrimonia eupatoria
Sanguisorba officinalis
Sanguisorba minor *subsp.* lasiocarpa
Alchemilla sericea
Alchemilla compactilis
Alchemilla persica

Alchemilla hessii
Rosa hemisphaerica
Rosa pulverulenta
Rosa canina
Rosa dumalis *subsp.* boissieri *var.* boissieri
Rosa heckeliana *subsp.* vanheurckiana
Cotoneaster multiflorus
Cotoneaster nummularia
Crataegus davisii
Crataegus meyeri
Crataegus atrosanguinea
Crataegus curvisepala
Sorbus persica
Sorbus luristanica
Sorbus umbellata *var.* cretica
Malus sylvestris *subsp.* orientalis *var.* orientalis
Pyrus syriaca *var.* syriaca
Pyrus syriaca *var.* microphylla
Pyrus hakkiarica
Pyrus salicifolia *var.* serrulata

Lythraceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Lythrum virgatum
Lythrum volgense

Onagraceae familyası 6 takson ile temsil edilmektedir.

Epilobium stevenii
Epilobium hirsutum
Epilobium confusum
Epilobium frigidum
Epilobium algidum
Epilobium ponticum

Cucurbitaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Bryonia multiflora

Datisceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Datisca cannabina

Crassulaceae familyası 6 takson ile temsil edilmektedir.

Rosularia elymaitica
Rosularia sempervivum *subsp.* kurdica
Rosularia sempervivum *subsp.* persica
Rosularia davisii
Sedum subulatum
Sedum tenellum

Saxifragaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Saxifraga kotschyi
Saxifraga sibirica *subsp.* mollis

Parnassiaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Parnassia palustris

Apiaceae familyası 53 takson ile temsil edilmektedir.

Eryngium bornmuelleri
Eryngium thyrsoideum
Eryngium billardieri
Chaerophyllum macrospermum
Chaerophyllum hakkiaricum
Chaerophyllum macropodum
Chaerophyllum crinitum
Chaerophyllum leucolaenum
Grammosciadium cornutum
Grammosciadium platycarpum
Anthriscus nemorosa
Fuernrohria setifolia
Smyrnum cordifolium
Smyrniopsis aucheri
Bunium paucifolium *var.* paucifolium
Bunium paucifolium *var.* brevipes
Bunium caroides
Carum caucasicum
Pimpinella aurea
Pimpinella peregrina
Pimpinella kotschyana
Pimpinella anthriscoides *var.* anthriscoides
Pimpinella peucedanifolia
Sium sisarum *var.* lancifolium

Seseli libanotis
Oenanthe silaifolia
Oenanthe sophiae
Conium maculatum
Trachydium depressum
Prangos pabularia
Prangos ferulacea
Bupleurum kurdicum
Bupleurum falcatum *subsp.* polyphyllum
Bupleurum falcatum *subsp.* cernuum
Falcaria vulgaris
Ligusticum alatum
Xanthogalum purpurascens
Ferula orientalis
Ferulago stellata
Ferulago brnardii
Ferulago angulato
Opopanax hispidus
Heracleum persicum
Heracleum pastinacifolium *subsp.* pastinacifolium
Heracleum raweanum
Heracleum lasiopetalum
Trigonosciadium viscidulum
Zosima absinthifolia
Laserpitium carduchorum
Torilis leptocarpa
Astrodaucus orientalis
Turgenia latifolia
Daucus carota

Cornaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Cornus sanguinea subsp. australis

Caprifoliaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Lonicera nummulariifolia subsp. nummulariifolia

Valerianaceae familyası 6 takson ile temsil edilmektedir.

Valeriana alliariifolia

Valeriana speluncaria var. speluncaria

Valeriana sisymbriifolia
Centranthus longiflorus *subsp.* longiflorus
Valerianella dactylophylla
Valerianella coronata

Dipsacaceae familyası 12 takson ile temsil edilmektedir.

Cephalaria setosa
Cephalaria kotschy
Cephalaria microcephala
Cephalaria hakkiarica
Scabiosa rufescens
Scabiosa bicolor
Scabiosa persica
Pterocephalus plumosus
Pterocephalus pyrethrifolius
Pterocephalus kurdicus *var.* kurdicus
Pterocephalus szovitsii
Pterocephalus canus

Asteraceae familyası 154 takson ile temsil edilmektedir.

Bidens tripartita
Xanthium strumarium *subsp.* strumarium
Inula helenium *subsp.* vanensis
Inula peacockiana
Inula inuloides
Inula viscidula
Inula orientalis
Inula acaulis *var.* caulescens
Inula oculus-christi
Inula britannica
Inula thapsoides *subsp.* australis
Pulicaria armena
Phagnalon kotschy
Helichrysum pallasii
Helichrysum graveolens
Helichrysum plicatum *subsp.* plicatum
Helichrysum plicatum *subsp.* polyphyllum
Helichrysum plicatum *subsp.* pseudoplicatum
Helichrysum armenium *subsp.* armenium

Gnaphalium leucopilinum
 Logfia davisii
 Galatella punctata
 Erigeron daenensis
 Erigeron caucasicus *subsp.* caucasicus
 Erigeron caucasicus *subsp.* venustus
 Erigeron acer *subsp.* acer
 Erigeron acer *subsp.* pycnotrichus
 Psychogeton amorphoglossus
 Psychogeton nigromontanus
 Doronicum maximum
 Doronicum hakkiaricum
 Senecio eriospermus *var.* eriospermus
 Senecio davisii
 Senecio racemosus
 Senecio pseudo-orientalis
 Senecio othonnae
 Senecio vernalis
 Anthemis tinctoria *var.* tinctoria
 Anthemis triumfettii
 Achillea vermicularis
 Achillea millefolium *subsp.* millefolium
 Achillea nobilis *subsp.* kurdica
 Achillea filipendulina
 Achillea biebersteinii
 Tanacetum balsamita *subsp.* balsamitoides
 Tanacetum parthenium
 Tanacetum zahlbruckneri
 Tanacetum kotschyi
 Tanacetum cadmeum *subsp.* orientale
 Tanacetum chiliophyllum *var.* chiliophyllum
 Tanacetum chiliophyllum *var.* heimerlei
 Tanacetum canescens
 Tanacetum argyrophyllum *var.* argyrophyllum
 Tanacetum argyrophyllum *var.* subvirescens
 Tanacetum argyrophyllum *var.* polycephalum
 Tripleurospermum caucasicum
 Tripleurospermum melanolepis
 Tripleurospermum microcephalum

Tripleurospermum disciforme
Artemisia vulgaris
Artemisia austriaca
Artemisia chamaemellifolia
Artemisia absinthium
Artemisia splendens
Artemisia haussknechtii
Artemisia scoparia
Artemisia spicigera
Gundelia tournefortii *var.* tournefortii
Cousinia satdagensis
Cousinia nabelekii
Cousinia eriocephala
Cousinia hakkarica
Arctium tomentosum *var.* glabrum
Onopordum heteraeanthum
Onopordum acanthium
Cirsium macrobotrys
Cirsium tomentosum
Cirsium hakkaricum
Cirsium haussknechtii
Cirsium congestum
Cirsium karduchorum
Cirsium pseudobracteosum
Cirsium simplex *subsp.* armenum
Cirsium simplex *subsp.* satdagense
Cirsium rhizocephalum *subsp.* sinuatum
Cirsium pubigerum *var.* caniforme
Cirsium pubigerum *var.* spinosum
Cirsium elodes
Carduus pycnocephalus *subsp.* albidus
Jurinea pulchella
Serratula kotschyi
Serratula hakkarica
Serratula coriacea
Centaurea aggregata *subsp.* aggregata
Centaurea virgata
Centaurea saligna
Centaurea rhizantha

Centaurea longifimbriata
 Centaurea pterocaula
 Centaurea spectabilis
 Centaurea handelii
 Centaurea gigantea
 Centaurea nemecii
 Centaurea polypodiifolia *var.* polypodiifolia
 Centaurea hakkariensis
 Centaurea solstitialis *subsp.* solstitialis
 Centaurea iberica
 Centaurea persica
 Centaurea pseudoscabiosa *subsp.* pseudoscabiosa
 Centaurea triumfettii
 Centaurea tardiflora
 Zoegea leptaura
 Xeranthemum annuum
 Chardinia orientalis
 Echinops tournefortii
 Echinops heterophyllus
 Echinops viscosus *subsp.* bithynicus
 Scorzonera laciniata *subsp.* laciniata
 Scorzonera cana *var.* cana
 Scorzonera cana *var.* jacquiniana
 Scorzonera mollis *subsp.* mollis
 Scorzonera davisii
 Scorzonera cinerea
 Scorzonera rigida
 Scorzonera latifolia *var.* latifolia
 Scorzonera mirabilis
 Scorzonera veratrifolia
 Scorzonera sosnowskyi
 Tragopogon longirostis *var.* abbreviatus
 Tragopogon reticulatus
 Leontodon crispus *subsp.* asper *var.* asper
 Leontodon crispus *subsp.* asper *var.* setulosus
 Picris strigosa *var.* strigosa
 Picris strigosa *var.* macrotricha
 Sonchus arvensis *subsp.* uliginosus
 Reichardia glauca

Hieracium umbellatum
Pilosella echioides *subsp.* procera
Pilosella verruculata
Cicerbita adenophora
Steptorhamphus tuberosus
Lactuca scariolooides
Lactuca serriola
Taraxacum syriacum
Taraxacum montanum
Taraxacum crepidiforme *subsp.* crepidiforme
Taraxacum crepidiforme *subsp.* kurdicum
Chondrilla juncea *var.* juncea
Chondrilla juncea *var.* acantholepis
Chondrilla juncea *var.* latifolia
Crepis hakkarica
Crepis sahendii
Crepis alpina
Crepis foetida *subsp.* rhoeadifolia

Campanulaceae familyası 20 takson ile temsil edilmektedir.

Campanula involucrata
Campanula sclerotricha
Campanula hakkarica
Campanula karakuschensis
Campanula bornmuelleri
Campanula conferta
Campanula acutiloba
Campanula scoparia
Campanula persica
Campanula stricta *var.* stricta
Campanula reuterana
Campanula stevenii *subsp.* stevenii
Campanula phytidocalyx
Asyneuma amplexicaule *subsp.* amplexicaule *var.* amplexicaule
Asyneuma amplexicaule *subsp.* amplexicaule *var.* angustifolium
Asyneuma amplexicaule *subsp.* aucheri
Asyneuma filipes
Asyneuma rigidum *subsp.* rigidum
Asyneuma pulchellum

Michauxia laevigata

Lentibulariaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Utricularia australis

Primulaceae familyası 8 takson ile temsil edilmektedir.

Primula davisii

Primula auriculata

Primula algida

Dionysia teucroides

Androsace villosa

Androsace caduca

Lysimachia vulgaris

Lysimachia dubia

Oleaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Fraxinus angustifolia *subsp.* angustifolia

Fraxinus angustifolia *subsp.* syriaca

Apocynaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Trachomitum venetum *subsp.* sarmatiense

Gentianaceae familyası 7 takson ile temsil edilmektedir.

Centaurium erythraea *subsp.* turcicum

Gentiana olivieri

Gentiana gelida

Gentiana verna *subsp.* pontica

Gentianella umbellata *subsp.* longicarpa

Lomatogonium carinthiacum

Swertia longifolia

Convolvulaceae familyası 4 takson ile temsil edilmektedir.

Convolvulus chondrilloides *var.* chondrilloides

Convolvulus arvensis

Convolvulus betonicifolius *subsp.* peduncularis

Convolvulus scammonia

Cuscutaceae familyası 7 takson ile temsil edilmektedir.

Cuscuta pedicellata

Cuscuta europaea
Cuscuta kurdica
Cuscuta approximata *var.* approximata
Cuscuta planiflora
Cuscuta lupuliformis
Cuscuta monogyna *subsp.* monogyna

Boraginaceae familyası 46 takson ile temsil edilmektedir.

Heliotropium dolosum
Lappula barbata
Lappula patula
Myosotis incrassata
Myosotis sylvatica *subsp.* rivularis
Myosotis alpestris *subsp.* alpestris
Myosotis olympica
Myosotis laxa *subsp.* caespitosa
Myosotis sicula
Myosotis diminuta
Myosotis propinqua
Myosotis platyphylla
Omphalodes luciliae *subsp.* kurdica
Paracaryum cristatum *subsp.* curduchorum
Paracaryum strictum
Rindera caespitosa
Rindera lanata *var.* canescens
Rindera albida
Solenanthes formosus
Trachelanthes cerinthoides
Echium italicum
Onosma rechingeri
Onosma sericeum
Onosma trachytrichum
Onosma polioxanthum
Onosma nemoricolum
Onosma haussknechtii
Onosma macrophyllum *var.* angustifolium
Onosma tinctorium
Onosma tenuiflorum
Onosma microcarpum

Onosma rascheyanum
Onosma armenum
Cerinthe minor *subsp.* auriculata
Symphytum kurdicum
Anchusa azurea *var.* macrocarpa
Anchusa barrelieri *var.* barrelieri
Anchusa aucheri
Nonea pulla *subsp.* scabrisquamata
Nonea macrantha
Nonea anchusoides
Alkanna orientalis *var.* orientalis
Alkanna froedinii
Alkanna trichophila *var.* mardinensis
Trichodesma incanum
Caccinia macranthera *var.* crassifolia

Solanaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Solanum dulcamara
Hyocyamus niger

Scrophulariaceae familyası 40 takson ile temsil edilmektedir.

Verbascum agrimoniifolium *subsp.* agrimoniifolium
Verbascum bornmuellerianum
Verbascum oreophilum *var.* joannis
Verbascum macrocarpum
Verbascum kurdicum
Verbascum kotschyi
Verbascum cheiranthifolium *var.* asperulum
Scrophularia amplexicaulis
Scrophularia kurdica
Scrophularia chlorantha
Scrophularia umbrosa
Scrophularia pruinosa
Scrophularia pumilio
Scrophularia rimarum
Scrophularia libanotica *subsp.* libanotica *var.* urartuensis
Scrophularia olympica
Linaria kurdica *subsp.* kurdica
Linaria kurdica *subsp.* araratica

Linaria pyramidata
Veronica davisii
Veronica gentianoides *subsp.* gentianoides
Veronica gentianoides *subsp.* glacialis
Veronica pusilla *var.* pusilla
Veronica anagallis-aquatica *subsp.* oxycarpa
Veronica anagallis-aquatica *subsp.* lysimachioides
Veronica anagallis-aquatica *subsp.* michauxii
Veronica scardica
Veronica poljensis
Veronica anagalloides *subsp.* anagalloides
Veronica beccabunga *subsp.* beccabunga
Veronica beccabunga *subsp.* abscondita
Veronica orientalis *subsp.* carduchorum
Euphrasia pectinata
Euphrasia juzepczukii
Odontites aucheri
Odontites verna *subsp.* serotina
Pedicularis caucasica
Pedicularis comosa *var.* acmodonta
Rhynchocorys kurdica
Bungea trifida

Orobanchaceae familyası 8 takson ile temsil edilmektedir.

Phelypaea coccinea
Orobanche mutellii
Orobanche aegyptiaca
Orobanche arenaria
Orobanche cernua
Orobanche alba
Orobanche lutea
Orobanche elatior

Acanthaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Acanthus dioscoridis *var.* lacinitaus
Acanthus dioscoridis *var.* dioscoridis

Globulariaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Globularia trichosantha *subsp.* trichosantha

Verbenaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Verbena officinalis

Lamiaceae familyası 83 takson ile temsil edilmektedir.

Ajuga chamaepitys *subsp.* cuneatifolia

Teucrium orientale *var.* glabrescens

Teucrium scordium *subsp.* scordioides

Teucrium chamaedrys *subsp.* sinuatum

Teucrium polium

Scutellaria tourneforti

Scutellaria orientalis *subsp.* virens

Scutellaria orientalis *subsp.* pichleri

Scutellaria orientalis *subsp.* bornmuelleri

Eremostachys laciniata

Eremostachys moluccelloides

Phlomis tuberosa

Phlomis pungens *var.* seticalycina

Phlomis rigida

Lamium garganicum *subsp.* reniforme

Lamium album

Lamium crinitum

Lamium tomentosum *var.* hakkiarense

Marrubium anisodon

Marrubium cuneatum

Marrubium astracanicum *subsp.* astracanicum

Marrubium cordatum

Sideritis libanotica *subsp.* kurdica

Stachys balansae *subsp.* carduchorum

Stachys spectabilis

Stachys menthoides

Stachys megalodonta *subsp.* mandinensis

Stachys ballotiformis

Stachys kurdica *var.* kurdica

Stachys kurdica *var.* brevidens

Stachys subnuda

Stachys lavandulifolia *var.* lavandulifolia

Stachys lavandulifolia *var.* brachyodon

Stachys lavandulifolia *var.* glabrescens

Stachys iberica *subsp.* georgia

Stachys annua *subsp.* ammophila
Nepeta italica *subsp.* italica
Nepeta nuda *subsp.* albiflora
Nepeta transcaucasica
Nepeta betonicifolia
Nepeta trachonitica
Nepeta lamiifolia
Nepeta fissa
Nepeta macrosiphon
Nepeta humilis
Dracocephalum multicaule *var.* setigerum
Dracocephalum aucheri
Lallemantia peltata
Lallemantia iberica
Lallemantia canescens
Prunella vulgaris
Origanum acutidens
Origanum vulgare *subsp.* gracile
Micromeria mollis
Micromeria cymuligera
Micromeria cremnophila *subsp.* anatolica
Cyclotrichium stamineum
Thymus kotschyanus *var.* glabrescens
Thymus kotschyanus *var.* kotschyanus
Thymus kotschyanus *var.* eriophorus
Thymus eriocalyx
Thymus pubescens *var.* pubescens
Thymus praecox *subsp.* caucasicus *var.* grossheimi
Mentha longifolia *subsp.* typhoides *var.* calliantha
Mentha longifolia *subsp.* noeana
Ziziphora clinopodioides
Ziziphora capitata
Salvia macrochlamys
Salvia trichoclada
Salvia multicaulis
Salvia sclarea
Salvia ceratophylla
Salvia atropatana
Salvia pocolata

Salvia candidissima *subsp.* candidissima
Salvia limbata
Salvia indica
Salvia staminea
Salvia virgata
Salvia nemorosa
Salvia verticillata *subsp.* verticillata
Salvia verticillata *subsp.* amasiaca
Salvia russellii

Plumbaginaceae familyası 7 takson ile temsil edilmektedir.

Acantholimon bracteatum *var.* bracteatum
Acantholimon petuniiflorum
Acantholimon acerosum *var.* brachystachyum
Acantholimon caryophyllaceum *subsp.* caryophyllaceum
Acantholimon dianthifolium
Acantholimon calvertii
Acantholimon puberulum *var.* puberulum

Plantaginaceae familyası 3 takson ile temsil edilmektedir.

Plantago major *subsp.* intermedia
Plantago atrata
Plantago lanceolata

Thymelaeaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Daphne mucronata
Thymelaea mesopotamica

Elaeagnaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Elaeagnus angustifolia

Santalaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Thesium arvense
Thesium impressum

Rafflesiaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Pylostyles haussknechtii

Euphorbiaceae familyası 9 takson ile temsil edilmektedir.

Andrachne telephioides
Euphorbia grisophylla
Euphorbia macrocarpa
Euphorbia orientalis
Euphorbia denticulata
Euphorbia heteradena
Euphorbia virgata
Euphorbia sanasunitensis
Euphorbia iberica

Urticaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Urtica dioica
Parietaria judaica

Moraceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Morus alba
Ficus carica *subsp.* rupestris

Ulmaceae familyası 3 takson ile temsil edilmektedir.

Zelkova carpiniifolia
Celtis caucasica
Celtis glabrata

Juglandaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Juglans regia

Platanaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Platanus orientalis

Fagaceae familyası 4 takson ile temsil edilmektedir.

Quercus robur *subsp.* pedunculiflora
Quercus petraea *subsp.* pinnatiloba
Quercus infectoria *subsp.* boissieri
Quercus brantii

Salicaceae familyası 9 takson ile temsil edilmektedir.

Salix acmophylla
Salix triandra *subsp.* triandra

Salix alba
Salix aegyptiaca
Salix elbursensis
Salix wilhelmsiana
Populus euphratica
Populus alba
Populus tremula

Rubiaceae familyası 20 takson ile temsil edilmektedir.

Crucianella gilanica *subsp.* kotschyi
Crucianella gilanica *subsp.* carduchorum
Crucianella gilanica *subsp.* transcaucasica
Crucianella exasperata
Asperula laxiflora
Asperula kotschyana
Asperula glomerata *subsp.* eriantha
Asperula glomerata *subsp.* condensata *var.* condensata
Galium humifusum
Galium verum *subsp.* glabrescens
Galium consanguineum
Galium mite
Galium psilophyllum
Galium nabelekii
Galium zabense
Galium subvelutinum *var.* subvelutinum
Galium setaceum
Galium nigricans
Callipeltis cucullaria
Cruciata taurica

Butomaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Butomus umbellatus

Alismataceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Alisma lanceolatum
Alisma gramineum

Juncaginaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Triglochin maritima

Triglochin palustris

Potamogetonaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Potamogeton gramineus

Groenlandia densa

Araceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Arum detruncatum *var.* virescens

Liliaceae familyası 51 takson ile temsil edilmektedir.

Asparagus verticillatus

Asparagus persicus

Allium scabriscapum

Allium schoenoprasum

Allium anacoleum

Allium arlgirdense

Allium longicuspis

Allium stearnianum *subsp.* vanense

Allium trachycoleum

Allium vineale

Allium affine

Allium dictyoprasum

Allium akaka

Allium chrysantherum

Allium cardiostemon

Allium shatakiense

Allium rhetoreanum

Allium hirtifolium *var.* hirtulum

Nectaroscordum tripedale

Puschkinia scilloides

Ornithogalum narbonense

Ornithogalum arcuatum

Ornithogalum oligophyllum

Ornithogalum platyphyllum

Ornithogalum orthophyllum

Muscari tenuiflorum

Bellevalia latifolia

Bellevalia kurdistanica

Bellevalia pycnantha

Fritillaria imperialis
Fritillaria crassifolia *subsp.* kurdica
Fritillaria crassifolia *subsp.* hakkarensis
Fritillaria straussii
Fritillaria minuta
Fritillaria pinardii
Fritillaria zagrica
Tulipa humilis
Tulipa armena *var.* lycica
Tulipa sintenesii
Tulipa julia
Gagea gageoides
Gagea taurica
Gagea uliginosa
Gagea confusa
Gagea luteoides
Gagea villosa *var.* villosa
Colchicum szovitsii
Merendera sobolifera
Merendera kurdica
Merendera trigyna

Amaryllidaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.
Ixiolirion tataricum *subsp.* montanum

Iridaceae familyası 10 takson ile temsil edilmektedir.

Iris spuria *subsp.* musulmanica
Iris iberica *subsp.* lycotis
Iris barnumae
Iris reticulata *var.* reticulata
Iris aucheri
Iris caucasica *subsp.* turcica
Crocus biflorus *subsp.* tauri
Crocus kotschyanus *subsp.* hakkariensis
Crocus cancellatus *subsp.* damascenus
Gladiolus kotschyanus

Orchidaceae familyası 16 takson ile temsil edilmektedir.
Cephalanthera kotschyana

Epipactis veratrifolia
Epipactis palustris
Epipactis helleborine
Limodorum abortivum *var.* abortivum
Gymnadenia conopsea
Ophrys reinholdii *subsp.* straussii
Ophrys schulzei
Orchis coriophora
Orchis tridentata
Orchis spitzelii
Orchis mascula *subsp.* pinetorum
Orchis palustris
Dactylorhiza iberica
Dactylorhiza romana *subsp.* romana
Dactylorhiza umbrosa

Sparganiaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Sparganium erectum *subsp.* erectum
Sparganium erectum *subsp.* microcarpum

Typhaceae familyası 4 takson ile temsil edilmektedir.

Typha latifolia
Typha shuttleworthii
Typha laxmannii
Typha angustifolia

Juncaceae familyası 8 takson ile temsil edilmektedir.

Juncus subulatus
Juncus inflexus
Juncus gerardi *subsp.* libanoticus
Juncus bufonius
Juncus turkestanicus
Juncus articulatus
Juncus alpigenus
Luzula pseudosudetica

Cyperaceae familyası 22 takson ile temsil edilmektedir.

Cyperus glaber
Bulbostylis woronowii

Eleocharis quinqueflora
Schoenoplectus lacustris *subsp.* lacustris
Schoenoplectus supinus
Scirpoides holoschoenus
Blysmus compressus
Carex microglochin
Carex oreophila
Carex otrubae
Carex divulsa *subsp.* divulsa
Carex acutiformis
Carex melanostachya
Carex vesicaria
Carex panicea
Carex hordeistichos
Carex distans
Carex cilicica *subsp.* cilicica
Carex umbrosa *subsp.* huetiana
Carex kukkonenii
Carex kurdica
Carex orbicularis *subsp.* kotschyana *var.* kotschyana

Poaceae familyası 72 takson ile temsil edilmektedir.

Brachypodium sylvaticum
Agropyron cristatum *subsp.* incanum
Elymus transhyrcanus
Elymus libanoticus
Elymus gentryi
Elymus repens *subsp.* elongatiformis
Elymus hispidus *subsp.* podpyerae
Elymus hispidus *subsp.* barbulator
Eremopyrum distans
Aegilops markgrafii
Aegilops cylindrica
Aegilops triuncialis *subsp.* triuncialis
Triticum aestivum
Secale montanum
Psathyrostachys fragilis *subsp.* fragilis
Hordeum bulbosum
Bromus commutatus

Bromus arvensis
Bromus lanceolatus
Bromus danthoniae
Bromus pumilo
Bromus tomentellus
Bromus inermis
Arrhenatherum elatius *subsp.* elatius
Trisetum flavescens
Koeleria cristata
Deschampsia caespitosa
Calamagrostis epigejos
Calamagrostis pseudophragmites
Calamagrostis parsana
Apera intermedia
Agrostis olympica
Zingeria biebersteiniana *subsp.* trichopoda
Phalaris arundinacea
Alopecurus arundinaceus
Alopecurus textilis *subsp.* textilis
Alopecurus aucheri
Beckmannia cruciformis
Phleum pratense
Phleum bertolonii
Phleum paniculatum *subsp.* ciliatum
Phleum boissieri
Festuca pratensis
Festuca arundinacea *subsp.* arundinacea
Festuca chalcophaea *subsp.* chalcophaea
Festuca oreophila
Lolium persicum
Poa trivialis
Poa araratica
Poa bulbosa
Eremopoa persica
Eremopoa multiradiata
Eremopoa songarica
Catabrosella araratica
Catabrosella gillettii
Catabrosa aquatica

Catabrosa capusii
Dactylis glomerata *subsp.* glomerata
Dactylis glomerata *subsp.* hispanica
Melica persica *subsp.* jacquemontii
Melica persica *subsp.* inaequiglumis
Glyceria plicata
Piptatherum holciforme *subsp.* holciforme *var.* holciforme
Piptatherum laterale *subsp.* laterale
Phragmites australis
Cynodon dactylon *var.* villosus
Crypsis schoenoides
Echinochloa cruss-galli
Setaria viridis
Sorghum halepense *var.* halepense
Bothriochloa ischaemum
Zea mays *subsp.* mays

Hakkâri' nin Endemik Bitkileri

2009 yılında 'Clinopodium hakkaricum ' adlı bitkiyi de Hakkâri' de Zap Vadisi ve Sümbül Dağı eteklerinde ilk defa toplayıp Hakkâri'nin adını verip bilim dünyasına tanıtmıştım. Bu bitki hakkarinin önemli endemiklerindedir. Hakkarinin endemik bitki sayısı 127 ve oranı % 12,5 dir. (İleriki yıllarda Hakkâri Florası teferruath çalışılırsa bu oranın % 20 civarında olması bekleniyor.) Ayrıca Türkiye'nin başka hiçbir yerinde bulunmayan birçok nedir bitki sadece hakkaride bulunur. Hakkâri ili ülkemizdeki endemizmi yüksek olan illerden biridir. Doğu Anadolu bölgesinde ise endemik bitki oranı en yüksek olan ildir.

Ranunculaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Delphinium carduchorum

Brassicaceae familyası 6 takson ile temsil edilmektedir.

Heldreichia rotundifolia

Alyssum peltarioides *subsp.* peltarioides

Draba thylacocarpa

Arabis graellsiiiformis

Barbarea minor *var.* robusta

Anchonium elichrysifolium *subsp.* glandulosum

Caryophyllaceae familyası 11 takson ile temsil edilmektedir.

Bufonia calyculata
Dianthus lactiflorus
Dianthus muschianus
Gypsophila adenophylla
Gypsophila hakkiarica
Gypsophila baytopiorum
Silene sclerophylla
Silene cartilaginea
Silene araratica *subsp.* araratica
Silene araratica *subsp.* davisii
Silene lucida *subsp.* lucida

Illecebraceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Herniaria argaea

Polygonaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Rumex ponticus

Linaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Linum pycnophyllum *subsp.* kurdicum

Geraniaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Erodium hakkiaricum

Rhamnaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Frangula alnus *subsp.* pontica

Fabaceae familyası 28 takson ile temsil edilmektedir.

Astragalus latistipulatus
Astragalus sachanewii
Astragalus tauricolus
Astragalus comosoides
Astragalus pinetorum
Astragalus icmadophilus
Astragalus rechingeri
Astragalus yueksekovae
Astragalus eriocephalus *subsp.* elongatus
Astragalus kurdicus *var.* muschianus

Astragalus lineatus *var.* longidens
Astragalus hakkiaricus
Astragalus hakkariensis
Astragalus dipodurus
Astragalus ciloensis
Astragalus lagopodioides
Astragalus velenowskyi
Astragalus ermineus
Astragalus halicacabus
Astragalus asciocalyx
Astragalus xylobasis *var.* xylobasis
Astragalus edinburghensis
Vicia splendens
Lathyrus satdaghensis
Trifolium longidentatum
Hedysarum cappadocicum
Onobrychis stenostachya *subsp.* sosnowskyi
Onobrychis sulphurea *var.* vanensis
Onobrychis nitida

Rosaceae familyası 8 takson ile temsil edilmektedir.

Amygdalus trichamygdalus *var.* elongata
Amygdalus carduchorum *subsp.* serrata
Potentilla anatolica
Potentilla carduchorum
Crataegus davisii
Pyrus syriaca *var.* microphylla
Pyrus hakkiarica
Pyrus salicifolia *var.* serrulata

Crassulaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Rosularia davisii

Apiaceae familyası 5 takson ile temsil edilmektedir.

Eryngium bornmuelleri
Chaerophyllum hakkiaricum
Chaerophyllum leucolaenum
Bunium paucifolium *var.* brevipes
Laserpitium carduchorum

Valerianaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Valeriana speluncaria **var.** *speluncaria*

Dipsacaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Cephalaria hakkiarica

Scabiosa rufescens

Asteraceae familyası 21 takson ile temsil edilmektedir.

Inula helenium **subsp.** *vanensis*

Pulicaria armena

Gnaphalium leucopilinum

Senecio davisii

Achillea nobilis **subsp.** *kurdica*

Tanacetum zahlbruckneri

Tanacetum cadmeum **subsp.** *orientale*

Cousinia satdagensis

Cousinia nabelekii

Cousinia eriocephala

Cousinia hakkarica

Cirsium hakkaricum

Cirsium simplex **subsp.** *satdagense*

Serratula hakkiarica

Centaurea saligna

Centaurea longifimbriata

Centaurea hakkariensis

Centaurea tardiflora

Scorzonera davisii

Scorzonera mirabilis

Crepis hakkarica

Campanulaceae familyası 3 takson ile temsil edilmektedir.

Campanula hakkiarica

Campanula bornmuelleri

Campanula scoparia

Primulaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Primula davisii

Dionysia teucroides

Boraginaceae familyası 7 takson ile temsil edilmektedir.

Myosotis platyphylla

Rindera caespitosa

Solenanthes formosus

Onosma polioxanthum

Onosma armenum

Alkanna froedinii

Alkanna trichophila *var.* *mardinensis*

Scrophulariaceae familyası 7 takson ile temsil edilmektedir.

Verbascum kurdicum

Verbascum cheiranthifolium *var.* *asperulum*

Scrophularia pumilio

Scrophularia libanotica *subsp.* *libanotica* *var.* *urartuensis*

Veronica anagallis-aquatica *subsp.* *lysimachioides*

Veronica orientalis *subsp.* *carduchorum*

Rhynchocorys kurdica

Acanthaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Acanthus dioscoridis *var.* *lacinitaus*

Lamiaceae familyası 8 takson ile temsil edilmektedir.

Stachys menthoides

Stachys megalodonta *subsp.* *mandinensis*

Stachys subnuda

Dracocephalum multicaule *var.* *setigerum*

Origanum acutidens

Clinopodium hakkaricum

Micromeria cymuligera

Micromeria cremnophila *subsp.* *anatolica*

Plumbaginaceae familyası 2 takson ile temsil edilmektedir.

Acantholimon acerosum *var.* *brachystachyum*

Acantholimon calvertii

Euphorbiaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Euphorbia grisophylla

Fagaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Quercus petraea subsp. pinnatiloba

Rubiaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Galium zabense

Liliaceae familyası 5 takson ile temsil edilmektedir.

Allium stearnianum subsp. vanense

Allium shatakiense

Allium rhetoreanum

Tulipa armena var. lycica

Tulipa sintenesii

Iridaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Crocus kotschyanus subsp. hakkariensis

Orchidaceae familyası 1 takson ile temsil edilmektedir.

Cephalanthera kotschyana

Bilim Dünyasındaki Adını Hakkâri İli ve Çevresinden Dolayı Alan Bitkiler

Bilim dünyasına tanıtılan ve adını Hakkâri ve çevresinde alan toplam 24 bitki mevcuttur. Adlandırılan bu bitkiler 20 tanesine Hakkari, 2 tanesine Sat Dağı, 1 tanesine Cilo Dapı, 1 tanesine Yüksekova, 1 tanesine Zap Vadisi ve 1 tanesi Zagros Dağından adını almaktadır. Bu bitkilerin 1 tanesi tarafımdan bilim dünyasına tanıtılmıştır.

Son 15 yıl boyunca tarafımdan Hakkâri ve çevresinde yapılan floristik arazi çalışmaları sonucu 13 bin bitki örneği toplanmıştır. Toplanan bu örnekler homojen olarak hakkarının her tarafından toplanmış olup gidilmelik yer kalmamıştır. Hakkâri florası üzerine en fazla çalışan ve uzman olan kişi olarak bilirim.

Erycimum hakkiaricum: Tip örneği Davis & Polunin tarafından 1954 yılında Cilo Dağından 3300 m. toplanmıştır. 1965 yılında bilim dünyasına Cullen tarafından tanıtılmıştır. Ayrıca Kuzey Irak ve Hakkâri Karadağ'da bulunur. Adını Hakkâri'den almıştır.

Astragalus ciloensis: 1954 yılında Davis tarafından Hakkârinin Cilo Dağında 2700 m toplanmıştır. 1999 yılında Podlech tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Adını toplandığı yer olan Cilo Dağından almıştır. Endemiktir.

Astragalus yuksekovae: Tip örneği Cheese & Watson tarafından 1966 yılında Vasinazor Tepesinde toplanmıştır. 1969 yılında bilim dünyasına Matthews tarafından tanıtılmıştır. Adını Yüksekova' dan almıştır.

Astragalus hakkariensis: 1983 tarihinde M. Nudegger tarafından Hakkâri Esenderede 1770 m toplanmıştır. 1999 yılında Podlech tarafından bilim dünyası için yeni tür olarak yayınlamıştır. Adını Hakkâri'den almıştır. Endemiktir.

Astragalus hakkiaricus: Tip örneği Davis tarafından 1966 yılında Marinus deresinde 1900 m toplanmıştır. 1969 yılında bilim dünyasına Chamb. & Matthews tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri' den almıştır.

Lathyrus satdaghensis: Tip örneği Davis tarafından 1966 yılında Sat Dağından 2150 m toplanmıştır. 1969 yılında bilim dünyasına Davis tarafından tanıtılmıştır. Adını Toğlandığı yer olan Sat Dağından almıştır.

Pyrus hakkiarica: Tip örneği Davis tarafından 1966 yılında Şemdinli ile Yüksekova arasında 1550 m toplanmıştır. 1972 yılında bilim dünyasına Browicz tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri' den almıştır.

Chaerophyllum hakkiaricum: Tip örneği Davis tarafından 1954 yılında Cilo Dağından 3110 m toplanmıştır. 1971 yılında bilim dünyasına Hedge & Lamond tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri' den almıştır.

Cephalaria hakkiarica: Tip örneği 1954 yılında David & Polunin tarafından Cilo Dağ'ında 2440 m toplanmıştır. 1972 yılında bilim dünyasına Matthews tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri' den almıştır.

Doronicum hakkiaricum: Tip örneği 1954 Hakkâri Karadağ' da Davis & Polunin tarafından 2900 m toplanmıştır. 1972 yılında bilim dünyasına J. R. Edmonson tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri' den almıştır.

Cousinia satdagensis: Tip örneği 1966 yılında Yüksekova ile Esender arasındaki 22. Km de Davis tarafından 2230 m toplanmıştır. 1972 yılında bilim dünyasına Hub.-Mur. tarafından tanıtılmıştır. Adını toplandığı yer olan Sat Dağından almıştır.

Cousinia hakkarica: Tip örneği 1966 yılında Zap Nehri'in 2-3 km. Davis tarafından 1400 m toplanmıştır. 1972 yılında bilim dünyasına Hub.-Mur. tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Cirsium hakkaricum: Tip örneği 1954 yılında David & Polunin tarafından Cilo Dağı'nda 2438 m toplanmıştır. 1975 yılında bilim dünyasına Davis & Parris tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Cirsium simplex subsp. satdaghense: Tip örneği 1967 yılında Duncan & Tait tarafından Sat Dağı'nda 2800 m toplanmıştır. 1975 yılında bilim dünyasına Davis & Parris tarafından tanıtılmıştır. Adını toplandığı yer olan Sat Dağından almıştır.

Serratula hakkarica: Tip örneği 1954 yılında Davis & Polunin tarafından Dez deresi 2285 m toplanmıştır. 1988 yılında bilim dünyasına Davis tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Centaurea hakkariensis: Tip örneği 1966 yılında Davis tarafından Sat Dağı Vargöz mevkinde 1850 m toplanmıştır. 1974 yılında bilim dünyasını Wagenitz tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Crepis hakkarica: Tip örneği 1954 yılında Davis & Polunin tarafından Dez deresi 2440 m toplanmıştır. 1974 yılında bilim dünyasına Lamond tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Campanula hakkarica: Tip örneği 1968 yılında Davis & Polunin tarafından Cilo Dağında 3000 m toplanmıştır. 1962 yılında bilim dünyasına Davis tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Lamium tomentosum var. hakkiarensense: Tip örneği 1910 yılında Nabelek tarafından Berçelean yaylası ile Hakkâri Karadağ arasında 2750 m toplanmıştır. 1980 yılında bilim dünyasına (Nab.) R. Mill tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Clinopodium hakkaricum: Tip örneği 2006 yılında Mehmet Fırat tarafından Zap vadisinde 1200 m toplanmıştır. 2009 yılında bilim dünyasına Dirmenci & Fırat tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Fritillaria crassifolia subsp. hakkarensis: Tip örneği 1966 yılında Davis tarafından Sat dağında Sat gölü çevresinde 2900-3000 m toplanmıştır. 1975 yılında bilim dünyasına Rix tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Fritillaria zagrica: Tip örneği 1885 yılında İran'dan toplanmıştır. Ülkemizde ise Hakkâri ve Van'da toplanmıştır. 1888 yılında bilim dünyasına Stapf tarafından tanıtılmıştır. Adını ilk defa toplandığı Zagros Dağlarından almıştır.

Crocus kotschyanus subsp. hakkariensis: Tip örneği 1974 yılında T. Baytop tarafından Şemdinli ile Yüksekova arasında 1100 m toplanmıştır. 1980 yılında bilim dünyasına Mathew tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Gypsophila hakkiarica: Tip örneği Duncan & Tait tarafından 1967 yılında Sat Dağında 2900 m. toplanmıştır. 1984 yılında bilim dünyasına Kit Tan tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Erodium hakkiaricum: Tip örneği Davis & Polunin tarafından 1954 yılında Hakkâri Karadağ'da toplanmıştır. 1956 yılında bilim dünyasına Davis tarafından tanıtılmıştır. Adını Hakkâri'den almıştır.

Galium zabense: Tip örneği 1966 yılında Davis tarafından Zap vadisinde 1200 m toplanmıştır. 1979 yılında bilim dünyasına Ehrend tarafından tanıtılmıştır. Adını toplandığı yer olan Zap vadisinden almıştır.

Kaynaklar

Brummitt, R. K. & Powell, C.E. 1992: *Authors of Plant Names*. Kew: Royal Botanic Gardens.

Davis, P.H., (ed.) 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Vol.1-9, Edinburgh Univ. Press., Edinburgh

Davis, P. H., Mill, R. R. & Tan, K. 1988: *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* (Suppl.1), Vol. 10: Edinburgh Univ. Press, Edinburgh.

Fırat, M. 2013: *Ferhenga Navên Riwekên Bi Kurdi/Kürtçe Bitki Adları Sözlüğü / Dictionary of Plant Names in Kurdish*. Kalkan Ofset, Ankara.
<http://www.ipni.org/index.html>.

Yrd. Doç. Dr. Şahabettin ÖZTÜRK

GELENEKSEL ŞEMDİNLİ
EVLERİNDEN BİR ÖRNEK
"KAYME KONAĞI"

GELENEKSEL ŞEMDİNLİ EVLERİNDEN BİR ÖRNEK “KAYME KONAĞI”

Yrd. Doç. Dr. Şahabettin ÖZTÜRK¹

Özet

Geleneksel Şemdinli bölge konut mimarisi özelliğinde inşa edilen Kayme Konağı, Hakkâri/Şemdinli ilçesinin güneybatısında yaklaşık 18 km. uzaklıkta olan Nehri bölgesi Bağlar Köyü'nde yer almaktadır. Ülke-
mizin güneydoğu bölgesinin en üç kısmında yüksek dağlar ve vadilerden
oluşan Hakkâri, Anadolu'nun iç bölümlerindeki mimari yapılaşmadan
ulaşımın zorluluğundan dolayı oldukça uzak kalmıştır. Hakkâri bölgesinde
kültürel dokuyu belirleyen İslam ve Hıristiyanlık dini bölgenin Őekillen-
mesinde de önemli rol oynamıştır.

Günümüzde Şemdinli'deki mimari çeşitlilik ve zenginliğin bir
bölümü kısmen Nehri bölgesinde vardır. Ortaçağ'daki mimari yapılaşma
ne yazık ki son yıllardaki gerekli koruyucu önlemin yerel ve merkezi ku-
rumlar tarafından yeterince alınmaması sonucunda bu tarihi dokuya büyük
zarar vererek tahribata yol açmıştır. Kayme Konağı, Nehir'deki eski yer-
leŐmelerin kuzey tarafında, bugünkü köy evlerinin batısında yer almak-
tadır. Batı giriş kapısını kuşatma kemerinin sağ ve sol üst köşelerine birer
kitabelere göre konak1909-1911 tarihleri arasında inşa edilmiŐtır.

Konağa ait uygulama projeleri Hakkâri Kültür ve Turizm
Müdürlüğu tarafından proje destek kapsamında hazırlanmıştır. Konuta ait
rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri 2011 yılında hazırlanarak Van
Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Kurul Müdürlüğu'nce onaylanmıştır.

Kayme Konağı, kuzey-güney doğrultusunda engebeli dikdörtgen
bir alana oturmaktadır. Bugün sarayın, kuzey ve batı beden duvarları ek-
seriyetle, doğu ve güney beden duvarları ise kısmen ayakta kalabilmiŐtır.
Sarayın üst düz dam örtüsü günümüzde tamamen yıkılmıştır. Kayme
Konağı son yıllarda bölgede araştırma ve inceleme yapan araştırmacılar
tarafından saray olarak tanımlanmıştır. İki katlı olarak yığma tekniğinde
inşa edilen Kayme Konağı, klasik mimari anlayışta inşa edilen bir saray
değildir. Çünkü sarayın vazgeçilmez mimari özelliklerinde; harem, selam-

¹ Y.Y.Ü. Müh. Mim. Fak. Mimarlık Bölümü Öğr. Üyesi VAN/TÜRKİYE

lık ve servis bölümleri Kayme Konağı'nda mevcut değildir. Tarihi kayıtlarda da saray olduğuna ilişkin hiçbir bilimsel veri yoktur. Mevcut yapının form ve fonksiyon ise bu bilgileri doğrulamaktadır.

Şemdinli Nehri bölgesi ve Bağlar köyü tarihi eserler açısından son derece önemlidir. Şemdinli Taş Köprüsü, Halet Yapısı, Nakşibendi Tarikatının ülkemizdeki ilk temsilcisi olan Taha Hazretlerinin Türbesi'nin Nehri bölgesinde bulunması sebebi ile yurt içi ve yurt dışından (*İran, Irak, Suriye*) birçok turist in bölgeyi ziyaret etmesiyle dini kültür turizm açısından önemi oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler; Saray, Konut, Sofa, Taş, Çörten

1-GİRİŞ

Ülkemizin güneydoğu bölgesinin en üç kısmında yüksek dağlar ve vadilerden oluşan Hakkâri, Anadolu'nun iç bölümlerindeki mimari yapılaşmadan ulaşımın zorluluğundan dolayı oldukça uzak kalmıştır. Bölge zaman süreci içerisinde kendine has özgün mimariyi oluşturmuştur. Bölgede göçebelik ve buna bağlı hayvancılık kültürün yerel özellikler taşımaya neden olmuştur. Hakkâri bölgesinde kültürel dokuyu belirleyen İslam ve Hıristiyanlık dini bölgenin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır².

İslam kültürünü belirleyen mimari oluşum genç olarak Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyetini kurmasından sonra gerçekleştirilmiştir. Mimari çoğunluğu Hakkâri Beyleri ile Müslüman Kürt halkının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Bu süreç, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlamakla beraber, 18. ve 19. yüzyıllarda artış göstermektedir. Daha çok dini ve sivil yapılarla mezar taşlarından oluşmaktadır. Hakkâri, Çukurca ve Şemdinli ilçelerindeki mimari eserlerin görüldüğü başlıca merkezlerdir. Bütün bu yapıların mezar taşları dışında ortak bir tipi temsil etmedikleri anlaşılmaktadır.

Günümüzde Şemdinli'deki mimari çeşitlilik ve zenginliğin bir bölümü kısmen Nehri bölgesinde vardır. Ortaçağ'daki mimari yapılaşma ne yazık ki son yıllardaki gerekli koruyucu önlemin yerel ve merkezi kurumlar tarafından yeterince alınmaması sonucunda bu tarihi dokuya büyük

² Mehmet Top, "*Şemdinli'deki Mimari Eserler*", Van Gölü la Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, Van, 1996, s.134.

zarar vererek tahribata yol açmıştır. Şemdinli Nehri bölgesindeki mimari yapılaşmanın ilk örnekleri günümüzde Bağlar köyü içerisinde inşa edilmiştir. Günümüzde ayakta kalan mimari birçoğu bakımsızlıktan ilgisizlikten adeta harabe haline gelmiştir.

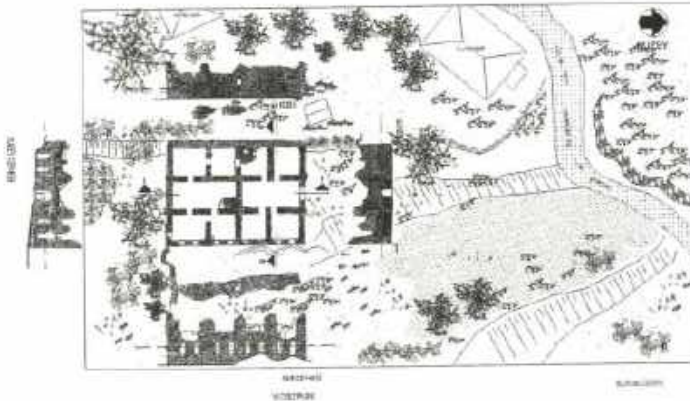
Bunlar; Kayme Konağı, Taş Köprü, Halet Yapısı ve Taha Hazretleri Türbesi'dir. Taş Köprü de ilk onarım çalışmaları 2002 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yapılmış, ancak çevre düzenlenmesi ile ilgili çalışmalar eksik kalmıştır³. Kayme Konağı ile ilgili rölöve, restitüsyon ve restorasyon ve kazı çalışmaları 2011 yılında Hakkari Valiliği tarafından yapılmış, ancak uygulama çalışmalarına henüz başlanmamıştır.

Nehri bölgesindeki tüm mimari yapıların onarımının amacıyla geniş kapsamlı çevre düzenleme çalışması yapılması zorunluluk arz etmektedir.

2-KAYME KONAĞI

2.1-KONUMU

Geleneksel Şemdinli bölge konut mimarisi özelliğinde inşa edilen Kayme Konağı, (Çizim:1,2;Fotoğraf:3). Hakkâri/Şemdinli ilçesinin güneybatısında yaklaşık 18 km. uzaklıkta olan Nehri bölgesi Bağlar Köyü'nde yer almaktadır. Konak, Nehri bölgesi Bağlar Köyü'nün kuzeyinde engebeli bir bölgedeki az engebeli bir alan üzerinde kuzey-güney istikametinde zemine kurulmuştur.

Çizim:1- Kayme Konağı Rölöve Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

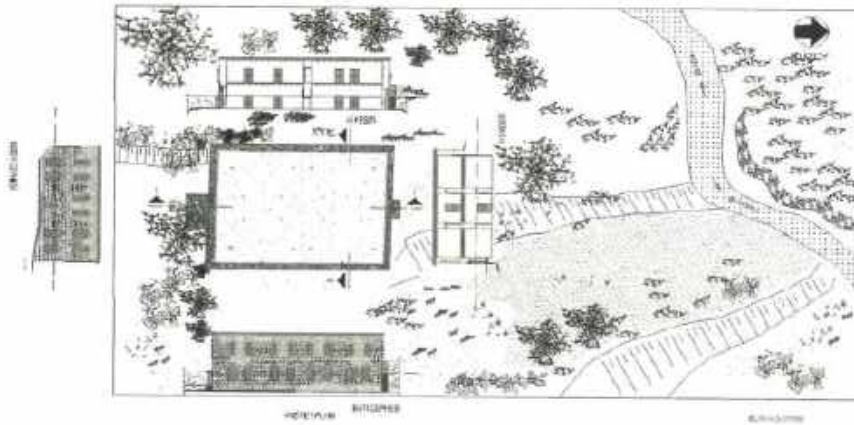
³ Şahabettin Öztürk, *Hakkari Şemdinli Taş Köprüsü*, Arkitekt, S.2004/1, s.45.; Şahabettin Öztürk, *Van Gölü Havzası Ortaçağ ve Sonrası Su Mimarisi*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2002, s.95-96.

Kayme Konağı'nın yaklaşık 500 m. güneybatısında Kalet yapısı (*Sarayı*) yer alır. Ancak, Kalet yapısı günümüzde tamamı yıkık bir konumda olduğu için mimari özelliklerine ait hiçbir veri ve aydınlatıcı bilgi mevcut değildir. İki kattan oluşan yapının beden duvarları iç bölme duvarlarının önemli bir bölümü günümüzde mevcuttur. Üst düz dam örtüsü günümüzde tamamıyla yıkıktır.

Konağın iç bölümündeki hafriyatın temizlenmesi Hakkâri İl Kültür Turizm Müdürlüğü'nün maddi desteği ile Van Müze Müdürlüğü tarafından Haziran 2011 tarihinde kazı ve temizlik işlemleri yapılmıştır (*Fotoğraf:11-17*). Kayme Konağı'nın mevcut tıpkı çizim çalışmaları kazı ve temizlik çalışmalarından önce ve sonrasında ayrı ayrı yapılmıştır.

Ayrık nizamda engebeli bir arsa üzerinde yer alan konak, iki katlı olarak yöresel kesme ve moloz taşı kullanılarak düz toprak dam olarak inşa edilmiştir. Doğu-batı istikametinde az eğimli bir arsa üzerine yerleştirilen konağa giriş batı ve doğu cephelerinde yer alan ahşap kapı ile sağlanmaktadır. Yapı, 1950 yılına kadar kullanılmış, daha sonra terk edilerek kendi kaderi ile baş başa bırakılmıştır.

Günümüzde konağın düz dam örtüsünün tamamı, beden ve iç duvarlarının ise bir bölümü yıkık bir durumdadır. Geleneksel Şemdinli konut mimarisinde inşa edilen Kayme Konağı, ataerkil bir anlayışta inşa edilmiş, örnek Şemdinli Konağıdır (*Fotoğraf:5,6*).

Çizim:2- Kayme Konağı Restitüsyon Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

2.2-TARİHÇESİ

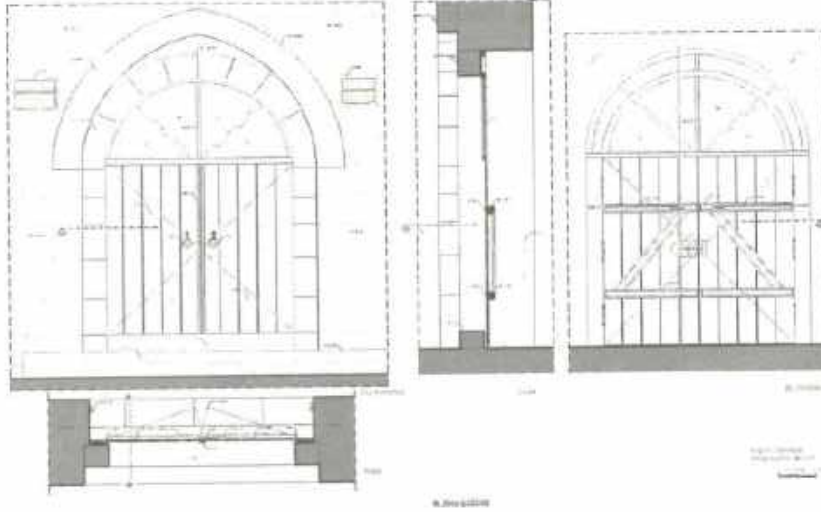
Kayme Konağı, Nehir'deki eski yerleşmelerin kuzey tarafında, bugünkü köy evlerinin batısında yer almaktadır. Batı giriş kapısını kuşatma kemerinin sağ ve sol üst köşelerine birer kitabe yerleştirilmiştir. Kitabeler, mermer üzerine ikişer satır halinde sülüs hatla yazılmıştır.

Fotoğraf:1-Şemdinli Kayme Konağı
Kitabe Görünüşü

Fotoğraf:2- Şemdinli Kayme
Konağı Kitabe Görünüşü

Cizim:3- Kayme Konağı Batı Giriş Kapısı Plan-Kesit-İç-Dış Cephesi (Ş. Öztürk)

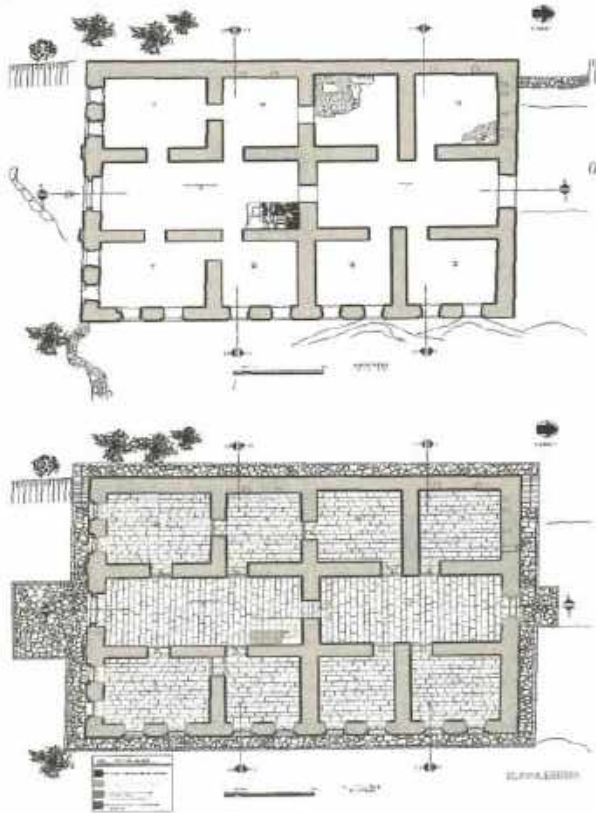
Batı giriş kapısının sağ ve sol üst köşelerine yerleştirilen kitabelerine göre konak 1909-1911 tarihleri arasında inşa edilmiştir (Cizim:3; Fotoğraf:1,2).⁴

⁴ Mehmet Top, "Hakkari İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçelerinde Yüzeysel Araştırması 1999", IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Van, 2000, s.206.

Yapı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kurulu Müdürlüğü tarafından tescil edilmiştir. Konağa ait uygulama projeleri Hakkâri Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından proje destek kapsamında hazırlanmıştır. Konuta ait rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri 2011 yılında hazırlanarak Van Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü'nce onaylanmıştır.

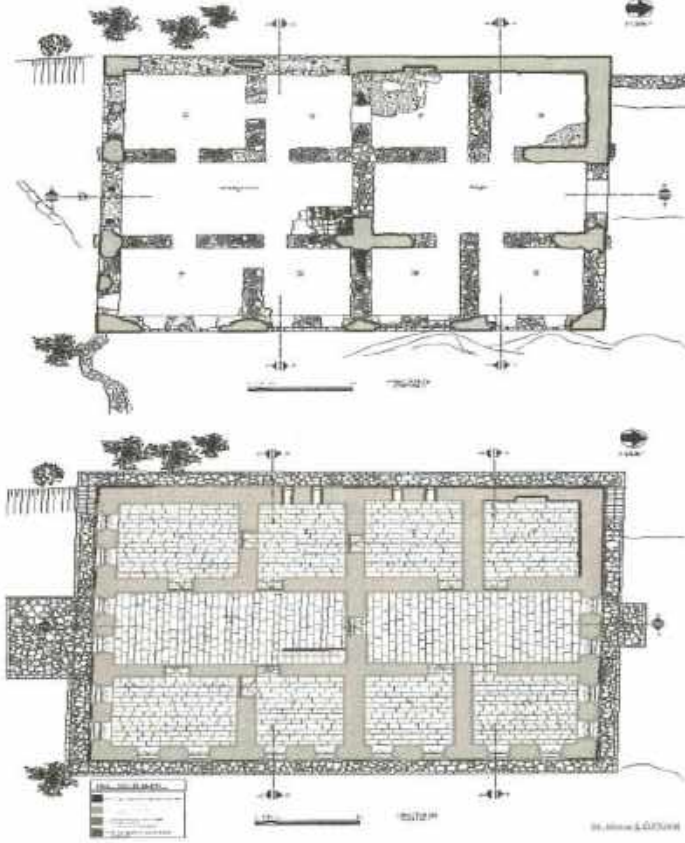
2.3-PLAN

Kayme Konağı, 24.28x 18.48 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda engebeli dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Bugün sarayın, kuzey ve batı beden duvarları ekseriyetle, doğu ve güney beden duvarları ise kısmen ayakta kalabilmiştir. Sarayın üst düz dam örtüsü günümüzde tamamen yıkılmıştır.

Çizim-4: Kayme Konağı Zemin Kat Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Yapının zemin katına kuzeyden ve birinci katları, birbirinin aynı, ortada dikdörtgen iki sofa ile bunun doğu ve batı taraflarına sıralanmış dörder odadan meydana gelmiştir. Konağın kuzey ve güney cephelerinin ortalarına açılmış birer kapıdan girilmektedir (Çizim:4,5,11;Fotoğraf:7,8).

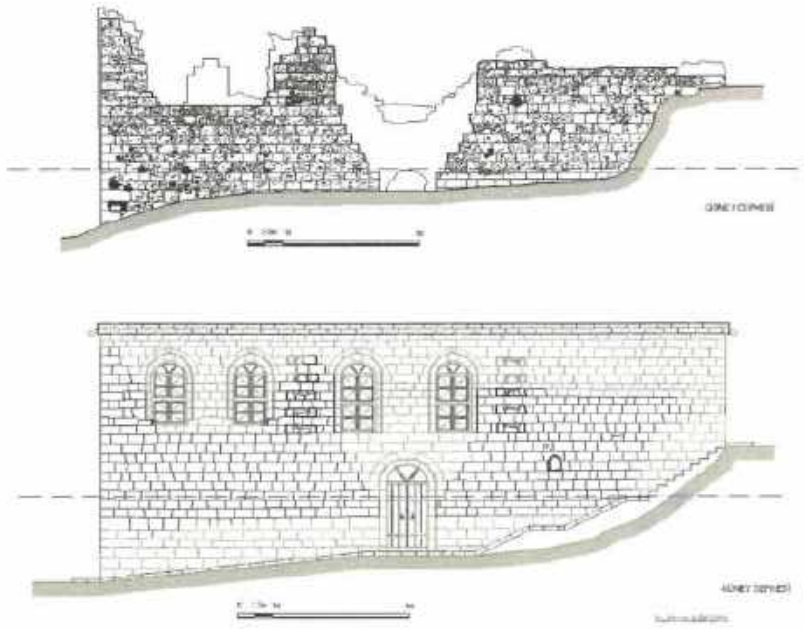
Çizim:5- Kayme Konağı Üst Kat Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Kayme Sarayı'nın ara kat döşemesi geleneksel bölge sivil mimarisinde kullanılan ahşap kiriş üzeri ahşap kaplama şeklinde inşa edilmiştir. Örtü sistemi ise düz toprak damlı olarak inşa edilmiştir. Düz damın doğu ve batı yönlerine doğu eğimli ikişer taş çörten yerleştirilerek yağın kar ve yağmur sularının tahliyesi yapılır.

2.4- CEPHELER

Kayme Konağı'nın güney cephesi arsanın engebeli topografyasına göre şekillenmiş olup, 18.29 m. uzunluğunda ve 9.53 m. yüksekliğindedir. Güney cephesini zemindeki kot farkı tretuvarda eğim ve merdiven basamakları yardımıyla aşılmıştır.

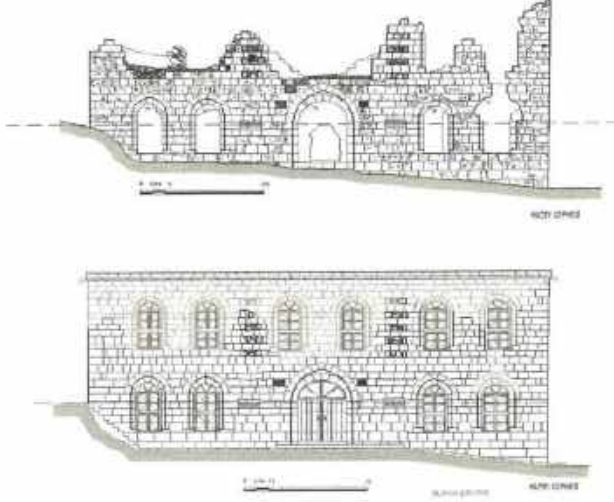
Tamamıyla kesme taştan inşa edilen cephenin zemin katında yuvarlak kemer nişi içerisine yerleştirilmiş bir ana giriş kapısı ile bir küçük pencere yer alır. Üst katta ise dört adet benzer mimari özelliklerde tasarlanan, yuvarlak kemer nişi içerisinde yerleştirilmiş ve aynı yatay aks üzerinde yer alan dikdörtgen formlu pencereler yer alır (Çizim:6;Fotoğraf:9).

Çizim:6- Kayme Konağı Güney Cephesi Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

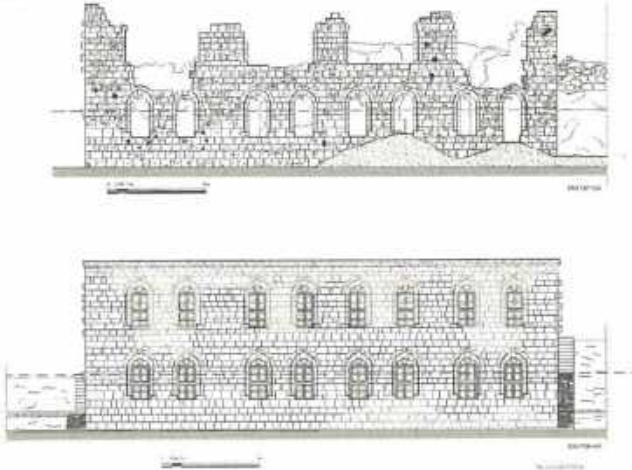
Konağın kuzey cephesi farklı kademedan oluşmuş, 18.51 m. uzunluğunda, 8.70 m. yüksekliğinde, iki köşe arasında yaklaşık 2.99 m. kot farkı vardır. Cephe arazinin topografyasına uygun olarak biçimlenmiştir. Cephenin ortasında yer alan çift katlı ahşap bir ana giriş kapısı sivri bir kemer nişi içerisine yuvarlak formda yerleştirilmiştir. (Çizim:7;Fotoğraf:10,11).

Konağın güney cephesi giriş kapısının üzendi seviyesinde her iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş ikişer konsol ile daha üst kotunda ise ikişer mermer kitabe yer almaktadır. Cephenin zemin katında giriş kapısının her iki yanında ikişer ve üst katta ise altı adet toplam 10 dikdörtgen formunda sivri kemer içerisine yerleştirilmiş aynı yatay ve düşey aksta yer alan pencereler cephenin hareketlenmesinde önemli rol oynar.

Çizim:7- Kayme Konağı Kuzey Cephesi Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Konağın batı cephesi, 24.12 m. uzunluğunda, 9.53 m. yüksekliğindedir. Cephenin hareketlenmesinde zemin ve üst katta yer alan toplam 16 adet dikdörtgen formunda sivri kemer içerisine yerleştirilmiş aynı yatay ve düşey aksta yer alan pencereler ile iki adet kesme taştan imal edilmiş çörten cephenin hareketlenmesinde önemli rol oynar (Çizim:8; Fotoğraf:19-11).

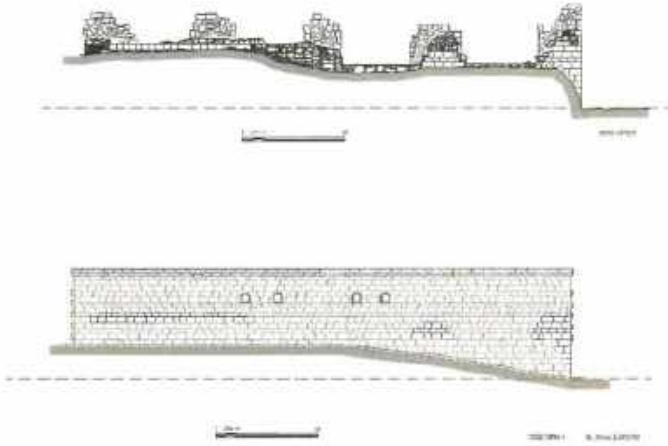

Çizim:8- Kayme Konağı Batı Cephesi Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

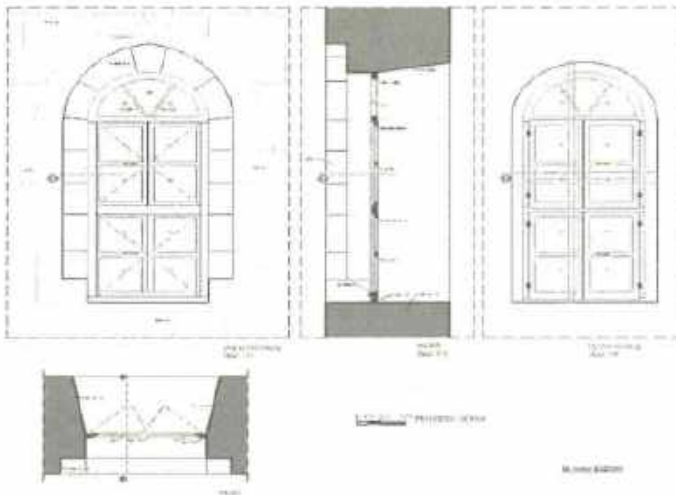
Konağın doğu cephesi, 24.22 m. uzunluğunda, 6.37 m. yüksekliğindedir. Cephe iki köşe arasında yaklaşık 2.12 m. kot farkı vardır. Cephe arazinin topografyasına uygun olarak kademeli olarak biçimlenmiştir.

Doğu cephesi konağın diğer cephelerine göre konumundan dolayı daha yalın olarak düzenlemiştir. Cephenin orta kısmında dört adet benzer mimari özelliklerde tasarlanan yuvarlak kemerli küçük pencere ile iki adet kesme taştan imal edilmiş çörtlen bulunur(Çizim:9.10;Fotoğraf:10,11).

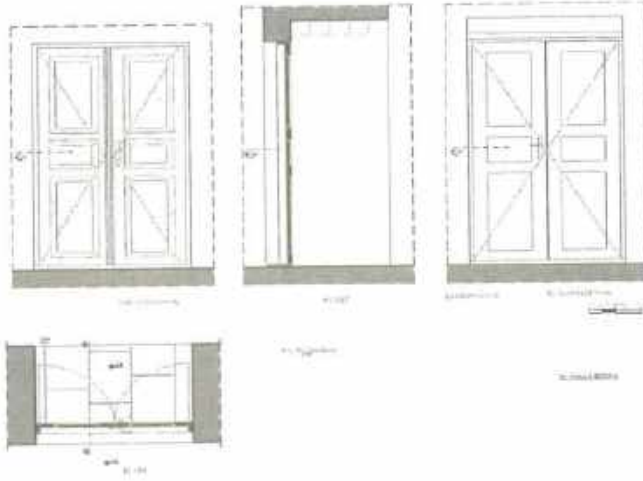

Çizim:9- Kayme Konağı Doğu Cephesi Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Konağın tüm cephe beden duvarları 0.37 m. yüksekte 0.11 m. dışa çıkmalı tek kademeli iki sıralı düz saçak ile düz toprak dama geçiş sağlanır.

Çizim:10- Kayme Konağı Pencere Plan-Kesit-Cephe Detayları (Ş. Öztürk)

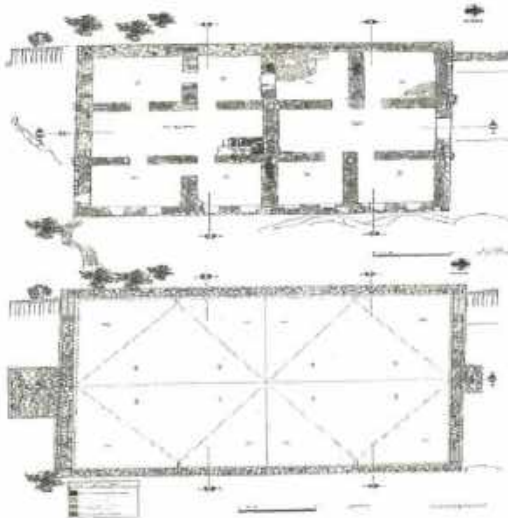

Çizim:11- Kayme Konağı İç Kapı Plan-Kesit-Cephe Detayları (Ş. Öztürk)

2.5-DÜZ DAM

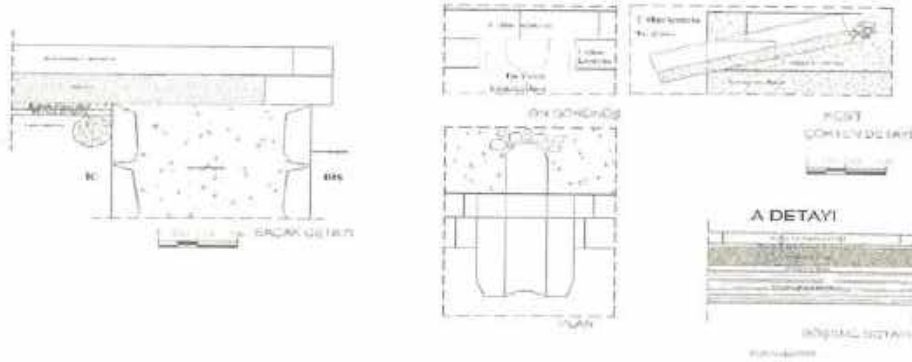
Kayme Konağı, plan formuna göre düzenlenen düz dam, sıkıştırılmış çorak topraktan inşa edilmiştir. Düz dama beden duvarlarından geçiş, tek kademeli iki sıra düz bir saçak ile sağlanmıştır.

Düz damdaki kar ve yağmur sularının tahliye etmek amacıyla batı ve doğu yönüne doğu ikişer olmak üzere dört yekpare yonu taştan inşa edilmiş çörtener sağlamaktadır (Çizim:12,13).

Çizim:12- Kayme Konağı Düz Dam Rölöve-Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Düz damın bakımı her yıl periyodik olarak İlkbahar ve Sonbahar aylarında loğ taşı (*silindir*) veya ceviz ağacı kökünden imal edilmiş taptap ile sıkıştırılarak yapılmaktadır.

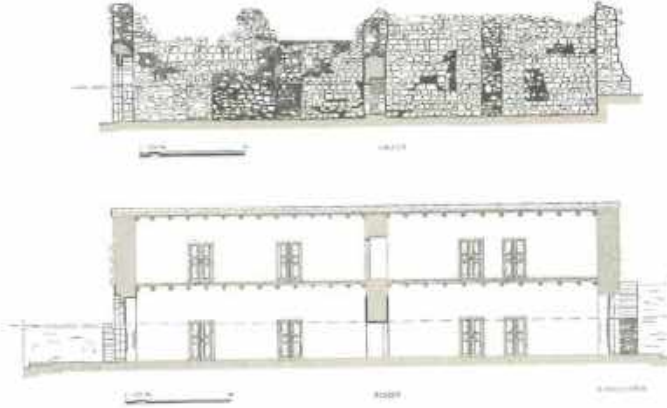

Çizim:13- Kayme Konağı Çörten-Saçak Detayı (Ş. Öztürk)

2.6- YAPIM TEKNİĞİ- MALZEME VE SÜSLEME

Kayme Konağı'nın ana yapı malzemesi, Kayrak Sal Taş, Moloz Taşı, Kesme Taş, Mermer, çamur ve ahşaptır. Bağlayıcı malzeme olarak ta konakta saman, tuz takviyeli çamur kullanılmıştır. Kesme taş, yapının ana dış beden duvarlarından, saçak, çörten, merdiven yapımında kullanılmıştır (Çizim:14-16).

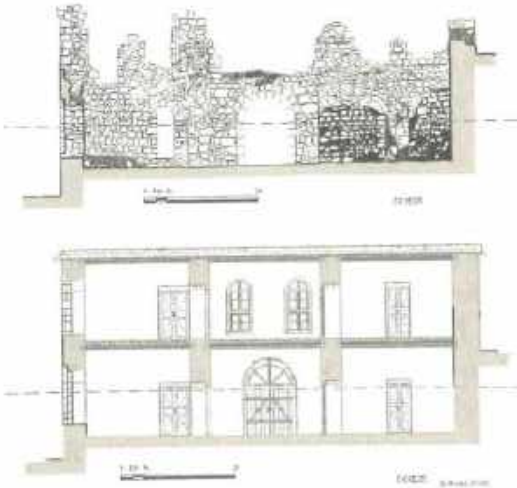
Yapıyı oluşturan beden taş duvarları iç ve dış duvarlarda yaklaşık 0.10 m. farklılıklarla birlikte yaklaşık 1.00 m.dir. Kesme taşların örüldüğü beden dış duvarları, kapı-pencere kemer ve söveleri muntazam şekilde işlenerek yatay ve dikey derzleri oldukça ince tutulmuştur. Kesme taşın kullanıldığı diğer bir yer ise zemin ve üst kat zemin kaplamasıdır. Beden duvarların orta kısımları ise moloz taş ile yığma tekniğinde inşa edilerek doldurulmuştur.

**Çizim:14- Kayme Konağı A-A
Rölöve-Restitüsyon
Boy Kesiti
(Ş. Öztürk)**

Konakta toprak en çok kullanıldığı yer düz damıdır. Ancak, toprağa su, tuz, odun külü ve saman karılarak elde edilen çamur, taş duvarları birleşmesinde ve iç mekânlarda sıva amacıyla da kullanılmıştır⁵. Çamurla sıvanan iç duvarların sathları kireçle badana edilmiştir. Ahşap, üst katın döşeme kiriş, merteklerinde ve duvarlarda katlar arası hatlı olarak kullanımı önemli yer tutar. Bu sayede duvarlar mukavemet kazanarak; yapı depreme karşı daha dayanıklı hale gelir. Kapı-pencere doğramalarının malzemesi de ahşaptır.

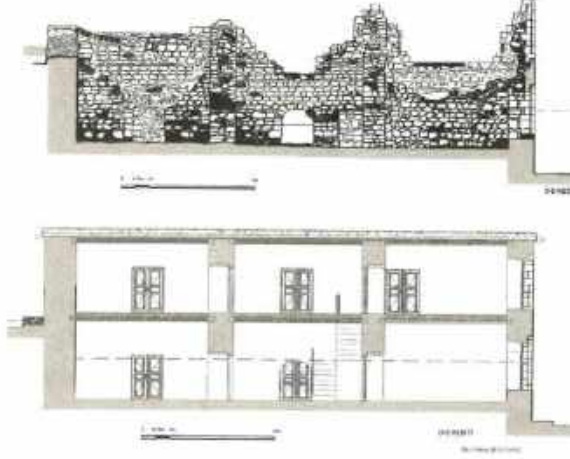
Metal malzeme ise kapı, pencere aksesuarlarının yanı sıra pencere korkuluklarında kullanılmıştır. Kayrak Sal Taşı ise konağın beden duvarlarının çepeçevre saran yaklaşık 1.00 m. genişliğindeki tretuvarlarda kullanılmıştır.

**Çizim:15- Kayme Konağı C-C
Rölöve-Restitüsyon En Kesiti
(Ş. Öztürk)**

⁵ Şahabettin Öztürk, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi* "Van Gölü Havzası'nda Kerpiç ve Bat'ın Mimaride Kullanımı" S.17, 2013, Erzurum, s.103-122.

Şemdinli Kayme Konağı süsleme bakımından son derece yalındır. Süsleme olarak batı cephesindeki giriş kapısının her iki yanında mermer üzerinde yer alan kitabe kullanılmıştır (Çizim:13; Fotoğraf: 1,2).

Çizim:16- Kayme Konağı
D-D Rölöve-Restitüsyon
En Kesiti (Ş. Öztürk)

3-SONUÇ

Şemdinli Kayme Konağı son yıllarda bölgede araştırma ve inceleme yapan araştırmacılar tarafından saray olarak tanımlanmıştır. Konak tescil kayıtlarında ise maalesef saray olarak tescil edilmiştir. İki katlı olarak yığma tekniğinde inşa edilen Kayme Konağı, klasik mimari anlayışta inşa edilen bir saray değildir. Çünkü sarayın vazgeçilmez mimari özelliklerinde; harem, selamlık ve servis bölümleri Kayme Konağı'nda mevcut değildir. Tarihi kayıtlarda da saray olduğuna ilişkin hiçbir bilimsel veri yoktur. Mevcut yapının form ve fonksiyon ise bu bilgileri doğrulamaktadır.

Yöre halkı tarafından ise saray olarak tanımlanması çok normludur, çünkü bölgedeki konut sivil mimari örnekleri ile karşılaştırılma yapıldığından ve bölge beyinin kullandığı mekân olması dolayısı ile bir saray olarak değerlendirmesi oldukça doğaldır. İlgili uzmanlar tarafından taşınmaz kültür varlığı olarak değerlendirirken ve tescil kaydının yaparken konak olarak değerlendirmesi yapılması gereklidir. 2011 yılındaki hazırladığımız uygulama projelerinde ise yapının bir saray değil klasik bir konak olduğu belirtmiş ve koruma kurulu tarafından onaylanmıştır.

Şemdinli geleneksel sivil mimari yapılarının oluşumunda coğrafi şartlar, gelenekler, malzeme ve inanç belirleyici faktörler olmuştur. Konut planlamada sofa belirleyici bir unsur olmuş, diğer mekânlar sofanın yapısına göre düzenlenmiştir. Dış ortamla bağlantıyı en aza indirmek amacıyla alt ve üst katlarda pencereler sayıları ve boyutları bakımından odaların oldukça aydınlık olmasını sağlamıştır.

Doğu Anadolu’da iklimi soğuk olan Erzurum⁶ ve Van⁷ evlerinde cumba, köşk gibi çıkma mimari elemanları, Şemdinli sivil yapılarında rastlanılmamıştır. Geleneksel Şemdinli sivil yapıların plan tipi, kullanılan yapı malzemesi, strüktürel yapısı, düz dam örtüsü, pencere, kapı, ahşap döşeme gibi yapı elemanları, gibi birçok mimari özelliği ile daha çok Ahlat⁸ ve Bitlis evleri ile benzer özelliklere sahiptir⁹. Şemdinli Konağı, geleneksel Şemdinli konut mimarisi özelliğinde inşa edilmiştir. Konağın zemin ve üst kat plan bakımından benzerlik göstermekle birlikte giriş kapıları doğu ve batı yönündedir. Şemdinli Konağı’nın bahçesi, iç fonksiyonel yapısı ve örtü sistemi olarak yeniden ele alınıp onaylanan projesi kapsamında restorasyonun yapılması zorunluluk arz etmektedir.

Sonuç olarak; Şemdinli Nehri bölgesi ve Bağlar köyü tarihi eserler açısından son derece önemlidir. Şemdinli Taş Köprüsü, Halet Yapısı, Nakşibendî Tarikatının ülkemizdeki ilk temsilcisi olan Taha Hazretlerinin Türbesi’nin Nehri bölgesinde bulunması sebebi ile yurt içi ve yurt dışından (İran, Irak, Suriye v.b.) birçok turist bölgeyi ziyaret etmesiyle dini kültür turizm açısından oldukça önemlidir. Mimarlık ve Sanat Tarihi bakımından farklılık arz eden Nehri bölgesinin mimari yapılar makro ölçekte ele alınır çevre düzenlenme ve rekreasyon projelerini hazırlanması önem arz etmektedir.

⁶ Haşım Karpuz, “Erzurum Evleri”, Ankara, 1984, s. 59-61.

⁷ Şahabettin Öztürk, “Van Evlerinin Plan Oluşum ve Gelişimi”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s. 201-214.

⁸ Ülkü Can Karakuş - Kemal İbrahimzade - Şahabettin Öztürk, “Geleneksel Ahlat Evlerinin Plan Gelişimi”, *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2011.

⁹ Yüksel Sayan-Şahabettin Öztürk, *Bitlis Evleri*, Ankara, 2001, s.25.v.d.; Şahabettin Öztürk-Yüksel Sayan, “Bitlis’in Tarihi Evlerine Bir Bakış”, *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyum (22-25 Mayıs 1995)*, Van, 1995, s.101-129.; Şahabettin Öztürk - Ülkü Can Karakuş, “Geleneksel Bitlis Evlerinden Bir Örnek, Mehmet Ali Meriç Evi”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyum (04-07 Eylül 2006-Bitlis)*, Ankara, 2007.; Şahabettin Öztürk - Ülkü Can Karakuş, “Geleneksel Bitlis Evlerinden Bir Örnek Sıddık Karakuzu Evi”, *III. Van Gölü Havzası Sempozyum (06-08 Haziran 2007-Hakkâri)*, Ankara, 2008.

Fotoğraf: 3
*Şemdinli Kayme Konağı
Genel Görünüşü*

Fotoğraf: 4
*Şemdinli Kayme Konağı Gün-
eybatı Görünüşü*

Fotoğraf: 5
*Şemdinli Kayme Konağı
Kuzey Görünüşü*

Fotoğraf: 6
*Şemdinli Kayme Konağı
Batı Görünüşü*

Fotoğraf: 7
*Şemdinli Kayme Konağı
Kuzeybatı Görünüşü*

Fotoğraf: 8
*Şemdinli Kayme Konağı
Batı Görünüşü*

Fotoğraf: 9
*Şemdinli Kayme Konağı
Güneybatı Görünüşü*

Fotoğraf: 10
*Şemdinli Kayme Konağı İç
Mekân Görünüşü*

Fotoğraf: 11
*Şemdinli Kayme Konağı İç Mekân
Kazı Çalışmaları Görünüşü*

Fotoğraf: 12
*Şemdinli Kayme Konağı Kuzeybatı
Kazı Çalışmaları Görünüşü*

Fotoğraf: 13
*Şemdinli Kayme Konağı Kuzey Cephe
Kazı Çalışmaları Görünüşü*

Fotoğraf: 14
*Şemdinli Kayme Konağı Güneybatı
Cephe Kazı Çalışmaları Görünüşü*

Fotoğraf: 15
*Şemdinli Kayme Konağı İç Mekân
Kazı Sonrası Görünüşü*

Fotoğraf: 16
*Şemdinli Kayme Konağı İç Me-
kân Kazı Sonrası Görünüşü*

Fotoğraf: 17
*Şemdinli Kayme Konağı Dış Mekân
Kazı Çalışmaları Görünüşü*

4-KAYNAKÇA

1-KARAKUŞ Ülkü Can-İBRAHİMZADE Kemal-ÖZTÜRK Şahabettin, "Geleneksel Ahlat Evlerinin Plan Gelişimi", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 2011.

2-KARPUZ Haşim, "*Erzurum Evleri*", Ankara,1984.

3-ÖZTÜRK Şahabettin-KARAKUŞ Ülkü Can, "Geleneksel Bitlis Evlerinden Bir Örnek Sıddık Karakuzu Evi", *III. Van Gölü Havzası Sempozyum (06-08 Haziran 2007-Hakkâri)*, Ankara, 2008.

4-ÖZTÜRK Şahabettin, "Van Evlerinin Plan Oluşum ve Gelişimi", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006.

5- ÖZTÜRK Şahabettin, *Hakkâri Şemdinli Taş Köprüsü*, Arkitekt, S.2004/1.

6- ÖZTÜRK Şahabettin, *Van Gölü Havzası Ortaçağ ve Sonrası Su Mimarisi*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2002.

7-ÖZTÜRK Şahabettin, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi* "Van Gölü Havzası'nda Kerpiç ve Bat'mın Mimaride Kullanımı" S.17, Erzurum, 2013.

8-ÖZTÜRK Şahabettin-KARAKUŞ Ülkü Can, "Geleneksel Bitlis Evlerinden Bir Örnek, Mehmet Ali Meriç Evi", *II. Van Gölü Havzası Sempozyum (04-07 Eylül 2006-Bitlis)*, Ankara, 2007.

9-ÖZTÜRK Şahabettin - SAYAN Yüksel, "Bitlis'in Tarihi Evlerine Bir Bakış", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyum (22-25 Mayıs1995)*, Van.

10-SAYAN Yüksel - ÖZTÜRK Şahabettin, *Bitlis Evleri*, Ankara, 2001.

11-TOP Mehmet, "*Şemdinli'deki Mimari Eserler*", Van Gölü la Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, Van, 1996.

12-TOP Mehmet, "*Hakkâri İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçelerinde Yüzey Araştırması 1999*", IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Van, 2000.

Öğr. Gör. Bîlal YILMAZ

1915 TARİHLİ MUSUL VAN ve MUSUL
HALEP SEYAHALERİNDE HAKKÂRİ

1915 TARİHLİ MUSUL - VAN ve MUSUL HALEP SEYAHALERİNDE HAKKÂRİ

HAKKARI IN THE 1915 MUSUL VAN AND MUSUL ALEPPO TRAVELS

Öğr. Gör. Bilal YILMAZ¹

Özet: “*Musul-Van ve Musul-Halep Seyahatleri*” adlı eserin aslı Almanca yazılmıştır. Eser daha sonra Karargâh-ı Umumi 2. Şubesinde Memur Yüzbaşı Yusuf Rıza tarafından Osmanlıcaya çevrilmiştir². Eserde Musul’dan Van’a giden iki yol olduğu; bunlardan ilkinin Zaho ve Siirt üzerinden Bitlis’e, buradan da Van Gölünün güney sahillerini takip ederek Van’a gidildiği ve bu yolda büyük bir zorlukla karşılaşmadığı belirtilmiştir. İkinci yolun ise, İmadiye üzerinden Çölemerik (Hakkâri), Başkale ve Van güzergâhından geçtiği belirtilmektedir. Bu yolun çok az bilindiği ve büyük zorluklarla dolu olduğu belirtilmiştir. Rumi 23 Haziran 1330 (Miladi 6 Temmuz 1914) tarihinde Musul’dan başlayan seyahat ikinci yol üzerinden gidilmiştir. Eserde seyahat boyunca bölgenin coğrafik durumu, yolları, yerleşim yerleri, bölge insanlarının giyim kuşamları, tarım ürünleri, bölgenin siyasi durumu hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Van, Musul, Başkale,

Summary: The original text of the book “*Musul-Van and Mosul -Aleppo and Travels*” has been written in German. The work was translated into Ottoman Yusuf Rıza who was then an officer Captain in General Headquarters Department 2³. In the book it is stated that there were two roads, one of which reached Bitlis via Zaho and Siirt, then to Van following a route along the south coast of Lake Van, noting that not having had any difficulties on it. The other road is said to follow a route passing Çölemerik (Hakkari), Başkale and Van through İmadiye. It is also stated that that road is barely known and has some difficulties on it. The travel that started from Mosul on 23rd June, 1330 (6th July, 1914 in Gregorian)

¹ Hakkâri Üniversitesi SHMYO. Hakkâri University – Vocational School of Health Services

² TBMM, Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, E_Kaynaklar Musul-Van, Musul-Halep Seyahatleri, Yer No: 197103649.pdf,(http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.liste_q?ptip=EHT)

³ GNAT, Directorate of Library, E_Sources Musul-Van, Mosul-Aleppo Travels No: 197103649.pdf,(http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.liste_q?ptip=EHT)

was covered through the second road. Extensive information about the geographical situation of the region, its roads, places of settlement, local people's clothes, agricultural products, and political situation in the region are given in the work.

Key Words: Hakkari, Van, Mosul, Başkale

Giriş:

Musul Van - Musul Halep Seyahatnamesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri bünyesinde yer almaktadır. Eserin son kısmında verilen tarihe göre 5 Kanun-u Sâni 1330 (Miladi 18 Ocak 1915) tarihine aittir. Eserin aslı Almanca olduğu belirtilmiştir. Ancak eser sahibinin kim olduğu ve seyahati kimin gerçekleştirdiği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Seyahatnamenin kapağında verilen bilgiye göre eser Karargâh-ı umumi 2. Şubesine Memur Yüzbaşı Yusuf Rıza tarafından Osmanlıcaya çevrildiği belirtilmiştir.

Eserin Musul - Van seyahati kısmında seyahat güzergâhı olan İmadiye,⁴ Çukurca, Hakkâri, Başkale kısmında bölgenin coğrafik durumunu, yolları, yerleşim yerleri olan köyler, bölge insanların giyim kuşamlarını, tarım ürünlerini, bölgenin siyasi durumu hakkında geniş bilgi vermektedir. Seyahat esnasında kafilenin geçtiği güzergâhların haritası da çizilmiş ve eserin sonunda verilmiştir. Yüzbaşı Yusuf Rıza tarafından Almancadan çevrilip, Osmanlıca yazılmış olan eserini günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Eser Kapağı:

Musul-Van ve Musul-Halep Seyahatleri*

Almancadan Tercümesi:

Karargâh-ı umumi 2. Şubesine Memur Yüzbaşı Yusuf Rıza

Seyahatlere dair beş kitâ harita melfuftur.

İstanbul

Matbaa-i Askeriye - Süleymaniye

1331

⁴ İmadiye: Çukurca ilçesinin güney bölgesinde Duhok iline bağlı bir ilçedir.

Musul-Van Yolu Hattında Malumat:

1911 Senesi yaz mevsiminde Almanya hükümeti tarafından hafriyat icrasına memur bulunduğum (Anur)'dan Trabzon'a kadar vuku bulan seyahatimin ilk kısmını teşkil eden Musul-Van yolları hattında ber-vechiatı malumat ita olunur. Musul'dan Van'a giden asıl kervan yolu Zaho, Siirt üzerinden Bitlis'e buradan da Van Gölü'nün cenup sahili boynunu takip eder. Bu yol yaz vakti büyük bir zorluk arz etmez. Fakat şimdiye kadar pek az tanınmış olan ve İmadiye üzerinden Çölemerik, Başkale istikametinden ve Sati Kürdistan'ı kat ile Van'a giden yol pek müşkülâtli, bilhassa yüklü kervanlar için müşkül oluyordur. Bu müşkülât bilhassa dağlık arazide kendini gösterir. Çünkü buralarda bayırlar üzerine bina edilmiş köyleri yek diğerine rapt eden, patikalardan başka yol namına bir şey mevcut değildir. Bundan başka Temmuz'dan Eylül'e kadar devam eden sıcak zamanlardan gayrı vakitlerde gerek karın kesret ve şiddetle yağması ve gerekse suların coşması vurur ve guburi men eder. Bâ husus ademiyet, Musul- Van yolunun bu kısmından istifadeyi akim kılar.

Nasturilerin buldukları arazi, dairen medar Kürtlerle muhat olduğundan aralarında hırsızlık eksik olmaz. Bu gibi vakâ-i sahi cereyan olan bir arazide ise seyahat pek de hoşâ gitmez. Hıristiyanların bulunduğu mıntika hududundan itibaren siyah, yerlilerin köydeki reisine götürülür ve bu reise oldukça bir para vermeğe mecbur olur.

İşte ahvali mezkûre ile tabiat-ı arazinin bahşettiği bütün bu müşkülât, 250 km mesafeyi afikası olan Musul-Van yolunu, tam 16 (on altı) günde kat edebilmeğe mecbur bırakılmıştır.

Yolun istikameti umumiyetle Şimal'e doğru olup vast ve son kısmı "Zap" Nehri'nin kısmı aliyesini takip eder. Geçirilen arazi üç kısma ayrılır:

Musul'dan sırf Kürtlerle meskûn olan İmadiye'ye kadar müddeti arazi, oldukça dağlık ise de sert ve yalçın kayalıkları yoktur. Vadiler, vâsîh ve mezradır. Yamaçları ise meşe vs. ağaçlar doludur. İmadiye'den Çölemerik'e kadar Nasturilerin buldukları mıntika ise dağlıktır.

Vahşi bir akışla dar vadilerden dökülen dereler. Düzlüklerde ev ve köyü bina etmeğe müsaade etmez. Bu sebeple ki bütün köyler sert yamaçlar üzerinde kademe vari inşa edilmiştir.

Yalçın kayalıklar, dik ve derin vadiler bilhassa derin ve mahuf derelerden çağlayıp akan çaylar, nazar-ı temaşayı bu havaliye has bir letafetle okşar. (Çölemerik)'den itibaren arazi tekrar değişir, ve Erzurum'un Cennup havalisine müşabehet bir şekil-i tabiat olarak Kürdistan yaylalarını teşkil eder. Yalnız bazı metin ve yüksek ve kısmen üzerlerinden karlıkları gözükken sırtlar geniş vadiler üstünden yükselerek Zap Nehri'nin mecra-ı aliyesi ile Başkale'yi irae eder.

Birinci kısım olarak bildirilen Musul-İmadiye arasındaki mıntıka ahalişi Arap ve Kürt olup dağlık kısmında Kürtler daha ziyadedirler. İmadiye ile Çölemerik arasında ise Nasturiler karışık olarak meskûn olmayıp buradan Başkale'ye kadar olan kısım arazide Kürtler ve Nasturiler ile mutebittiler. Ermeniler bu şehirle bunun Şimal kısmında kesretle mevcuttular. Burada yollar bilhassa dağlık arazide o kadar arızalıdır ki bunları kazasız geçmek mümkün değil gibidir. Hatta yolun hayvanlarına yardım için yerlilerin muavenetine bile müracaat ekseriya vakidir.

Musul-İmadiye'ye (Amêdi) :

Kervan 23 Haziran'da Musul'u terk etmiş ve 1912 senesinde katledilen Yezidi Reisi Ali Bey'in ikamet etmekte olduğu meşhur Bâ-Adri nam yezidi köyüne o gün muvasalat olunmuştur. Arazi buraya kadar pek merakaver münazır arz etmiyordu.

Bâ-Adri köyünün arkasında Kireçtaşı Dağı yükselir ve daha ileride vasat irtifada bir takım tepecikler zincir varı uzanır. Bu dağlık arazinin bir kısmında kısa meşe ağaçları yamaçlarda ise ormanlıklar bulunur.

Mukaddes Adri Köyünden iki saat sonra meyve ve sebzesi mebzul, latif bir vadiye ve biraz sonra da aynı ismi taşıyan bir köye gelinir. Bu vadideki su membalarının kesretine hayran olamamak mümkün değil. Buradan sonra Gomel suyunu geçerek (Bâvyân) karyesi görünür. Büyük ve asardide ağaçların saye-i hazrasında vaki olan bu köy Yezidilerin ziyaretgâhı olup ateşgedeleri de buradadır. Güneş battıktan sonra bu ziyaretgâhın her köşesinde binlerce kandillerin yandığı görülmeye başlar ki, doğrusu temaşasına doyum olmaz. Mabedin derununda ve Şeyh Adri'nin makberi üzerinde gece gündüz kandil yanar.

Bundan sonra İmadiye'ye doğru bağ ve bahçeli (Mevrara) nam yezidi köyüne tesadüf edilir. Bağde (sonra) Şebendari nam Kürt köyüne gelinir. Ve bu köyden sonra 1600 metre irtifadaki tepeye çıkılır ki burada kar yaz bile eksik olmaz.

Tura Garga denilen sırtların Şimal ve resanından akan birçok ufak tefek sular kara suya dökülür ve kara sudan Zap Nehrine karışır. Bu yüksek sırtların sol yamacında bulanana (Bebadi) köyünden İmadiye görünür.

Bebadi köyünde elyevm bir İngiliz Mektebi ve ayrıca bir bina mevcuttur. Buradaki İngiliz misyonerlerinin vazifesi Nasturileri elde etmektir.

İsmi (Archbischof of Camterbury Misson) olan bu cemaatin ikinci müessesesi de Çölemerik civarında Koçhan (Koçranıs) köyündedir. Nasturi Patriği Mar Şimon Çölemerik'te mukimdir.

İmadiye tabiatından müstakim bir şehirdir. Garp ve Şarktan şehre gelen yollara hâkim eski bir kalesi vardır. Yıkık kalesi meşrif harap olmuş minaresiyle İmadiye eskiden iyi günler görmüş bir şehir olduğunu her dem ihtar eder. İmadiye de ahali yazın yaylaya çıkar ve orda çadırlar altında yatarlar.

İmadiye (Amêdi) Çölemerik (Hakkâri):

İmadiye'den çıkılır çıkılmaz bir geçidi takip eden yol 3 saat sonra 1800 metre irtifada tepelerden ve biraz sonra ihtimal insanların ilk yaşadıkları zamanda delinmiş büyük bir kaya oyuğundan geçilir. Bağde Şapur nehrine dökülen iki sudan geçildikten sonra bir (Hayze-h) diğeri (Merak Hacı) isminde iki yezidi köyüne uğranır. Her iki köy Turar Garga sırtlarından dökülen iki memba suyunun kenarındadır. Payas'ın hanesi de sırtın yukarısında ve çukur bir mahalinde bina edilmiş olan Kilise'nin yanındadır. Kervan bu hanenin önündeki meydanlıkta geceler. Bunun biraz ilerisinde bulunan (Durri) köyünün Cenup u Şarkisinde (güneydoğu) (Şi-Moylar) köyü vardır. Buradaki Müessese-i Diniye Yahudi menfaatine faaliyette bulunur.

Buradan itibaren Zap Nehrinin bir sahili takip edilir sonra diğer sahile geçilir ve (Zehri- Serzeri) köyüne varılır ki; bu köyde Hıristiyan-

ların mühim Müessesat-ı Diniyeleri vardır. (Zehri) den Çölemerik'e iki yol vardır. Bunlardan biri Zap'ın biraz aşağısında nehri takip eder ve sonra bu nehri Şark sahilini yukarıya doğru takip ederek Kürtlerle meskûn olan (Çal-Çukurca) mıntkasına gider. Bu yol kervan için gayrikabil-i mervirdir. Çünkü Zap Nehri üzerindeki yegâne köprü; tuğyan'dan yıkılmıştır.

İkinci yol (Zehri)'den Şimale doğru Nasturi mıntkasına gider Lizan köyünün yukarısında (Zap) suyunu kat eder.

Kervanların işlediği bu yol dik ve taşlı bir sırtı takip ile Zap Vadisine iner ve ormanlıkları havi diğer bir vadide (Lizan) köyüne doğru intisah eder. Bütün bu havalideki köprüler gibi Zap Suyu Köprüsü de ahşap olup üzerinden geçildiğinde zaman sallanır. Hele hayvanı köprü üzerinden geçirmek için bazen saatlerce uğraşılır. Nehrin diğer sahilinde yüzlerce metre irtifada yalçın kayalıkları havi (Gargari) Dağı yükselir ve bunun sırtlarının ortasında iki fakir köy vardır.

Buradan itibaren yol Zap Çayının taşlı vadisini Şimale doğru takip eder ve saatlerce gidildiği halde muntazamca bir güzergâha tesadüf mümkün değildir. Kaç defa hayvanların yükleri indirilir ve sırtta taşınmak suretiyle bu münasebetsiz yerlerden geçilir.

(Sale Beg Han- Sılibeg) Tesmiye edilen bu mıntka da öteye beriye serpilmiş evlerle dar vadilerde tütün ve pirinç zer edilmiş tarlalar, bazen meyve ağaçları görülüyor.

(Melik Balmu) köyünden itibaren vadi genişlemeye başlar ve artık müşkülata uğranılmaz. (Lizan)'dan 15 km uzakta olan bu köye tam 8 saatte gelinmiştir. Yolcular (milk(melik)) hakimdar tabir edilen köyün ağasının evinde geceyi geçirir. Çadır kurmak için münasip olmamakla beraber melikin hane ve himayesinde yatarak geceyi geçirmek şayan tavsiye ise de merkume oldukça mühim bir bahşış vermekte mecburdur.

Sale Beg Han mıntkası ahalişi harami tabiat ve kıyafetli adamlar olur Cenup cihetlerinde meskûn Kürtler ile daima ufak tefek muhaberele de bulunurlar. Oturdıkları evler kayalıklar yamacında ve adeta balkon vari inşa edilmiştir ki: fil hakika böyle kayalık yerlerde bu tarz inşa başka şekilde meskûn inşa etmek mümkün değildir.

Nasturiler umumiyetle uzun boylu, koyu .....adamlar olup terbiyeleri noksandır. Saçlarını uzatıp ikiye bölerler, ördükten sonra da yanlara salıyorlar. Başlarına külah, sırtlarına renkli kısa bir mintan, bol bir don (şalvar), ayaklarına çarık giyerler. Aralarında okuma yazma bilen enderdir. Yalnız İngiliz misyonerlerinin açtıkları mekteplere müdavim çocuklar, okuma, yazma öğrenmektedirler. Nasturiler köyden köye yaya giderler. Mamafi merkep vasıtalarla gittikleri de vakidir. Zahire ve mahrukat gibi şeyleri taşımak için hayvan kullanmayı sırtlarında nakil ederler.

İmadiye ve Çölemerik'den ufak tefek tacirler pek nadir olarak buralara gelirler. Yol (Melik Balmu) köyünün arkasından birkaç km sonra (Biricay- Biricê) köyüne gider ve buradan Şimal istikametinde sapaarak Bağde (sonra) tekrar şarka dönerek güzel mezruh bir vadiyi takip ile (Cem-e, Mezraa, Gondikta) köyelerine uğrar. Bu latif vadinin yüksek ve asardide ceviz ağaçları nazarı feryap bağ ve bahçeleri nazar-ı temaşayı okşar.

(Gondikta) köyünün eski kilisesi yanından tekrar şimale sapan yol, sağ tarafta kendi şubesinden olan (Valto) Dağı bırakarak (Kara) Dağın dik ve yalçın hat taksim meyahını takip eder ve kenargahında tek tük köy evlerine tesadüf edilir. Mezkûr dağın en yüksek ve kar ile mestur olan zirvesi 2600 metre mürtefttir (yüksekliğindedir). Daha ileride ise Vasti Kürdista'nın (Celo) Dağları görünür ki: En mürtefi mahalleri 4000 metreye baliğ olur.

Şimal tarafından ufku (Koku Bulak) geçidinin sivri tepeleri ile (Hareketa) Dağı tehdit eder. Sol kolda ise Zap vadisinin derin ve engin vadileri müşahede edilir. Arkada ve cenup istikametinde ise kar tikeleri ile mestur (Valeto-(Welto)) Dağı kalır.

Bagde (Çölemerik)»e 30 km bait mesafede olan Rayad (Rebet) köyüne gelinir ki bu köy aynı namı taşıyan bir çayın kenarında vakidir.

Zap nehrinin şimali şarkisinde vaki olan Rayad vadisi dik ve taşlık bir araziye takip eder ve burada dahi yol büyük bir meşgaleyle kat edilir. Rayad'ın beri tarafında ve yakınında bir kilise ile birkaç hane vardır.

Rayad vadisi birkaç km sonra bazen genişleyerek bazı yerlerde de darlaşarak nihayet Zap Vadisiyle birleşir ve suları yekdiğerine karıştır.

Artık yol Zap Nehrinin sağ sahilini takip eder ve bazı yerlerinde hayvanların yükleri indirilmek mecburiyetinde kılınacak surette fenalaşır.

Zap Nehri, sağdan (Orive-Ku) sularını aldığı yerlerde geçit verir. Sonra salıncak gibi sallanan ahşap köprüden geçildikten sonra (Çölemerik)'e muvasalat olunur. Çölemerik ahalisinin kısmı azamı Kürt'tür. Diğer kazalar ahalisi gibi bunlar da yazın yaylaya çıkarlar. Kasabada kaymakam, bir miktar jandarma vardır. Van'a bir telgraf hattı ile merbuttur. Çölemerik'ten Van'a:

Çölemerik'ten şimale doğru bir günlük yürüyüş esnasında en evvel yani tahminen 3-4 saat sonra Kaçhan (Koçranis) muvasalat olunur. Bu köy Nasturiler tarafından meskûn olup, Nesturilerin dini ve siyasi Reisleri büyük patrikleri Mar Şimon burada mukimdir. Buradan itibaren Zap Vadisi latif ormanları mezru tarlaları ile pek güzel bir manzara arz eder.

(Koçhana) köyünün arkasında yol, yine yokuşa doğru çıkmaya başlar ve nihayet zirveleri karla mestur (Çayla) ve (Çarçela- Berçelan) denilen tepelerin eteklerindeki yayladan geçilir ki bu yayla Çölemerik ahalisinin yazladığı mahaldir. Sonra en yüksek mahalleri 3000 metre irtifadı olan Arafat dağlarını aşmazdan evvel yolun bir tarafında gece geçirilir.

Bagde yolu yüksek tepelerin oldukça düz ve çayırılık olan ve tahminen 5-6 km imdidatında bulunan hat bälalarından geçerek sağ tarafta birkaç fakir köyü bıraktıktan sonra Başkale'ye gelir.

Eski bir Kürt şehri Başkale da uzaktan görülür ve dağın yamaçlarında mebnidir. Ahalisi ziraatla geçinir ve Kürt ve Ermenilerdir ki miktarı 4000 baliğ olur. Kasabada bir mutasarrıf vardır ve biraz askeri bir şehirdir. Yoksa Rumiye (Urmiye) veyahut Van'a giden kervanlara derbentlik etmektan başka bir ehemmiyete (öneme) haiz değildir.

Yayla yahut hat bala buradan itibaren 25 km kadar Zap Nehri boyunca (Dir-Nam) Ermeni köyüne kadar imtidat eder. Bu köyde güzel ve kadim bir kilise mevcuttur. Van'dan (Dalman) ve (Urumiye-(Urmiye))'ye giden yol burada Zap Suyunu kat eder. Ve İran hududu buraya birkaç saatlik mesafededir.

Artık Zap Nehrinin membağına doğru yaklaştığı, yatağının darlaşmasından anlaşılır ve daha yukarılarda (El-Bak) suyu namını alır. (Dir)'den bed-i ile yol, tedricen yokuşu takip ederek (Kok) Dağına çıkar ve yolda artık nebatat görülmez ve 3000 metre irtifata bulunan tepelerde ise rüzgâr o kadar şiddetli eser ki yazın bile adeta insanın yüzünü kamçılar. Kışın ise buralardan geçmek oldukça tehlikelidir. Ve ötede beride yığılı duran hayvanat kemikleri, bu tehlikelinin derecesini gösterir.

Buradan geçerken yolun iki tarafında jandarma karakoluna tesadüf edilir ve biraz sonra (Şözlamer) nam Ermeni köyüne, az gittikten sonra da (Şözbağ) köyüne ve bu isimde bir dereye inilir. Köy ve derenin manzarası hakikaten güzel ve dilferibtir. Galiba eski Ermeni hükümdarları tarafından kayalık üzerine yapılmış olan "Mahmudiye" köşkü harabesi manzaradaki letafeti yükseltir.

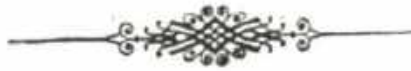
Yol Hozap Suyunun kısmen bataklık olan sağ tarafını takip ile (Nurko) köyüne ve oradan da (Zevdoz) Dağını ve Bağde şimalı şarkiye tevcihe (Varak) Dağın eteklerini takip eder. Buradan etrafı dağlarla muhat olan Vangölü görülmeye başlar. Gölün bütün garp sahiline hâkim olun Nemrut Dağından gölün koyu mavi rengi ile şimal sahillerinde karla mes-tur ihram vari tepeler temasına doyulmaz birer manzara teşkil eder. Ve Van Şehri civarının yüksek bahçelerle içine saklanmış köyleri bu letafeti tezyit eder. Bilhassa (Varak(Erek)) Dağının yamacına yaslanmış 7 kilise nam mabet, ta uzaklardan görülmeye başlar. Hasılı denilebilir ki: bütün seyahat esnasında bu havalinin en güzel ve latif en manzur kısmı (Van) şehri ve Van gölüdür. Ağustosun 10. Günü idi ki kervan Şehri Van'a dâhil oldu. 10 Ağustos 1330 miladi 23 Ağustos 1914.

Kaynakça

1- TBMM, Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, E_Kaynaklar Mu-sul-Van, Musul-Halep Seyahatleri, Yer No: 197103649.pdf,(http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.liste_q?ptip=EHT)

موصل - وان | سیاحتلری
موصل - حلب |

آنانجهدن مترجمی :
فرازگه عمومی ایکنجهی شعبه‌سه مأمور
بوزنای
یوسف رضا

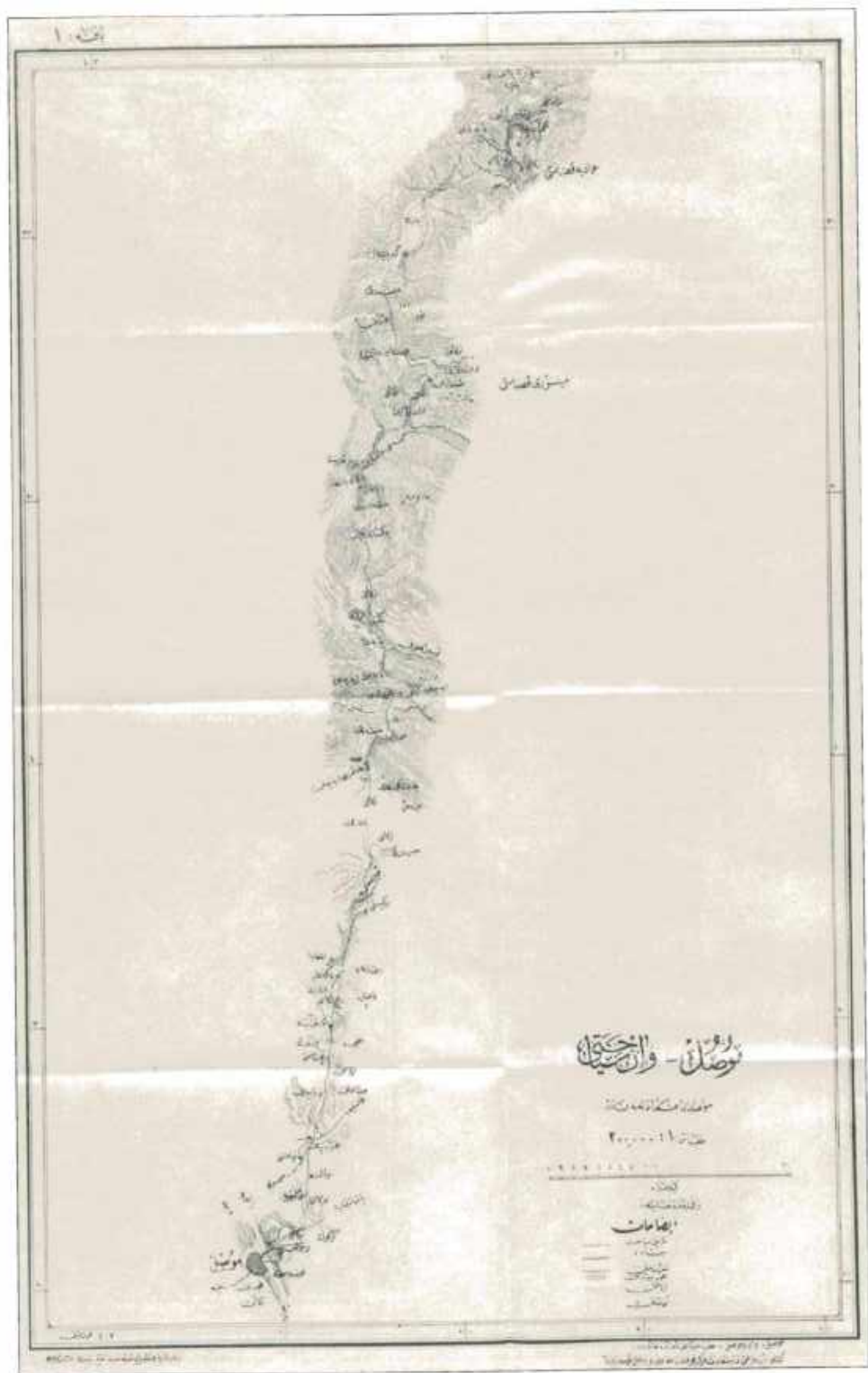

سیاحته ناند بش قلمه خریطه ماهو قدر .

استانبول

مطبعة عسكرية - سلیمانیه

۱۳۳۱

Engin KORKMAZ

XIX. YÜZYIL'DAN GÜNÜMÜZE
HAKKÂRİ SİYASİ TARİHİ

XIX. YÜZYIL'DAN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ SİYASİ TARİHİ

Engin KORKMAZ¹

GİRİŞ

Biz bu makalede özetle XIX. Yüzyıl sonunda ortaya çıkan Şeyh Ubeydullah Nehri'nin ayaklanması ile başlayan süreçle, Cumhuriyet Döneminde Hakkâri genel siyasi durumu, ilde vuku bulan isyanları kısaca ele aldık. 1946 yılında Çok Partili Siyasal Hayata geçişte Hakkâri'de mevcut aşiretlerin siyasi davranışları, Türk Siyasal Hayatında kara bir leke olarak bilinen askeri darbeler zamanındaki durum, aşiretlerin koruculaşması, son olarak 2011 seçimlerinde Hakkâri'de siyasetin tek tipleşmesinin sosyal ve siyasal nedenleri üzerinde duruldu.

Sonuç olarak konu çok geniş olmak ile beraber makalenin sınırlarını dar tutmak için geniş ayrıntılara girilmedi.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Kürt, Aşiret, İsyan, Siyaset, Sosyoloji.

ABSTRACT

We handled in brief, Hakkâri as politic life from end of XIX. Century since now, we were discuss rebellion of Sheikh Ubaydullah proces, also we were sum up, in the republican period of Turkish, political case in Hakkâri landscape and rebellion in that period which ex post five insurrection. When Turkish politics passed multi-party system, available tribes behaviors and Turkish Political Lives as a black mark known military coup timely status, tribal foundation, the last 2011 elections in Hakkâri in politics only typified the social and political causes were go around.

As a result, despite the issue very large, but we were keep the narrow limits the border of article and aren't enter detail.

Keyword: *Hakkâri, Kurdish, Tribe, Rebellion, Politcs, Sociology.*

¹ Siyaset Bilimci

XIX. YÜZYIL'DA HAKKÂRİ SİYASETİ

Hakkâri'de 1250 – 1847 yılları arasında 35 Mir mevcuttu. Osmanlı İmparatorluğundan temlikname alan bu mirler Hakkâri'nin kanaat önderliğini yapmışlardı ve kendi egemenlikleri altında bulunan aşiretler üzerinde bir yönetim kurumu oluşturmuşlardır. Abbasi Mirleri denilen bu Mirler Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas'ın soyundan olduklarını iddia etmişler ve Emevilerin siyasal iktidarının sona ermesinden sonra onların yerine geçmişler (750 yılı). Cengiz Han'ın torunu ve İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgü tarafından yıkılan Abbasiler, Müslümanlar tarafından kutsal sayılan hilâfet makamının da temsilcisi idiler. Merkezi Bağdat olan Abbâsî Devleti'nin yıkılışından sonra Mısır'da yer edinmeye çalışan hanedan mensupları, Memlûk Sultanının himayesinde sadece halife unvanını kullanarak varlıklarını devam ettirdiler. Abbâsî hanedanına bağlı bir başka kol ise, önce Kerkük daha sonra Hakkâri merkez olmak üzere bağımsız bir beylik olarak tarih sahnesine çıktılar. Beyliğin ortaya çıkışında İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han'ın büyük rolü olmuştu. Şerefname de Hakkâri mirlerini anlatırken gene Hakkâri de çeşitli dönemlerde halka rehberlik yapan bu sülalenin mensupları tek tek anlatılmaktadır. Bu eserde:

“Edebiyat ve yazı erbabından olan basiret sahiplerince, isabetli görüşlere ve duru, aydınlatıcı fikirlere sahip olanlarca açıkça bilindiği gibi Hakkâri vilayetinin hükümdarlarının suyu, Abbasi halifelerine ulaşmaktadır.”²

Söz konusu mirlere İrisan Beyleri denilip, Hakkâri merkezde bulunan Bay Kalesi ve Hakkâri Merkez Kalesi arasında bulunan İrisan mahallesinde yaşamaktaydılar.³ Hakkâri beylerinin soyağacına baktığımızda, Mir Seyfettin Mengelan b. Ali el-Hakkâri (?-1262)⁴ ile başlayarak, son halkada Nurullah bey ve Süleyman bey (1849) yer almışlardır. Hakkâri Emirliği eskiden beri Şark coğrafyasının en güçlü emirliklerinden biri idi. Osmanlı-İran Savaşlarında Osmanlılar lehine oldukça yararlılık göstermişler.⁵ 1468 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan'ın gönderdiği Sofi Halil ve Arapşah beyler Hakkâri beylerini yenerek Dumbılı Türkmenlerini Hakkâri'ye yerleştirirler, Dumbılıler Hakkâri de Meydan Medresesini yaptı

² Şerefname, *Şerefname*, Çev: M. Emin Bozarıslan, İstanbul, 1971, s. 107.

³ Dündar Alıkalıç, *İrisan Beyleri*, Tarih Düşünce kitapları, s.44

⁴ Yaşar Kaplan, *“Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri”*, Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Kitabı, Hakkâri Üniversitesi yayını, 2014, s. 118.

⁵ Dündar Alıkalıç, *“Hakkâri Beyliği (İrisan Beyliği) nin Yıkılış Etkenleri”*, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ajanz-Tür basın ve Basım A.Ş., 2008, s.312.

(1472). Hakkâri beylerinden olan Gölübioğlu Eseddin Mısır'a kaçtı ve Hakkâri Kölemenlerin hizmetine girdi (1468). Eseddin Gulabi Mısır'a ticaret için giden Nasturiler tarafından bir gün Dêz kalesine getirilir, Dumbililerin kutsal saydıkları ve saldırmazlık günü olan bir Şemi (Cumartesi) günü Dumbililere saldırır ve Hakkâri tekrar Beylerin hâkimiyetine girer. Bu günün isminden dolayı Hakkâri beylerine Şembu veya Şembi Mirleri/Begleri denilir. Eseddin Gulabi'nin ölümünden sonra yönetim Zahit Bey'e geçer. Zahit Bey Gever ve Vestan bölgelerini hâkimiyetine dâhil eder. Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1534 Zeynel Bey dönemi) Osmanlı İmparatorluğu'nun Himayesine giren Hakkâri şehri "Hükümet" statüsü adı altında Hakkâri Beylerinin idaresine 1847 yılına kadar verilmiştir.⁶ Osmanlı İmparatorluğunun Van'ı fethi zamanında (1548) Seyyid Mehmet Bey Osmanlıya boyun eğdi ve kendisine Hakkâri (Ertuş) ve Pınyanış (Beytüşebap- Vestan) sancakları verildi.⁷ Zeynel Beyden sonra yerine oğlu Zekeriya Bey geçti (1583) ve silsile saltanat usulü ile devam etmişti. XVII. Yüzyılda Hakkâri Van eyaletine bağlandı, Hakkâri ve Mahmudi "hükümet", Kotur, Şatak (Çatak) ve Müküs "ocaklık" durumunda idi. Vastan, Gever, Nordız, Elbak ve İmadiye'yi içine alan bölgede 16 nahiyeden 200 atlı asker çıkardı.⁸ Son olarak Cizreli Bedirhan Bey ile Şembulu Nurullah Bey güçlerini birleştirdiler ve Tuhup, Tiyari Nasturilerine büyük kayıplar vermişlerdi (1847). Bu olay neticesinde dış baskılarında etkisiyle Cizre ve Hakkâri bölgesinin ocaklıklarına son verildi. 1853 Osmanlı Rus (Kırım) savaşında Dağıstandaki Şeyh Şamil ile Şemdinlili Seyyid Taha⁹ birlikte Ruslara ağır kayıplar verdirdiler.

Hakkâri Beyliği XIX. Yüzyılın ortalarına gelirken, Müküs Beyi Han Mahmut ve Botan Beyi Bedirhan'ın ortaya çıkması ile beraber eski gücünü kaybetmeye başlamış.

Osmanlı İmparatorluğu tarafından kendilerine verilen otonomi gereği, Hakkâri Beyleri kendi adlarına hutbe okutma ve para bastırma yetkilerine sahipti. 19.yy başlarında zayıflama sürecine giren bu yerel uygulama;

⁶ *Hakkâri Rehberi*, Derleyen Hacı Tansu, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 11.

⁷ Meyden Larousse, *Cilt 5*, Meydan Yayınları, s.536.

⁸ *A.g.e.* s. 536.

⁹ Seyyid Taha-i Hakkâri Hazretleri: Anadolu'da yaşayan büyük velilerdendir. Silsile-i aliyenin otuz birincisidir. Peygamber efendimizin neslinden olup Seyyid Abdülkadir Geylani hazretlerinin on birinci torunudur. Mevlana Halid-i Bağdadi hazretlerinin halifelerindendir ve onun tavsiyesi ile Nehri kasabasına gelmiştir. 1269/1852 yılında Şemdinli yakınındaki Nehri'de vefat etti. Kabri orada olup ziyaret edilmekte, feyz ve bereketlerinden istifade olunmaktadır. Ayrıca Şeyh Abdurrahman-i Taği Mektuplarında bu zat için "İrşad Dairesinin Kutbu" diye bahis eder. (*İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:3 Nisan 2013, s. 100).

1847 yılında Nurullah Bey'in tasfiyesiyle ortadan kaldırıldı.¹⁰ Osmanlı ordusu tarafından fethedilen Hakkâri Beyliği, birkaç liva ilave ile Hakkâri Eyaletine dönüştürüldü.¹¹ Hakkâri Mirlerinin otoritesinin kaldırılmasından sonra aşiretler arası çelişkiler derinleşmiştir bu çelişkileri uzlaştırmada şeyhlerin denge politikası önemli hale gelmiştir.

Esasen mirler zamanında da Hakkâri siyasetinde şeyhlerin de belirli bir ağırlıkları mevcuttu. Beyliğin yıkılmasından sonra Seyyid Taha-i Hakkâri bölge halkını tek bayrak etrafında toplamış, kendisinden sonra oğlu Şeyh Ubeydullah'ın amcası Şeyh Salih'in yerine Nakşibendi tarikatının başına geçer. Şeyh Botan, Behdinan, Hakkâri ve Ardelan Emirliklerine ait topraklar kontrolü altına alarak siyasal gücün yanında ekonomik gücü de elinde bulundurur. Şeyh Ubeydullah Kürtler arasında, yalnızca Nakşibendi Tarikatının başı olarak büyük bir dinsel otoriteye sahip bir şeyh değildi, aynı zamanda Hakkâri bölgesinin en büyük çiftçilerindendi.

Şeyh Übeydullah: "*sadece bir şeyh*" değil, aynı zamanda da "*aşırı bir Kürtçüydü*".¹²

Şeyh Ubeydullah Türkiye Kürtleri üzerinde olduğu kadar İran Kürtleri üzerinde de büyük etkinliği olan bir liderdi.¹³ Osmanlı'nın merkezileştirme politikalarına karşı 1880 yılında İran Kürtleri ve bölgesindeki Herki, Gerdi, Heyderan ve diğer aşiretleri yanına alarak isyan dalgası başlatır. Ubeydullah, Türkiye ve İran'da Kürt halkı gibi boyunduruk altında bulunan ve içinde yaşadıkları durumdan hoşnut olmayan Ermeni, Asuri ve Arap halklarının eş zamanda ayaklanmalarına büyük önem veriyordu. Asurilerden Mar Şimun, Mekke Şerifi ve Mısır Hidivi ile ilişkiler kurarak onların desteğini de yanına almıştı.¹⁴ Durum böyle olmak ile beraber Türkler; Ermeni ve Kürtler arasında çelişkiler yaratmaya çalışmışlar ve neticede de İngilizlerin de kışkırtmaları ile Ermenilerin Şeyh ayaklanmasına ciddi destekleri olmadığı yapılan tarihi analizlerde görülmüştür.¹⁵ Garo Sasuni'ye göre de Şeyh Übeydullah'ın amacı: "Osmanlı Kürtlerine ilaveten İran Kürtlerini de din birliği etrafında toplayıp bir güç haline getirerek Ermeniler ve Şii İranlılara karşı bir denge unsuru olarak kullanmayı ve bütün Kürtleri birleştirip kendi egemenliğine alarak Doğu'da büyük

¹⁰ Korkmaz, a.g.t. s. 73.

¹¹ Alıkkılıç, a.g.e. s.316.

¹² Lale Heckmann Yalçın, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 84.

¹³ Celile Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri yayınları, 1998, s. 92.

¹⁴ Celil, a.g.e., s. 68.

¹⁵ Celil, a.g.e. s.74.

bir siyasi güç haline gelmeyi hedeflediğini ileri sürmektedir.¹⁶ Bu isyan iyi teçhiz edilmediğinden ve isyancıların iç çelişkileri yüzünden çok sürmeden bastırılır.

Genel olarak yaklaştığımızda XIX. Yüzyıla kadar Van eyaleti içinde bir sancak durumunda kalan Hakkâri genellikle bu eyalete bağlı "Hükümet" statüsünde sayılmıştır.¹⁷ 1865 Erzurum vilayeti içinde Van sancağına bağlı olan Hakkâri, 1876'da kısa bir süre vilayet merkezi haline getirilmiştir. 1888 yılında yeniden Van vilayetine bir sancak olarak tekrar bağlanmıştır.¹⁸ 1936 yılında Hakkâri vilayeti kurulmuştur.

I. Dünya Savaşının başlaması ile beraber yıllarca kardeşçe beraber yaşadıkları Nasturilerle Hakkâri ahalisi arasında iç çelişkiler yaşanmış, bu çelişkiler özellikle İngiltere ve Rusya gibi devletlerin tahrikleri ile vuku bulmuştur. 03 Aralık 1914 yılında Rus İşgali altına giren Hakkâri 22 Nisan 1918 tarihine kadar işgal altında kalmıştır. Bu arada Doğu Hıristiyan kilisesine bağlı, Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin baş patriği Mar Şimun Binyamin kaçınılarak Xoy bölgesine götürülmüştü ve böylece bütün Nasturiler Türklere karşı ayaklandı.¹⁹ 1915 olayları neticesinde Nasturilerin büyük çoğunluğu bölgeden göç etmek mecburiyetinde kalmış. 1918 yılında Hakkâri ve Yüksekova kurtulunca isyancı Nasturiler Urmiye Bölgesine Kaçtılar.²⁰ Aynı tarihlerde Şemdinlili Seyyid Taha II, Şıkakili Sımko (İsmail Ağayê Şıkaki) Milli Mücadele sırasında XX. Kolordu komutanı Kazım Karabekir ile işbirliği içinde Ermeni ve Nasturilerin bölgeye girmelerine engel oldular. 1926 yılında yapılan Ankara Antlaşması ile Musul ve İmadiye (Amadi) Hakkâri'den ayrılarak ilin sınırları kesinleşmiştir.²¹

¹⁶ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıl'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Çev: Bedros Zartaryan, Med Yay. 1992 s. 107-110.

¹⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 118-125-138.

¹⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Hakkâri, Cilt 15, İstanbul, 1997, s. 206.

¹⁹ Meydan Larousse, Cilt 5, a.g.e. s. 536.

²⁰ Meydan Larousse, Cilt 5, s. 536.

²¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Raif Karadağ; "Musul Raporu", Sadeleştirerek yayına hazırlayan Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2003. Eserin 161. sayfasında Türk hükümeti tarafından hazırlanan ve Hakkâri civarındaki aşiretlerin adlarını ve nüfuslarını gösteren bir liste var.

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDEN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ SİYASETİ

Cumhuriyet dönemine gelince Hakkâri, Cumhuriyet'in kadrosunu oluşturan İttihat ve Teraki Cemiyeti üyelerinin tüm Kürtlere yönelik politik vaatlerinden nasibini almıştır fakat Cumhuriyet'in ilanımla bu vaatler gerçekleşmemiştir. 1918 yılında kurulan ve hemen hemen tüm doğu illerinde teşkilatlanmış Cıbranlı Halit Bey'in başını çektiği Azadi Örgütü'nün Hakkâri halkı üzerinde siyasi etkileri mevcuttu ve bu örgütün ilk icraatı 1924 Beytüşşebap'ta bir isyan olur. Bu isyanın temel aktörleri Lozan'da istediğini elde edemeyen ve Şeyh Sait isyanının planlayıcısı ve uygulayıcısı olan Azadi Örgütü'nün kurucuları: Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya, Bitlisli Yüzbaşı İhsan Nuri, Süleymaniyeli Mülazım(Teğmen) İsmail Hakkı Şawes, Vanlı Teğmen Hurşit, Azadi Örgütü'nün Diyarbakır Şubesinden meşhur Cemilpaşazade ailesi mensubu Kadri Cemil ve Kasım Cemil gibi kişilerdir. Bu isyan Ertuşi Konfederasyonuna bağlı aşiretlerin (Gravi, Jirki, Alan, Şerefan, Ezdinan vs..) destekleri ile başlanmıştır. Azadi Teşkilatı listesinde Mamhuran Ağası Ömer Ağa ile Gevdan Aşireti reislerinden İsmailê Tahir'in isimleri bulunduğu halde bu ağalar Beytüşşebap İsyanına katılmamışlar.²² Bu söylemin dayanağı, aralarında tarihi çelişkiler olan Jirkili Yahya Ağa'nın ön plana çıkmasıydı. Neticede Beytüşşebap İsyanı bastırılır ve isyanı başlatanlar Irak, Suriye gibi ülkelere kaçar. Atatürk'ün 1928 yılında çıkardığı af ile tekrar ülkeye geri dönerler. Bu isyanın en önemli sebeplerinden biri yukarıda da zikir edildiği gibi Cumhuriyet döneminde Kürtlere yapılan vaatlerin yerine getirilmemesidir. 1924 Beytüşşebap İsyanı'nın 1925 Şeyh Sait isyanına da etkileri olduğu çoğu tarihçinin üzerinde anlaşmaya vardıkları bir konudur. İkinci etki isyan merkezinin Şırnak'tan alınıp Piran'a kaydırılmasıdır.²³

Hakkâri de Cumhuriyet Döneminde Beytüşşebap isyanının dışında Yahya Ağa İsyanı, İsmail Ağa İsyanı, Çatak İsyanı ve Oramar isyanları olmuştur ilk üç isyan aşiret liderlerinin devlete vergi vermeme, askerlik yapmama vb.. amaçlarla çıkmış genelde çok fazla sürmeden bastırılmış spontane isyanlardır. Fakat 16 Temmuz-10 Ekim 1930 tarihinde çıkan Oramar isyanı ise Şeyh Sait isyanının devamı niteliğini taşıyan bir isyandır. Ertuş (Uzundere) ileri gelenlerinden Fettah Ağa (Fettehê Heci), Oramar Ağası Nevruz Ağa, Herki, Gerdi aşireti ileri gelenlerinden Oğuz Bey, isyancı güçlere büyük destek vermişti. Şeyh Ahmet Barzani'nin bu

²² İhsan Çölemerikli, *Mezopotamya Uygarlığında Hakkâri*, Lis Yayınları, 2006, s. 448.

²³ Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yay., 1994, s. 164-167.

isyanın planını Irak ile Türkiye sınırlarında bulunan Çemçu ve Nirve köylerinde yapar. İsyanın çıkış sebebi özetle Dini ve Kürtçü bir isyandır. Bu isyanı İngilizler Barzanlılara hazırlatır temel amaçları da Türkiye'ye karşı güçlü oldukları imajını vermek, sınırda bulunan Kürt aşiretlerini Türkiye Cumhuriyetine karşı kışkırtarak Türk ordusunu zayıflatmaktır. İsyanı tertipleyen ve uygulamaya geçiren kesimler 21 Temmuz akşamı Oramar taburuna saldırır fakat isyan başarılı olmaz çünkü daha önce aşiret liderleri aralarındaki husumetlerden dolayı isyanın bilgisini devlet güçleri ile paylaşmışlardır.²⁴

Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Hakkâri Milleti de (İli) gelişen siyasal olaylara kayıtsız kalmamıştır, aşiretler bu tür yapıların içine dolaylı veya doğrudan yer almışlardır. 1925 yılından sonra zorba olarak addedilip bölgeden uzaklaştırılan ağalar, şeyhler, aşiret reisleri, CHP'nin ve diğer partilerin de büyük katkılarıyla, 1947 yılında, birer "kahraman" olarak geri döndüler. Tek partili Türk Siyasal Hayatı döneminde Hakkâri siyaseti herhangi bir ideolojik gruplaşma, siyasal örgütlenme içinde değildi. O zamanlarda devletin partisi olarak CHP'nin Hakkâri iline merkezden bıraktığı adayı halk, tabir-i caiz ise noter marifetiyle onaylayıp meclise gönderirdi.²⁵ 1908 tarihinden 1942 tarihine kadar illerde bırakılacak milletvekili adayları doğrudan parti genel başkanlarının insiyatifindeydi (1877 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu). Buna bir örnek vermek gerekirse Atatürk'ün yakın arkadaşlarından ve bir dönem Şark İstiklal Mahkemeleri Başkanlığını yapan Mazhar Müfit Kansudur. Bu şahsiyet ilin milletvekili olmasına rağmen, günümüze kadar da çoğu halk tarafından bilinmeyen ve kendisi de Hakkâri'ye hiç gelmemiş biridir. Siyaset 1950'lili yıllara kadar Hakkâri'de aşiretsel taksimata göre ayrılmamıştır.

1945 yılında çok partili siyasal hayata geçişle beraber Hakkâri siyasetinde de bazı şeyler değişime uğramaya başlamıştır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde CHP Hakkâri de önemli oranda oy almasına rağmen sonraki süreçte, DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte Doğu ve Güneydoğu'da toprak ağaları, şeyhler üzerinde ekonomik ve siyasal nüfuzunu güçlendirdi. Kitlelere genel oy hakkı verilmesi bölgede egemen olan yerel güç odaklarının ve aşiretlerin siyasal partiler için oy deposu haline gelmesini sağladı.²⁶

²⁴ Bu konudaki geniş bilgi için, Bkz.; Korkmaz, 2014.

²⁵ Sezen Saim, Saim Sezen, *Seçim ve Demokrasi*, Gündoğan Yayınları, Ekim 1994, s.234.

²⁶ İsmail Beşikçi, *Doğu Mitinglerinin Analizi*, 1967, Erzurum s. 57 (aktaran: Sait Ebinç a.g.t.).

Demokrat Parti (DP) Doğu Anadolu'ya büyük önem vermiş olsa da, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İNÖNÜ'nün bu bölgeye karşı olan geleneksel olumsuz politikası değişmemiştir. Fakat bu yanlış politika, Bayar'ın Raporunda şu tespiti:

“İsyanlar sonrası bölge halkına farklı muamele ve ayrımcılık yapıldığını ama buna karşı ilerleme kaydedilmediği ortadadır tespiti ve Cumhuriyet rejiminin iyi bir şekilde anlatılmasını ve devlet memurlarının bölgedeki ekonomi ve bürokrasinin iyice kavraması gerektiği”²⁷ ile giderilmiştir.

Çok Partili Siyasal Hayat ile beraber devlet Hakkâri'deki aşiret konfederasyonları arasındaki dengeyi iyi analiz etmişti. Mirler döneminde beri Hakkâri'de aşiretler arasında mevcut olan *“baska rast (sağ kanat) ve baska çep (sol kanat)”* ayrımı siyasal karar almada önemli bir hususu teşkil etmişti. Bu duruma örnek vermek gerekirse 1950'li yıllar boyunca DP Hakkâri il başkanlığını Ertuşilerin önemli isimlerinden Sait Ağa (KORKMAZ) yapmıştır. 1954-1960 yılları arasında Sait ağa vasıtasıyla daha önce CHP milletvekilliği yapan Şeyh Mehmet Selim Seven'in oğlu Ubeydullah Seven DP payesinden Hakkâri milletvekilliği yapmıştır. Bu dönemde Pınyanışiler ise CHP'yi desteklemişlerdir.²⁸ Fakat bu tür ayrımlar ideolojik değil tamamen aşiret konfederasyonları arası çelişkilerden kaynaklanmaktaydı.

DP iktidarından rahatsız olan CHP kanadı 1960 yılında askeri bir darbe ile yönetimi eline alır. 1960 Askeri Darbesinin destekçileri arasında yer alan, CHP parti yönetiminin karşı çıkmalarına rağmen 1965 yılından itibaren *“Ortanın Solu”* şeklinde kendisini yansıttı. *“Ortanın Solu”* 1930 yılındaki *“Halkçılık”* ve *“Ulusçuluk”* akımlarına nazaran sınıfların varlığını kabul etmekte fakat sınıf mücadelesini ret etmekteydi. Sosyal adalet, sosyal teşebbüsü temel özgürlükler olarak görüyordu. Kendi içinde devrimci bir çizgiye yönelen CHP *“Ortanın Solu”* politikasını *“Demokratik Sol”* kulvara taşıyarak, devletçi, statükocu, elitist parti görüntüsünden popülist, halkçı, değişimci, sol söylemleri netleşen bir parti olarak geniş toplum kesimlerini içine almıştır.²⁹ Bu şartlarda Hakkâri genel olarak Türkiye İşçi Partisini destekliyordu ve bu dönemde aşiretsel yapı eskisi gibi sert bir ayrılmamıştır, nispeten demokratik bir hava hâkimdi. Aşiretsel

²⁷ Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi*, Ayraç yayımları, İstanbul, 2008, s.78.

²⁸ Çölemerikli, a.g.c. s. 262.

²⁹ Davut Dursun, *12 Eylül Darbesi*, Şehir Yayınları, Ocak 2005, İstanbul, s. 20

yapının kısmen çözülmeye başlamasının iki önemli nedeni vardır, birincisi: Türk Siyasal hayatına birden çok partinin çıkması farklı temsiliyetlerin doğması, ikincisi: halkın bilinç düzeylerinin artması neticesinde aşiretler içinde yeni liderlerin ortaya çıkmasıdır. 1961 Anayasasının estirdiği demokratik hava içinde Hakkâri'de halk büyük oranda kendi istemlerine karşılayacağına inandıkları Türkiye İşçi partisine oy verdiler ve bu partide Ali Karahan Hakkâri milletvekili olarak meclise gönderilmiştir. Öte yandan Pınyanışiler çoğunlukla Ahmet Zeydan'a oy verip CHP bakiyesinde meclise göndermişler. 1970'li yılların sonunda iyice belirlenen Türkiye'deki sağ, sol ideolojik fikir ayrılıkları Hakkâri siyasetine de sirayet etmiştir. Bunun temel iki nedeni vardır, birincisi: etnik Kürt milliyetçiliğinin yükselmesidir. İkincisi: ülkenin ekonomik, politik, kültürel ve teknolojik gelişimi neticesinde şeyh, ağa gibi geleneksel liderlerin siyasal otoritesinin azalması ve bu kesimlerin yerini daha modern insanlara bırakmasıdır. Aşiretsel bağların çözülme noktasına geldiğinin en açık örneklerinden birisi XV. Dönem (1973-1977) Milletvekili genel seçimlerinde CHP'den Milletvekili seçilen Mikail İLÇİN'in Xani (Hani) kabilesine bağlı olan bir insan olmasıdır çünkü Xanilerin Ertuşilerle herhangi bir aşiretsel bağları yoktu. Buna rağmen bu isim Ertuşi aşiretinin adayı olarak meclise gönderilmiştir.

1980 yılına gelindiğinde Türkiye siyasetini belirleyen ve etkileri günümüze kadar gelen 1980 Askeri Darbesidir. Bu darbe ile siyasal ve sosyal yaşamda olduğu kadar insanların zihinlerinde de önemli tahribatlar yaratan bir dönem başlamış. Hakkâri siyaseti açısından baktığımızda 1983 yılında yapılan seçimler için Pınyanışiler ile Ertuşilerin bıraktıkları tüm adaylar veto'ya uğramış, yıllarca farklı kulvarlarda siyasete katılan bu iki kesim ilk defa bu seçimde görüş birliği yaparak Halk Partiye (HP) beraber iki aday bırakmışlardır. Pınyanışilerin HP milletvekili Sait Erol, Ertuşilerin adayı ise Lezgin Önal meclise girmiştir. Öte taraftan yerel siyasette de darbenin etkilerinden biri darbecilerin Belediye Başkanını görevden alıp yerine il Bayındırlık Müdürlüğünde çalışan bir mühendis atmalarıdır. PKK'nin (Partiya Karkeren Kurdistan/ Kürtdistan İşçi Partisi) ortaya çıkması ile beraber iyice su yüzüne çıkan Kürt hareketi neticesinde Hakkâri merkezde bazı aşiretlerin başını çekmesi ile Koruculuk ön plana çıkmış, koruculuğun en önemli sonucu aşiretsel bölünmelerin tekrar hortlanması ve siyasetinde bu bölünmeye göre siyasi partilerde kendisine yer bulmasıyla sonuçlanmıştır. PKK olaylarının yaygınlaştığı 1990'lı yıllarda devlet aşiretlere köy-kent modelleri kurmuş ve bu yerlerde siyasi partilerin oy toplaması da daha kolay olmuştur.³⁰

³⁰ Joost Jongerden, *Türkiyede İskan Sorunu ve Kürtler*, Vate Yayınları, Çev. Mustafa Topal, 2007, s. 159.

2002 ve 2007 yılında yapılan seçimlerde Hakkâri’de de tüm bölgede olduğu gibi Ak Partinin parti programına koyduğu ilkeler halkı umutlandırmıştır. Fakat gelinen noktada halkta oluşan beklentinin gerçekleşmesi neticesinde 2011 yılında yapılan seçimde halkın büyük çoğunluğu tercihini bağımsız meclise girip sonrasında Barış ve Demokrasi Partisinde grup kuran milletvekillerinden yana kullanmıştır. Aslında bu beklentilerde gerçekleştiği söylenemez çünkü BDP’nin Kürt sorunun çözümünde muhatap bulamaması, KCK adı altında söz konusu partinin binlerce üyesinin gözaltına alınması ve devlet yardımından yoksun bir parti olarak Hakkâri sosyal ve ekonomik hayatına bir şey katamaması en önemli nedenlerdir.

SONUÇ

Özet ile şu noktaya dikkat çekmek gerekir ki tarih boyunca Hakkâri’de yaşayan insanlar seperatist (parçacıl) olarak yaşamış olsalar da çoğu zaman Kürtlük bilinci ile bir araya gelmiş ve bu anlamda etnik güç oluşturmuşlardır. Şeyh Ubeydullah zamanından tutun Cumhuriyet dönemine kadar Hakkâri özelinde çıkan ayaklanmalarda bu görüşü destekler niteliktedir. Çok partili siyasal yaşamdan sonra Hakkâri halkı aşiretsel bölünmelerin de etkisi ile farklı siyasal ideolojileri temsil eden partiler etrafında kümelenmişlerdir. Fakat özellikle 1980 yılları ve sonrasında başlayan ve PKK’nin başını çektiği son süreç ile kısmen de olsa uluslaşma bilinci doğmaya başlamış, bu bilincin en somut göstergesi de 2011 genel seçimlerde kendisini göstermiştir. 2011 genel seçimlerinde ve sonrasındaki yerel seçimlerde Hakkâri genelinde siyasetin tek bir siyasal düzlemde yer etmesi kırk yıldır ülke topraklarında mevcut olan savaşın bitirilip, Türk ve Kürtleri tatmin edebilecek onurlu, kalıcı bir demokrasi ve barış’ın sağlanması için oluşan bir irade birliğidir.

KAYNAKÇA

Alikılıç Dündar: *İrisan Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2006.

Baykara Tuncer: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari taksimatı*, Ankara 1988.

Beşikçi İsmail: *Doğu Mitinglerinin Analizi*, 1967, Erzurum, (aktaran: Sait Ebinç a.g.t.).

Celile Celil: *Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, 1999.

Çölemerikli İhsan: *Mezopotamya Uygarlığında Hakkâri*, Lis Yayınları, 2006.

Dursun Davut: *12 Eylül Darbesi*, Şehir Yayınları, Ocak 2005, İstanbul.

Garo Sasuni: *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıl'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Çev: Bedros Zartaryan, Med Yay. 1992.

Gündoğan Cemil: *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yay. 1994.

Jongerden Joost: *Türkiyede İskan Sorunu ve Kürtler*, Vate Yayınları, Çev. Mustafa Topal, 2007.

Kaplan Yaşar: *"Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri"*, Uluslar arası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, 2014.

Korkmaz Engin: *Hakkâri'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2014.

Meydan Larousse Ansiklopedisi: Cilt 8, Sabah Yayınları.

Meydan Larousse Ansiklopedisi: Cilt 5, Meydan Yayınları.

Saim Sezen: *Seçim ve Demokrasi*, Gündoğan Yayınları, Ekim 1994.

Şerefhan: *Şerefname*, Çev: M. Emin Bozarıslan, İstanbul, 1971, s. 107.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam

Ansiklopedisi: Hakkâri, Cild 15, İstanbul, 1997.

Yalçın Heckmann Lale: *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ULUSLARARASI TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU

Bilindiği gibi Hakkâri denilen bölge Türkiye, Irak ve İran devlet sınırlarının kesiştiği alanda bulunmaktadır. Tarihte şimdiki Hakkâri coğrafyasından çok daha geniş bir bölgeye tekabül etmektedir. Bu bölge ilk çağlardan beri yaşam alanı olarak kullanılmıştır. Doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde farklı medeniyet ve kültürlerin etkileşim halinde olduğu bir bölge olmuştur. Bunun sonucu olarak farklı din, dil ve kültürlerin birlikte yaşadığı bir bölge olmuştur. Bölgenin İslam kültür ve medeniyetine katılmasıyla beraber İslam uygarlığına çeşitli katkılar sunmuştur. XIII. yy'ın ortalarından itibaren kurulan ve XIX. yy'ın ortalarına kadar varlığı devam ettiren Hakkâri Beyliği; kültür ve medeniyet alanında birçok hizmetlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında tampon bir bölgede uzun yıllar varlığını devam ettirmiştir.

Hakkâri bölgesi tarihi şimdiye kadar yeteri kadar araştırılmamıştır. Ülkemizdeki bu bölgenin tarihi silüetini ortaya çıkarmak, İslam kültür ve medeniyeti içindeki yerini nesillerimize aktarmak amaçlanmaktadır.

ISBN 978-605-87029-9-8

9 786058 702998